بنەما و میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی

د.نصرالله امامی

بنەما و میتۆدەکانی
ڕەخنەی ئەدەبی

وەرگێڕانی لە فارسییەوە

سەنگەر نازم هیمداد حوسێن

٢٠١٨

- **بنەما و میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی**
- **د.نصرالله امامی**
- **وەرگێڕانی لە فارسییەوە: سەنگەر نازم و هیمداد حوسێن**
- **دیزاینی بەرگ: ئیبراهیم سالّح**
- **چاپی یەکەم، هەولێر،٢٠١٨**
- **تیراژ: (١٠٠٠)دانە**
- **کلیلە وشەکان:بنەما، میتۆد، ڕەخنە، ئەدەب**

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکاندا ژمارە( )ی سالّی ٢٠١٨ی دراوەتێ

امامی،نصرالله
مبانی و روش های نقد ادبی
تهران، نشر جامی ١٣٧٧.
چاپ سوم:١٣٨٥
ISBN:964-5620-62-7

پێرست

بابەت **لاپەڕە**

ئاماژەیەک بۆ ئەم وەرگێڕانە.....١٥
بەشی یەکەم: ناساندنێکی گشتی.....١٩
وشەی ڕەخنە.....١٩
ڕەخنەی ئەدەبی و پێناسەی ئەدەب.....٢٠
ئامانجەکانی ڕەخنەی ئەدەبی.....٢٥
ڕێژەیی بوونی ڕەخنەی ئەدەبی.....٣٥
گرنگی ڕەخنەی ئەدەبی.....٣٦
ڕەشبینی سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی.....٤٠
پەراوێزەکانی بەشی یەکەم.....٤٣
بەشی دووەم: ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا.....٤٧
لە ئێرانی کۆندا.....٤٧
ڕەخنەی یادداشتنامەکان.....٤٨
لباب الالباب.....٥٠
تذکرة الشعراء.....٥١
اتشکده اذر.....٥٢
یادداشتنامەی نەسرئابادی.....٥٣

توحفەی سامی و یادداشتنامەکانی دواتر.....٥٤
٢-ڕەخنەی نووسەران.....٥٦
ترجمان البلاغة.....٥٧
چهار مقاله(چوار گوتار).....٥٨
قابووسنامه.....٦٠
حدائق السحر.....٦١
المعجم.....٦٢
بەهارستانی جامی.....٦٤
ڕەخنەی شاعیران.....٦٥
پەراوێزەکانی بەشی دووەم.....٦٨
بەشی سێیەم: شەپۆلە نوێکان لە ڕەخنەی ئەدەبیی هاوچەرخی ئێراندا.....٧١
گەڕانەوەی ئەدەبی و بیرۆکە نوێگەراکان.....٧١
کۆڕ و کۆمەڵە ئەدەبییەکان.....٧٦
سەردەمی قاجار و دەسپێکی گۆڕانکاری ئەدەبی.....٧٧
گرنگترین هۆکارەکانی گەشەکردنی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی قاجار و مەشرووتەدا.....٨٠
پێشەوایانی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئێرانیدا.....٨٥
ئاخوندزادە.....٨٥
موحەممەد تەقی بەهار(مەلیکولشوعەرا بەهار).....٨٨

فاتیمە سەییاح.....٩٢
بەدیعولزەمان فروزانفەر.....٩٥
عەبدولحوسێن زەڕین کوب.....٩٨
پەرۆیز ناتل خانلەری.....١٠١
پەراوێزەکانی بەشی سێیەم.....١٠٤
بەشی چوارەم: ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبی عەرەبیدا.....١٠٩
١.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی جاهیلیدا.....١١٠
٢.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئەمەویدا.....١١٢
٣.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی عەبباسیدا.....١١٥
٤.ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی عەرەبی.....١٢٤
چەند کەسایەتییەکی هاوچەرخ لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا.....١٢٦
پەراوێزەکانی فەسڵی چوارەم.....١٣٠
بەشی پێنجەم: ڕەخنەی ئەدەبی لە یۆنانی کۆن و ڕۆژئاوادا.....١٣٥
ئەفڵاتوون.....١٣٨
ئەرستۆ.....١٤٣
تێڕوانینەکانی ئەرستۆ لە ڕەخنەدا ١٤٦
ئەرستۆ و شێوە(فۆرم).....١٤٧
راستی و درۆ لە شیعر لە ڕوانگەی ئەرستۆدا.....١٤٨
ڕەخنەی ئەدەبی لەدوای ڕوخانی ئەسینا و زاڵبوونی ڕۆما.....١٥١

ڕەخنەی ئەدەبی لە چاخی ڕێنیسانسدا.....١٦٢
ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی نۆزدەیەمدا.....١٦٩
ڕەخنەی نوێ.....١٧٧
دەسپێکی ڕەخنەی نوێ.....١٧٧
لە ڕەخنەی پراکتیکی ڕیچاردزەوە تا ڕەخنەی نوێی ڕانسۆم.....١٨١
بنەماکانی ڕەخنەی نوێ.....١٨٣
پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم.....١٨٦
بەشی شەشەم: ڕەخنەی دەقەکان، یا ڕەخنەی دەقناسی.....١٩٣
ڕەخنەی دەقەکان و بەرهەمە هاوچەرخەکان.....١٩٤
کورتە میژوو و پێشینەیەکی ڕەخنە و ساغکردنەوەی.....١٩٥
گرنگی و پێویستی ڕەخنەی دەقەکان.....٢٠٠
گۆڕانکاری و ساختەکاری لە دەقەکاندا.....٢٠٣
مەرج و تایبەتمەندییەکانی ڕەخنەگری دەقەکان.....٢٠٨
پرۆسەی ڕاستکردنەوەی دەقەکان.....٢٠٩
پەراوێزەکانی بەشی شەشەم.....٢١٨
بەشی حەوتەم: ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی.....٢٢٣
باسێکی گشتی دەربارەی پێشینەی ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی.....٢٢٣
بەهادانانە ڕەوشتییەکان لە ئەدەبدا.....٢٢٥
ڕێژەیی بوونی ڕەوشت.....٢٢٨
شێوازی ڕەخنەی ڕەوشتگەرا.....٢٣٠

ڕەخنەی ڕەوشتی لە غەزەلێکی حافزدا.....٢٣٥
پەراوێزەکانی بەشی حەوتەم.....٢٤٠
بەشی هەشتەم: ڕەخنەی دەروونناسی ٢٤٣
پێناسە و باسێکی گشتی.....٢٤٣
پێشینەی ڕەخنەی دەروونناسی.....٢٤٥
فرۆید و ڕەخنەی دەروونناسی.....٢٤٧
هەڵە تێگەیشتن و سنوردارییەکان.....٢٤٨
فرۆید و ماهییەتی دەروون.....٢٥١
هەست و نەست.....٢٥٣
گرێیەکان لە پڕۆسەی دەرونشیکارییەکانی فرۆید دا.....٢٥٥
گرێی ئۆدیپ.....٢٥٧
گرێی ئیلکترا.....٢٦١
یۆنگ و نەستی کۆ(دەستەجەمعی).....٢٦٢
خەون.....٢٦٣
خەون و ئەفراندنی ئەدەبی.....٢٦٦
خەون و لێکدانەوەی هونەری.....٢٦٨
شیکردنەوە ڕەمزییەکان.....٢٧٠
شیکردنەوە دەروونناسییەکان.....٢٧٢
نموونەیەک لە ڕەخنە و شیکردنەوەی دەروونناسی.....٢٧٤
نهێنی شەهرزاد.....٢٧٤

شیکردنەوەی دەروونناسی (نهێنی شەهرزاد).....٢٧٨
پەراوێزەکانی بەشی هەشتەم.....٢٨٣
بەشی نۆیەم: ڕەخنەی میژوویی- ژیاننامەیی.....٢٨٩
پێگەی ڕەخنەی میژوویی-ژیاننامەیی.....٢٩٣
ڕەخنەی میژوویی.....٢٩٨
ڕوانینە تاکلایەنەکانی ڕەخنەی نوێ بەرامبەر بە ڕەخنەی میژوویی
شێواز و تەکنیکی کار لە ڕەخنەی میژووییدا.....٣٠٦
ڕەخنەی میژوویی لە غەزەلێکی حافز دا.....٣٠٧
چەند تێبینییەکی هونەری.....٣١٧
ڕوانینێکی سەربەخۆیانە بۆ ڕەخنەی ژینامەیی ٣١٩
شیاویی و گونجاوییەکانی ڕەخنەی ژینامەیی ٣٢٠
بەرهەڵستیکارانی ڕەخنەی ژینامەیی.....٣٢٢
لایەنگرانی ڕەخنەی ژینامەیی.....٣٢٦
ژیاننامە و ڕەخنەی ئەدەبی.....٣٢٨
پەراوێزەکانی بەشی نۆیەم.....٣٣٣
بەشی دەیەم: ڕەخنەی ئەفسانەیی.....٣٣٩
چەمکی ئەفسانە.....٣٣٩
ئەرک و ڕۆڵە بەراییەکان و مەرام و تایبەتمەندیی ئەفسانەکان.....٣٤٢
تەرزە سەرەتاییەکان یا شێوە میسالییەکان(ئارکی تایپەکان).....٣٤٤
پێشینەی چەمکی تەرزە سەرەتاییەکان.....٣٤٥

کۆنەست و تەرزە سەرەتاییەکان.....٣٤٨
شیعرو ئەفسانە.....٣٥٠
ڕەنگدانەوەی ئەفسانە لە شیعر و ئەدەبدا.....٣٥٢
ئەرکەکانی ئەفسانە لە دنیای ئەمڕۆدا.....٣٥٩
پڕۆسەی ڕەخنەی ئەفسانەیی.....٣٦٣
سەرنج و تێبینییە ئەفسانەییەکان لە (سێ هۆنراوە)دا.....٣٦٥
کەموکوڕییەکانی ڕەخنەی ئەفسانەیی.....٣٧١
پەراوێزەکانی بەشی دەیەم.....٣٧٣
بەشی یازدەیەم: ڕەخنەی فۆرمالیستی.....٣٧٧
بنەماو دیدی فۆرمالیستەکان.....٣٧٩
دەسپێکی بیروباوەڕە فۆرمالیستییەکان لە ڕەخنەی نوێدا.....٣٨٢
چەمکی شێوە یا فۆرم.....٣٨٤
پڕۆسەی ڕەخنەی فۆرمالیستی.....٣٨٨
ڕەخنە و شیکردنەوەی غەزەلێکی حافز.....٣٩٣
شیکردنەوەیەکی فۆرمالیستیانە.....٣٩٤
پەراوێزەکانی بەشی یازدەیەم.....٤٠٦
بەشی دوازدەیەم: ڕەخنەی بنیاتگەری.....٤٠٧
چەمکی گشتی بنیاتگەری.....٤٠٧
فردیناد دی سۆسێر و بنیاتگەری.....٤٠٩
زمان و ئاخاوتن(گوتن).....٤١٠

تێڕوانینی سوسێر و ئاماژەناسی.....٤١٢
ئاستی سینکرۆنی و ئاستی دایکرۆنی.....٤١٤
ئاستی ئاسۆیی و ئاستی ستوونی(تەوەری تەکنشینی و
تەوەری هاونشینی).....٤١٥
شیکردنەوەی ئەدەبی لە فۆرمالیزم یا بنیاتگەریدا.....٤١٧
شیکردنەوەی بنیاتی شیعر و بەرهەمی ئەدەبی.....٤١٨
بنیاتی زمانیی شیعر.....٤٢٠
جۆرەکانی زمانی شیعر و باری دەلالەتی وشەکان.....٤٢٢
هەڵبژاردنی وشەی شیعریی.....٤٢٤
نموونە ئاوەزییەکانی شاعیر و هەڵبژاردنی وشەیی ٤٢٧
بنیاتی ڕێزمانی و شیکردنەوەی شیعر.....٤٢٩
بنیاتی مۆسیقایی شیعر و ڕۆڵی دەنگەکان (فۆنیمەکان).....٤٣٠
پەراوێزەکانی بەشی دوازدەیەم.....٤٣٦
بەشی سێزدەیەم: هەڵوەشاندنەوەگەرایی.....٤٤١
چەمکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی.....٤٤١
پێشینەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی.....٤٤٣
هەڵوەشاندنەوەگەرایی و دەرچوون لە بنیاتگەرایی.....٤٤٥
هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بەرامبەریە دوانەییەکان (جیاوازییە
دوانەییەکان).....٤٤٧
هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە پڕۆسەی شیکردنەوەدا.....٤٥٤

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بیروبۆچوونی نەیارانی.....٤٥٧
پەراوێزەکانی بەشی سێزدەیەم.....٤٦٠
بەشی چواردەیەم: هێرمۆنەتیک ٤٦٣
چەمکی هێرمۆنەتیک(ڕاڤەکاری).....٤٦٣
پێشینەی هێرمۆنەتیک.....٤٦٥
ڕاڤەکردن و شیکردنەوە(تاویل و تفسیر).....٤٦٧
ڕاڤەکاری لە سەدەکانی ناوەڕاست.....٤٧٠
هێرمۆنەتیک لە سەدەی نۆزدەیەم و تێڕوانینی شلایەرماخەر.....٤٧١
دیلتای و فراوانکردنی تیۆری شلایەرماخەر.....٤٧٣
هێرمۆنەتیک لە سەدەی بیستەم و تێڕوانینە نوێترەکان.....٤٧٥
لە هایدگەرەوە تا گادامێر.....٤٧٧
(هیرش) و گەڕانەوە بۆ واتای کۆتایی.....٤٨٠
پۆڵ ڕیکۆر و میتۆدۆلۆژی هێرمۆنەتیک.....٤٨١
هێرمۆنەتیک لە تەرازووی ڕەخنەکاریدا.....٤٨٣
ڕاڤەکردنی هێرمۆنەتیکی و ڕەخنەی خوێنەر تەوەر.....٤٨٥
ڕۆڵان بارت و مەرگی نووسەر.....٤٨٧
پەراوێزەکانی بەشی چواردەیەم.....٤٩٠
بەشی پازدەیەم: ڕەخنەی فێمینیستی.....٤٩٣
چەمکی فیمینیزم.....٤٩٣
ئامانجی فیمینیستەکان.....٤٩٦

ڕەخنەی فیمینیستی لە ئەدەبدا.....٤٩٨
ڕەخنەی فیمینیستی و زمانی ژنانە.....٥٠١
شیعری فارسی و تێڕوانینی فیمینیستی.....٥٠٥
پەراوێزەکانی فەسڵی پازدەیەم.....٥٠٩
لیستی سەرچاوەکان.....٥١٣
ژیاننامەی نووسەر د. نصرت الله امامی.....٥٢٣
وەرگێڕەکان.....٥٢٦

ئاماژەیەک بۆ ئەم وەرگێڕانە

بابەتی ڕەخنەی ئەدەبی بە ڕۆحی ئەدەبیاتی هەر نەتەوەیەک دادەنرێ. ئەمڕۆ ئەدەبیاتناسی هۆکارێکی گرنگی ناسینی قۆناغەکانی پێشکەوتنی هزرو کۆمەڵەکانە. تێکەڵاوی لق و ژانر و هونەرەکانی ئەدەب لەلایەک و تێکەڵاوی ئەدەبیات لەگەڵ زانستە مرۆڤایەتییەکانی تردا وردەکاری و کۆد ونهێنییەکانی دەقی ئەدەبی قورستر کردۆتەوە. بە تایبەتی ڕەخنەی ئەدەبی لەگەڵ فەلسەفە و کۆمەڵناسی و دەروونناسی وزمانناسی و....بۆیە ئەرکی ڕەخنەگری ئینسکلۆپیدیشی قورستر کردووە.

ئەم کتێبەی بەردەستتان هەوڵێکی ئەکادیمییە بۆ مێژووی ڕەخنە لە ڕۆژهەڵات وخستنەڕووی میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبیاتی ڕۆژئاوایی،کە بە هەموویانەوە مێژووی بیری مرۆڤایەتی تەواو دەکەن. ئەم کتێبە هەم بۆ ناوەندی ڕۆشنبیریی و ئەدەبیی کوردی و هەم بۆ خوێندکارانی بەشە ئەدەبییەکان بە هەموو ئاستەکانی خوێندنی زانکۆییەوە پێویستە و سوودمەند دەبێت.

لە ئەدەبیاتی کوردیدا بە داخەوە ڕەخنەی ئەدەبی نەیتوانیوە ڕووی ڕاستەقینەو داهێنان و ستاتیکای دەقی ئەدەبی کوردی بەرجەستە

بکات،ئەمەش بێگومان نەبوونی شارەزایی و ڕۆشنبیریی ڕەخنەیی بووە لەو مەیدانەدا، بۆیە وەرگێڕانی ئەم جۆرە کتێبانە بە پێویست دەزانین چ بۆ ناوەندی ئەدەبی و چ بۆ خوێندکارانی بەشە ئەدەبییەکان تاوەکو شارەزایی لە مێژووی میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاواییدا وەربگرن و دواتر لەسەر دەقی کوردی پراکتیزەی بکەن.

نووسەری ئەم کتێبە خۆی ڕەخنگرێکی دیار و ئوستادی زانکۆیە و ژمارەیەک کتێب و وتاری ئەکادیمی بڵاوکردۆتەوە،ئەم کتێبە سێ جار چاپکراوەتەوەو سەرچاوەیەکی باشە بۆ بواری مێژوو و ڕەخنەی ئەدەبی فارسی. دەمەوێ لێرەدا ئەوە ڕاست بکەمەوە بەکارهێنانی (ئەدەبیاتی ئێرانی) پێوەندی بە سیتم و بیرکردنەوەی بنەماکانی دەوڵەتی ئێرانەوە هەیە لە هەمبەر نەتەوەکانی ئێرانەوە،وەکو کورد، بلوچ و عەرەب و ئازەری و ئەوانی دی، ڕاستە کلتوری هاوبەش لە نێوانی نەتەوەکانی چیاکانی زاگرۆسەوە هەیە،بەڵام نکۆڵی لەوە ناکرێت کە هەریەکێک لەو میللەتانە زمان و کلتوری جیاوازی خۆیان هەیەو پێی دەناسرێنەوە. ئەدەبیاتی کوردی و..... لە ئێران هەیە، بۆیە ئەم زاراوەیە دەستکردی سیاسەتی داگیرکاری و سەپاندنی بە زۆرەملێیەو کپکردنی دەنگی نەتەوەکانی تڕە لە ئاست فارس، کە کەمینەن.

هیوادارین، وەرگێڕانەکەمان جێگەی پەسەندی بێت..

هەولێر-٢٠١٨

پێشەکییەك بۆ چاپی دووەم

لە ساڵی ١٩٩٨ لەبەر پێویستیی خوێندکارانی بەشە ئەدەبییەکان و مکوڕیی هەندێ لە هاوکاران و پەلەی بەڕێز بڵاوکەرەوەی ئەم کتێبە ئاهەنگی بڵاوبوونەوەی کتێبی (بنەما و میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی)م سازدا،خۆم دەمزانی کە بەهۆی خاڵی بوونی جێگەی هەندێ باس نوقرچم لێدەگرن،لە لایەکی دیکەوەش خۆم ئامادەکردبوو تا لە ڕەخنەکانی ئەهلی هونەریش سوود وەربگرم.

لە ماوەی تێپەڕبوونی چەند ساڵی نێوان چاپی یەکەم و دووەمی ئەم کتێبەدا گوتەو گرنگی پێدانی خوێندکاران و سەرجەم خوازیارانی ئەدەب و ڕەخنە،منیان خستە سەر ئەو بارەی، کە بۆ تەواوکردنی کە موکورتییەکان،زیاتر بە پەرۆش بم و ئێستا دڵخۆشم کە ئەو کارە تەواو بووەو ئەگەر هێشتا کێماسیشی تێدا مابێ،کە بێگومان هەیە،لە چاپ و پێداچوونەوەکانی ئایندەدا چارەسەری دەکەم.

بنیادی کارەکەم لە چاپی دووەمی ئەم کتێبەدا بە سادەیی نووسیوە و ئەگەر دژواری و ناڕوونییەکیش لە بەش و بابەتەکاندا بەرچاودەکەوێ، ئەوە سروشتی بابەتەکە وایە، هەڵبەتە تێگەیشتنی ئەو شتانە پێویستی بە هەندێ لێبوورەییشەوە هەیە.

نصرالله امامی

بەهاری ٢٠٠٦ - زانکۆی شهید چمران

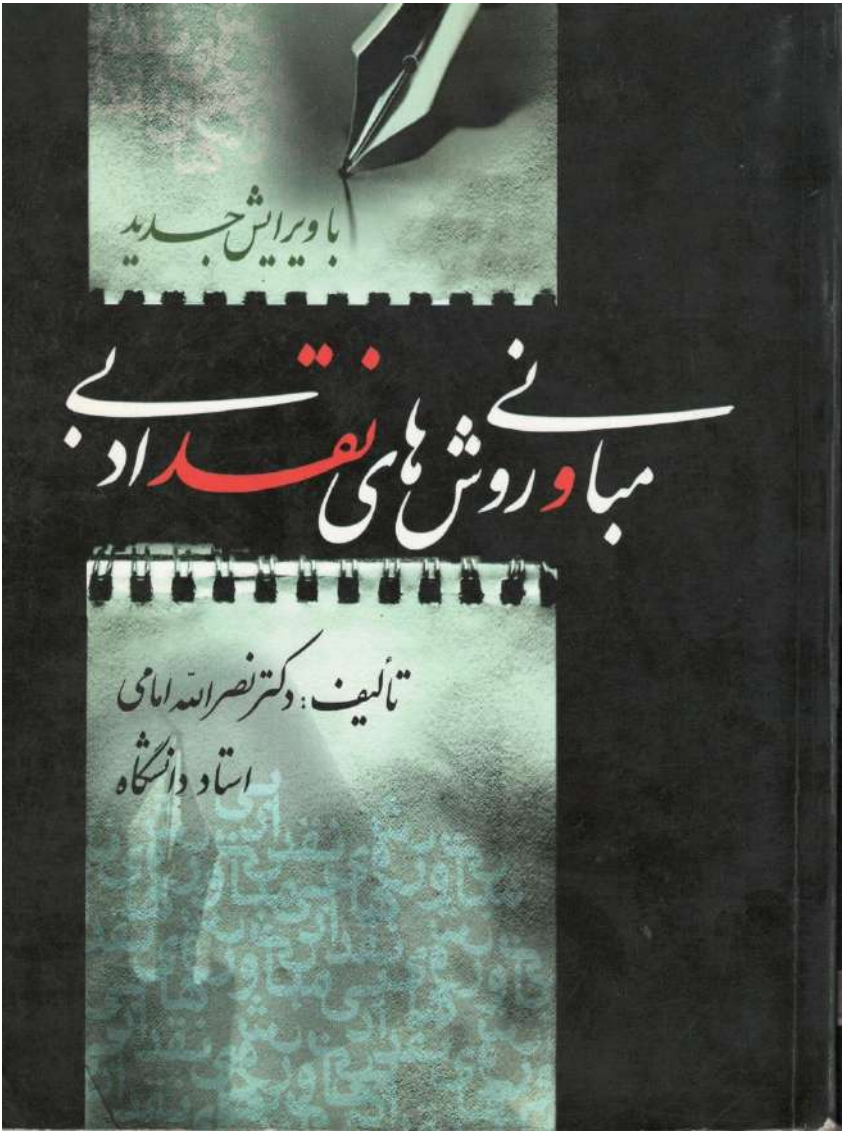
با ویرایش جدید
مبانی و روش‌های نقد ادبی
تألیف: دکتر نصرالله امامی
استاد دانشگاه

فەسڵی یەکەم

ناساندنێکی گشتی

وشەی ڕەخنە:

وشــەی ڕەخنە(نقد) لە زمانی فارسـیدا چەند واتایەکی هەیە لەوانە: پارەی باو، پارەی نەختینە(بەرامبەر بە قەرز) ، هەڵبژاردنی بێخەوش و چاکی هەر شــتێک، هەڵســەنگاندن و پێوانەکردن، لە مەحەک دان، نیشاندانی چاکی و خراپی و هەڵبژاردنی باشترین و نایابترین.

وشــەی ڕەخنەلێگرتن(انتقـاد)یش هەنـدێجـار وەکو هـاوواتـای ڕەخنە(نقد) بەکاردێت، بەڵام لە عورف و بەکارهێنانی باوی زماندا جیـاوازییەکی هەســتپێکراو لەنێوان ڕەخنە و ڕەخنەلێگرتن بەرچـاو دەکەوێت، واتە ڕەخنەلێگرتن زۆربەی کات بۆ واتای خســتنەڕووی کێماســییەکانی شــتێک یا ڕەخنەگرتن لە لەکارێک یا کەســێک دەهێنرێتەوە، لەکاتێکدا بەشــێوەیەکی گشــتی ڕەخنە لەم جۆرە واتایە

داخراو و سنوردارە بەکار ناهێنن و لە واتای هەڵسەنگاندنی شتەکان و بەرهەمە هزری و فیکری و هونەری و کلتوریییەکان سووودی لێ وەردەگرن. شایەنی وتنە کە وشەی ڕەخنەگرتنیش هەندێجار لە واتا بەربڵاوەکەی خۆیدا بەکاردەهێنرێت و لە بارودۆخێکی وەها دایە، کە ڕەخنە و ڕەخنەگرتن وەکو هاوواتای یەکتر لەگەڵ یەکتریدا دەهێنرێنەوە.

هەر دوو وشەی عەرەبی ڕەخنە(نقد) و ڕەخنەگرتن(انتقاد) هاوتای وشەی ئینگلیزی(Criticism)ن. وشەی ناوبراویش لە زمانی ئینگلیزیدا لەڕووی بەکارهێنانەوە حاڵەتێکی هاوشێوە و لێکچووی لەگەڵ وشە بەرامبەرەکانی لە زمانی فارسیدا هەیە، واتە هەندێجار واتایەکی سنوردار و هەندێجاریش واتایەکی بەربڵاو لەخۆ دەگرێت.

ئەو کەسەی، کە کاری ڕەخنە دەکات بە ڕەخنەگر(ناقد) یا ڕەخنەکار(منتقد) ناودەبردرێت، وشەی (نقاد)، کە شێوەیەکی زێدەڕۆیی ئامێز یا چەمکی پیشەیی (ڕەخنەگر)ی هەیە کەمتر بەکار دەهێنرێت، بەڵام بەکارهێنانی وشەی(ڕەخنەکار) شیاو نییە.

ڕەخنەی ئەدەبی و پێناسەی ئەدەب

بۆ پێناسەی ڕەخنەی ئەدەبی سەرەتا پێویستە پێناسەیەک، هەرچەندە ڕێژەییش بێت دەربارەی ئەدەب بەدەستەوە بدرێت، یەکێک لە باوترین ئەو پێناسانەی کە بۆ ئەدەبیان هێناوەتەوە بریتییە لە: (کۆمەڵە بەرهەمێکی نووسراوە کە بەرزترین و چاکترین بیرۆکە و

خەیاڵەکانی لە بڵندترین و چاکترین شـــێوەدا دەربڕیبێت)[1] بەڵام ئەم پێناسەیە سەرەڕای ناوبانگ و بەربڵاوییەکەی کەمێک مایەی تێڕامانە، چونکە بێگومـان بەرهەمی نووســـراویش هەن، کە ڕەنگـدەرەوەی پوکـاوەترین دەرخســـتەکـانی بیرکردنەوەو ڕەفتـاری مرۆڤەکـان یـا کۆمەڵگا بێ کلتور و هەندێجار کلتور لاوازەکانن و لەگەڵ ئەمەدا لە ڕیزی ئەدەبدا هەژمار دەکرێن.

هەروەها یەکێک لەو پێناســـانەی، کە بۆ ئەدەبیان کردووە ئەوەیە، کە ئەدەب چالاکییەکی زەوقی و بەرجەستەکردنێکی بیر و هەستەکانی مرۆڤە، و هەندێجار دەوترێت ئەدەب ئیلهام و ســـروشـــێکە لەبارەی سروشت و ژیانی مرۆڤە[2].

دەربارەی ئەدەب دەتوانرێت چەند پێناســـەیەکی دیکە بخرێتەروو، کە زۆربەی کـات زەوقی و هەندێجـاریش خوازەیین(تمثیلی)، ئەمەش خۆی لەخۆیـدا ســـەلمێنەری ئەوەیە، کە ئەدەب لە ڕەهەند و لایەنی جیـاوازەوە پێنـاســـەگەلی زۆر هەڵـدەگرێـت، لە ڕوێکی دیکەوە جۆراوجۆری ئەم پێناســـانە ڕەنگدانەوەی ئەم بابەتەیە، کە ئەدەب بواڕێکی بەربڵاوی هەیە و لە یەک پێنـاســـەدا جێگەی نـابێتەوە و تەنانەت لەبەر ئەو هۆیەشـــەوە دەوترێت، کە هەوڵدان بە مەبەســـتی بەدەســـتهێنانی پێناســـەیەکی گشـــتگیر و ســـەراپا بۆ ئەدەب هێندە بە شـــتێکی گرنگ و پێویســـت ناکەوێتە بەر چاوانەوە[3]، چونکە واتای ئەدەب و چەمکی عەقڵیی ئەدەب بۆ کەسانێک، کە سەروکاریان لەگەڵ

بەرهەمی شـــاعیران و نووســـەراندا هەیە، یا ســـوود لەم بەرهەمانە وەردەگرن شـــتێکی شـــاراوە نییە[٤]، لە ڕووێکی دیکەوە ئەگەر لە پێناســـەی ئەدەبدا بۆچوونی جیاواز هەبێت ئەوا لە ماهیەتی ئەدەبدا هیچ جیـاوازییەک بوونی نییە، چونکە نزیکـایەتی و لێکچوون و هاوبەشـــییەکان لەناو بەرهەمگەلێکی بەرجەســـتەی وەک شـــانامەی فیردەوســـی و ئیلیادە و ئۆدیســـای هۆمیرۆس و بەهەشـــتی ونبووی میلتۆن و کۆمێـدیـای یەزدانی دانتی مـایەی نکۆڵی لێکردن نییە و جیاوازی بیر و زمـان و پەیوەندیی و وابەســـتەیی شـــوێنییەکان نەیتوانیوە تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی ئەم بەرهەمانە لەناو ببات[٥].

خاڵی دیار لێرەدا ئەوەیە کە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە بەهای خۆیاندا قەرزاربارى نووسینی باڵا و ڕەسەنایەتی ناوەرۆک و پەیام و ڕەهەندە ئیســـتاتیکییەکان و قابیلیەتە هونەرییەکانن، ئەم بەرهەمانە دەتوانن لە ڕووبەرێکی بەربڵاوی ژانر و بەشـــە جۆراوجۆرەکان دەربکەون کە بریتین لە: بەرهەم و شـــیعرە داســـتانییەکان، لیریکی، ئەفســـانەیی، ڕۆمان، کورتە چیرۆک و هاوشێوەی ئەمانە[٦].

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەب وەرگیراوە و ســـەرەکیترین بـابەتی ئەدەبیش پێکـدەهێنێـت، ئەگەرچی ڕەخنەی ئەدەبی لە چەمکە تـایبەتییەکەی خۆیـدا بەهۆی تێکەڵاوی لەگەڵ ڕەهەنـدە هونەری و زەوقییەکان ناتوانرێت وەکو زانین یا زانستێک دابنرێت، بەڵام بێگومان بە جۆرە(زانینێکی ئەدەبی)[٧] هەژمار دەکرێت، چونکە خاوەنی بنەما و

پۆلێن بەندی تایبەتە و زاراوە و دەربڕینگەلی تایبەتی خۆی هەیە و تێگەیشتنە لۆژیکی و ڕوونکردنەوە بەڵگەدارەکان گرنگییەکی زۆریان تێیدا هەیە.

ڕەخنەی ئەدەبی بەپێچەوانەی ئەوەی کە لە هەندێک لە بەرهەم و نووسینە ڕۆژنامەوانییەکان دەبینرێت، نە ستایشکردنە، نە داشۆرین، بەڵکو چالاکییەکە لەسەر خوێندنەوەیکی زیرەکانەی بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکان و وەسفکردن و شیکردنەوەی ڕەهەندە جیاوازەکانی ئەم بەرهەمانە بونیاتنراوە. چالاکییەکی لەم جۆرەش هەڵبەتە بە پشتیوانی ناسینی تایبەتمەندییە هونەرییەکان و شارەزایی و ڕۆشنبیری و چێژی ڕەخنەگر فەراهەم دەبێت.

لە ڕەخنەی ئەدەبیدا – زۆربەی کات نەک هەموو کات- ڕەخنەگر یا ڕەخنەکار بە داوەریکار دانانێن، بەڵکو ئەو خۆی بە داوەری یا شیکردنەوە هەڵدەستێت، پێویستە ئەوە بزانرێت کە ئارەزوو بۆ شیکردنەوە و داوەری کردن و هەڵسەنکاندن چالاکی و توانستێکی زگماکە لە سروشتی مرۆڤدا و مرۆڤ لە هەوەڵین مانگەکانی لەدایکبوونیدا خاوەنی جۆرە درککردن و هێزێکی شیکردنەوە و داوەرییە، هەر ئەوەی کە منداڵ بە بیستنی دەنگێکی خۆش دڵخۆش دەبێت و بە دەنگێکی ناخۆش دەکەوێتە ترس و تۆقینەوە ئەوا جۆرە شیکردنەوە و داوەریکردنێک لەبارەی دیاردەیەکی دەرەکی لە خۆیدا دەردەخات و ئەم بارودۆخە وردە وردە لەودا بەهێز دەبێت تا ئەو

کاتەی کە شـــیکردنەوە و داوەرییەکانی لە قۆناغگەلێکی چاکتر و گرنگتر دەردەکەوێت.

لە تیۆرە نوێکانی ئەدەبی بە تایبەت بونیاتگەرەکانی ئەوروپا و ئەمریکا و لە بیری کەســـانی وەک (ڕۆڵان بارت)ی زمانەوان و ڕەخنەگری فەڕەنسی و نورترۆپ فرای ڕەخنەگری ئەمریکی، هەروەها تیۆرانینە هێرمۆنەتیکییەکان بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان کە لەبەشـــەکانی داهاتوودا دێینە سەریان، ئەرکی ڕەخنەگر لە شیکردنەوە یا نیشاندانی خوێندنەوەیەکی تایبەت بۆ دەقەکە چڕ دەبێتەوە تا ئەو شـــوێنەی کە هەروەکو بارت دەڵێت:(ڕەخنە گەر بیەوێت شـــۆڕشـــگێڕانە بێت، پێویستی بە داوەری کردن نییە)[٨].

ئەوەی لە شـــیکردنەوە و لێکدانەوەی ئەم ڕەخنەگرانە و تیۆرانینە(دەق جەمسەر) و (خوێنەر جەمسەر)ەکەیان خراوەتەڕوو لە خودی خۆیدا خاڵی نییە لە ڕەخنە و کەموکوڕییە واقیعییەکان، چونکە ئەوان بە گشـــت بانگەواز و داواکارییەکان بۆ خۆلادان و هەڵاتن لە داوەریکردن و تۆمەتبارکردنی ڕەخنەگرانی نەریتی بە کۆت و بەندکردن و نیشـــاندانیان لە پێگەی پۆلیســـی ئەدەبیدا خۆیشـــیان نەیانتوانیوە خۆیان لە ڕاڕایی داوەریکردن دەرباز بکەن، بەتایبەت ڕەتکردنەوەی تیۆرانینەکانی دیکە لە بیری ئەم ڕەخنەگرانەدا خۆی لە خۆیدا جۆرە داوەریکردنێکە[٩] و کارەکەیان زیاتر لە بارودۆخی دوژمنانی فەلســـەفە دەچێت کە نەیاندەزانی دوژمنایەتیکردن لەگەڵ

فەلسەفەدا خۆی لەخۆیدا جۆرێکە لە فەلسەفەگەرایی یا بە دەربڕینە ناسراوەکە فەلسەفاندنە، بەڵام لە تەک هەموو ئەمانە تێڕامانی ئەم ڕەخنەگرانە لەنیشاندانی گۆشە پەنهانەکانی دەق و تویکاری و شیکردنەوەی دەق بۆتە بەشێکی جێماوی توند و قاییم لە میژووی ڕەخنەی نوێدا.

ئامانجەکانی ڕەخنەی ئەدەبی

سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی لە واتا کلاسیکییەکەیدا دەتوانرێت ژمارەیەک ئەرک و ئامانج بخرێتەڕوو کە لە پێکەوە پانتایی بەربڵاوی بەکارهێنانی ڕەخنەی ئەدەبی نیشان دەدەن. ئەم پانتاییە لە ڕەخنەی دەقەکان، کە جۆرە چالاکییەکی بەراییە ،لە ڕەخنەی ئەدەبیدا دەست پێدەکات و تا شیکردنەوە و هەندێجاریش داوەریکردنی بەرهەمە ئەدەبییەکان کە لوتکەی کارەکەیە بەردەوامی دەبێت، لەم نێوانەدا باسە تێۆرییەکانی وەک ماهیەت و گرنگی ئەدەب و ئەو مەرامەیشی کە ئەدەب لەبەرچاوی دەگرێت بەشێک لە قەڵەمڕەوی بابەتی ڕەخنە پێک دەهێنێت.

گشتیترین و سەرەکیترین ئامانجەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە تێڕوانینە تەقلیدیەکەیدا، لە دوای باسە بەراییەکان و ڕەخنەی دەقەکان بەتەواوەتی ئەم لایەنانەی خوارەوەن:

1. خستنەڕوو و شیکردنەوە و هەندێجار ڕاڤەکردن.

2. بەراوردکردن و بەهادانان.

3. نیشاندانی ڕەهەندە لۆژیکی و ڕوونکردنەوەییەکان.

سەرنجدان لەم ئامانجانە دەبێتە هۆی ئەوەی پڕۆسەی ڕەخنە بارودۆخێکی ناتەواو و نەزۆک لەخۆ نەگرێت و دوور بێت لەو شیکردنەوە و بەهادانانە گشتی و لێڵانەی ، کە هەندێجار ڕاستەوخۆ لەسەر سەلیقە تاکەکەسی و بەبێ بەڵگە و پاساوی ماقوڵ بنیات دەنرێن[١٠].

خستنەڕوو و شیکردنەوە

بەڵگەکاری ڕوونکردنەوە **بەرواردکردن و بەهادانان**

ئامانجی سیانەیی ڕەخنەی ئەدەبی

١. خستنەڕوو و شیکردنەوە:

خستنەڕوو و شیکردنەوە و پەسنکردنی بەرهەمی ئەدەبی بەشێکی گەورەی کاری ڕەخنە پێکدەهێنێت، چونکە لەپێش هەڵسەنگاندنی هەر بەرهەمێک پێویستە بەرهەمەکە بە شێوەیەکی دروست خستنەڕوو و شیکردنەوەی بۆ بکرێت، بە دەربڕینێکی دیکە دەبێت بتوانین هەر بەرهەمێک لە پێگە و چەمکی دروستی خۆیدا درک بکەین و تەنیا لەو ڕێگەیەوەیە، کە دەتوانین لە ئاستی پێوانەکردندا باشتر لە خراپتر بناسینەوە یا لە ئاستی لێکدانەوەدا ڕەهەندە نادیارەکانی بەرهەمی ئەدەبی بۆ خوێنەری ڕەخنە ئاشکرا بکەین.

کاتێک کە ڕەخنەگر بە وەسفکردنی بەرهەمێک هەڵدەستێت ئەوا کارەکەی بەو مانایە نییە، کە بەشێوەیەکی ڕەها سەرکەوتوو بووە لە ناساندن و شیکردنەوە و خستنەڕووی ئەو بەرهەمە ، ئەم شیکردنەوەیە لەڕاستیدا تێڕوانینی ڕەخنەگرە لە ڕەهەند و لایەنێکی بەرهەمەکەدا، لەبەرئەوە وەسفکردنی ئەو ناتوانێت پەسنکردن یا شیکردنەوەی ڕەخنەگرێکی دیکە بەشێوەیەکی گشتی پووچەڵ بکاتەوە و لێرەدا بەشێوەیەکی بنەڕەتیانە دیدگاو خوێندنەوە جۆراوجۆرەکان پوچەڵکەرەوەی یەکتر نین، چونکە ڕەخنەگرێکی دیکە دەتوانێت بەرهەمەکە بە وردبوونەوە لە چەند و لایەنێکی تازەتر یا جیاوازتر دەربخات و وەسف بکات و ئاشکرایە، کە ئەگەر لە پڕۆسەیەکی لەم

جۆرەدا بەڵگەهێنانەوە، یا شـــیکردنەوە و ڕاڤەکارییەکیش دێتەکایەوە، ئەوا ئەو بەڵگەهێنانەوەش نیشاندەری بەهادانانە تایبەتەکانە لە دیدگای هەمان ڕەخنەگرەوە و تەنانەت ئەگەر تێڕوانینی بەهادانانی ڕەخنەی تەقلیدیش وەلا بنێین،هەمدیســان لە لێکدانەوە ڕەخنەییەکان(تەنانەت لە پێشـــکەوتووترین لێکدانەوە ڕەخنەییەکاندا) جۆرە هەڵســـەنگاندنێکی لۆژیکی بەشێوەیەکی شاراوە دەخرێتەڕوو.

لێرەدا پێویســتە ســەرنج لەوە بدرێت، کە شــیکردنەوە و ڕەخنەی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی چوونە نــاو خوێنــدنەوەیەکی وردی ئەو دەقەیە، ئەم کارە جۆرە هەوڵ و کۆشـــشـــێکی پیشـــەییە لەلایەن ڕەخنەگرانی ئەدەبی و خوێندکاران و خۆتەرخانکەرانی ئەدەب، چونکە خوێنەرانی ئاســـایی دەقە ئەدەبییەکان زیاتر لە هەر شـــتێک بەدوای بەدەســـهێنانی چێژن لە خوێندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا و کارێکی ئەوتۆیان بە شیکردنەوە و لێکدانەوە وردەکانەوە نییە[11].

٢.هەڵسەنگاندنی بەرهەمە ئەدەبییەکان:

هەڵســەنگاندن لە ڕەخنەدا بە کۆمەکی ئەزموونگەرییەکانی ڕەخنەگر دێتەکــایەوە و ئەم کــارە تەنیــا لەدوای قوڵبوونەوە لە بەرهەمە ئەدەبــییەکــان بە هەوڵێکی فیکری داهێنەرانە و گەڕانەوە بۆ ئەزموونەکانی ڕابردوو و پێوانە و بەراوردکردنی نموونە ئەدەبییەکان لەگەڵ یەکتریــدا بەدەســـــت دێت، بەراوردکردن و بەرامبەرکردنی ڕەخنەگر قەرزاربارى خوێندنەوە ودەسکەوتەکانی پێشینی ڕەخنەگرە

و بەم هۆیەوە هەرچەندە بازنەی خوێندنەوەی ڕەخنەگر فراوانتر بێت ئەوا لەکارەکەی خۆیدا سەرکەوتووتر دەبێت،ڕەخنەگر دەتوانێت بە لێکۆڵینەوە لە بەرهەمگەلێک، کە هاوسەردەمی بەرهەمێکی تایبەتن، یا بە کۆمەکی بەرهەمگەلێک، کە پێش ئەو بەرهەمە هاتوونەتەکایەوە دەست ببات بۆ جۆرە شیکردنەوە و بەراوردکردن و هەڵسەنگاندنێکی ورد و لەم بارودۆخەدا کارەکەی بۆ خوێنەرانی ڕەخنە بەشێوەیەکی توندوتۆڵ خۆی دەنوێنێت و مایەی پەسەندکردن دەبێت، بۆ نموونە لە شیعری فارسیدا بەرامبەرکردنی (گشتاسب نامە)ی دەقیقی لەگەڵ شانامەی فیردەوسی دەتوانێت هاوکاری هەڵسەنگاندن و داوەریکردنی ئێمە دەربارەی هەر یەکێک لەم دوو بەرهەمە بکات و بەهێزی بکات[۱۲].

بۆ درککردنێکی چاکتری ئەوەی وترا، پێویستە ئەوە ڕوونبکرێتەوە، کە دەقیقی یەکێکە لە شاعیرانی غەزەلنووسی سەردەمی سامانی، ئەو کەمێک پێش فیردەوسی و پێدەچێت بەشێوەیەکی ڕێکەوت و بەپشت بەستن بە بارودۆخەکانی سەردەم، کە پاڵپشتی ڕووکردنە داستان و ڕەهەندە میلییەکانی دەکرد هەڵسابێت بە هۆنینەوەی شانامە و لەدوای هۆنینەوەی بەشێک لێی کۆچی دوایی کرد، فیردەوسیش ماوەیەک دوای ئەو دەستی بە هۆنینەوەی شانامە کرد و لە کرۆکی هۆنینەوەی بەرهەمە گەورەکەی خۆی نزیکەی هەزار دێڕی هۆنراوەکەی دەقیقی، کە دەربارەی پەیدابوونی زەردەشت و حوکمڕانی گشتاسبە خستە ناو شانامەکەی خۆی و بەم شێوەیە،

توانای بەرامبەرکردنی نێوان دوو دەقی داستانی و هەڵسەنگاندنیانی فەراهەمکرد.

هۆنینەوەی شانامەی دەقیقی لەسەر بنەمای شانامەی ئەبو مەنسووری، کە بە تەواوترین شانامەی پەخشانی دادەنرێت[١٣] هاتۆتەکایەوە و بێگومان شێوازی کارەکەی دەقیقیش کوالیتییەکی نزمی نییە، بەڵام لەنێوان شێوازی دەقیقی و شێوازی فیردەوسیدا جیاوازییەکی زۆر بەرچاو دەکەوێت. تێگەیشتنی ئەم جیاوازییانە و لە کۆتاییدا داوەریکردن دەربارەی هەردوو بەرهەمەکە بە پشتیوانی و کۆمەکی هاوسەنگیکردنێک لەبارەی ڕەهەندە جیاوازەکانیان شتێکی زۆر چاک و بەرهەمدار دەبێت.

هەڵسەنگاندن لەڕێگەی هاوسەنگیکردنی دوو بەرهەمدا

ئێستا بە وردبوونەوە لەوەی، کە وترا کاری دەقیقی و فیردەوسی لە هۆنینەوەی شانامە لەگەڵ یەکتریدا بەراورد دەکەین:

1. دەقیقی لە هۆنینەوەی شانامەکەی خۆیدا بەشێوەیەکی تەواو خۆی ڕادەستی سەرچاوە و کانگای ڕەسەنی کارەکە ، واتە دەقە پەخشانییەکانی شانامە کردووە و لە داهێنان و هەڵسوکەوت و بلیمەتی شاعیرانەی خۆی بەو شێوەیەی کە بارتەقای بەرهەمێکی داستانی بێت سوودێکی ئەوتۆی وەرنەگرتووە و هەندێجار لەسەر بنەمای هەندێک بەڵگە ڕێک دەربڕینگەلێکی هاوشێوەی دەقە ئۆرجینالەکەی هۆنیوەتەوە.

2. کاری دەقیقی لە بەرامبەرکردن لەگەڵ شانامەی فیردەوسی لەڕووی ڕەهەندە وەسفی و زەمینەکانی وێنەکێشان و هێزی خەیاڵکردن لاوازترە.

3. شیعرەکانی دەقیقی لەڕووی بەرفراوانی و وردەکارییەوە کە زۆربەی کات لە بەرهەمە داستانییەکاندا بۆ هێنانەکایەوەی کاریگەرییەکی زیاتر چاوەڕوان دەکرێت بێبەشە بەشێوەیەک کە کۆڕی بەزم و ڕەزم و گفتوگۆ و گێڕانەوەکان بە مەبەستێکی کورت و هەندێجار لە یەک تا سێ چوار دێڕ تەواو دەبن، نموونەیەک لەم کورتبێژییە ئەو بەیتەی خوارەوەیە:

در گنج بگشاد و روزی بداد بزد نای رویین بنه بر نهاد

یا وەسفکردنی مەیدانەکانی جەنگ وەها کورت و بەپەلەپەلە کە لە حاڵەتە وەسفی و هونەرییە تایبەتەکانی داستانەکان دەچێتە دەرەوە و بەجۆرە ڕاپۆرت و چیرۆکێکی وشک دەچێت و تەنانەت لە هەندێک بواردا لەڕووی کارتێکردنی داستانییەوە لاوازە، لەکاتێکدا لەڕووی خستنەڕووی شیعریدا سست و لاواز نییە[١٤].

4. فیردەوسی لە کرۆکی کارەکە و ئەو بۆشاییانەی، کە دێتە پێشەوە ناوەرۆکی جیاواز و خستنەڕووی لایەنە فەلسەفی و ڕەوشتییەکان دەئاخنێتە ناو کارەکە، لەکاتێکدا، کە (دەقیقی) خۆی لەم کارە داهێنەرانە بێبەشکردووە.

5. لە بەرهەمەکەی (دەقیقی)دا جۆراوجۆرییەک کە شایستەی هۆنراوەیەکی داستانی بێت نابینرێت و لەبەر ئەم هۆیە تەکنیکی ئەو لە وەسفکردنی پاڵەوانان و هێنانەوەی وشە و دەربڕینەکان دووچاری دووبارەکردنەوە ناهونەرییەکان دەبێت، شایەنی گوتنە، کە دووبارەکردنەوە لە بەرهەمە داستانییە بەرزەکاندا خاسیەت و شێوازێکی خۆ لێلانەدراوە، بەڵام لەم بارودۆخێکی لەم جۆرەدا زیرەکی و هونەرمەندێتییەکانی شاعیر دەتوانێت ڕەنگ و بۆی وەڕزبوون لەم لایەنە دووربخاتەوە، بۆ نموونە دەزانین، کە دوپاتکردنەوە بە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی شانامەی فیردەوسی دادەنرێت، بەڵام فیردەوسی هەوڵیداوە تا قسە دووبارەکان و چەندبارەکان بە باڵادەستی زمانی و توانستە جۆراوجۆرەکان لەگەڵ یەکتردا تێکەڵاو بکات بەشێوەیەک کە هیچ پارچەیەک لە وشەکانی ئەو بەشێوەیەکی دووبارە و بێزارکەر خۆی نەنوێنێت[15].

ئێستا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە، کە ئایا بەرهەمە ئەدەبییە بەرزەکان و شاکارەکان چۆن بوونەتە پێوەر بۆ هەڵسەنگاندن و بەهادانانەکان؟ وەڵامەکەی ئەوەیە، کە ئەم بەرهەمانە (بە هۆی هاوەنگی و کۆدەنگییەکی گشتی ماوەیەکی دوورودرێژ)[16] بوونەتە پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنە ڕەخنەییەکان و ئەم هەڵبژاردنە، کە

بەرهەمی تێپەڕینی کات و پاڵفتەیی و بێژینگی قۆناغ و وەچە جیاوازەکانە شێوەیەکی تەواو سروشتی و سەربەخۆی هەبووە.

لە کۆتاییدا پێویستە ئەوە بگوترێت، کە لە دووڕیانی هاوسەنگیکردنی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەگەڵ یەکتردا دەتوانرێت دوو بەرهەم یا چەند بەرهەمێکی یەک نووسەریش لە ڕێگەی بەرامبەرکردنیان و بە سەرنجدان لە نموونە هاوشێوەکان بخرێتە بواری شیکردنەوە و هەڵسەنگاندن و لەم ڕێگەیشەوە دەتوانرێت ڕەوتی گۆڕانی داهێنەرانە و دینامیکی، یا دابەزین و داڕووخانی کاری شاعیر درک بکرێت.

٣.بەڵگەکاری و ڕوونکردنەوە

دەبێت ئەوە قبووڵ بکرێت، کە دەتوانرێت بابەتە ئەدەبییەکان بەشێوەیەکی لۆژیکی بخرێتە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە، چونکە داوەریکردنە ئەدەبییەکان سەداسەد شتگەلێکی چێژ و سەلیقەیی نین، لە داوەریکردندا سەبارەت بە بەرهەمێکی ئەدەبیی ناتوانرێت هاوشێوەی قسەکردن و نیشاندانی بۆچوون دەربارەی جۆرە خۆراکێک یا خواردنەوەیەکی تایبەت کار بکرێت، ئێمە دەبێت بتوانین بۆ تێگەیشتنە ئەدەبی و ڕەخنەییەکانی خۆمان چەند بەڵگەیەک بخەینەڕوو، کاتێک کە دەرەقەتی دەرخستن و چەسپاندنی بەڵگە هاتین، ئەوسا دەتوانین ئومێدەوار بین، کە خۆمان و کەسانی دیکەمان قایل کردووە[١٧].

پێویستە باسەڕوونکردنەوەیی و بەڵگەکارییەکان(توجیهی و استدلالی) لە سنووری ڕەخنەدا بەشێوەیەکی شارەزایانە و زیرەکانە بخرێتەڕوو، چونکە هاوشێوەی ئەم جۆرە باس و گفتوگۆیانە دەتوانن بە ئاسانی لە سنووری ئەدەبدا بچنە دەرەوە و بچنە ناو گوتارە سیاسی و ئەخلاقی و ئایدۆلۆژییەکانەوە و لەکۆتاییدا ئەم گوتارانە ڕەخنەی ئەدەبی بەرەو لای خۆیان کێش بکەن و بەهـا ئەدەبی و هونەرییەکان بخەنە پەراوێزەوە، لە بارودۆخێکی لەم جۆرەدا بەرهەمە ئەدەبییەکان لەسەر بنەمای بارودۆخە تایبەت و داخراوەکان دەچنە ژێر هەڵسەنگاندنەوە و ڕەهەندی ئەدەبی و هونەری بەرهەمەکە، کە پێویستە لەپێش هەر شتێکەوە سەرنجی لێبدرێت، شوێن و پێگەیەکی لاوەکی و پەراوێزیی وەردەگرێت.

بەڵگەهێنانەوە بۆ نیشاندانی بەرزتری یا نزمتری هەر بەرهەمێکی ئەدەبی دەبێت بنەما و ئامرازەکانی خۆی لە خودی بەرهەمەکەوە وەدەست بخات و ئەم خاڵە نیشاندەری جەختکردنەوەیەکە، کە لە ڕەخنەی نوێدا بە بەرهەمی ئەدەبی دەدرێت، بەڵام بێگومان بۆ سوودوەرگرتن لە تێبینییە دەرەکی و دەوروبەرییەکان بەمەبەستی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان دەتوانرێت سوود لە زانیاری و هۆشیارییە پەراوێزییەکانیش وەربگیرێت، ئەم تێبینی و زانیارییانە دەتوانن لە سەر تێگەیشتنەکانی ڕەخنەگر و بەڵگەکانی تا ئەندازەیەک پاڵپشتیکەر-(نەوەک یەکلاکەرەوە)بن.

بەڵگەهێنانەوە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا شێوەیەکی تەواو ڕێژەیی هەیە، چونکە وەکو ئەوەی پێشتریش بە جۆرێک لە جۆرەکان ئاماژەی پێکرا،هەر بەڵگەهێنانەوەیەک، کە لەلایەن ڕەخنەگرەوە نیشان دەدەرێت پێوەندی بە ڕوانین و تێگەیشتنی تایبەتی ئەو لەگەڵ بەرهەمەکەوە هەیە، بۆ نموونە، بەڵگەهێنانەوەیەک، کە ڕەخنەگری دەروونناس لە لێکدانەوەی بەرهەمی ئەدەبیدا هەیەتی دەتوانێت لەگەڵ ئەوەی، کە لەلایەن ڕەخنەگری ڕەوشتگەرا، یا ئەفسانەناس یا زماننناس دەخرێتەڕوو جیاواز بێت و لەهەمان کاتدا دژیەکییەکیش لەم نێوانەدا بەرچاو نەکەوێت.

ڕێژەیی بوونی ڕەخنەی ئەدەبی

هیچ ڕەخنەیەک ناتوانێت شێوەیەکی ڕەها و سەدا سەدی هەبێت، چونکە ڕەخنەگرانی ئەدەبی دەشێ بە سەرنجدان لە بارودۆخ و زەمینەی تێگەیشتنی خۆیان بۆ بەرهەمەکە و هەروەها بە ئاوڕدانەوە لە کات، هەروەها لەو بەرهەمانەشی کە دواتر دەخولقێنرێن تێڕوانین و لێکدانەوەیەکی دووبارەیان سەبارەت بە بەرهەمە ئەدەبییەکان هەبێت، بە دەربڕینێکی سادەتر ڕەخنەی هیچ بەرهەمێک بۆ یەک جار و بۆ هەمیشە شکڵ ناگرێت و بەرهەمە ئەدەبییەکان هاوتەک لەگەڵ گۆڕانە کۆمەڵایەتی و کلتوری و سیاسی و هونەرییەکاندا پێویستیان بە شیکردنەوە و ڕەخنەگرتنێکی دووبارە، یا چەند بارە دەبێت.

گۆڕان و ئەفراندنە تازەکان لە ئەدەبی ئەمڕۆدا ئێمە ناچار بە تێڕامان و سەرلەنوێ هەڵسەنگاندنەوەی ئەدەبی کۆن دەکات و لەڕوویێکی دیکەوە ڕەخنەی ئەدەبی ئەمڕۆ هەرگیز ناتوانێت بێ مەرام و نیاز بێت لەئاست ناسین و زانینی ئەدەبی کۆندا، چونکە ئەدەبیاتی کۆن زۆربەی کات ئەزموونێکە بۆ ئەدەبی ئەمڕۆ.

هەر چۆنێک بێت ئەو جیاوازییانەی، کە لەڕەخنەی ئەدەبیدا بەهۆی تێڕوانینە جیاوازەکانەوە دەردەکەون نیشاندەری ئەوەن، کە هەر جۆرە هەڵسەنگاندنێک بەشێوەیەک، کە گونجاوە لەگەڵ گۆشەنیگای ڕەخنەگر سەبارەت بە بەرهەمەکە ئەنجام دەدرێت و شێوەیەکی ڕەها و سەد لە سەدی نییە.

گرنگی ڕەخنەی ئەدەبی

ئەو کاتەی، کە قسە دێتە سەر گرنگی ڕەخنەی ئەدەبی سەرەتا ئەم پرسیارە دەخرێتەڕوو، کە ئایا ئەدەب دەتوانێت بە بێ بوونی ڕەخنەی ئەدەبی بوونی هەبێت و بەردەوامی بە کاری خۆی بدات؟

وەڵامەکەی ئەوەیە، کە ئەدەب بەبێ ڕەخنەی ئەدەبیش دەتوانێت بوونی هەبێت، هەروەک ئەوەی، کە زمان بەبێ ڕێزمان دەتوانێت پارێزگاری لە بوونی خۆی بکات. بەڵگەی ئەو قسەیە ئەوەیە، کە بەرهەمە ئەدەبییەکان لەپێش ڕەخنەی ئەدەبییەوەن و بەشێکی گەورەی لەوەی، کە بە ناوی بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی دەخرێتەڕوو، لە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکانەوە وەرگیراوە، کاری

ڕەخنەگر هەڵهێنجان و پۆلێنبەندی و بەکاربردنی ئەم بنەما و پێوەرانەیە لە پێگەی ڕاستەقینەی خۆیاندا و گوێزانەوەی ئەزموونە ئەدەبیی و هونەرییەکانی ڕابردووە بۆ کەسانی داهاتوو، ئەمەش ئەو خاڵەیە کە ڕەخنەی ئەدەبی دەکاتە خاوەن بەها و گرنگیەکی نکۆڵی لێنەکراو.

لەتەک گرنگییەک، کە لە کۆنەوە بۆ ڕەخنەی ئەدەبی دانراوە کەسانێکیش هەبوون، کە ڕەخنەی ئەدەبییان هێندە بە گرنگ و پێویست دانەناوە، پاڵنەری ئەم جۆرە کەسانە، کە زۆرێکیان خۆیان ئەفرێنەری بەرهەمە ئەدەبییەکانیش بوون لەبەر ئەوەیە، کە زۆربەی کات گیانی قبوڵکردنی ڕەخنە لەلای هەندێکیان لاواز بووە و لە ڕووێکی دیکەوە نەیانتوانیوە لەم خاڵە تێبگەن، کە ڕەخنەگر دەتوانێت لە ڕێنوێنی و ئاراستەکردنی هەوڵە ئەدەبی و هونەرییەکانی نووسەر و شاعیراندا کەسێکی سوودبەخش بێت.

ڕەخنەی تەندروست و زیندوو هەرچەندە دەتوانێت خاڵە لاواز و بەهێزەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکان ئاشکرا بکات، هاوکات بەهای ڕاستەقینەی ئەم بەرهەمانەش دەردەخات، بۆیە ئەوە ڕوونە، کە نەبوونی ڕەخنەیەکی لەم جۆرە دەبێتە هۆی چەقبەستن لە ئەفراندنی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا و نەبوونی هەڵسەنگاندن و داوەریکردنە دروست و پتەوەکان و لە کۆتاییشدا دەبێتە هۆی دابەزین و داڕووخانی ئەدەب و هونەر.

بە دەربڕینێکی دیکە ڕەخنەگرێکی چاوکراوە و بێمەرام، کە خاوەنی چێژێکی لێوانلێو و تێگەیشتنێکی قوواڵ و جوانە بە پاڵپشتی زانست و لۆژیک لە مشت و ماڵکردن و باڵابردنی هونەری تێدەکۆشێت و ئەرکێکی گرنگ و کاریگەر لە ئەستۆ دەگرێت، توانای لێکدانەوە و لۆژیکی مەحکەم مۆڵەتی پێنادات، کە هونەرفرۆشە خۆدەرخەرەکان ناوبانگ و پەسەندێتییەکی ناڕەوا بەدەست بێنن و هونەرمەندە خاکییەکانیش لە تاریکایی بیرچوونەوە و گۆشەیەکی گومناویا بمێننەوە)[18] .

یەکێک لە دیارترین کارەکانی ڕەخنەی ئەدەبی ئەوەیە، کە لەنێوان هونەرمەند و هونەر وەرگر ڕۆڵی نێوەند و میانگیری هەیە.

بابەتێک کە ئەرکی ڕەخنەی ئەدەبی لە بەرامبەر خوێنەرانی ڕەخنەی ئەدەبیدا بەرجەستە دەکات بریتییە لە دەستنیشانکردن و جیاکردنەوەی بەرهەمی ڕەسەن لە بەرهەمی ناڕەسەن و لاساییکەرەوە، کە زۆربەی کات سوودیان لە ڕووکەشگەرایی و تیف تیفەدان وەرگرتووە، ئەمەش بۆ خوێنەرانی ئاسایی سەختە و وەکو ئەوەی تۆڵستۆی دەڵێ: **بەرهەمێکی ساختە زۆربەی کات زیاتر لە بەرهەمێکی ڕەسەن دەبێتە مایەی سەرسوڕمانی و ترس**[19]، لەڕووێکی دیکەوە ڕێکلامە ڕۆژنامەوانییەکان لە چواردەوری هەندێک لە بەرهەمە ناڕەسەنەکان دەتوانێت بیری خەڵکانێکی زۆر بە لاڕێدا ببات و لێرەوەیە، کە ڕەخنەگری ئەدەبی دەبێت ببێتە مایەی ڕێنموونی و ڕوونکەرەوەی

خوێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکان لە بارودۆخێکی وەهادا ئەگەر خوێنەرێک وێنایەکی وا بکات، کە پێویستی بە ڕەخنەی ئەدەبی نییە و چیژ و سەلیقەکەی بەسە بۆی ، ئەوا بێگومان بەرامبەر بە هونەر و ئەدەب ستەمی کردووە.

ئەوە تەنیا خوێنەران نین، کە لە کاری ڕەخنەگر و لە کۆتاییشدا لە ڕەخنەی ئەدەبیدا سوود وەردەگرن، بەڵکو هەروەک ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا ئەفرێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکانیش پێویستییان بە ڕێنموونی و ڕێنیشاندانی ڕەخنەگران هەیە، چونکە زۆرجار وا ڕوو یداوە، کە شاعیران و نووسەران لە بارەی بە ها و تە نانەت شیکردنەوەی بەرهەمەکانی خۆیاندا چەند داوەریکردنێکی ناڕەوا و بڕواپێنەکراو یان هەبووە، لە کاتێکدا کە واقیعیەتی شتەکە لە دید و ڕوانینی ڕەخنەگرانی ئەدەبدا شاراوە و پەنهان نەبووە[٢٠].

ئەوەی تا ئێستا گوترا گرنگی ڕەخنە و کارکردنی بووە لە بەرامبەر خوێنەر و ئەفرێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا، بەڵام ڕەخنە ئەرکێکیشی لە بەرامبەر هونەر و ئەدەبدا هەیە، دەربارەی ئەم ئەرکە کە بەشێک لە ئامانجە بنەڕەتییەکانی ڕەخنەیش پێک دەهێنێت، پێشتر ئاماژەیەکمان کردووە، بابەتەکە ئەوەیە، کە ڕەخنە دەتوانێت قسە بکات، لەکاتێکدا کە هونەرەکان بێدەنگن[٢١]. بۆ نموونە، نیگارکێشی و پەیکەرتاشی و هونەرەکانی دیکە تەنیا دەتوانن نیشاندان و دەرخستەکاری بکەن، بەڵام شتێک ناڵێن. ئەم بابەتە ڕەنگە سەبارەت

بە شیعر وەکو شتێکی نەشیاو خۆی بنوێنێ، بەڵام لە شیعریشدا بەکارهێنانە خوازەیی و ڕەمزی و واتا شاراوە و ناڕاستەوخۆی وشەکانە، کە ئەرکی سەرەکی جێبەجێ دەکەن. شاعیر، بە خستنەڕووی ڕاستەوخۆ ڕوو لە خوێنەر ناکات و شتێکی ئاساییە، کە درککردنی تێکڕای پەیام و مەبەستی شاعیر لە بارودۆخێکی وەهادا بۆ زۆربەی خوێنەران کارێکی سەخت و دژوار بێت. لێرەشەوە ڕەخنەگران شێکردنەوەی بۆ ئەو چەمکانە دەکەن، کە شاعیر مەبەستی بووە بیگەیەنێتە خوێنەران و هەر یەکێکیان گۆشە و ڕەهەندێکی قسەی شاعیر نیشان دەداتەوە، لە کاتێکدا کە شیعرەکە بێدەنگە، ڕەخنەگر قسە دەکات.

ڕەشبینی سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی

لەگەڵ هەبوونی گرنگی و پێویستی نکۆڵی لێنەکراوانەی ڕەخنەی ئەدەبی هەمیشە چەند ڕەشبینییەک سەبارەت بە ڕەخنە دەبینرێت و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە ئەم ڕەشبینییە هێندە دێرینە، کە پێشینەیەکی بە ئەندازەی مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی هەیە.

بیرکردنەوەی دوژمنکارانەی ڕەخنە زۆربەی کات بەلای نووسەر و هونەرمەندانێکەوە، کە بەرگەی لێکدانەوە و ڕەخنەگرتنەکانی ڕەخنەگران ناگرن جار جار وابیردەکەنەوە، کە قسەی ئەوان هەڵقوڵاوی بەخیلی و چاوچنۆکییە. تۆڵستۆی لە یەکێک لە ڕاشکاوانەترین ناکۆکییەکانی خۆی لەگەڵ ڕەخنەگراندا دەڵێت: **ئەگەر**

ڕەخنەگران سەرچاوەیەکی بەهرەیان تێدابووایە، ئەوا کاری ئەستەمی شیکردنەوەی بەرهەمە هونەرییەکانیان لە ئەستۆ نەدەگرت[٢٢]. ئەو لە جێگایەکی دیکەدا توانای شیکردنەوەی هونەری لەڕێگەی ڕەخنەگران، کە یەکێکە لە گرنگترین ئەرکەکانی ڕەخنە ڕەتدەکاتەوە و لەو باوەڕە دایە، کە (هونەرمەند ئەگەر هونەرمەندێکی واقیعی بێت ئەوا سەدا سەد لەڕێگەی بەرهەمەکەی خۆی هەستی خۆی بۆ خەڵک گواستۆتەوە، ئیتر ڕەخنەگر دەیەوێت چ شتێک ڕوون بکاتەوە؟)[٢٣]

ڕەخنەگرانی بەرهەمەکانی (شکسپیر)یش زۆربەی کات نموونەیەکن لەو ڕەخنەگرانەی، کە بوونەتە مایەی تانە و تەشەر و ڕەتکردنەوە بەلای نووسەر و هونەرمەندانەوە. هەندێجار وەکو گاڵتەپێکردنێک ئەم ڕەخنەگرانە بەئامانج دەگرن و دەڵێن ئەگەر (شکسپیر) سەری لە گۆڕەکەی دەربهێنێت، ئەوا ناتوانێت لە ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەو ڕەخنەگرانە تێبگات، یا ڕەخنەگرانی ناوبراو بەوە تۆمەتبار دەکەن، کە چەمک و بابەتەکانیان زۆر لە سەرووی ئەوەی، کە شکسپیر مەبەستی بووە، بار کردۆتە سەر بەرهەمەکانی شکسپیر[٢٤].

ناڕەزایی و ڕەشبینی سەبارەت بە ڕەخنە لەو شوێنەوە سەرچاوە دەگرێت، کە وا بیردەکەنەوە ڕەخنەگر لە بەرامبەر هونەرمەند یا نووسەردا وەستاوە، لەکاتێکدا کە ئەو لەتەک ئەوان دایە و هەوڵ و کۆششی ئەو لە ڕێگەی پاڵفتەکردن و باڵابردنی بەرهەمە هونەرییەکان

و گۆڕانەوەی ئەزموونکارییە هونەری و ئەدەبییەکانە، لەڕووێکی دیکەوە هەرچەندە هەندێجار ڕەخنە ڕق و کینەدارەکان یا داوەریکردنە بێ بنەماکان دەبێتە هۆی کزی و بێئومێدی هونەرمەندان، بەڵام ئەم بابەتە هەرگیز نابێت ببێتە هۆی لەبەرچاونەگرتنی هەوڵەکانی ئەو ڕەخنەگرانەی، کە لە ڕۆژگاری ئەرستۆوە تاوەکو ئەمڕۆ ڕوناککەرەوەی ڕێگەی هونەرمەند و شاعیر و نووسەران بوون و لێکدانەوەکانیان بێگومان بە چەشنێک لە دوبارە ئەفراندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان هەژمار دەکرێن.

پەراوێزەکانی فەسڵی یەکەم

١- بڕوانە: نقد ادبی، عبدالحسین زرین کوب،امیر کبیر، تهران، ١٣٥٢، ج١، ص١٦. سەبارەت بە بەرەوپێشەوەچوونی واتای وشەی (ئەدەب)و راستی و دروستی واتاکانی بڕوانە:شعر بی دروغ، شعر بی نقاب، عبدالحسین زرین کوب،انتشارات علمی، تهران،١٣٤٦،ص٣١-٣٧.

٢- بڕوانە: نقد ادبی،شوقي ضيف،ترجمه لميعه ضميری،امير كبير، تهران،١٣٦٢، ص١٣.

٣- هەمان سەرچاوە،ج٢، ل٧.

٤-هەمان سەرچاوە.

5-A Dictionaryof Literary Terms, Cudden, G.B, p.365, (Literature).

٦-ئاساییە ،کە ئەدەبیات سەرچاوەیەکی چێژی خۆی هەیە و ناتوانرێ بە پێودانگی زانستی کۆت و بەند بکرێ،بەڵام ئەو زانستانەی سەروکاریان لەگەڵ ئەدەبیاتدا هەیەو بە(زانستە ئەدەبییەکان) یان(زانینە ئەدەبییەکان) دەناسرێن.ئەم زانستانە لە سەدەکانی سەرەتای دەرکەوتنی ئیسلامدا زیاتر گەشەیان کرد و پەلوپۆیان هاویشت بە بەراورد بە دواتر،کە شتێی ئەوتۆی بەرچاوو زیادەیەکی وایان نەخستەسەر،بەڵام لق و پۆپی زۆری لێکەوتەوەو و بەرفراوانتر بوو،کە بە زاراوەی ئەوێ رۆژێ،بە چاوپۆشی لە واتای راستەقینەی وشەکە، بە زانستی کران.ئەم لقانە بریتي بوون لە:١-زانستی زمان٢--زانستی گەردانکردن،٣-زانستی وشەرۆنان،٤-زانستی ڕێزمان ٥-

زانستی واتا ٦- زانستی ڕوونبێژی ٧- زانستی جوانبێژی ٨-زانستی دارشتن ٩-زانستی ڕەخنەی پەخشان ١٠-زانستی عەروز ١١-زانست سەروا ١٢- زانستی قرض الشعر ١٣-زانستی ڕەخنەی شیعر ١٤-زانستی وتاربێژی ١٥- زانستی خەت و ڕێنووس ١٦-زانستی مێژوو.بڕوانە:انواع شعر فارسی،منصور رستگار فسائی،انتشارات نوید،شیراز،١٣٧٢،ص٢١-٢٢.
٧-بڕوانە:النقد الادبي الحديث ،غنيمى هلال،بيروت،١٩٨٧،ص١٦.
٨-نقد و حقیقت،رولان بارت،شیرین دخت دقیقیان،نشر مرکز ١٣٧٧،ص٢٥.
٩- بڕوانە:ساختار و هرمنوتیک،بابک احمدی،نشر مرکز،١٣٨١،ص٥٧.
١٠-بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
A Short Guide to Writing about Literature,Sylvan Barnt,U.S.A,1968.
١١-گفتاری دربارە نقد،سەرچاوەی پێشوو،ص١٧.
١٢-بۆ ئەم بەراوردە بڕوانە:چالش نافرجام یا ساختار زبانی و بیاتی شاهنامە،نصرالله امامی،مجلە دانشکدە ادبیات و علوم انسانی دانشگاە شهید بهشتی، شمارە ١٢ و ١٣،بهار و تابستان ١٣٧٢.
١٣-شاهنامە ابو منصوری،شانامەیەکە بە شێوەی پەخشان لەسەر فەرمانی ابو منصور محمد بن عبدالرزاق فەرمانڕەوای توس لە دەوروبەری ساڵی ٣٤٦ ی کۆچیدا نووسراوەتەوە.کاری کۆکردنەوەو ئەو شانامەیە لە ئەستۆی زانایان و مێژوونووسانی ئەو ڕۆژگارەوبە چاوەدێری ابو منصور معمری وەزیری محمد بن عبدالرزاق ئەنجام دراوە. سەرچاوەی ئەو شانامەیە بڕێتی بووە لە گێڕانەوەی زارەکی و ئەو داستانانەی لە کتێبە پەهلەوییەکان بە تایبەتی خودای نامەکانەوە کۆکراونەتەوە.شانامەی ابو منصوری بۆتە سەرچاوە بۆ دقیقی و فیردەوسی بۆ هۆنینەوەی سرووەی شانامەکانیان.

١٤- بڕوانە:حماسه سرایی در ایران، ذبیح الله صفا، چاپ چهارم، امیر کبیر،تهران،١٣٦٣،ص١٦٨.

١٥-بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: از رنگ گل تا رنج خار، قدمعلی سرامی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران،١٣٦٨،ص١٦٢.

١٦-گفتاری دربارە نقد،سەرچاوەی پێشوو،ص١٧٦.

١٧-هەمان سەرچاوە،ل١٥.

١٨-نقد ادبی،زرین کوب،ج١،ص٢٥.

١٩-هنر چیست،تولستوی،ص١٥٩.

20-Modern Literary Criticism,Lawrence Liping and A.Waiton Litz,New York,1972,p.199.

٢١-دەکرێ لەبارەی ئەم جۆرە داوەرییە درامانووسی ناسراوی نەرویژی ئیبسن(Henrik Ibsen 1828-1906)بە نموونە بهێنرێتەوە.ئەو لە بارەی مەزنترین شانۆنانەی خۆی بە ناونیشانی Emperor and Galileanو چەند بەشێک لە Peer Geint گوتویەتی ،کە ئەو بەرهەمانە تەمسیلی و ڕەمزیی نین.لەم بارەیەوە تاکە شتێک کە دەتوانرێ بگوترێ ئەوەیە ئیبسن لە ڕەخنەی بەرهەمەکانی خۆیدا ڕەخنەگرێکی ورد نەبووە.(Modern Literary Criticism,p.199).

٢٢-هنر چیست،سەرچاوەی پێشوو، ص١٣٤.

٢٣-هەمان سەرچاوە،ص١٣٢.

24-Modern Literary Criticism,p.199.

بۆ نموونەی زیاتری ئەو ڕەشبینییانە بڕوانە:شعر بی دروغ،شعر بی نقاب،ص٥-٧.

فەسڵی دووەم

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا

لە ئێرانی کۆندا

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا پێشینەیەکی کۆنی هەیە، تەنانەت ئاماژەگەلێک هەن سەلمێنەری بوونی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانن لە ئێرانی پێش ئیسلامەتیدا. میژوونووس و ئەدەبیانی بڕواپێکراوی وەک مەسعودی و سەعالبی و ئیبن نەدیم ناوی کتێبێکیان هێناوە بەناوی(ئایین نامە) کە لە چەشنی خۆیدا ئینسکلۆپیدیایەکی هونەر و زانستەکانی سەردەمی سامانی بووە، بەشێک لەم کتێبە تایبەت بووە بە مەعریفە ئەدەبییەکان و تەکنیکی نامەنووسی و بە دەربڕینێکی کۆنتر تایبەت بووە بە پسپۆڕێی خوێندنەوە[1]. لە ڕووێکی دیکەوە تەنانەت ئەگەری وەرگێڕانێکی کتێبی هونەری شیعری ئەرستۆش بە فارسی ناوەڕاست، یا پەهلەوی لەئاردایە[2]، ئەگەر ئەم بابەتە حەتمییەتی

تێدا بێت ئەوا دەتوانێت نیشاندەری تێڕوانینگەلێکی ق,وڵتر و بەربڵاوتر بێت سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێرانی پێش ئیسلامێتیدا.

شایەنی باسە، کە ئێرانییەکان لە سەردەمی ئەشکانییەکانیشەوە ئاشنایەتییان لەگەڵ بەرهەمە شانۆیی و دراماتیکییەکانی یۆنانیدا هەبووە و بە سەرنجدان لە وەرگێڕانی (کەلیلە و دیمنە)ش بۆ زمانی پەهلەوی ئەگەرێکی دیکەش لەبارەی ئاسنایەتی ئێرانییەکان بە ئەدەبی هیندی دێتە ئاراوە و شتێکی سروشتییە، کە هەموو ئەمانە لە پێکهاتن و شێوەگیری بیرە ڕەخنەییەکان لە دانان و نووسینی بەرهەم و هۆنراوە ئێرانییەکان لە پێش ئیسلامدا کاریگەرییان هەبووە.

لە قۆناغی ئیسلامەتیدا

لە میراتی ئەدەبی ئێرانی دوای ئیسلامدا ڕەخنەی ئەدەبی بارودۆخێکی گەشەکردووی هەیە، دێرینترین بەرهەمە ئەدەبییە فارسییەکانی ئەم قۆناغە خاوەنی ئاماژە و چەندین ڕەمزن لە بوونی ڕەخنەی ئەدەبیدا. هەندێک لەم بەرهەمانە لەسەر شێوەی چەند حیکایەتێکی کورت سوودی ڕەخنەییان تێدایە. بابەتی پوختەتر و لێکدراوەتری ڕەخنە بەشێوەیەکی پلەڕەوتی لە یادداشت نامەکان و بەرهەمی ئەدیبان و هۆنراوەکانی شاعیرانی فارسیدا دەبینین، هەروەها چەند کتێبێکی زۆریش لە زەمینەی کێش و سەروای شیعردا بەرچاو دەکەوێت، کە نیزامی عەرووزی لە (چوار نامیلکە)دا ئاماژەیان پێدەکات، کە بەدڵنیاییەوە هەڵگری چەند سوودێکی ڕەخنەی ئەدەبی

بوون، چونکە بەرهەمەکانی دواتری وەک (المعجم و الترجمان البلاغه)ش خاوەن خەسڵەت و چاکییەکی لەم جۆرەن. بە پشت بەستن بەوەی گوترا دەتوانرێت ڕەنگدانەوەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئیسلامیدا لەم لایەنانەی خوارەوەدا سەرنجیان لێبدرێ.

ڕەخنەی یادداشتنامەکان:

یادداشتنامە فارسییەکان وەکو بەرهەم کە باسی شاعیران و شیعرەکانیان، هەندێجار زەمینەیەکی یارمەتیدەریان بۆ خستنەڕوی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان بەدەست دەخست، بەڵام لەهەمان کاتدا زۆرێک لەو یادداشتنامانە لە ڕازاندەوەکارییەکی پتەو و سەنگین و لێکۆڵدراوە لە بواری ڕەخنەدا خاڵین لە جوانی ، قسەکانی یادداشتنامەنووسەکان زۆربەی کات گشتی و تێکەڵاوە بە داڕشتنکاری، یا قسەی پێناسەئامێزن، ئەم یادداشتنامەنووسانە لە زۆربەی بوارەکاندا شوێنکەوتەی چێژ و سەلیقە یا نەریتی شیعری سەردەمی خۆیانن و کەمتر چێژی بێخەوشیان کردۆتە پێوەری داوەریکردنەکانی خۆیان، لەم نێوانەدا چەند یادداشتنامەنووسێک هەن، کە تێڕامان لە بۆچوونە ڕەخنەییەکانیان دەتوانێت ڕەوتی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان لە ئەدەبیاتیدا فارسی نیشان بدەن، بە ڕەچاوکردنی کورتکردنەوەیەکی زۆر چاوخشاندنێکی خێرا بەم یادداشتنامانەدا دەکەین:

لباب الالباب

ئەم کتێبە دانراوی ســـەدیدەددین عوفی(کۆتاییەکانی ســـەدەی شەشەم و سەرەتاکانی سەدەی حەوتەم)ە، وەکو یەکێک لە کۆنترین یادداشـــتنامەکانی فارســـی چەند بابەتێکی ڕەخنەیی گرنگی دەربارەی شـیعر و هونەری شـیعری تێدایە، ئەم یادداشـتنامە دوو تایبەتمەندیی هەیە: یەکەمین داڕشـتنکاری لە خســتنەڕووی بابەتەکان و دووەمیان کورتکردنەوەیەکی فراوان لە خســـتنەڕووی دیدگا ڕەخنەییەکـاندا، بەشـــێوەیەک کە لەم لایەنەدا داوەریکردنەکـانی لە یەک دوو دێڕ تێناپەڕێت، بۆ نموونە دەربارەی(منجیک ترمذی)شـاعیری ســەردەمی سـامانی نووسـیویەتی:(منجیک لە سـاحیرانی شـاعیران بوو، شـیعری نامۆ و وشـەکانی چاک و مانای نوێ و داهێنراو و دەربڕینگەلی پاراو و ڕەوان و خواسـتنی دەگمەنی هەبوو)[٣] یا لە وەسـفکردنی (کەسـائی مروزی)، کە ئەویش یەکێکە لە شـــاعیرانی ســـەردەمی ســـامانی نووســـیویەتی:(زۆرینەی شـــیعرەکـانی ئەو دەربـارەی زوهـد و ئامۆژگارین و لەبارەی چاکەکانی ئال و بەیتی پەیامبەری و جار جارە لە هەندێ شوێندا، کە بۆ داهێنانی وەسف و شتە سەرنج ڕاکێشەکاندا چەند لێکچواندنێکی کردووە دەرەقەتی دەربڕینەکان هاتووە و مافی خستنەڕووی داوە)[٤] بوارەکانی دیکەش خستنەڕووی بابەتگەلێکی لەم جۆرە و بەهەمان کورتبڕین، کە ئەگەرچی لە شـــوێن و پێگەی خۆیدا شایەنی گرنگی پێدانە، بەڵام وردی و وردڕوانینی ڕەخنەیی تێدا نییە.

تذكرة الشعراء

دەوڵەتەشای سەمەرقەندی خاوەنی تذكرة الشعراء (سەدەی نۆیەمی کۆچی) هەرچەندە خاوەنی بەرز و بااڵیی دەرخستن و ڕاشکاویٚتییە لە گوتاردا، بەاڵم ئەویش لە زۆرێک لە بۆنە و الیەنەکاندا خاوەنی تێڕوانینگەلێکی گشتگیر و هەندێجار ڕووکەشییە، دەوڵەتشا لە الیەنێکی دیکەوە بە تۆندی لەژێر کاریگەری نەریتەکانی سەردەمی خۆیدایە، بۆ نموونە ئەم ڕەخنەیە لە شیعری(ئەمیر خەسرەو دەهلەوی) دەگرێت، کە شیعری ئەو خاڵییە لە سەنعەتکاری و ڕووی لە هونەرە جوانکارییەکان نییە[٥].

ئەو شتەی، کە لە کارەکەی دەوڵەتشادا نوێیە بریتییە لە سوود وەرگرتن لە بەراوردکاری یا بە دەربڕینە باوەکە(هاوسەنگی کردن) لە هەڵسەنگاندنی شاعیراندا، ئەو لەم بوارەدا کاریگەر بووە بە ڕەخنەگرە عەرەبەکان. بۆ نموونە لەو شوێنەی، کە قسە لەبارەی(زوهێری فاریابی)دەکات، ئەو لەگەڵ (ئەنوەری)دا بەرامبەر دەکات[٦]، یا بۆ ناساندنی (کەمال ئیسماعیل)ی شاعیری سەردەمی مەغۆل ئەو لەگەڵ باوکی واتە(جەمالەددین عەبدولڕەزاق)دا دەخاتە تای تەرازووەوە[٧]، بەاڵم لە کۆی ئەمانەدا پێویستە بوترێت، کە دەوڵەتشا خاوەنی چێژێکی پەروەردەکراو بووە و سەرەڕای پشت بەستن بە نەریتە ئەدەبییەکانی سەردەم پێوەرەکانی چێژی خۆی لەبەرچاو گرتووە.

آتشگده آذر

ئازەر بێگدلی لە یادداشتنامەنووسانی سەدەی دوازدەیەمی کۆچییە، ئەو کەسێکە، کە دوای مەودا و ماوەیەکی گرنگ یەکێک لە بەناوبانگترین یادداشتنامەکانی فارسی نووسی، ئەگەرچی هەندێک لە بیریاران بۆچوونەکانی ئەویان بە پشتبەستن بە چێژی بێگەرد زانیوە[٨]، بەڵام یادداشتنامەکەی خاوەنی بەهایەکی ڕەخنەیی ئەوتۆ نییە، ئەو بێجگە لە چەند شاعیرێکی گەورە وتە و قسەکانی هێندە بە کورتی هێناوەتەوە، کە لە بنەڕەتدا بواریێک بۆ خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان نامێنێتەوە، تا ئەو شوێنەی، کە بۆ نموونە ڕۆحی قسەکانی ئەو دەربارەی خاقانی شیروانی وەهایە:(لە ڕێچکەی وتاربێژیدا شێوازێکی تایبەتی داهێناوە و خاوەنی مانای بەرز و وشەی دڵگیرە و لە کۆتاییدا مرۆڤ بێچارە بڕوا بە شێوازی قسەکانی دەهێنێت)[٩] تەنانەت لەبارەی ئەنوەری لەمە کورتر و گشتیتر قسە دەکات: (ئەنوەری لە هونەری شیعردا چ لەڕووی وشە و چ لەڕووی واتاوە هاوشێوەی نییە)[١٠] و تەواوی داوەریکردنەکانی ئەو لە یادداشتنامەی ئاتەشکەدەی ئازەر لەسەر ئەم پێوەرەن.

یادداشتنامەی نصرئابادی

یادداشتنامەی نەسر ئابادی ئەگەرچی ناوبانگێکی کەمتری لە ئاتەشگەدەی ئازەر هەیە، بەڵام لەپێش ئەودا نووسراوە لە بەرهەمەکانی سەدەی یازدەیەمی کۆچییە. دانەری ئەم یادداشتنامەیە

واتە(میرزا موحەممەد تاهیر نەسر ئابادی) ژیان و بەسەرهاتی نزیکەی هەزار شاعیری لە چین و تویژە جیاوازەکان لە کتێبەکەی خۆیدا جێکردۆتەوە لە ڕێگەی چەند ئاماژەکردنێکی سەرپێیی و هاوتا لەگەڵ هێنانەوەی نموونەیەک لە شیعرەکانیان .

نەسر ئابادیش هاوشێوەی زۆربەی یادداشتنامەنووسەکانی پێش خۆی گرفتاری وشەئارایی و دارشتنکارییە و لە هەمان ئەو دەربڕینە کورتانەی، کە لەبارەی باسکردن و ناساندنی شاعیران دەیهێنێتەوە زۆربەی کات بابەتێکی گرنگی تێدا نییە و جەختکردنەوە لەسەر چەند لایەنێک لە ژیانی شاعیران بەسەر نیشاندانی تێبینیە ڕەخنەییەکاندا زاڵ دەکات، بەشێوەیەکی وەها، کە کەمتر دەتوانرێت تێگەیشتێکی ورد لە ڕوانگەی ڕەخنەیی ئەو بەدەست بهێنرێت، بۆ نموونە دەربارەی (سائیبی تەبریزی) نووسیویەتی: (واتا ڕەنگینە دڵگیرەکانی خامەی بێهاوتای دوو زمانی، بە جوڵاندنی سێ پەنجە بەرەو هەر چوار جەوسەری ئاسۆکان و شەش ڕوو، پێنج دەهۆڵی کوتاوە و گەنجینەی غەیبی لە گەوهەری مانادا هەڵسووە، ئاوێنە شاراوە و دیارەکانی بە زاخاودەر و مشتومااڵکەری هەمیشەیی لە ڕەنگی تاریکیدا پاککردۆتەوە و دەرگای پەسەندی بەڕووی خۆیدا کردۆتەوە)[11]

نەسرئابادی ئەگەرچی بە پشت بەستن بە چەند بەڵگەیەک خاوەنی پەروەردەیەکی ئەدەبی و چێژی شیعرییش بووە، بەاڵم هەندێجار لە خستنەڕووی بابەت و قسەکانیدا زۆر بازاڕیانە و بێ بنەما قسە

دەکات بە شێوەیەکی وەها، کە لە کرۆکی ناساندنی شاعیرێک بەناوی (سـگ لوند)دا دەنووسـێت: یەک بەیتی هەیە، کە بارتەقای دیوانێکە، پاشان دوو دێڕ دەهێنێتەوە، کە دێڕی دووەم بەم جۆرەیە:

سحر امدم به کویت به شکار رفته بودی

تو که سگ نبرده بودی به چه کار رفته بودی[١٢]

بێگومان مەبەستیشی لەم قسەیە ئەم دێڕەی کۆتاییە.

توحفەی سامی و یادداشتنامەکانی دواتر

ئەم یادداشتنامەیە بەتەواوەتی بریتییە لە باسکردنی بەسەرهات و نموونەی زۆر کورتی نزیکەی حەفسـەد شـاعیری ناودار و بێ ناو و ناوبانگی سـەردەمی سـەفەوی، دانەری ئەم بەرهەمە واتە سـام میرزا لە یەکێکە لە شازادەکانی سەفەوی ئەو بەرهەمەی لە ساڵی ٩٥٨دا بە کۆتا هێناوە. ئەم یادداشتنامە ئەگەرچی بۆتە مایەی سوود لێوەرگرتن لە لایەن یادداشتنامەنووسەکانی دوای خۆی ، بەڵام کورتبڕی کتێبەکە زیاد لەو ئەندازە پێویستەیە، کە بتوانرێت سوودێکی ڕەخنەیی ئەوتۆی لێ چاوەڕێ بکرێت، سـەرەڕای دەربڕینە زێدەڕۆییانە و گشـتییەکانی نووسـەر لەوانە (بێ هاوتا) و (بێ هاوشـێوە) کە بۆ زۆرێک لە کەسـەکان بەکارهێنراوە، هەڵگری بابەتێکی وەسـفکردن یا ڕەخنەیی نین، کە سـوود و بەهرەیەکی لێ بەدەسـت بهێنرێت، ئەم یادداشـتنامە هەر چۆنێک بێت لە ڕووی ناسـاندنێکی گشـتییانەی زۆرێک لە

شـــاعیرانی قۆناغی ســـەفەوی شـــتێک بەســـووده، بەڵام تێبینیگەلێکی ڕەخنەیی ئەوتۆی لێ بەدەست ناهێنرێت.

ڕەخنەگرتنە سەرپێیی و کورتەکانی سام میرزا لە توحفەی سامیدا هەندێجار بەشـــێوەیەکە کە لە ناوەرۆکی تەنزیش بەدەر نییە ، لەوانە دەربارەی شاعیرێک بەناوی مەولانا لیسانی شیرازی نووسیویەتی: (شـــیعرەکانی ئەو بەشـــێوەیەکی نەگونجاو هەڵکەوتوون،لەبەرئەوەی غەزەلێکی ئەو کە چاک بێت کەمە، بەڵام ئەوەی کە باشە یەجگار چاک هەڵکەوتووە)(تحفه/١٠٤)یا دەربارەی شـــاعیرێک بەناوی حەیدەر کولیچەپەز ، کە یەکێکە لە شـاعیرانی هەرات نووسـیویەتی: شـیعرێکی زۆری گوت، بەڵام لەبەرئەوەی بازاڕی و ڕەشـــۆکی بوو، لە زۆربەی قســـەکانی خۆی تێنەدەگەیشـت و شـیعرەکانی ئەو نزیکەی دە هەزار دێڕن، هەروەکو ئەوەی گوتویەتی:

چنان طوطی صفت حیران آن ائینه رویم

که میگویم سخن اما نمی دانم چه میگویم (تحفه/١١٥)

شایەنی باسە، بەپێچەوانەی یادداشتنامەکانی سەردەمی سەفەوی لە ئێراندا ، یادداشـتنامەنووسـی بەراورد لەو ڕۆژگارەدا لە هیندسـتان لە قوڵبوونەوە و بەهـایەکی ڕەخنەگرانەی زیـاتر ســـوودمەند بوو، ئەمەش خۆی لە خۆیدا هۆکاری وردبینی و تێبینییە هونەرناسـییەکانی ئەدیـب و نووســـەرانی فـارســـیزانی ئەم نـاوچەیە بوو،بەڵام یـادداشـــتنـامەکـانی ســـەردەمی قـاجـاریش ک زۆربەی کـات

لاساییکردنەوەیەکی شێواز و تەکنیکی یادداشتنامەنووسانی پێشووە بوار و بابەتگەلی ڕەخنەیی ئەوتۆیان تێدا نییە، لەنێو یادداشتنامەکان کە زۆربەی کات لە ناسیاوی هاوڕێیەتیانە یا نکۆڵیکردنە ڕق و کینا‌وییەکان خاڵی نین ڕەنگە (مجمع الفصحا)ی ڕەزا قولی خانی هیدایەت بتوانرێت لە هەموو ئەوانیتر دیار و بەرجەستەتر دابنرێت، هیدایەت کە خۆیشی دەستی شاعیرێتی هەبوو، هەندێجار لەتەک دەربڕینە کلێشەییە تایبەتەکانی یادداشتنامەنووسان بابەتگەلێکی خستۆتەڕوو، کە خاڵی نییە لە سوودە ڕەخنەییەکان.

یەکێکیتر لە یادداشتنامەکانی سەردەمی قاجار (براهین المعجم)ی دانراوی موحەممەد تەقی سپهەری کاشانییە کە لەگەڵ تەواوی بانگەشەکانی دەربارەی تازەیی ئەم بەرهەمە، بەڵام ناوەڕۆکێکی ڕەخنەیی ئەوتۆی نییە تا بتوانرێت لەوڕێگەیەوە ئەم بەرهەمە بە چاکتر لە تەواوی یادداشتنامەکانی ئەم سەردەمە دابنرێت.

٢-ڕەخنەی نووسەران

لەتەک یادداشتنامەکاندا چەند بەرهەمێکی دیکەش لەڕێگەی ئەدیب و شیعرناسانەوە نووسراوە، کە زۆربەیان لەڕووی خستنەڕووی لایەنە ڕەخنەییەکاندا بەرزتر و قوواڵتر لە یادداشتنامەکان دەکەونە بەرچاو و ڕەوتی پێگەیشتووییی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان لەم بەرهەمانەدا بە چاکی دەتوانرێت بەدەست بهێنرێت. لەچوارچێوەی ئەم

بەرهەمە ناوبراوانەدا پێویستە ئاماژە بە کتێبەکانی وەک (چهار مقاله) و (ترجمان البلاغه)ش بکرێت.

لەم نێوانەدا ئەوەی شایەنی گوتنە ئەوەیە کە بەرهەمەکانی وەک قابوسنامە یا (بەهارستان)ی (جامی)یش دەتوانرێت لێیان بڕوانرێت ، ئەگەرچی چەند بەشێکی کورتتریان دەربارەی شیعر و شاعیرێتییە،بەڵام هەمدیسان لە جێگەی خۆیاندا لە بابەت و ناوەرۆکە ڕەوانبێژییەکاندا خاڵی نین ، تێروانینێکی خێراش بەم بەرهەمانەدا دەکەین و چاوێکیان پێدا دەخشێنینەوە.

ترجمان البلاغه:

لەو کاتەی، کە عومەر ڕادویانی لە نیوەی دووەمی سەدەی پێنجەمدا کتێبی (ترجمان البلاغه)ی دەربارەی هونەر و پیشە ئەدەبییەکان(صناعات ادبی) نووسی، ئەدەبی عەرەبی لە لوتکەی گەشەکردنی خۆیدا بوو و بەم هۆیە ئەو بە توندی کەوتۆتە ژێر کاریگەری هونەرە ئەدەبییەکانی عەرەبی، بەڵام لەگەل ئەمەدا هەوڵیداوە دەست بۆ ئاشکراکردنی هونەرە جوانکارییەکان لە دەقە شیعرییە فارسییەکان بەرێت و لەم ڕووەوە لە کتێبەکەی خۆیدا چەند بەڵگەیەکی زۆر لە نموونە کۆنە فارسییەکان بەدەستەوە دەدات. (ڕادویانی) لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لە کرۆکی خستنەڕووی بابەتەکاندا چەند باس و مەسەلەیەک دەخاتەڕوو، کە ئەگەرچی ناوەرۆکێکی گرنگیان نییە، بەڵام سەلمێنەری بوونی هێزی پەیبردن و تێگەیشتنی

ئەوە کەسەیە لە ڕەخنەی شیعردا. ئەو بنەڕەت و بنەمای کاری شیعر لەسەر سادەیی دەربڕین و یەکگرتوویی وشەکان دادەنێت. هەروەها ڕوادویانی لەسەر ئەم باوەڕە نییە، کە هەرچییەک پێشینان هێناویانەتەوە خاڵیی لە کەم و کوڕیذیە، ئەو لەسەر ئەم بنەمایە باوەڕی وایە، کە بەرهەمەکانی پێشینان ئەو یەکێتی و پتەویەیان تێدا نییە ، کە لەبەرهەمی کەسانی دواتردا بەرچاودەکەوێت و سەرەنجام ئەوەیە، کە ئەوان دەسپێکەر بوون و ڕێگەیان بۆ کەسانی داهاتوو خۆشتر کردووە[١٣].

چهار مقاله (چوار گوتار)

دیدگا ڕەخنەییەکانی نیزامی عەروزی سەمەرقەندی لە (چهار مقاله)دا، کە یەکێکە لە بەرهەمە ئەدەبییە دیارەکانی سەدەی شەشەمی کۆچی لەڕووی کۆنی و خستنەڕووی بابەتە پتەو و لێکۆلدراوە و بنیاتنراو لەسەر تێگەیشتنە قوولەکان شایەنی گرنگی و بەهایەکی تایبەتە. نیزامی عەروزی لە هەردوو گوتاری هونەری نووسەرێتی و شاعیرێتی، کە لەتەک پزیشکی و ئەستێرەناسییەوە شوێنیان بۆ کراوەتەوە بەتەواوەتی لەژێر کاریگەری هونەری شیعریی ئەرستۆ دایە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا سوودی لە هەڵهێنجانە زەوقی و تێگەیشتنە تایبەتییەکانی خۆیشی وەرگرتووە.

یەکێک لەو بابەتە نوێیانەی، کە لە بیروبۆچوونەکانی نیزامی عەروزیدا مایەی سەرنجدانە ئەوەیە، کە ئەو ئامانجی کۆتاییی لە

شـــیعردا بە کارتێکردن و کاریگەری خســـتنەســـەر مرۆڤ دادەنێت و لەڕوویکی دیکەوە لەســـــەر ئەم باوەڕەیە، کە شـــــیعر دەتوانێت لە دەرئەنجامێکی ڕەوشتی سوودمەند بێت ، بەڵام ئەم جۆرە پابەندبوونە لەئـــارادانییە لەوەی، کە ڕەوشـــــت بە تـــاکە پێوەری نەگۆڕاوی هەڵسەنگاندنی شیعر هەژمار بکرێت.

لەتەک ئەوەی گوترا دەبێت دان بەوە دابنرێت، کە نیزامی عەروزیش بە تەواوی وردبینییەکانی خۆی هێشـــــتا نەیتوانیوە خۆی لە کۆت و بەندی نەریتە ئەدەبییەکانی ســـــەردەمی خۆی ڕزگار بکات، بۆ نموونە خستنەڕووی بابەتە زانستییەکان یا سوود وەرگرتن لەناوەرۆکەکانی وابەســـتە بە مەعریفە جوراوجۆرەکان لە شـــیعردا بە کارێکی چاک و گرنگ دەزانێت، لەکاتێکدا ئەم بابەتە شـــتێکی نەریتییە، کە لەڕۆژگاری ئەودا واتە ســـەدەی شـــەشـــەم لەژێر کاریگەری بڵاوبوونەوەی بازنەی زانســـــتەکان و کۆنترۆڵی چینی زانایان لەســـــەر تەواوی توێژەکاندا دەرکەوتووە و بەدیهاتووە، ئەگینا کەمتر شـــــاعیرێک لە قۆناغەکانی پێشـــــوو واتە ســـــەردەمی ســـــامانی و غەزنەوییەکان دەتوانرێت بدۆزرێتەوە، کە بابەت و ناوەرۆکە زانســـــتییەکانی وەکو بەهایەک ئاخنیبێتە ناو شیعرەکانی.

قابووسنامە

کتێبی قابووســـنامە لەو بەرهەمانەیە، کە وابەســـتەن بە نیوەی دووەمی ســەدەی پێنجەمی کۆچییەوە و کتێبێک نییە، کە بەشـێوەیەکی تایبەتمەند بۆ شــیعر و ئەدەب تەرخان کرابێت، بەڵام تێگەیشــتنەکانی (عنصــر المالی کەیکاوس بن ئەســکەندەر)ی نووســەری ئەو کتێبە لە پانتایی ڕەخنەی شـیعر و پەخشـاندا زۆر زیرەکانەیە، تا ئەوەی کە بە بوێرییەوە دەتوانرێـت بگوترێـت، کە ســـوودە ڕەخنەییەکـانی ئەم بەرهەمە لە زۆرێـک لە کتێبەکـانی ڕەوانبێژی و یـاددداشـــتنـامە شیعرییەکان زیاترە.

تێڕامان و بۆچوونەکانی واقیعبین و فراوانن و نووسەری ئەم کتێبە لە بەشـی سـی و پێنجەمی کتێبەکەدا بە ناونیشـانی(دەربارەی داب و نەریتی شاعیرێتی) جێگەی بۆ کراوەتەوە، سەرەکیترین ئەو بابەتانەی، کە عنصر المعالی دەیخاتەڕوو بریتین لەوەی کە: شیعر ئەگەر خاوەنی شـــێوازێکی ڕەوان و بێ گرێ و گۆڵ(ســـهل الممتنع) بێت چاکتر و کاریگەرترە و شاعیر دەبێت لە هۆنینەوەی شیعردا گوێگری لەبەرچاو بێت. ئەو جوانیی و نازکییە هونەرییەکان و بەکارهێنانە خوازەییەکانی بە شتە گرنگ و پێویستەکانی شیعر دەزانێت و لەهەمان کاتدا شاعیر ئـاگـادار دەکـاتەوە لە خۆپـارێزی لە نـامۆییەکـانی دەربڕین و کێشە(وزن)قورسەکان و خاڵێکی گرنگتری ئەو ئەوەیە، کە ئامۆژگاری شـاعیر دەکات بە زانین و ئاگادار بوون لە(ڕەخنەی شـیعر) و پێیوایە،

کە ڕەخنەی شیعر دەتوانێت وا لە شاعیر بکات، کە بەسەر هۆنینەوەی شیعردا زاڵ بێت[١٤].

خاوەنی قابووسنامە زیاتر گرنگی بە مانا دەدا تا وشە و ستایش و پێداهەڵگوتنە، زێدەڕۆئامێزەکان بەشـــتێکی پەســـەند و ڕەوا دانانێت، بەڵام دان بەو خاڵەشدا دادەنێت، کە زێدەڕۆییکردن لە پانتایی شیعردا شتێکە ناکرێت پشتگوێ بخرێت[١٥].

حدائق السحر

(حدائق الســحر)ی (ڕەشــیدەددین وات وات) بەتەواوەتی دەربارەی هونەرەکانی جوانکارییە، بەڵام بەپێچەوانەی هەندێک لە تێڕوانینەکان تا ڕادەیەک خاڵێکی بەرچاوی دەربارەی ڕەخنەی شــیعر تێیدا نییە و بــابەتەکــانی زۆربەیــان دووبــارەکردنەوەی ئەو بــابەتــانەن، کە لەســـەرچاوەکانی پێشـــووتردا هاتوون. بۆچوونە ســـەرەکییەکانی ئەو بەشەکی و تایبەتن، بۆ نموونە لە لەمیانەی ئاماژەکرنێک بۆ لێکچواندنە خەیاڵییەکان ئەم لێکچواندنە بە ناپەســـەند دادەنێت و لەو شـــوێنەی، کە چێژ و ســـەلیقەی خۆی دەخاتەڕوو کارەکە لە ســـنووری میانڕەوی و ڕەنگە عەقڵییشـــــدا دەباتە دەرەوە، بۆ نموونە دەربارەی شـــــاعیرێکی ناســـراو بە (کەمالی) دەنووســـێت: (باوەڕی من ئەوەیە، کە لە عەرەب و عەجەمـدا هیچ کەســـــێک چـاکتر لەمە نـازنـاوی(تخلص) بۆ خۆی دانەناوە!)[١٦] ئەو لەپێگەی داوەریکردنیشـدا هێندە ڕوو لە ڕاسـتگۆیی و

وێژدان ناکات هەروەکو ئەوەی دەربارەی(ترجمان البلاغه) نووسیویەتی: (دێڕ و بەڵگەکانی ئەو کتێبە(ترجمان البلاغه)م زۆر ناپەسەند بینی، گشتی لەڕێگەی زۆر لەخۆکردن دانراوە و بە شێوازێکی ستەمگەرانە و بێ وردبوونەوە فەراهەم بووە و لەگەڵ ئەمانەدا خاڵی نییە لە هەڵە جۆراوجۆرەکان وەسفە نیوەناچڵ و کەموکوڕەکان)[17] لەکاتێکدا بە وتەی یەکێک لەو کەسە گەورانەی، کە خاوەنی بیروڕا و بۆچوونە ئەم ڕەخنەیە ناڕەوایە دەرهەق بە حدائق السحر ڕاستگۆتر و گونجاوتر خۆی دەنوێنێت[18]، لەتەک ئەوەی کە باسمان کرد خستنەڕووی ئەم کتێبە بەتەواوەتی لەبەرئەوەیە کە هەر چۆنێک بێت هەندێجار تێڕوانینێکی ڕەخنەگرانە لەملا و لەولای بابەتەکانیدا بەرچاو دەکەوێت.

المعجم

ئەم کتێبە، کە ناوی تەواوی (المعجم فی المعاییر اشعار العجم)ە، بە یەکێک لە میراتە بەهادارەکانی ئەدەبی فارسی دەربارەی کێشی شیعر و ڕەخنەی شیعر هەژمار دەکرێت. خاوەنی المعجم واتە (شەمسەددینی قەیسی ڕازی ، لەدوای ساڵی ٦٢٨ی کۆچی- هەیقی کۆچی دوایی کردووە) یەکێکە لە زیرەکترین و وردترین ئەدیبانی سەدەکانی ڕابردوو، ئەگەرچی هەندێک لە تێڕوانینەکانی قەیسی ڕازی بۆ ڕەخنەگران و شیعرناسانی ئەمڕۆ مایەی پەسەندکردن نییە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا زۆرێک لە قسەکانی بەهادار و مایەی پشت پێبەستنن.

ئەو کەمتر ڕوو لە قسەکردنی گشتگیرانە و خستنەڕووی بابەتە ئاڵۆز و نادیارەکان دەکات و بەهۆی باوەڕبوونی بە لایەنە بەڵگەکارییەکان هەمیشە گەواهی و بەڵگە بۆ قسەکانی دەهێنێتەوە. گرنگترین تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانی شەمسی قەیسی ڕازی لەبەشی (گوتارە بەراییەکانی شاعیرێتی) هێنراوەتەوە. شەمسی قەیسی ڕازی لەسەر ئەم باوەڕەیە، کە ڕەخنەگری شیعر پێویستە شاعیر نەبێت، چونکە زۆرێک لە شاعیران هەن، کە توانایان بەسەر ڕەخنەی شیعرییەوە نییە ، یا ڕەخنەگرانێک هەن، کە دەستی شاعیرێتییان نییە. ئەو، کاتێک کە دەچێتە ناو ڕەهەندە دیار و واقیعیترەکانی ڕەخنەوە سەرنج لە هەردوو ڕەهەندی ڕەخنەی واتایی و وشەیی دەدات و دەست بە خستنەڕووی چەند بەڵگە و لێکدانەوەیەک دەکات.

پوختە و هەڵبژاردەی ڕاسپاردەکانی شەمسی قەیسی ڕازی بۆ شاعیران بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

١.شاعیر دەبێت ئاگای لە موفرەداتی وشەکان و بەشەکانی پێکهاتە دروست و خراپەکان هەبێت.

٢.سوودە لە ئەزموونگەرییەکانی شاعیرانی کۆن وەربگرێت.

٣.ئاگای لە یاساکانی زانستی خستنەڕوو و جوانکاری هەبێت.

٤.چیرۆک و پەند و مێژووە کۆنەکان بزانێت.

٥.خۆی لە زۆر لەخۆکردن و ئاڵۆزکاندن و لێڵی و ناڕوونی و پۆشینە ناپەسەندەکان بپارێزێت.

٦.کێش و سەروا و عەرووز بزانێت.
٧.بەرهەمە بەرزەکانی شاعیرانی کۆنی لەبەرچاو بێت و تێیان ڕامێنێت و وشە و ناوەرۆکەکانیان بکاتە بنەما و سەرمەشقی هۆش و زمانی خۆی.
٨.هەرکاتێک دەستی بۆ هۆنینەوەی شیعرێک برد، سەرەتا شێوەی پەخشانی ئەم هۆنراوەیەی لەبەرچاوی خۆی دابنێت و ماناکانی لەسەر لاپەڕەی دڵیدا بنووسێت و وشە و کێشە شایستەکانی ڕێک بخات و هەڵبژێرێت پاشان شیعر دابنێت[١٩].
٩.لەدوای کۆتایی هێنانی شیعرەکە دووبارە شیعرەکە بخوێنێتەوە و پێیدابچێتەوە و ئەوەی کە پێویستە، دەبێت ڕەخنە و مشتومااڵکردنی تێدا بکات و زێدەڕۆیی لەم کارەیدا نەکات[٢٠].

بەهارستانی جامی

سووودە ڕەخنەییەکانی کتێبی (بەهارستان)ی دانراوی(نورەددین عەبدولڕەحمانی جامی) شاعیری بەرزی سەدەی نۆیەمی کۆچی، چەند بابەتێکی کورت دەگرێتەوە، کە لە(باغچە= روضة)یا بەشی پێنجەمی ئەم کتێبە کورتەدا هاتووە. (جامی) بابەتە ڕەخنەییەکانی خۆی لە کرۆکی باسکردنی ژیاننامەی شاعیراندا دەخاتەڕوو. بابەتە سەرەکی و بنەڕەتییەکانی کتێبەکە لەسەر بنەمای تێگەیشتن و داوەریکردنە خوددییەکانی نووسەر لەبارەی شاعیرەکانەوە دامەزراوە، لە کۆی قسەکانی (جامی)دا ئەوە درک دەکرێت، کە ئەو زیاتر لە هەر لایەنێک

سەرنجی لە یەکگرتوویی زمان و ڕەوانی شیعرداوە و بەشێوەیەکی گشتی جەخت لەسەر ساغی دەربڕینەکان و ڕەوانییان دەکاتەوە[٢١] و لە ڕەخنە و داوەریکردن دەربارەی شاعیران دەست بەداوێنی بەرامبەری کردن و هاوسەنگیکردنەوە دەبێت، بۆ نموونە دەربارەی حافزی شیرازی نووسیویەتی: (سەلیقەی شیعری ئەو لە شێوازی نزاری نزیکە، بەڵام لە شیعری نزاریدا زیاد و کەم کردن یەجگار زۆرە، بەڵام لەشیعری حافزدا بەم جۆرە نییە)[٢٢] لەگەڵ ئەمەدا (جامی)ش وەکو زۆرێک لە پێشینانی خۆی گرفتاری ئافەتی سەروادارى و داڕشتنکاریی بووە.

لەتەک ئەو بەرهەمانەی، کە ژماردمان کتێبی دیکەی زۆریش بەتایبەت لە قۆناغی سەفەویدا دانراون، کە زۆربەی کات لەدوتوێی بابەتەکانی خۆیاندا چەندین بابەتیان دەربارەی ڕەخنەی شیعر تێدایە، بەڵام ژماردن و لێکۆڵینەوەی بابەتەکانی ئەم بەرهەمانە پێویستی بە کتێبێکی سەربەخۆ هەیە.

ڕەخنەی شاعیران

بەشێکی گرنگ لە تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان لە میراتی ئەدەبی فارسیدا هی ئەو شاعیرانەیە، کە لەنێو شیعرەکانیاندا چەند بابەتێکیان لە وەسفکردنی شیعرەکانی خۆیان یان ڕەخنەگرتن لە هۆنراوەی کەسانی دیکە، یا هەندێک داوەریکردنیان سەبارەت بە شیعر

خستۆتەڕوو، کە لە پانتایی ڕەخنەی شیعریدا بەجۆرێک لە جۆرەکان شایەنی ئاوڕلێدانەوەن.

کۆنترین بابەت لە تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی شاعیراندا لە شیعری (ڕودکی) و لە هۆنراوە ناسراوەکەی ئەودا، کە بە ناونیشانی(قەسیدەی دایکم)ناسراوە دەخوێنینەوە، کە (وشەی چاک و واتای ئاسان) بە جەوهەریترین مەرجی شیعر دەزانێت[٢٣] هەربەم جۆرەش (شەهید بەلخی) ی شاعیری هاوچەرخی ڕودکی (چێژ و حیکمەت) بە مەرجی شیعر دەزانێت[٢٤].

لەدوای ئەم شاعیرانە دەتوانرێت ئاماژە بە زۆرێک لە شاعیرانی فارسی زمان بکرێت، کە هەر کامێکیان سەرنجی گۆشەیەکی دنیای شیعریان داوە. شایەنی گوتنە، زۆربەی داوەریکردنەکانی ئەم شاعیرانە بە نەریتە شیعرییەکانی سەردەمی خۆیان کاریگەر بووە، بۆ نموونە شاعیرانی سەردەمی سەلجووقی هەبوونی ناوەرۆکی زانستی و ڕوانینی حەکیمانە و لۆژیکییەکان بە پێوەر و بەهاکانی شیعر دادەنێن، لەکاتێکدا شاعیرانی قۆناغی سەفەوی و هیندی جەخت لەسەر ناسکی خەیاڵ و هێنانەوەی ناوەرۆکە تازەکان دەکەنەوە.

ڕەخنەی شاعیران لەتەک خستنەڕووی ئەو بابەتە ڕەخنەییانەی، کە شایەنی سەرنجدانن خاڵی نییە لە ستایشکردنە بێ بنەماکانی یەکتر و هەندێجاریش داوەریکردنە خزم خزمێنە و دۆستئامێزەکان. ئەوان، کە خۆیان لە مەیدانی ڕەخنەدا بە حەوجەی هێنانەوەی بەڵگە و گەواهییەک

نابینن لە زۆرێک لە بوارەکاناندا هەڵچوون و سەلیقەکانی خۆیان بەسەر واقیعیەتدا فەرز دەکەن. ئەم شاعیرانە لە ڕەتکردنەوە و پەسەندکردنی یەکتردا هەندێجار وەها زێدەڕۆیی دەکەن، کە کاری ڕەخنەگریی تێکەڵ بە داشۆرین و بەدگۆیی دەکەن. بەرهەمە ئەدەبییەکان و یادداشتنامە فارسییەکان پڕاوپڕن لە چیرۆک گەلێک کە شاعیران تیایاندا هەوڵی ڕەتکردنەوە و نکۆڵی لێکردن یا داشۆرین و خراپ باسکردنی یەکتریان داوە، ئەم جۆرە داوەریکردن و ڕەخنەگرتنانە شتێکی ئاساییە یەکێ لەو نموونانە چیرۆکی ڕەشیدی سەمەرقەندی و عەمعەقی بوخارایی هیچ کۆمەک و هاوکارییەکی بە ڕەخنەی ئەدەبی و بەدەستهێنانی ئەزموونی شیعرییەوە نەدەکرد[٢٥]، بەڵام وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا گێڕانەوە و ڕەخنەی شاعیران، کە بەشێوەیەکی گشتی لەسەر تێگەیشتنە ڕاستەوخۆکانی خۆیان بۆ شیعرو جۆرەکانییەوە بنیاتنراوە ئەوەیان بە تەواوی توانیویەتی بەشێکی نکۆڵی لێنەکراو لە میژووی ڕەخنەی ئەدەبیی فارسی پێک بهێنێت[٢٦].

پەراوێزەکانی فەسڵی دووەم

١- بڕوانە:فرهنگ ایرانی پیش از اسلام،محمد محمدی، چاپ دوم، انتشارات توس،تهران،١٣٥٢،ص١٥٨.

٢- ر.ک:نقد ادبی،زرین کوب،ج١،ص١٨٣.

٣- لباب الالباب،سدیدالدین محمد عوفی،تصحیح ادواردبراون، لیدن ،١٩٠٣،ص١٣.

٤- هەمان سەرچاوە،،ص٣٤.

٥- تذکرة الشعراء،دولتشاه سمرقندی،به همت محمدرمضانی،کلاله خاور، تهران،١٣٣٨،ص١٨٩.

٦- هەمان سەرچاوە،ص٨٦،

٧- هەمان سەرچاوە،ص١٠٨.

٨- بڕوانە:نقد ادبی،زرین کوب،ج١،ص٢٦٦.

٩- اتشکده اذر،اذر بیگدلی،تصحیح سیدحسن سادات ناصری،امیر کبیر،تهران،١٣٣٦،ج١،ص١٥١.

١٠- هەمان سەرچاوە،ص٢١٥.

١١- بڕوانە:تذکره نصرابادی،محمد طاهر نصرابادی،تصحیح وحید دستگردی،کتابفروشی فروغی،تهران،(بی تا)،ص٢١٧-٢١٨.

١٢- هەمان سەرچاوە،ص ٤١٣.

١٣- ترجمان البلاغه،محمد بن عمر رادویانی،به تصحیح و اهتمام احمد اتش، انتشارات اساطیر،تهران١٣٦٢،ص١٠.
١٤- قابوسنامه،،عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر،به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی،شرکت انتشارات علمی و فرهنگی،تهران،١٣٦٢،ص١٩٠.
١٥- هەمان سەرچاوە،ص١٩١.
١٦- حدائق السحر،رشیدالدین عمر وطواط شیرازی،تصحیح عباس اقبال،کتابخانه سنائی، تهران،١٣٦٢،ص٣٢.
١٧- هەمان سەرچاوە،ل١.
١٨- نقد ادبی،زرین کوب،ص٢٠٥.
١٩- سەرنجی ئەوە بدەن ئەم خاڵە لە دووتوێی ڕا و بۆچوونەکانی شمس قیس دا جێگەی سەرنجە،چونکە ئگەر شاعیر بتوانێت ئەوەی بە شاعیر دەربیبڕێ پێشتر بە پەخشان بیڵێت،ئیدی شیعر گوتنەکەی کارێکی بێهوودەیە.لە شیعردا چەندین کۆد و خاڵ و ئاماژە هەن،کە پەخشان لێی بێ بەشەو لە بنەڕەتدا لە باریکی دەروونی و هەستی تایبەتدا خولقێنراوەو زۆر لەگەڵ دنیای پەخشاندا جیاوازە.
٢٠- المعجم في معاییر اشعار العجم،شمس الدین قیس رازی،تصحیح علامه قزوینی،کتابفروشی تهران(بی تا)،ص٤٤٥-٤٤٧.
٢١- بڕوانە:بهارستان، نورالدین عبدالرحمن جامی، چاپ وین، افست کتابفروشی مرکزی، تهران،١٣٤٨ ،ص٩٩،٩٧.
٢٢- هەمان سەرچاوە،ل١٠٠.

٢٣- بڕوانە: رودکی استاد شاعران، نصراله امامی، نشر جامی، تهران،١٣٧٣ ،ص١٦٠.

٢٤- شهید بلخی دەڵێت:

دعوی کنی که شاعر دهرم ولیک نیست

در شعر تو نه حکمت و نه لذت و نه چم

بڕوانە:پیشاهنگان شعر فارسی،محمد دبیر سیاقی،ص١٤.

٢٥- ئەو بەسەرهاتە ڕاڤەکردنەکەی لە چهار مقاله عروضی دا هاتووە بەم شێوەیە: جارێکیان خضرخان امیر ماوراء النهر له عمعقبخارایي ،که له زومرەی شاعیرانی سەر بە خۆی بوو دەپرسێ که شیعری ڕەشیدی سەمەرقەندی چۆن دەبینی ؟ عمعق لة وەڵامدا دەڵێ کەشیعرەکانی پاک و جوانن بەڵام بێ خوێیە.هەندێک خوێیان پێویستە.دوای ساتێک ڕەشیدی دەگات و میر پرسیار و وەڵامەکەی عمعق بۆ ڕەشیدی دەگێڕێتەوە. ڕەشیدی دەپەشۆکێ و هەر سەر پێیی بەم سێ بەیتە وەڵامی داوەرییەکەی عمعق دەداتەوە:

شعرهای مرا به بی نمکی عیب کردی روا بود شاید

شعر من همچو شکر و شهداست وندرینده نمک نکوناید

شلغم و باقلی است گفتهء تو نمک ای قلتبان ترا باید

(بڕوانە: چهار مقاله،سەرچاوەی پێشوو،ص٤٦-٤٧).

٢٦- لەم بارەیەوە دەتوانن بگەڕێنەوە بۆ نامەی دکتۆرای (شعر به روایت شاعران)،که به هیممەتی بەڕێز دکتۆر محمد رضا صالحی مازندرانی و به ڕێنوێنی بەندە لە کۆلێژی ئەدەبیات و زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی شەهید چمران(١٣٨١)دا نووسراوە.

فەسڵی سێیەم

شەپۆلە نوێیەکان لە ڕەخنەی ئەدەبیی هاوچەرخی ئێراندا

گەڕانەوەی ئەدەبی و بیرۆکە نوێگەراکان:

لەو کاتەوەی کە شاعیرانی شێوازی هیندی و شاعیرانی سەردەمی سەفەوی لە ئەفراندنی وێنە خەیاڵییە سەیر و نامۆکان و بەپێی زاراوە زانستییەکە لە داهێنانە خەیاڵاوییە تازەکاندا ڕێگەیەکی زێدەڕۆییانەیان گرتەبەر جۆرە نامۆییەک لە چێژی گشتی سەبارەت بە شیعرەکانیان پەیدا بوو و هەوەڵین پریشک و بروسکەی هاتنەکایەوەی شەپۆلێکی نوێ لە گەڕانەوە(بازگشت)بۆ سەر شێوە و تەکنیکی شاعیرانی کۆن خۆی دەرخست. ئەم شەپۆلە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەوییەوە دەستی پێکرد و ئامادەییەکەی بەشێوەیەکی نزیکەیی تا سەرەتای جوولانەوەی مەشروتە بەردەوامی هەبوو، هەرچەندە دوای ئەم قۆناغە و هاتنەکایەوەی شەپۆلە نوێیەکانیش هەمدیسان چەندین

ڕێچکە لەسەر شێوەی شاعیرانی قۆناغی گەڕانەوەدا لەنێو هەندێک لە شاعیرانی فارسی زماندا دەبینرا.

بۆ دەرکەوتن و هاتنەکایەوەی قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی چەند هۆکارێکیان ژماردووە، کە زیاتر دەتوانێت دەرخەری زەمینەیەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی بێت، لەوانە ئاماژەیان بە بەتاڵان بردنی کتێبخانەکان بەهۆی هێرشی ئەفغانەکان لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەوی و بڵاوبوونەوەی دیوانی شاعیرانی کۆن لەبەر دەستی خەڵک و ئارەزوویەکی زۆری هەوەڵین پاشایانی زنجیرەی قاجاری بە کۆکردنەوەی شاعیران لە دەربار و دەزگاکانی خۆیان و زیندوکردنەوەی نەریتی شاعیرانی دەرباری و شێوازی هۆنینەوەی شیعری ستایشئامێز کردووە، بەڵام ئەوەی زیاتر لە هەر شتێک بووە مایەی دەرچوون لە شێوازی هیندی و ڕووکردنە شێوازی شاعیرانی سەردەمی غەزنەوی و سەلجووقی بێزاری بوو لە شێوازی شاعیرانێک، کە شیعرەکانیان هەندێجار تا ئەندازەی مەتەڵ ئاڵۆز و دژوار دەبوو و زۆربەی کات هیچ بنەما و هۆکارێکی چێژ و سوودی هونەری لەتەکدا نەبوو.

شاعیرانی قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی ئەگەرچی هەوڵیان دەدا شیعری فارسی لە چەقبەستوویی و داڕووخان ڕزگار بکەن، بەڵام خۆیشیان نەیانتوانی شتێکی تازە بە دیاریی بهێنن، ئەم شاعیرانە ئەگەر دەیانویست لە کۆتاییدا چێژ و سەلیقەی خۆیان نیشان بدەن،

ئەوا مەبەستی کارەکەیان ئەوە بوو، کە کۆپییەکی نزیک لە ئەسڵییەکە لە لاساییکردنەوەی شاعیرانی ڕابردوودا بەرجەستە بکەن[1]، لەم ڕووەوە بەراوردکردنی قۆناغی ناوبراو لەگەڵ شێوازی کلاسیزم لە ئەوروپادا، یا ناونیشانی (ڕێنیسانسی ئەدەبیی ئێران) بۆ ئەوە ، جگە لە جۆرە تەنز و گاڵتەجاڕییەک بۆ هەڵسەنگاندنی پێگە و جێگەی ئەم قۆناغە شتێکی دیکە نییە[2]، چونکە مەسەلەکە بەلانیکەمەوە ئەوەیە، کە کلاسیزمی ئەوروپا لەتەک لاساییکردنەوەی ئەدەبیاتی کۆنی یۆنانیدا جۆرە داهێنان و دەستێوەردانێکی زەوقییشی لەگەڵدا بوو، لەکاتێکدا قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی بەم جۆرە نەبوو.

ڕەنگە ئەگەر شاعیران و ئەدیبانی قۆناغی گەڕانەوە خاوەنی چەند دیدگایەکی بەهێز و پتەو و شێوەگرتوو ببووان، ئەوا دەیانتوانی لەجێگەی لاساییکردنەوەیەکی تەواو جۆرێک لە ئەفراندنەوە و سەرلەنوێ خولقاندنەوە لە ئەدەبی کۆنی فارسیدا بهێننەکایەوە، بەڵام ئەوان تەنانەت لە کاری لاساییکردنەوەی خۆیشیان دەستەوەستانن و بە بوێرییەوە دەتوانرێت بگوترێت، کە هیچ کامێکیان نەگەیشتوون بە قۆناغێک لە دانان و خاوەنداریکردنێکی شێواز تا بتوانێت بنچینەی دیاریکراوی ئەوان بێت لە هۆنینەوەی شیعردا و تەنانەت لە پێگە و پلەی لاساییکردنەوەشدا لە تێگەیشتن و درککردنی هەندێک لە سادەترین تایبەتمەندییەکانی زمانی شاعیرانی خوراسان دەستەوەستان ماون و بوونی هەڵە زمانییە زۆرەکان لە

هۆنراوەکانیاندا لەبەر ئەم هۆیەیە هەروەها نیشاندەری ئەم جۆرە نەتوانین و بێدەسەڵاتییەیە.

ئەوەی دەبێتە مایەی سەرسوڕمان، هەڵسەنگاندنی لێکۆڵەرانێکە، کە لە درککردن و تێگەیشتنی پێگەی ڕاستەقینەی شاعیرانی سەردەمی گەڕانەوەدا کەوتوونەتە هەڵەوە و دەستیان بردووە بۆ چەند داوەریکردنێک کە شیاوی سەلماندن و بەرجەستەکردن نیین، بۆ نموونە، هەروەکو ئەوەی لە پێشەکییەک بۆ دیوانی (موشتاقی ئیسفەهانی)دا ئەویان بە (مانگی ئاسمانی قسە زانیوە)[٣] یا بەهۆی ساویلکەییەوە بەشێک لە لاساییکردنەوەکانی ئەم شاعیرانەیان بە نموونەیەکی باشتر و بەرزتر لە ئەسڵییەکە زانیوە، تا ئەوەی کە لەیەکێک لەو بەرهەمانەی، کە دەربارەی قۆناغی گەڕانەوە نووسیویانە ئەوە هاتووە، کە: (قائانی قەسیدە شیرینەکانی خۆی وەکو قەسیدەکانی خاقانی و موسەممەتی وەکو موسەممەتەکانی مەنوچەهری بگرە شیرینتر هۆنیوەتەوە)[٤].

لەتەک هەموو ئەمانەدا قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی دەبێت بە ناسنامەی قۆناغی وەستان و سستی لە ئەفراندنە ئەدەبی و تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانیش هەژمار بکرێت، چونکە لە چاوپیاخشاندنێکی سەرپێیانە بە زەمینە ئەدەبی و کلتورییەکانی کۆتاییەکانی قۆناغی سەفەوی و قۆناغی ئەفشاری و سەردەمی زەندی تا سەرەتاکانی

سەردەمی قاجاری بابەتێکی شایستە لە گوتاری ڕەخنەدا دەست ناکەوێت

کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەوی هەروەکو ئەوەی، کە ڕوون و ئاشکرایە، بە قەیرانە سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتورییەکان کۆتایی پێهات و بە ڕووداوەگەلێکی کارەساتبار گەیشتە ئەنجام. قۆناغی ئەفشاریش کورتتر بوو لەوەی، کە بەدیهێنەری ئەو جۆرە سەقامگیریانە بێت لە گۆڕەپانی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا تا ئەدەبی فارسی بتوانێت لە سێبەریدا شێواز یا شێوازە ڕەسەنەکان پەروەردە بکات و خۆی لە شێواوی ڕزگار بکات. . قۆناغی کورتی (زەند)یش هەموکات لەنێو ململانێ و جەنگەکاندا تێپەڕی و بێجگە لە چەقی حکومەت واتە شیراز تەواوی ناوچەکانی ئێران زۆربەی کات گرفتاری شەڕ و ململانێ ئاشکرا و شاراوەکانی سەرۆک هۆز و عەشیرەتەکان لەگەڵ خان و فەرمانڕەواکانی حکومەت بوو. سەرەتاکانی سەردەمی (قاجار)یش سەرەڕای بوونی هەوڵ و تۆندوتیژی و زەبرەوزەنگ و ستەمکارییەکانی ئاغا موحەممەد خان گرفتاری نائارامی ڕێگاکان و وێرانبوونی گوندەکان و لەناوچوونی بازرگانی بوو و شتێک لە ئاوەدانی نەمابوویەوە و ئەوە شتێکی ئاساییەکە کە لەبارودۆخێکی ناهەمواری وەهادا ناتوانرێت بەدوای پانتاییە کلتوری و سەقامگیرەکان بیت، تا شەپۆڵ و بزوتنەوەیەکی ڕەسەنی داهێنان و ڕەخنەی شیعر و ئەدەب پەروەردە بکات.

کۆڕ و کۆمەڵە ئەدەبییەکان

درەوشاوەترین میراتی قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی لەڕووی ڕەخنەی ئەدەبییەوە دامەزراندنی کۆمەڵە ئەدەبییەکان بوو. لە سەرەتاکانی سەدەی دوازدەیەمدا تا قۆناغی قاجاریش بەردەوامییان هەبوو. یەکێک لە کۆنترین کۆمەڵە ئەدەبییەکان (کۆمەڵەی ئەدەبیی موشتاق)بوو، کە بە کۆششی موشتاقی ئیسفەهانی لە ئیسفەهان دامەزرا و شوێنی کۆبوونەوەی شاعیر و نووسەرانێک بوو، کە هەفتەی شەوێک لەدەوری یەکتردا کۆدەبوونەوە. موشتاق و هاوەڵانی لەم کۆمەڵەیەدا لەگەڵ خستنەڕووی بابەتە ئەدەبییەکان، شاعیرانی گەنج و تازە دەسپێکەریان پەروەردە دەکرد و پێدەگەیاند ، لەدوای ئەوە پێویستە ئاماژە بە کۆمەڵەی(ئەدەبیی نشاط= چالاکی)بکرێت، کە ئەوەیش هەر لە ئیسفەهاندا دامەزرا و مەیدانێک بوو بۆ خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان لە پانتایی و بواری شیعردا. ئەم کۆمەڵە ئەدەبییانە ئەگەرچی دواتر لە سەردەمی قاجاریدا چەند زەمینەیەکیان بۆ نوێگەرایی فەراهەم کرد، بەڵام هەندێجار دەبوونە مایەی چەند وەستان و چەقبەستوویی‌یەکیش، بۆ نموونە هەر ئەم کۆمەڵەی (چالاکی)یە کاتێک لە تاران بەناوی (کۆمەڵەی ئەدەبی خاقان) بەردەوامی بەکارەکەیدا بەتەواوەتی خۆی لە چوارچێوەی هەمان لاساییکردنەوەکانی ڕابردوودا زیندانی کرد و ئەندامەکانی لەگەڵ ئەو هەموو ڕەخنە و عەیب و عارییەی، کە لە شاعیرانی تریان دەگرت،

بێجگە لە برەودان و ڕەونەقدان بە بازاڕی شیعری ستایشکەری و لاساییکردنەوە و دووبارە کردنەوە شتێکیان بۆ شیعری فارسی وەکو میرات جێنەهێشت[٦].

قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی لەڕووی گۆڕانکاری لە پەخشانی فارسیدا هەم شتێکی لەدوای خۆیدا جێنەهێشت، نووسەرانێکی وەک (میرزا مەهدی خان ئەستڕائابادی)ی خاوەنی (دوڕڕەی نادری) و پاش ئەویش ژمارەیەکی زۆر لە پەخشاننوسانی سەردەمی قاجاریش بەهەمان شێوە گرفتاری لاساییکردنەوە بوون و لە سەردەمی فەتح عەلی شا بەدواوەیە کە پەخشانی فارسی گۆڕانکارییەکی ڕێژەیی و پلەڕەوتی(تدریجی) گرتەبەر.

سەردەمی قاجار و دەسپێکی گۆڕانکاری ئەدەبی

ئەگەرچی مەرایی گەرایی و حەزی ستایشگەری فەتح عەلی شا و موحەممەد شا سەدان نووسەر و شاعیری لە حکومەتی قاجار پەروەردە کردبوو[٧]، بەڵام بەهرە و توانایەکی شایستە کە بتوانێت لە ئەدەبیاتی فارسی پێگەیەکی نەمرانە بەدەست بهێنێت گەشەی نەکرد و هیچ بەرهەمێک، کە بتوانێت بەشێوەیەکی جیددی دەرخەری دیدگاگەلێکی ڕەخنەی ئەدەبی ئەم قۆناغە بێت بەرچاو ناکەوێت.

شاعیرانی ستایشکەری قۆناغی قاجاریش وەکو پێشینانی خۆیان هەوڵیان دەدا تا هۆنیارانی سەردەمی غەزنەوی و سەلجووقی بکەنە

سەرمەشق و نموونەی خۆیان و تەنانەت لەم نێوانەدا نووسەرانێکیش بەدوای ئەوەوە بوون تا لە لاساییکردنەوەی شێوازی نووسینی پێشینیاندا پێش یەک بکەون ، قۆناغی ناوبراو لەهەمان کاتدا سەردەمی هەرا و زەنای داوەریکردنە درۆزنانە و بێ بنەماکان بوو.

شاعیر و ئەدیبە لاساییکەرەوەکانی ئەم ڕۆژگارەش هاوشێوەی وەچەی خۆیان بنەمایەکیان بۆ درککردن و داوەریکردنە ئەدەبییەکانی خۆیان نەبوو.

چەقبەستوویی ئەدەبی نەیدەتوانی سەردەمێکی دورودرێژ بەردەوامی هەبێت، زنجیرەی قاجار هاوتابوو لەگەڵ شۆڕشی گەورەی فەڕەنسا، ئەم ڕووداوە ئەگەرچی لە ئێراندا هاوتەریب بوو بە بێدەنگی و بێ ئاگایی ، بەڵام دواتر بەرهەمەکان خۆیان لەسەرشێوەی بزووتنەوە کلتورییەکان نیشاندا.

تامەزرۆیی لە بەدەستهێنانی زانست و هونەرە نوێکان و پەیوەندی لەگەڵ ئەوروپاش، کە قەرزاربارێ کۆششی عەباس میرزای کوڕی فەتح عەلی شا بوو کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئارەزووکردن لە نوێگەریدا هەبوو. ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە ئەم ئارەزووە بۆ نوێگەری لە ئازەربایجانەوە دەستی پێکرد، کە لەگەڵ ڕووسیا و دەوڵەتی عوسمانی هاوسنوور بوو و لە ئەوروپا نزیک بوو[٨] ، هێندەی نەخایاند، کە لەتەک پەیدابوونی کارگەکان و گەشەی پیشەسازییە نوێکان چەند چاپخانەیەکیش دامەزران، گەشەی پیشەسازی چاپ

کاریگەرییکەی کلتوری بەرچاوی لە بزووتنەوەی نوێگەری هەبوو، چونکە ئامرازێک بوو بۆ بڵاوکردنەوەی کتێب و ڕۆژنامەکان.

ئەم گۆڕانکارییانە لەتەک زێدەبوونی هاتوچۆ و گەشتەکانی ئێرانییەکان بۆ دەرەوەی وڵات و دامەزراندنی قوتابخانە نوێکان زێدەبوونی نوێگەری دەکردە شتێکی خۆلێلانەدراو.

لەتەک ئەوەی گوترا کۆمەڵگای سەردەمی قاجار لەگەڵ ئەو هەموو ئارەزووەی، کە بۆ نوێگەرایی هەیبوو گۆڕەپانی ململانێی هەر دوو توێژی (کۆنەخواز) و (نوێخواز) بوو، کە هەر کامێکیان ئەوەیتری دەکردە مایە ڕەخنەلێگرتنە زێدەڕۆییەکانی خۆی و لەهەمان کاتدا بیروباوەڕەکانی هەردوو ڕێچکە لە یارییە سیاسییەکانیش بەدەر نەبوون.

گرنگترین هۆکارەکانی گەشەکردنی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی قاجار و مەشرووتەدا

هەرچەند ئارەزووکردن لە نوێگەریدا زەمینەیەکی بۆ خستنەڕووی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان لە ئەدەبدا هێنایەکایەوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا فراوانبوونی ڕوانینە ڕەخنەییەکان لەم ڕۆژگارەدا قەرزاربارى چەند هۆکار و پاڵنەرێکە:

١.جوڵانەوەیەک کە بۆ وەرگێڕانی بەرهەمە ئەدەبییە خۆرئاواییەکان بە تایبەت لە فرەنسی و ئینگلیزییەوە بۆ سەر زمانی فارسی هاتەکایەوە، لە گۆڕانکاری پەخشانی سەردەمی قاجاری کاریگەرییەکی پتەو و بەرچاوی هەبوو، لەم ڕۆژگارەدا کتێبەکانی وەک (**سێ چەکدار**) و (**کۆنت مۆنت کریستۆ**)ی ئەلیکساندەر دۆمای باوک، **ڕۆبنسن کرۆزۆی** دانیال دیفۆ، **گەشتەکانی گۆلیڤەری** جۆناتان سویفت، **بەسەرهاتی حاجی بابای ئیسفەهانی** جێمز مۆریێ و چەند ڕۆمانێکی ژۆڵ ڤێرن بۆ فارسی وەرگێڕدران[٩]، ئەم بەرهەمانە بە زمانێکی بەهێز و تووندوتۆڵ وەردەگێڕدران و پەخشانەکانیان سادە و بێ گرێ و گۆڵ و ڕەوان بوو. گرنگی وەرگێڕانی ئەم بەرهەم و ڕۆمانانە ئەوە بوو، کە ئەدەبی لە خەڵکی ڕەشۆک و زمانەکەیان نزیکتر دەکردەوە و لەلایێکی دیکەوە خەڵکیش لەگەڵ ژانرە نوێکانی ئەدەب واتە ڕۆمان و شانۆنامەکان ئاشنایەتییان پەیدا دەکرد و بەم شێوەیە ئەدەب تاقمێک گوێگری نوێی لەبەردەمی خۆیا دەبینی کە پێشتر بارودۆخێکی بێزاری و

ڕەوینەوەیان سەبارەت بە ئەدەب نیشان دەدا. ئامادەیی ئەم گۆیگرانە لە شیعریشدا کاریگەر بوو، چونکە شاعیرانی سەردەمی قاجار هەوەڵین پڕوشکە و شەڕاڕەی گۆڕانکاری و نوێخوازی خۆیان بە ئاوڕدانەوە و سەرنجدان لە زمانی خەڵک و کلتور و ئەدەبی میللی نیشان دەدا، پێوەندی نێوان ئەدەب و زمانی ئاسایی خەلک و سادەنووسی دەبووە هۆی ئەوەی، کە گەنجینەی عەمبارکراوی وشەکانی زمانی ئاخاوتن و کلتوری میللی بێنە ناو ئەدەبیاتەوە.

٢.شێواز و سەلیقەی نوێ لەگەڵ زمانی تازە و گوێگرە نوێکان لەڕووی لایەنی ناوەرۆکی و واتاییشدا داخوازی ناوەرۆک و بابەتگەلێکی تازە و نوێگەرانە بوو و بەم هۆیەوە خستنەڕووی بابەتە کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی لە شیعر و هەڵاتن لە پێداهەڵگوتن و ستایشکردنە لەقاڵب دراو و کلێشەییەکان چەند پێوەرێکی تازەی لە هەڵسەنگاندنە ئەدەبییەکاندا هێنایە ئاراوە. ئەم پێوەرانە تەنانەت کاریگەرییان خستە سەر ئەدەبی فەرمی و دیوانییش، کە بەرهەمی ئەمە بووە مایەی چاوپێخشاندنەوەیەکی کارەکی و پراکتیکی بە پەخشانی فارسی لە نووسینە دیوانییەکاندا، چونکە لە پێش ئەوەوە پەخشانی فارسی تەنیا تابلۆ و ئامرازێک بوو بۆ بەرز و بالایی و وشە توڕدان و وشە عەرەبییەکانی نووسەر و میرزایان و باری واتایی و گوێزانەوەیی لە پلەیەکی خوارتری گرنگێتی و بەهاپێدان جێی گرتبوو.

٣.کۆمەڵە ئەدەبییەکان ، کە لە قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبیدا دامەزرابوون لە قۆناغی نوێگەرێتیدا شــەوق و ڕەونەقیان بەخشــییە بەرزکردنەوەی جوڵانەوە ڕەخنەییەکــان، لەنێو ئەم کۆمەڵانە پێویســـتە ئــامــاژە بە کۆمەڵەی ئەدەبی کۆلیژ(دانشـــکدە) بکرێت کە بە ڕۆڵ و کۆشـــشـــی ســـەرەکی مەلیکولشـــوعەرای بەهار دامەزرا و لەدوای ئەم کۆمەڵەش کۆمەڵەی ئەدەبی ئێران بوو کە بە هەوڵی وەحید دەستگەردی دامەزرا و پاشـــان کۆمەڵەی حەکیمی نیزامی بوو کە وەحید دەســـتگەردی لەدوای جیابوونەوەی لە کۆمەڵەی ئەدەبی ئێران دایمەزراند، ئەم کۆڕ و کۆمەڵانە دەرفەتێک بوون بۆ خســتنەڕووی بابەت و بوارە ئەدەبیی و ڕەخنەییەکان و هەندێکیان لە برەوپێدانی(ڕەخنەی دەقە)ئەدەبییەکان کاریگەرییەکی بەرچاویان هەبوو.

٤.بە برەوســەندنی بیری مەشــروتەخوازی و لەدوای بەرقەراربوونی و جێگیربوونی ئەو بیرۆکەیە ناوەرۆکە کۆمەڵایەتی و ســیاســییەکان بەشـــێوەیەکی هەتەری (جیددی) هاتنە ناو شـــیعرەوە و بووە مایەی پەســەندێتی زیاتری ئەدەب لەنێو جەماوەر و بووە هۆکارێک تا هۆش و زەینی ڕەخنەگرانی کۆمەڵانی خەڵک بە ڕەخنەگرتن لە هونراوەکان هەڵبســـتێت و لەم ڕێگەیەدایە کە بە زوویی ســـــادەیی دەربڕین و خستنەڕووی ناوەرۆکە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان و ئامادەیی بابەتە بزۆز و گەرم و زیندووەکانی ڕۆژ و خۆپارێزی لە وشـــــەکاری و سەرواداری بوون بە پێوەرگەلێکی نوێ بۆ ڕەخنەی شیعر.

٥.ڕۆژنامە و گۆڤارە ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیش ڕۆڵێکی بەرچاویان لە چەسپاندنی پێوەرە نوێکانی ڕەخنەی ئەدەبی هەبوو.
ئەگەرچی ئەو ڕۆژنامانەی کە لەسەردەمی حکومەتی ناسرەددین شادا یا لە سەردەمی مەشروتییەت دەردەچوون ڕاستەوخۆ بابەتگەلێکی ئەوتۆیان لە خستنەڕووی دیدگاکانی ڕەخنەی ئەدەبی تێدا نەبوو، بەڵام خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان تیایاندا دەیتوانی ببێتە مایەی بەهێزکردنی بۆن و بەرامەی ڕەخنەگرانە لەنێو خەڵکدا[١٠].
شایەنی گوتنە کە لەم نێوانەدا هەندێک لە ڕۆژنامەکان سەرنجێکی جیدیتر و نوێتریان سەبارەت بە ئەدەب و ڕەخنە هەبوو کە لەڕیزی ئەوانە پێویستە ئاماژە بە (ڕۆژنامەی نوێگەری= روزنامه تجدد) بکرێت. نووسەرانی ئەم ڕۆژنامەیە کە بابەتە ئەدەبییەکانیان بەجیا و دابڕاو لە بابەتە کۆمەڵایەتییەکان دانەدەنا هەمیشە هەڵدەستان بە خستنەڕووی بابەتگەلی تایبەتمەند لە بواری ڕەخنەی ئەدەبیدا. بۆ نموونە هەر لەم ڕۆژنامەیە لە یەکێک لە ژمارەکانی خۆیدا بابەتی نوێگەری لە ئەدەبدا لە سێ ڕوانگەوە، واتە : شێوە و زمان و شێواز سەرنجی لێدراوە کە لە سەردەمی خۆیدا بابەتێکی تازە و شایەنی سەرنجدانە[١١].
لەنێو گۆڤارە ئەدەبییەکاندا پێویستە ئاماژە بە (گۆڤاری بەهار)ی وابەستە بە یوسف خانی ئیعتیسام(ئیعتیسام دەولە)ی باوکی پەروین ئیعتیسامی بکرێت کە چەند وتارێکی بەسوودی ڕەخنەگرانەی

لەخۆگرتبوو و زۆربەیان خودی میرزا یوسف خان دەینووسین. نووسەرانی لەم وتارانەدا جەختیان لە گرنگیّتی ئاشنایەتی بە ئەدەبیاتی خۆرئاوا و شیّوازە ئەدەبییەکانی ئەدەبی خۆرئاوایی دەکردەوە.

گۆڤاری (دانشگدە) کە لە ساڵی ١٣٣٦ی کۆچی- هەیڤی لەڕیّگەی مەلیکولشوعەرای بەهار دامەزرا لەماوەی یەک ساڵدا دە ژمارەی بڵاوکردەوە. ئەم گۆڤارە خاوەنی زنجیرە وتاریّک بوو لەبارەی ڕەخنەی ئەدەبی و ئەدیب و نووسەرانیّکی بەناوبانگ بەشداریان لەم زنجیرەیەدا کردبوو و ئامانجیان (بڕەوپیّدانی گیانی ئەدەبی و دەشتنیشانکردنی شیّواز و ڕیّچکەیەکی نویّبوو لە ئەدەبی ئیّرانیدا)[١٢]

گۆڤاری ئازادیستان کە بە کۆششی تەقی ڕەفعەت بڵاو دەکرایەوە بەهەمان شیّوە داخوازی نویّخوازی بوو لەنیّو گەنجان دا. ئەم گۆڤارە بە خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە نویّکان بووە مایەی جوولە و بزاوتیّک لە ڕەخنەی ئەدەبیدا[١٣] یەکیّک لەو بابەتانەی کە ڕەنگە بۆ یەکەمین جار لەم گۆڤارە بڵاو بووبیّتەوە مەسەلەی بزاوتن و ماهیەتی کات بوو کە خۆی لەخۆیدا دەیتوانی بنەمایەک بیّت بۆ تیّڕوانینە نویّکان بۆ ئەدەب.

پێشەواییانی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئێرانیدا

ئاخوندزادە

هەوەڵین ڕەنگدانەوە و بریسکاییەکانی ڕەخنەی ئەدەبی نوێ لەسەردەمی شۆڕشی مەشروتییەتدا لە وتەکانی میرزا فەتح عەلی ئاخوندزادە(١٢٢٨-١٢٩٥ی کۆچی- هەیڤی) دەرکەوت. ئاخوند زادە کە خۆی لە یارانی شیعر و ئەدەب بوو ئاشنایەتی هەبوو لەگەڵ ڕەخنە بە چەمکە ئەوروپاییەکەی و جار جارە لە نوسینەکانیدا زاراوەی فەڕەنسی ڕەخنە، واتە قریتیقا(=Critique)یشی بەکار دەهێنا[١٤].

ئاخوندزادە لە قەفقاز هاتۆتە دونیاوە و لە گەنجە دەرسی خوێندبوو و لە تەفلیس وەکو وەرگێڕ کاری دەکرد، ئەو لەگەڵ ڕووسەکان سەروکاری هەبووە و لەتەک کارە دیوانیی و کارگێڕییەکاندا ڕووی لە کارە ئەدەبییەکانیش دەکرد. لەنێو کارەکانی ئاخوند زادە کە لەڕووی ڕەخنەی شیعرییەوە ناسراو و بەناوبانگە، ڕەخنەیەکە، کە لەسەر شیعرەکانی سرووشی ئیسفەهانی(لە ١٢٨٥کۆچی- هەیڤی کۆچی دوایی کردووە) نووسیویەتی. ئەو لەڕووی فۆرم و ناوەرۆک لێکدانەوەی بۆ شیعری سرووش کرد. ڕەخنەی ناوبراو لە قاڵبی نامیلکەیەکە لە چل و هەشت لاپەڕەدا، کە بەگشتی بریتییە لە ڕەخنەی گوزارشت و دەربڕینەکان و ناوەرۆک و هەر بەم جۆرەش کۆنتێکستە ڕستەییەکان و کێشە شیعرییەکانی سرووش لەخۆ دەگرێت[١٥]، ئەگەرچی دواتر هەندێک لە ئەدیبان ئاخوند

زادەیان بەوە تۆمەتبار کرد کە لە شیعر تێنەگەیشتووە، بەڵام هەر ئەم ئەدیبانە نکۆڵییان لە پێشڕەوی و شان و شەوکەتی ئەو لە خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان نەکردووە، پێویستە دان بەوەدا دابنرێت کە ئاخوند زادە بەجۆرێک لە جۆرەکان دەسپێکەر بووە، ئەگینا تێگەیشتنەکانی ئەو لە ڕەخنەی ئەدەبیدا فراوان و بەربڵاو نییە و بەهای کارەکەی زیاتر لەو تێڕوانینە تازانانەیە کە لەسەر بنەمای بیروباوەڕە ڕیالیستییەکانی خۆی بۆ ئەدەب دەریخستووە.

ئاخوندزادە لە هەڵسەنگاندنی شیعردا پێوەری هەڵسەنگاندنەکە لەسەر (جوانی ناوەرۆک) و (چاکی وشە و دەربڕینەکان) یا جوانی دەربڕین بونیات دەنێت کە هەر هۆنراوەیەک پێویستە بەم دوو پێوەرە لێی بکۆڵدرێتەوە، خاڵێکی دیکە پێناسەی شیعرە کە بە گومانی ئاخوند زادە چەمکی شیعر بەشێوەیەکی هەڵە و تێکەڵکردن سەیری کراوە و قسەی لەبارەوە کراوە، چونکە واباوە کە هەر بابەتێکی کێش و سەروادار بە شیعر دادەنێن. لەڕوانگەی ئەوەوە بەرهەمێکی وەک شانامە دەتوانرێت بە بەڵگە و سەلمێنەری وردی شیعر دابنرێت، بەڵام زۆرێک لە بەرهەمە کێش و سەرواداڕەکان کە بە شیعر ناسراون شیعر نین.

ئاخوند زادە لەو باوەڕەیە کە شاعیرێتی بەهرەیەکی خوداییە و خوێندن و پەروەردە دەبێتە مایەی گەشەکردنی ئەم بەهرە و ڕازاندنەوەی قسەی شاعیر، ئەگەرچی ئەمڕۆ بابەتی بەهرەی

پەروەردەکراو لە کاری شاعیرێتیدا یەکێکە لە کارە ڕووون و ئاشکراکان، بەڵام خستنەڕووی ئەم بابەتە لە سەردەمی خۆیدا بابەتێکە شایەنی سەرنجدان و هەڵوەستە کردنە، ئەو هەروەها مەسەلەی شیعرییەت دەخاتەڕوو و لەوباوەڕە دایە کە بەرهەمە شیعرییەکان لەڕووی پلەی شیعرییەتەوە لەگەڵ یەکتریدا جیاوازن بۆ نموونە باوەڕی وایە کە مەسنەوی مەولەوی بەرهەمێکی پەسەندە، بەڵام پلەی شیعرییەتەکەی نزمە و لەسەر ئەم بنەمایەش فیردەوسی و نیزامی و سەعدی و حافز و جامی لە پێشەوەی شاعیرانی ئیرانی دادەنێت[١٦].

لەگەڵ هەموو ئەوانەی وتران ئاخوند زادە نەیتوانیوە لە هزری خۆیدا پۆلین بەندییەکی وردی شاعیرانی فارسی زمان لەڕووی داهێنانە شیعرییەکانیان بخاتەڕوو، هەروەکو ئەوەی کە ستایشی جامی لەتەک فیردەوسی و سەعدی و حافز دەکات یا لەسەر بنەمای تێڕوانینە ماتریالیستییەکانی خۆی چەند ڕەخنەیەک لە تێگەیشتنە سۆفیگەری و فەلسەفییەکانی مەولانا دەگرێت کە لە هەندێک لایەندا دەچێتە دەرەوەی سنوری ڕەخنە و تەنانەت شێوەیەکی سەرزەنشتکردن و جێهێشتنی ئەدەب وەردەگرێت[١٧].

ئاخوندزادە وەکو ڕەخنەگرێکی نوێگەر تانە و توانج لە شێوازە زۆرلەخۆکاری و وشەکارییەکانی نووسەرانی نەریتی ڕۆژگاری خۆی لەنموونەی ڕەزا قولی خانی هیدایەت دەدات، هەرچەندە بەشێکی

بەرچاو لە تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانی ئاخوند زادە شایەنی تێڕامانە، بەڵام بێگومان نووسینەکانی ئەو بڕەوپێدەری جۆرە ڕیالیزمێکی ڕەخنەگرانە و تەنزئامێزە لە ئەدەبی فارسیدا و دەتوانرێت بە خاڵی دەسپێک بۆ تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی دوای چەندین دەیە لە وەستان و چەقبەستوویی هەژمار بکرێت، لەڕوێکی دیکەوە بنەمای ڕوانینە ڕەخنەییەکانی ئاخوند زادە هێنانەکایەوەی پەیوەندییەک بوو لەنێوان هونەر و ئەدەب لەگەڵ ژیاندا[18]، بابەتێک کە هەمیشە لێی دەکەوتە غەفڵەتەوە.

ئاخوندزادە لەتەک وتارە ڕەخنەییەکان، بەشێک لە ڕەخنەکانی خۆی ئاخنیوەتە ناو شانۆنامەکانی، ئەم شانۆنامانە لەڕووی شێوازەوە کاریگەرن بە پووشکین و گۆگۆڵ و مۆلییێر و شکسپیر، کە پاشان بووە نموونە و سەرمەشقێک بۆ زۆرێک لە شانۆنامەنووسان کە لە چاخی مەشروتیەتدا دوای ئاخوند زادە دەستیان کرد بە داهێنانی ئەم ژانرە ئەدەبییە[19].

موحەممەد تەقی بەهار(مەلیکولشوعەرا بەهار)

بەهار، شاعیر و ئەدیب و ڕەخنەگرێکە کە نازناوی ستایشکەری ئازادییان پێداوە[20]، لە ساڵی ١٢٦٥ی هەتاوی لە مەشهەد لەدایک بوو، ئەو بەقەد ئەوەی لە چاڵاکییە سیاسییەکان بوو سوودی لە بەهرەی شیعری خۆی لە ڕووبەڕووبوونەوە و خستنەڕووی تێڕوانینە سیاسییەکانی خۆی وەردەگرت. بەهار ماوەیەک ڕووی لە کاری

ڕۆژنامەنووسی کرد و لە ساڵی ١٣١٦ ی هەتاوی کە هاوکات بوو لەگەڵ دامەزراندنی زانکۆی تاران وتنەوەی هەندێک وانەی لە وانەکانی قۆناغی دکتۆرای زمان و ئەدەبی فارسی لەئەستۆ گرت و لە ڕاستیدا چاڵاکییە زانستییەکانی ئەو لەو ڕۆژگارەدا دەستی پێکرد.

لە گرنگترین بەرهەمەکانی بەهار پێویستە شێوازناسی یا مێژووی گەشەکردنی پەخشانی فارسی، یا ڕاستکردنەوەی چەند دەقێکی ئەدەبی دابنرێن. بەهار لەساڵی ١٣٣٠ی هەتاوی لە تاران چووە بەر دلۆڤانی خودا.

(بەهار) لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی لە سەردەمی خۆیدا فراوان کرد و بابەتگەلێکی لە چەشنی ڕەخنە و لێکدانەوەی دەقەکان و فۆلکلۆر و زارناسی و مرۆڤناسی و لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانیشی خستە ناو قەڵەمڕەوی کارەکانی خۆیەوە.

بەهار لە تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی خۆیدا ڕەخنەگرێکی ڕیالیستی و ڕەوشتگەرایە، ئەو ڕەوشتی بەرز لەتەک هەست و هەڵچوونە بەهێزەکان بە بنەمای سەرەکی شیعر دەزانێت و ئەم دوانە بە کۆڵەگە سەرەکییەکانی پەسەندێتی شاعیر دادەنێت[٢١]. بەهار شاعیر لە بەرامبەر بابەت و مەسەلەکانی کۆمەڵگای خۆی بە بەرپرس دادەنێت و ئەرکی شیعری کۆمەڵایەتی بە وێنەکێشان و بەرجەستەکردنی ئەم مەسەلانە دەزانێت، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا بۆ گۆڕانی شێوەیی و ناوەرۆکی شیعر باوەڕی بە بەها و بایەخێکی تایبەت هەیە[٢٢].

ئەگەرچی ڕەنگە زۆرێک لە شـــیعرەکانی بەهار بەتایبەت شـــیعرە گـاڵتەجـاڕی و تەنزئـامێزەکـانی لە تەرازووی ڕەخنەی ڕەوشـــتی تەقلیدگەراکاندا جێگەی قســـە و باس بێت، بەڵام خۆی بە توندی هەوڵدەدات تا بنەما ڕەوشتی و خاکەڕاییە عەقڵانییەکان لە ڕەخنەکانی خۆیدا ڕەچاو بکات[٢٣].

یەکێک لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی بەهار بوونی چێژی ڕەخنەییە لە زۆربەی لێکۆڵینەوەکـانیـدا تـا ئەوەی کە لە هیچ یەکێـک لە بەرهەمەکانیدا تێڕوانینی ڕەخنەیی وەلا نەناوە، ئەم هەناســە ڕەخنەییە هەڵبەتە وابەستە نەبوو بە بەرهەمە ئەدەبییەکانی ئەو، بەهار لە لایەنی سیاسەت و مێژوونووسیشدا هەمیشە ڕوانینێکی ڕەخنەگرانەی هەبوو.

ڕەخنەکـانی بەهـار پتەو و کورت و بەرز و پێگەیشـــتوون و تاڕادەیەک شـــوێنێک بۆ دەمەتەقێ ناهێڵێتەوە، داوەریکردنی بەهار دەربارەی شـــیعری قائانی شـــیرازی شـــاعیری ســـەردەمی قاجاری نیشـــاندەری لایەنێکی ئەم بابەتەیە، ئەو دەربارەی قائانی دەنووسـێت: لە شـــیعری قائانی دا وشـــە بەســـەر مانا و خەیاڵاتە ڕووکەشـــەکان بەســـەر خەیاڵکردنە بەرز و وێناکردنە باڵاکان زاڵە، قائانی لە شـیعردا بە خۆنوێنی و کەش و فشـــێک یا جەنگێک و پشـــتوییەکی پڕ هات و هاوار بەسندەیی کردووە)[٢٤].

بەهار لەسەر (مێژووی ئەدەبی ئێران)ی دانراوی (ئیدوارد براون)ی ئینگلیزی کە لە ســـەردەمی ئەودا یەکێـک لەبەنـاوبـانگترین بگرە

دەگمەنترین و تایبەتیترین مێژووی نووسراوی ئەدەبی فارسی بوو ئەم ڕەخنەیە دەگرێت، کە ئەم بەرهەمە خاڵییە لە تێڕوانینی ڕەخنەیی.

شایەنی گوتنە، کە دیدگای ڕیالیستی ڕەخنەگرانی سەردەمی مەشرووتە و چێژی سیاسی و کۆمەلایەتی ئەو سەردەمە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر تێڕوانینی ڕەخنەیی بەهاردا هەبووە، هەروەک ئەوەی کە لە پۆلێنبەندی خۆی بۆ شیعر لیریکی دڵداری بە بوون و سوودوەرگرتن لە زەمینەیەکی تاکەکەسی دادەنێت، کە بەبەراورد بە شیعرە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکان کە گوێگرێکی بەربڵاوتر و بگرە جیهانییان هەیە لە پێگە و پایەیەکی خوارتر شوێن دەگرێت[٢٥].

بەهار لە وتارە ڕەخنەییەکانی خۆیدا زۆربەی کات پرسیارگەلێک دەخاتەڕوو و بەدوای وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەوەیە بۆ نموونە: ماهییەتی شیعر چییە؟[٢٦] پێوەری هەڵسەنگاندن و بەهادانانی شیعر چییە؟ پۆلێنبەندییە ناوەرۆکی و چۆنایەتییەکان دەربارەی شیعری چاک پێویستە چۆن بن؟ ئەو بە ڕەچاوکردنی ئەم پرسیارانە کاتێک کە هەڵدەستێ بە ڕەخنەگرتن لە بەرهەمێکی شاعیران هەوڵدەدات لە سنوری ڕوانینە ڕووکەشەکان تێپەڕێت و قوڵاییەکانی بەرهەمەکان بخاتە بەر تیشکی هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوە. پێشەکییە ڕەخنەگرانەکەی ئەو بۆ سەر دیوانی پەروین ئیعتیسامی یەکێکە لە باڵاترین ڕەخنە کلاسیکییەکان کە تێیدا لە گشت لایەنەکانی شیعری

پەروین دەکۆڵێتەوە، بەتایبەت لەو شـــوێنەی کە دەربارەی ســـێبەری ڕوونی ئامادەیی عیشـــق و ڕەهەندە تایبەتییەکانی عیشـــق لە شـــیعری پەروێندا قســـە دەکات تێگەیشـــتنێکی چاک و گونجاوی لەگەڵ زەمینەی ڕۆحی ئەو شاعیرە هەیە[٢٧].

هەرچۆنێک بێت بەهار لە لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی ئێراندا پێگەیەکی نکۆڵی لێنەکراوی هەیە و ســـــەردەمێک ئەویان بە پێشڕەوی ئەدەبیە نوێخوازەکانی سەردەمی خۆی زانیوە[٢٨].

بەهار لە ســـاڵی ١٣٢٤ی کۆچی- هەیڤی گۆڤاری کۆلێژی دەرکرد. تەمەنی ئەم گۆڤـــارە ئەگەرچی نەگەیشـــتە ســـــاڵێـــک، بەڵام لە پەروەردەکردنی شـــاعیران و نووســـەران و خســـتنەڕووی تێڕوانینە تازەکان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا گۆڕانکاری هێنایەکایەوە بە دەربڕینێکی دیکە بە خســـتنەڕووی تێگەیشـــتنە نوێکان لە بواری شـــاعیرێتی و نووســـەری بووە داهێنەری شـــێواز و تەکنیکێکی تازە لە شـــیعر و پەخشانی فارسید[٢٩].

فاتیمە سەیاح

فـاتیمە ســـــەیـاح یەکێکە لەو ئەدیبـانەی کە پێگەکەی لە ڕەخنەی ئەدەبی هـاوچەرخدا بە نـادیـاری مـاوەتەوە، هەروەهـا نـاوەکەیشـــــی تەنانەت بەلای هەندێ لە کەســـــانی دەســـــتەبژێر و تایبەتەوە هێندە ناســراو نییە. ئەو لەســاڵی ١٢٨١ی هەتاوی(١٩٠٢) لە مۆسکۆ لەدایک بوو، لە ڕووســـیا چووە بەر خوێندن و پاشـــان بوو بە مامۆســـتای

زانکۆی تاران و تا کاتی مردنی مامۆستای وانەی (بەراوردی ئەدەبی) و (ئەدەبی ڕووسی) بوو. زۆرێک لە مامۆستایانی بەرزی ئەدەبی فارسی (فاتیمە سەیاح)ی هەمیشە لەیادبە یەکێک لە سەرئامەدانی بێهاوتای ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا ناوزەد دەکەن[٣٠] و بەرهەمەکانی ئەویش گەواهیدەری توانا و توانستی ئەون لە بوارەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا.

دیدگا ڕەخنەییەکانی سەیاح لەدوتوێی چەند وتارێک کە لە بڵاوکراوە ئەدەبییەکانی سەردەمی خۆی بڵاوی کردۆتەوە تۆمار کراون. یەکێک لەم وتارانە وتارێکە بەناوی (پێگەی نەریت لە مێژووی ئەدەبیاتی ئێراندا)[٣١]یە. نووسەر کە خۆی یەکێک بوو لەوانەی ئاشنای ئەدەبیاتی ڕۆژئاوا بوو، نەریتی وەکو کۆگا و گەنجینەیەکی ئەزموون و سەلیقەکانی کەسانی ڕابردوو دادەنا، کە هیچ کاتێک وەچەکانی پاشتر نابێت سەبارەت بەمە هەستی بێنیازی و بێسوودی بنوێنن. ئەو لەوباوەڕەدابوو کە نەریتی ئەدەبی لەژێر تیشکی ڕاستەوخۆی چێژی جەماوەر دێتەکایەوە و نەریت تەواوی ڕەگەزەکانی چێژی جەماوەر پێکدەهێنێت[٣٢]، لەگەڵ ئەمەدا لەو باوەڕەیە کە نەریت دەتوانێت زیانهێنەریش بێت، چونکە دەشێ بۆ لاساییکردنەوەیەکی پەتی و دەقاودەق درێژبێتەوە و ببێتە ڕێگر لەبەردەم پێگەیاندنی داهێنان و دەسپێشخەری.

ئەو بۆچوونانەی، کە فاتیمە سەییاح دەیخستەڕوو، هەندێجار لە سەردەمی خۆیدا مایەی سەرسوڕمان بوو، چونکە وەکو نموونە لەوباوەڕەدابوو، کە خستنەڕووی بابەتە نوێکان لە قاڵبە کۆنەکاندا کارێکی بێمانا و دور لە لۆژیکە، بۆ بابەتە نوێکان پێویستە قاڵب و فۆرمی ژانر دابهێنرێت. ئەو لەسەر ئەو باوەڕە بوو، کە پاراستنی گەنجینەی ئەدەبی ڕابردوو بەتەنیا بەس نییە، بەڵکو پێویستە بە هێزی داهێنانی خۆت زیادە بخەیتەسەر زەخیرەکانی ڕابردوو[٣٣]. لە ڕوێکی دیکەوە ئێمە دەتوانین هەندێک لە ژانرە ئەدەبییەکان لە ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە بە قەرز وەربگرین و بەم شێوەیە بۆشایی نەبوونی هەندێک لە ژانرە ئەدەبییەکان لە ئەدەبیاتی خۆمان پڕ بکەینەوە[٣٤].

یەکێک لەو لایەنە گرنگانەلە بۆچوونەکانی فاتیمە سەییاحدا خستنەڕووی چەند بابەتێکە لە ئەدەب و ڕەخنەدا کە شیاوی لێکۆڵینەوە و هەڵوەستە لەسەر کردنن.

گوتاری(چۆنیەتی ڕۆمان) لە ڕەخنەگرتن لە بەرهەمێکی (احمد کسروی) دەربارەی ڕۆمان سەلمێنەری قوڵی تێگەیشتنی سەییاح بوو لە بواری ڕەخنەی ڕۆماندا و بیروباوەڕی هەڵە و بێ بنەمای لە نکۆڵیکردنی پێگەی ڕۆمان لە هزرەکاندا شۆردەوە[٣٥]. بابەتەکە ئەوەیە، کە کەسەوی بێ ئەوەی ئاگای لە بابەتی ڕاستی و درۆییەیی لە شیعر و ئەدەب و جیاوازییەکەی لەگەڵ ڕاستی و درۆییەنی لۆژیکی بێت ڕۆمانوسانی بە درۆکردن تۆمەتبار کردووە و ڕۆمان بە

بەرهەمێک دەزانێت، کە سەرەڕا درۆیە و لەم ڕووەوە خوێندنەوە و هەڵسان بە درۆیەکی لەم جۆرە بە ڕەوا نازانێ. سەیید بە سوودوەرگرتن لە بەڵگەکارییەکان و چەند گەواهییەکی زۆر و بە جەختکردنە سەر بەها هونەری و فێرکارییەکانی ڕۆمان وەڵامی قسەی کەسەرەوی دەداتەوە و لەهەمان کاتدا چەند ڕوانگە و چاوتێبڕینێک لە ناسینی ڕۆمان و ڕەهەندەکانی ڕووندەکاتەوە. فاتیمە سەیید لە مانگی ئەسفەندی ١٣٢٦لە تەمەنی لاوێتی و بە مردنێکی ناوادە چاوی لە دونیا لێکنا.

بەدیعولزەمان فروزانفەر

مامۆستا بەدیعوولزەمانی فروزانفەر[٣٦] لە ساڵی ١٢٨٣ی هەتاوی لە یەکێک لە شوێنەکانی وابەستە بە (تەبەس) لە خوراسان هاتە دنیاوە. ئەو پێشینە ئەدەبی و زانستییەکانی سەردەمی خۆی لە زاگەی خۆی فێربوو و پاش ئەوە لە مەشهەد لە کۆڕی ئەدیبی نیشابۆری سوودمەند بوو و بە زووییی بلیمەتی خۆی نیشاندا. لە ساڵی ١٣٠٣ی هەتاوی چووە تاران و لەوێ بەردەوامی بە خوێندنی خۆی دا ، پاش ماوەیەک لە (خانەی هونەرەکان = دار الفنون)کەوتە وانەوتنەوە و بە دامەزراندنی زانکۆی تاران گوتنەوەی وانەی مێژووی ئەدەبی فارسی و تەسەووف و عیرفان و دەقە عیرفانییەکانی لەئەستۆ گرت.

لەنێو دانراوەکانی فروازانفەر کتێبی (**سخن و سخنوران**)ی ئەو، کە جۆرە مێژوویێکی ئەدەبی شیکاری و ڕەخنەییە و دوو کتێبی دیکەی

ئەو واتە(**نامیلکەیەک دەربارەی ژیان و بەسەرهاتی مەولانا جەلالەددینی موحەممەد ناسراو بە مەولەوی**) و (**ژیان و ڕەخنە و لێکدانەوەی بەرهەمەکانی شێخ فەریدەدین عەتتاری نیشاپوری**) لەڕووی ڕەخنەی ئەدەبییەوە پێگەیەکی تایبەتییان هەیە و نیشاندەری هۆشی ڕەخنەگرانە و تیژبینانەی مامۆستا فروزانفەرن لە باسە ڕەخنەییەکان و لێکدانەوەی دەقەکاندا[٣٧].

مامۆستا زەڕین کوب لەبارەی پێگەی بەدیوعولزەمانی فروزانفەر لەنێو هاوچەرخەکانیدا نووسیویەتی:

(لە جێگەیەکدا کە زیاتر نووسەرانی دیکە بەدەوری وشە و دەربڕینەکان خولیان دەخواردەوە تەنیا ئەو بوو کە چێژی و سەلیقەی (واتا)ی هەبوو و ئەدەبی لە ئەندازەی بابەتە زمانەوانی و زانینی نووسخە دەستنووس و چاپکراوەکانی کتێبەکان بەرەو سەرەوەتر دەبرد)[٣٨]

فروزانفەر بێ ئەوەی هێندە ئاشنای پێوەرەکانی ڕەخنەی ڕۆژئاوایی بێت توانی لە سێبەری هۆشی تیژ و سەلیقەی پێگەیشتووی خۆی نموونەگەلێکی ورد و باوەڕپێکراو لە ڕەخنەی شیعری فارسی دابهێنێت. کتێبی (سخن و سخنوران= شیعر و شاعیران)ی ئەو کە پێشتر باسمان لێوەکرد تا سەردەمی خۆی تاکە کتێبێک بوو لە شێوەی مێژووی ئەدەبدا کە تێیدا ڕەخنەی شیعری هۆنیاران زاڵ بوو بەسەر ناوهێنان و باسکردنی ڕووداو و بەسەرهاتی ژیانی

شـــاعیرەکان. ئەو لەم کتێبەدا توانی قۆناغێکی شـــیکاری ڕەخنەیی شیعری فارسی لە ڕووەکییەوە تا خاقانی بەدەستەوە بدات. ئەو کە بە لێکۆڵەرێکی ماندونەناسی بەرهەمەکانی مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی بەناوبانگ بوو، کۆتاییەکانی تەمەنی خۆی ڕاستەوخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی بەرهەمەکانی مەولەوی و لێکدانەوەی شـــیعرەکانی ئەو تەرخان کرد. فروزانفەر ســەرەڕای شـیکردنەوە و لێکدانەوەی دەقەکان لە ڕەخنەی دەقناسـیشـدا پێەیەکی بالّای هەیە کە لەم نێوەندەدا (تصـحیح غزلیات شـمس= ڕاسـتکردنەوەی غەزەلیاتی شـەمس) و (فیه مافیه= تێیدایە تێیدا نییە)باشترین گەواهیدەری ئیشی ئەوە.

فروزانفەر لە ڕەخنەکانی خۆی بۆ ســـەر بەرهەمی هاوچەرخەکانی ڕەخنەگرێکی بەهێز و ڕاســـتگۆ بوو و نموونەیەک لە ڕەخنەی ڕاســـتگۆیـانەی ئەو دەتوانرێـت لە گوتـاری ڕەخنەگرانەی ئەو بە ناونیشـانی (ڕەخنەیەک بۆ سـەر پەراوێزەکانی چهار مقاله)ببینرێت، کە ڕەخنە لە پەراوێزنووسی هەمیشە لەیاد(عەلامە قەزوینی)بۆ سەر ئەم کتێبە(مەبەســـت لە کتێبەکە چهـار مقـالەی نیزامی عەرووزییە. و. کوردی) دەگرێت[٣٩]. فروزانفەر لە ١٣٤٩دا لە تەمەنی ٦٨ساڵیدا لە تاران بارگە و بنەی پێچایەوە و چووە بەر دلۆڤانی خودا[٤٠].

عەبدولحوسێن زەرین کوب

مامۆستا عەبدولحوسێن زەرین کوب لە ساڵی ١٣٠١ی هەتاوی لە بروجرد چاوی هەڵهێناوە. ئەو پێشینەکانی خوێندنی لە هەمان شوێن بە کۆتا هێناوە و پاشان لە تاران بەردەوامی پێداوە و لە ساڵی ١٣٣٤ پلەی دکتۆرای لە زمان و ئەدەبی فارسی بەدەست هێناوە[٤١]. زەرین کوب چەندین ساڵ لە زانکۆی تاران و سەنتەرە زانستییەکانی جیهاندا بە وتنەوەی ئەدەبی فارسی و میژووی ئێران و باسەکانی ئەدەبییە جۆراوجۆرەکان و سۆفیگەرییەوە خەریک بوو ، بەڵام خواست و ئارەزووی بەهێزتر و بەرچاوتری ئەو پێویستە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بەدواداچوونی بۆ بکرێت. ئەو لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بەرهەمێکی چڕوپڕی بەناونیشانی (ڕەخنەی ئەدەبی)نووسی . ئەم کتێبە کە یەکەمجار لە ساڵی ١٣٣٨ی هەتاویدا بڵاوکرایەوە دواتر لەلایەن مامۆستاوە دووبارە پێداچوونەوەی بۆ کرایەوە و چەند بەشێکی کتێبەکە فراوانییان بەخۆیانەوە بینی و چەند بابەتێکی زۆر بۆ کتێبەکە زیاد کرا و لەسەر شێوەی یەکێک لە بەرهەمە زیندووەکانی فارسی لە میژوو و لێکۆڵینەوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا دەرکەوت. لە بەرهەمەکانی دیکەی زەرین کوب، کە پەیوەندییان بە ڕەخنەی ئەدەبییەوە هەیە، بێجگە لە کۆمەڵە وتارێک پێویستە ئاماژە بە چەند کتێبێکی وەک: (سیری در شعر فارسی= گەڕانێک بەناو شیعری فارسیدا)و (شیعری بێ درۆ، شیعری بێ پەچە)و (پێشەکی و وەرگێڕانی هونەری شیعری

ئەرستۆ) بکرێت. ئەو هەروەها بەرهەمگەلێکی بەناونیشانی : (از کوچه رندان= لە کوچەی ڕەندانەوە) لە لێکدانەوەی ڕەخنەگرانەی شـــیعر و ژیانی حافز و (بحر در کوزه= دەریا لە گۆزەدا) و (ســـر نی= نهێنی نەی) و (پله پله تا ملاقات خدا= پلە پلە تا دیدەنی خودا)دەربارەی شـیعر و بیرۆکەکانی مەولانا و بەرهەمگەلێکی زۆری دیکەی لەبارەی ڕەخنە و لێکدانەوەی میراتی شاعیرانی فارسی زمان نووسیوە[٤٢].

زەرین کوب یەکێکە لە تێکۆشەرترین ئەو لێکۆڵەرانەی، کە لەسایەی زانینی فراوان و ئاشـــنایەتی لەگەڵ زمانە ئەوروپاییەکان و زمانی عەرەبی و بالادەستی بەسەر سەرچاوە جۆراوجۆر و هەمەڕەنگەکاندا باسە ڕەخنەییەکانی لە ئاسۆیەکی بەربڵاو لە ڕۆژهەلاتەوە تا ڕۆژئاوا بە جەختکردنە سەر ئەدەبی فارسی خستۆتە ژێر زەرەبینی لێکۆڵینەوە و توێژینەوە.

ڕەخنە ئەکادیمی و خاکەرایی و شیکارییەکانی زەرین کوب چەندین ســـاڵ ڕێنوێنیکەر و ڕێبەری ئـەو کەســـانـە بووە، کە هەوەڵین هەنگـاوەکـانی خۆیـان لە مەیـدانی ڕەخنەی دەق و لێکـدانەوە ڕەخنەییەکانی بەرهەمە ئەدەبییە فارسییەکاندا هەڵهێناوە و سەرمایەی کارەکانیان هەمیشـە گوتار و بەرهەمەکانی ئەم مامۆستایە بووە و بە واتـایـەکی دی، ڕەخنەی ئەدەبی زەرین کوب نزیکەی پێنج دەیە ڕێخۆشـــکەری لێکۆڵەرانی ئەدەبی ئێران و هەوادارانی مێژوو و تێۆرەکانی جوانیناسی بووە[٤٣].

مامۆستا زەرین کوب بنەمای هەر جۆرە ڕەخنەیەکی پتەو و پشت پێبەستراوی دەقە ئەدەبییەکانی ڕابردووی بە وابەستەیی هەبوونی بەرهەمگەلێکی ڕاستکراوە(مصحح) و ئاوەڵاکراو(مفتح)لە دەقە کۆنەکان دەزانی[1] و لەبەر ئەم هۆیە جەختکردنەوەیەکی مەبەستدارانەی بۆ سەر ڕەخنەی دەقناسی هەبوو. ئەو لەم بارەوە نووسیویەتی:(هەر جۆرە ڕەخنەیەکی مێژوویی یا چێژیی یا زمانەوانی، کە لەبارەی بەرهەمەکانی شاعیران یا نووسەران ئەنجام بدرێت، هەتاوەکو پشتی بە دەقە ڕاست و بڕواپێکراوەکان نەبەستبێت ئەوا جێگەی باوەڕپێکردن و بایەخپێدان نییە و لەم ڕووەوەیە کە لە کۆنەوە ڕەخنەگران و وتەناسان سەرنجیان لەمە داوە و لە ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقە کۆنەکاندا هەوڵ و تێکۆشانێکی زۆریان کردووە.)[44]

زەرین کوب لە ڕەخنەی ئەدەبیی خۆیدا سنوور و پێناسەگەلێکی زۆری چەمکە ڕەخنەییەکانی نیشاندواوە و بە تویژینەوە لە میراتی کۆنی فارسی ڕەگ و بنجی زۆرێک لە تێگەیشتنە تازەکانی ڕەخنەی لەنێو دێڕ دێڕی دەقەکانی ڕابردوودا هەڵهێنجاوە و بەم شێوەیە لە

[1]. (واتە هەر جۆرە ڕەخنەیەکی پتەو لەبارەی دەقە کۆنەکانی ڕابردوو پێویستی بە هەبوونی نوسخەی ڕاستکراوە لەبەردەستی ڕەخنەگردا هەیە، ئەو کات ڕەخنەکەی جێگەی باوەڕ و پشت پێبەستنە.) و.کوردی

ناساندنی سەرچاوەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا لەپێش تێکڕای لێکۆڵەرە هاوچەرخەکانی خۆیەتی.

لەتەک ئەوەی گوترا قسەکردن لەبارەی سووودەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و ماهییەتی سروش و حاڵی ئەدەبی و ڕێچکە و تەکنیکەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و زۆرێک لە بابەتەکانی دیکە بۆ یەکەم جار لە بەرهەمەکانی زەرین کوبدا بە پتەوی و بەهێزییەوە خرایەڕوو و باسی لێوەکرا و ئوستاد زەرین کوب بەهۆی هەموو ئەمانە هەق و مافێکی گەورەی بەسەر لێکۆڵینەوەکانی وابەستە بە ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئێمەدا هەیە.

پەرۆیز ناتل خانلەری

ئەگەرچی شەپۆلەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و لێکۆڵینەوە ڕەخنەییەکان بە هەمان شێوە بەردەوامی هەیە، بەڵام وەکو یەکێک لە دواهەمین کەسایەتییە کاریگەرەکانی وەچەی یەکەمی ڕەخنەگرانی نوێخوازی سەدەی بیستەم لە ئەدەبی فارسیدا جێگەی خۆیەتی یادێکیش لە مامۆستا پەرۆیز ناتل خانلەری بکرێتەوە.

خانلەری لە ساڵی ١٢٩٢ی کۆچی- هەتاوی لە تاران لەدایک بووە، خوێندنی خۆی تا قۆناغی دکتۆرای زمان و ئەدەبی فارسی درێژە پێدا ، پاش ئەوە چووە ناو لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان و بە پاڵپشتی چێژی ئەدەبی و بیری تیژ و ئاشنایەتی بە زمان و ڕێچکە و شێوازەکان و لێکۆڵینەوەکانی خۆرئاوا دەرگایەکی تازەی لە تێڕوانینە

زمانەوانییەکانی بەرەو ڕووی ئەدەب و هونەرە ئەدەبییەکان بە تایبەت کێشی شیعر ئاوەڵا کرد.

خانلەری، کە خۆی مامۆستای ئەدەبی کۆن بوو و سوودی لە بنچینە و زانیارییەکانی ئەدەبی کۆن وەردەگرت و لێیان شارەزابوو ، هەمیشە بە تێڕوانینێکی نوێ بۆ ئەدەب و ئارەزوو لە نوێگەرایی ڕەخنەی لە نووسەرە نەریتییەکان دەگرت. ئەو لە جێگەیەکدا نووسیویەتی:

(زانینی ئەو شتەی، کە ئەدیبانی کۆنی فارسی لە دونیای ئەدەبدا پێگەیەکی بالایان هەیە نابێت ببێتە هۆی ئەوەی، کە گۆڕانکاری لەوەدا(= لە ئەدیباندا) بە شتێکی ڕەوا دانەنێین و خۆمان بەشایستە و نیازمەندی ئەدەبێکی نوێ لە خودی ئەدەبی ئەمڕۆدا نەبینین)[٤٥].

خانلەری لەوباوەڕەدابوو، کە لە لێکدانەوەی نوێی ئەدەبدا ناتوانرێت ئامرازە کۆنەکان بەکاربهێنرێن، بەباوەڕی ئەو بارودۆخەکانی ئەمڕۆ ئەدەبێکی تازە دێنێتەکایەوە، کە ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەو ئەدەبەش پێویستی بە پێوەری تازە هەیە.

یەکێک لەو وتارە بەنرخانەی خانلەری، کە دەربارەی ڕەخنەی ئەدەبییە وتارێکە بەناونیشانی (بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی)[٤٦] یەکێک لەو خاڵە وردانەی، کە ئەو لەم وتارەدا دەیخاتەڕوو ڕێژەیی بوونی پێوەرەکانی ڕەخنەی ئەدەبییە. لە شیکردنەوەی ئەم بابەتەدا لەوباوەڕەدایە، کە زۆرێک لە پێوەرەکانی ڕەخنە لەچەند ڕامانێک لە

بەرهەمە ئەدەبییەکانی ڕابردوو وەرگیراوە ، هەمدیسان لەم گوتارەدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە گۆڕانکاری لە ئەدەبی نوێدا بەرەو تێڕوانینێکی نوێ لە ئەدەبدا ناچارمان دەکات.

خانلەری تێڕوانینی ڕەوشتگەرایی بێگەرد لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، کە زۆربەی کات مایەی سەرنجدان بووە بەلای ئەدیبانی ئاسایی ڕەتدەکاتەوە، ئەو لە دوو توێی بەهادان بە ڕەوشت و ڕێچکەگەراییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕەوشتگەراییە زێدەڕۆییکەرەکان بە شتە دژوارەکانی کاری ڕەخنە دادەنێت و خۆپارێزی کردن لێیان بە شتێکی پێویست و گرنگ دادەنێت، چونکە واباوە، کە ڕەخنەگرانی ئەدەبی بیانەوێ یا نەیانەوێ چەندین بۆچوونی لەم جۆرە لە هەڵسەنگاندنە هونەری و ئەدەبییەکاناندا خۆیاندا دەردەکەوێت[٤٧].

یەکێک لە کاریگەرترین ئیشەکانی خانلەری لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بڵاوکردنەوەی گۆڤاری(سخن) بوو. گۆڤاری سوخەن کە زنجیرە بیست و شەش بەرگییەکەی لەماوەی نزیکەی سێ دەیەدا ڕەنگدەرەوەی لێکۆڵینەوە ڕەخنەییەکان بوو لە بواری ئەدەب و هونەردا، کاریگەرییەکی سەرسوڕهێنەری لە ڕێنماییکردنی ئەدیب و ڕەخنەگرانی گەنجی سەردەمی خۆی هەبوو، لەم گۆڤاردەدا گوتارگەلێکی ڕەخنەیی زۆری خانلەری و کەسانی دیکە دەربارەی هونەر و ئەدەب بڵاودەبووەوە و زۆربەی کات لە باسە ڕەخنەیی و جوانیناسییەکاندا دەرخەری بوارگەلێکی نوێ و تازە بوون.

خانلەری لە ساڵی ١٣٦٩ی کۆچی – هەتاوی لە تاراندا کۆچی دوایی کرد[٤٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی سێیەم

١- مکتب بازگشت ادبی، شمس لنگرودی، نشر مرکز، تهران ١٣٧٢، ص ٤٨.

٢- سبک شناسی شعر،سیروس شمیسا، انتشارات فردوس،تهران ١٣٧٤، ص٣٢٠.

٣- دیوان مشتاق اصفهانی، به کوشش ر حسین مکی، مقدمه، ص یک و شش.

٤- نهضت ادبی ایران در عصر قاجار،ابراهیم صفائی،تهران (بی تا» ١٣٣٣، ص٤.

٥- بڕوانە: از صبا تا نیما، یحیی آرین پور، شرکت سهامی،کتابهای جیبی، تهران ١٣٥١، ج ١،ص ١٣.

٦- بڕوانە: مکتب بازکشت ادبی، پێشتر، ص ١١٧.

٧- وا باوە زۆربوونی شاعیران لە سەردەمی قاجاردا ئەوەندە زۆربوو بازاڕیان کز بوو. ر.ک: بازگشت ادبی، ص١٢٥.

٨- بڕوانە: از صبا تا نیما، پێشتر،ج ١، ل٥.

٩- هەمان سەرچاوە،ج١،ل٣٦٠.

١٠- لەم ڕۆژنامەیەدا بە دەگمەن وتارێک لە بارەی شێواز و لێکۆڵینەوەی شیعر نووسراوە. یەکێ لەو وتارانە لەبارەی شمس الشعراء (سروش اصفهانی)یە.

١١- بڕوانە: ازصبا تا نیما،ج ٢، ص ٤٥٢.

١٢- هەمان سەرچاوە،ج٢ ، ل٤٤٦.
١٣- هەمان سەرچاوە،ج٢ ، ل٤٦٣.
١٤- نقد ادبی، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ١٣٥٢،ج٢، ص٦٣٦.
١٥- لەم بارەیەوە. ر.ک: نه شرقی، نه غربی -انسانی، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ١٣٥٣، ص ٢٩٣.
١٦- بڕوانە: اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده، فریدون آدمیت، تهران، خوارزمی ١٣٤٩،ص ٢٤٨-٢٥٠.
١٧- بڕوانە هەمان سەرچاوە بە همان منیر ص ٢٥٩-٢٦٢ هەروەها نقد ادبی، زرین کوب، ج ص، ص ٦٣٧.
١٨- ازصبا تا نیما،ج١،ص ٣٥١.
١٩- دەربارەی پێڕەوانی آخوندزاده لە مەیدانی شانۆنامەنووسیدا، بڕوانە: از صبا تا نیما،ج ١ ، ص٣٥٠.
٢٠- با کاروان حله، عبدالحسین زرین کوب، تهران، انتشارات علمی ١٣٤٧، ص ٣٠٩ و٤٢٤.
٢١- بڕوانە : بهار و ادب فارسي (مجموعه مقالات بهار) به کوشش محمد گلبن، خوارزمی١٣٥١،ج ١، ص٤.
٢٢) هەمان سەرچاوە،ج٢، ل٣٨٠.
٢٣) بۆ هەسەنگاندنی وتارە ڕەخنەییەکانی بەهار بڕوانە: «یادگار عمر» از غلامحسین یوسقی لە کتێبی
(بهار و ادب فارسی، ج١،ل پازده تا چل.
٢٤- هەمان سەرچاوە،ج ١، ل ٦٠.
٢٥-هەمان سەرچاوە ،ج ١، ل ١٦-١٨.

٢٦- هەمان سەرچاوە،ج ١، ل ٣-٦.
٢٧- بڕوانە: دیوان قصائد و مثنویات و تمثیلات و مقطعات پروین اعتصامی، تهران١٣٣٣ شمسی، ص ز تا ید.
٢٨- بڕوانە: هفتاد سخن، پرویز ناتل خانلری، تهران، طوس ١٣٦٧،ج ١، ص ٨.
٢٩- رک: از صبا تا نیما،ج ١ ، صر سا عمها ٣-٣٣٢. بۆ دیدی ڕەخنەیی بەهار بڕوانە:
پیشگامان نقد ادبی درایران، محمد دهقانی، انتشارات سخن، تهران ، ١٣٨٠،ص ١٣١-١٧٢.
٣٠- رک: نقد و سیاحت (مجموعه مقالات و تقریرات دکتر فاطمه سیاح) به کوشش محمد گلبن، انتشارات
طوس، تهران ١٣٥٤، ص ٤٤.
٣١- بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٢١٧-٢٣١.
٣٢- رک: «مقام سنت در تاریخ ادبیات ایران» در نقد و سیاحت، پێشتر، ل ٢٢٠.
٣٣) بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٨-٢٢٩.
٣٤- بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٢٣٠.
٣٥- بڕوانە هەمان سەرچاوە، ص ٢٤٥-٢٥٣. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: پیشگامان نقد ادبی در ایران،محمد دهقانی، پێشتر، ل ٣٠٠-٣٠٣.
٣٦- ناوی خۆی جلیل ضیاء بووە و ئەم نازناوە بدیع الزمان احمد قوام ا لسلطنه لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خۆی لە خوراسان پێی بەخشیوە. رک:

از نیما تا روزگار ما، یحیی آرین پور، انتشارات زوار، تهران ١٣٧٤، ص ١٢٢.

٣٧- بۆ بیرخستنەوەی بەرهەمەکانی بڕوانە:

- سخن و سخنوران، بدیع الزمان فروزانفر، خوارزمی، تهران ، ١٣٥٠.

- رساله در تحقیق و احوال و زندگی مولانا جلال الدین محمد، بدیع الزمان فروزانفر، تهران،(بی تا) ١٣١٥.

- شرح احوال و نقد و تحلیل آثار فرید الدین عطار نیشابوری، انجمن آثار ملی، تهران ١٣٣٣.

٣٨- بڕوانە: (تجدید عهدی با خاطره استاد)، استاد بدیع الزمان فروزانفر، عنایت الله مجیدی، انتشارات دهخدا، تهران ١٣٥١، ص٧.

٣٩- رک:«انتقادی بر حواشی چهار مقاله»، بدیع الزمان فروزانفر، مجموعه مقالات و اشعار استاد بدیع الزمان فروزانفر، به کوشش عنایت الله مجیدی، انتشارات دهخدا، تهران ١٣٥١، ص٨-٢٢.

٤٠- تێکەڵاوی فروزانفەر بە کاروباری سیاسی لە نیوەی ڕێگای تەمەندا بێ ئەوەی هیچ ڕۆڵێکی سیاسی دیاری هەبێت، نەوەک هەر هیچی بۆ زیاد نەکرد، بەڵکو بووە مایەی وەڕزی و کاری لە چالاکی زانستی و ڕەنگە کاریگەری بەسەر لایەنی جەستەیشدا هەبووبێ و بۆ ئەو ناخۆش بوو.

٤١- بۆ ژیاننامەو کارو چالاکییەکانی ئوستاد زرین کوب، بڕوانە:درخت معرفت، به کوشش اصغر محمدخانی، انتشارات سخن، تهران ١٣٧٤، ص ١٣-٣٩.

٤٢- دربارەی بەرهەمەکانی زرین کوب، کە زیاتر لە چل کتێبی سەربەخۆیە، ٦ کۆمەڵە، ٧ وەرگێڕان و وتارگەلێکە زۆرە، بڕوانە هەمان سەرچاوە، ص ٢٣-٣٨.

٤٣- بڕوانە: «مروری بر برخی از ارزشهای نقد ادبی»، محمود عبادیان، درخث معرفت، پێشتر،ص ١٠٨.

٤٤- نقد ادبی، زرین کوب، پێشتر،ج ١، ص ٩٤.

٤٥- هفتاد سخن،ج ١،ص٣٠.

٤٦- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٧- هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٥-٣٦٠.

٤٨- بۆ وردەکاری ژیان و بەرهەمەکانی خانلری بڕوانە: وتاری «پرویز ناتل خانلری»،

عبدالحسین آذرنگ ،بخارا، فروردین- اردیبهشت ١٣٨١،شماره هە٢٣، ص ٢٨-٤٩.

فەسڵی چوارەم

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبی عەرەبیدا

هونەرەکانی پەیکەرتاشـــی و نیگارکێشـــی و هونەرەکانی دیکە لە نموونەی هەڵگۆڵینکاری و مەڕمەڕکاری و چنین و هاوشـــێوەکانی ئەوانە لەنێو عەرەبی ســـــەردەمی جاهیلیدا پێگە و جێگەیەکی ئەوتۆی نەبوو و بەم هۆیەوە عەرەبەکانی ســـــەردەمی زوو توانا و گەوهەری هونەری خۆیان لە شیعر و وشە و دەربڕینە شیعرییەکان دادەڕشت، بە دەربڕینێکی دیکە شـــیعر ناســـنامەی هونەری عەرەبە لە چاخە کۆنەکاندا و بەم پێشـینانە وا گومان دەکرێت، کە تێڕوانین و بۆچوونە ڕەخنەییەکان هەر لەهەمان دەســـپێکی بڕەوی شـــاعیرێتی لەناو عەرەبەکـانـدا دەرکەوتبێـت، ئەم بڕیـارە ڕەخنەییـانە هەنـدێجـار بەشـێوەیەکی بەشـەکی و زۆربەی کاتت بە پاڵپشـتی بەبەرزتر دانانی

دێڕێک بەسەر دێڕێکی دیکەدا و یا نیشاندانی بیروبۆچوونێکی گشتی لەبارەی بەچاکتر دانانی شاعیرێک بەسەر شاعیرێکی دیکەدا دەخرایەڕوو[1]، بەڵام وردە وردە ڕێک و پێکتر و پوختەتر دەبوو، لە مێژووی ڕەخنەیی عەرەبدا دەتوانرێت چوار قۆناغ دیاری بکرێت:

١.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی جاهیلیدا

داوەریکردن دەربارەی شیعر و بوونی نموونەگەلێک لە ڕەخنەی شیعری لە ئەدەبی سەردەمی جاهیلیدا شتێکی بێ چەندوچوون و بەڵگەدارە، لەسەر بنەمای ئەو بەڵگانەی کە هەن ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لە سەردەمی جاهیلیدا دەتوانرێت بە جۆرە ڕەخنەیەک دابنرێت کە دوو لایەنی لەخۆگرتووە: یەکیان ڕەخنەی دەربڕینە شیعرییەکان و ئەوەیتریان ڕەخنەی واتای شیعری. بنەمای ڕەخنە و داوەریکردن و بەچاکتر دانانی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەسەر یەکتر، بە چاوپۆشی لە هەڵهێنجانە چێژدارییەکان لەسەر بنەمای پێوانەکردن و هاوسەنگیکردن(الموازنه)ی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەگەڵ یەکتریدا بوو، لەم هاوسەنگیکردنانەدا زەمینە هەستەکی و سۆزدارییەکان ڕۆڵێکی سەرەکییان هەبوو، چونکە عەرەبەکان هەمیشە سوودمەند بوون لە هەستێکی نەرم و نازک و بچووکترین پاڵنەر دەیتوانی بیانخاتە خرۆشان، یا کەمترین زەمینەی سۆزداری و هەستەکی ببێتە مایەی دڵنەوایی و دڵدانەوەیان و شتێکی ئاسایی بوو، کە ئەوان لە ڕەخنەی

شیعریدا زیاتر لە هەر شتێک پشت بە هەست و هەڵچوونی خۆیان ببەستن[٢].

کۆنترین ماک و ڕەنگدانەوە بەڵگەدار و بابەتییەکانی ڕەخنە چەند داوەریکردنێکی جۆراوجۆر بوو لەبارەی شیعر، کە لە بازاڕە عەرەبییەکان و بەتایبەت لە بازاڕی عوکازدا بەرپادەکرا، ئەم داوەریکردنانە دەیتوانی لە پەروەردەکردنی چێژ و هونەرە شیعرییەکان و نازکترکردنی دەربڕینە شیعرییەکان و وردی زیاتر لە واتای شیعریدا کاریگەری هەبێت و لەڕوێکی دیکەوە بەشێوەیەکی پراکتیکی دەکرا ببێتە مایەی گەشەکردن و پێشکەوتنی ڕەخنەی ئەدەبی.

عوکاز بیابانێک بوو لەنێوان تائیف و نەخلە و عەرەبەکان لە مەڕاسیمی حەجدا بۆ ماوەی بیست ڕۆژ لەوێدا کالاکانیان دەخستەڕوو و کالاکان دەکڕی و دەفرۆشت، واتا عوکاز تەنیا پیشانگای کالا نەبوو، بەڵکو شوێنی خستنەڕوو و نیشاندانی شیعر و وتاریش بوو. هەروەها لەوێدا چەند کۆڕ و کۆبوونەوەیەکیش ڕێکدەخرا و شاعیران لە کۆڕگەلێکی وەهادا شیعرەکانی خۆیان دەخوێندەوە و وتاربێژەکانیش هەڵدەستان بە ڕەخنەگرتن لە وتار و داوەران بۆ ڕەخنەگرتن و داوەریکردنی ئەم بەرهەمانە دادەنیشتن و هەندێجاریش چەند داوەریکردنێک بۆ چارەسەرکردنی بابەتەکانی دیکە دەهاتە پێشەوە ، هەرچۆنێک بێت ئەم کۆڕ و کۆبوونەوانە یا ئەم

کۆنگرانەی عەرەب جێگەیەکی لەبار بوو تا شـــاعیران هۆنراوەکانی خۆیان نمایش بکەن و بیخەنە ســـەنگی تەرازووی هەڵســـەنگاندنەوە. کاتێک کە لەم داوەریکردنانە پەسـەندێتی شـیعرێک بەسـەر شـیعرێکی دیکە ڕوون دەبوویەوە ئەو شـــیعرەیان دەنووســـییەوە و لەهەمان شوێندا، یا بە کەعبەیان هەڵدەواسی[٣].

ڕەخنەکـانی ســـەردەمی نەفـامی زۆربەی کـات شـــێوەیەکی تاکەکەســیانەی هەبوو و کاتێک کە پشـتگیری کەســانی دیکە دەبووە مایەی پاڵپشـتیکردنی شـیعرەکە، ئەوا شـیعرەکە ناوبانگی پەیدا دەکرد، ئەم ڕەخنانە زیاتر لەلایەن شـــاعیرانێک دەردەکەوت، کە هەندێجار شـاعیرێکیان بەسـەر شـاعیرێکی دیکە بەچاکتر دادەنا. دەگوترێت، کە یەکێک لە کۆنترین شـاعیرانێک، کە دەسـتی بۆ ڕەخنە دەبرد نابیغەی زوبیانی بوو[٤]، لە نابیغەی زوبیانی، کە کارامەیی و شـارەزایی هەبووە گێڕاویانەتەوە کە نابیغە (ئەعشا)ی شاعیری لیریک بێژ[٥] و (خەنسا)ی ژنە شـــاعیر، کە شـــیعری لاوانـدنەوەی دەهۆنییەوە[٦] بەبەرزتر لە شـــاعیرانی دیکە داناوە[٧]، هەروەها لە شـــاعیران و وتاربێژانی دیکەی عەرەب لە ســەردەمی جاهیلیدا چەند ڕەخنەیەکی بەشــەکی و پاڵپشـت بە تێگەیشـتنە چێژداری و سـۆزداریەکان لەبەردەسـتدایە و دانەری کتێبی (الاغاني)[٨]چەندین نموونەی لێ تۆمارکردووە.

٢.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئەمەویدا

لەدوای سەردەمی خولەفای ڕاشیدین و لە سەردەمی ئەمەویدا بەهۆی خۆشگوزەرانی بارودۆخ و زۆری بەخشش و ئەو ئارامی و ئاساییشەی کە لە قەڵەمڕەوی ئیسلامیدا هاتبوویەکایەوە، ڕەخنەی ئەدەبیش لەتەک بڕەوی بەربڵاوتری شیعر و ئەدەبدا دڕەوشایەوە. ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئەمەویدا لە هەر سێ مەڵبەندی سەرەکی واتە، حیجاز و عێراق و شامدا گەشەی کرد و وادەردەکەوێت کە لەدەرەوی ئەم قەڵەمڕەویانەشدا لە جێگەی دیکەدا بڕەو و گەشەکردنی نەبووە[٩].

گرنگترین شارەکانی حیجاز واتە مەککە و مەدینە لە سەردەمی ئەمەویدا هێشتا بە گرنگترین ناوەندەکانی بزووتنەوەی ئایینی هەژمار دەکران و لە گەشەکردنێکی ئابوری و کلتوریانەی بەرچاو سوودمەند بوون. لەم شارانەدا ئایەتە قورئانییەکان دەخرانە ژێر تیشکی تەفسیر و فێرکارییەوە و زانستگەلێکی وەک فەرموودە و فیقە گەشەیان دەکرد و هەمیش لەم ناوچانە مۆسیقا و گۆرانی و لەحاڵەتی نەشونمانکردندا بوون بە مۆسیقای گەڵانی دیکە تێکەڵاو دەبوو و هەمەڕەنگی پەیدا دەکرد[١٠].

ڕەخنەی ئەدەبی لە ناوچەی حیجازدا کاریگەر بوو بە سەردەمی نەفامییەوە ، بەڵام بنەما و ناوەرۆکە لیریکییەکان لە شیعری شاعیرانی عێراق کەمتر و شانازیکردن و داشۆرین زیاتر بوو، ڕەخنە لە عێراقدا

زیاتر شـێوەیەکی هاوسـەنگیکردنی هەبوو و زۆربەی کات دەربارەی بەبەرزتردانانی شـاعیرێک بەسـەر شـاعیرێکی دیکە بوو و زۆرتری تەوەری باسـە ڕەخنەییەکان لەچواردەوری ئەوە بوون کە هەریەک لە جەریر[11] و فەرەزدەق[12] و ئەختەل[13] کـامیـان شـــاعیرترن. ئەوان ڕەخنەگریان بە (دادوەر) و ڕەخنەیشـــیان بە (فەرمانڕەوایەتی) واتە داوەریکردن ناودەبرد، ڕەخنەی ئەم دادوەرە ئەدەبییانە لەهەمان کاتدا خاوەنی جۆرێک لە بیابانناشـینی و سـادەیی بوو. هەروەک ئەوەی کە پێوەرەکانی بەهادانانەکانیشـــیان نیشـــاندەری هەمان بارودۆخ بوو، بۆنموونە هەندێجار دەگوترا کە ئەم شیعرە هەزاران دەرهەم دەهێنێت یا ئەو شیعرە یەک درهەم زیاتر ناهێنێت[14].

شـیعری سـەردەمی ئەمەوی لە شـامدا شـیعرێکی سـتاییشـی بوو و پێداهەڵدان و ستایش بە دیارترین دەرکەوتەکانی شیعر و ئەدەبی ئەو نـاوچەیە هەژمـار دەکرا و ڕەخنەی ئەدەبیش پێوانە بـابەتییەکـان و هەڵسـەنگاندنەکانی خۆی بەرەو ڕووی ئەو لایەنە ئاراسـتە کردبوو، خەلیفەکانی بەنی ئومەییە شـــاعیرانیان بەرەو دەرگای خۆیان بانگ دەکرد و لە درێژەی ســـیاســـەتی بانگەشـــەی خۆیاندا دیاری و بەخشـــشـــێکی زۆریان پێدەدان و لەهەمان کاتدا خۆیان لە شـــەڕ و زیانی زمانی ئەو شاعیرانە دەپاراست.

گرنگیدانی خەلیفەکانی بەنی ئومەییە بە شـــاعیران تا ئەو شـــوێنە بوو کە کۆشکی خەلیفە لەسەر شێوەی ناوەندێکی لێهاتبوو بۆ ڕەخنە

و ئەدەب و کاتێک شـــاعیرێک لە دام و دەزگای ئەوان شـــیعرێکی دەخوێندەوە، ئەوا هۆنراوەکەی دەکەوتە ژێر تیشـــک و ســـەرنجی ڕەخنەیی هەموانەوە[١٥]، هەنـدێـک لە خەلیفە ئەمەوییەکـانی وەک عەبدولمەلیکی کوڕی مەڕوان خۆیشـی خاوەن چێژێکی ڕەخنەیی بوو، دەربارەی ئەم عەبدولمەلیکە وایان گێڕاوەتەوە کە چێژی شـــیعری هەبووە و هەندێجار شـــیعری شـــاعیرانی بەهۆی کەم و کورتی و لاوازیی و ڕەچاونەکردنی بارودۆخ، یا نەبوونی جوانی دەســـپێک(عدم براعت استهلال)دەخستە ژێر تیشکی ڕەخنەلێگرتن[١٦].

شاعیرانی شام لە کۆتاییەکانی سەردەمی ئەمەویدا بەرەو لیریک و ناوەرۆکە مەینۆشـــییەکان مەیل و ئارەزوویان نیشـــاندا و ئەم شـــتە دواتر لە چێژو و سەلیقەی خەلیفە ئەمەوییەکانی بەدەر نەبوو.

لە کۆتاییەکانی سەردەمی ئەمەویدا ڕێزمان دەرکەوت و ژمارەیەک لە زانـایـان بۆ دانـانی چەنـد ڕێســـــایەک بۆ ڕێزمـان هەوڵیـانـدا و شـاعیرانیش بە تێبینییە ڕێزمانییەکان ڕەخنەیان لە شـیعرەکان دەگرت و جـۆرە ڕێـچـکەیەکـی تـازە لە ڕەخنەی ئەدەبیـدا دەرکەوت، کە دەتوانرێت بە جۆرە (ڕەخنەیەکی زانسـتی) یا (ڕەخنەی ڕێزمانی) ناو بنرێت[١٧].

٣.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی عەببباسیدا

سەردەمی عەببباسی قۆناغی گەشەکردنی کلتوری و زانستی عەرەب بوو و سەنتەری خەلافەتی عەببباسییەکان واتە بەغدا بە جێگەی یەکانگیری نەژاد و ئایین و مەزهەب و کلتورە جۆراوجۆرەکان هەژمار دەکرا، ئەم هەلومەرجە ژینگەیی و تێکەڵاوبوونی کلتورەکان و بڕەوی مەعریفە جۆراوجۆرەکان بەشێوەیەکی خواستراو کاریگەری خستە سەر ڕەخنەی ئەدەبی و ڕەخنە، کە لە سەردەمی ئەمەویدا لەسەر چێژێکی خۆڕسک بوو پشتی بە کلتورێکی زانستی فراوان بەست و ڕەخنەی ئەدەبی توانی سوود لە دەسکەوت و سەرمایەگەلێکی زۆری زانستی و ئەدەبی وەربگرێت.

ڕەخنەگرانی سەردەمی عەببباسی سەرەڕای سوودوەرگرتن لە بنەما خۆڕسکییە ڕەخنەییەکان لە داوەریکردنەکانی خۆیان لە بواری چەمکە ڕەوانبێژییەکانیدا سوودیان لە بیروبۆچوونی ئێرانی و هیندی و یۆنانییەکانیش وەردەگرت[١٨] و لەکۆتاییدا ڕەخنەی شیعر لەم سەردەمەدا گەیشتە پلەوپایەی حەقیقی خۆی بەشێوەیەکی وەها کە یەکێک لە ئەدیبانی هەمان سەردەم گوتوویەتی : (ڕەخنەی شیعر لە هۆنینەوەی شیعر سەختترە)[١٩].

ڕەخنەی شیعر لە سەردەمی عەببباسیدا، لە سەردەمی هاڕوونە ڕەشیدەوە دەستی بە بڕەو و گەشەی خۆی کرد ، ئەو کە شیعردۆست

بوو و شـــاعیران لەلای ئەو پێگەیەکیان هەبوو و شـــیعرەکانیان لەبەرامبەر ئەودا دەخرایە ژێر تیشکی ڕەخنە و هەڵسەنگاندنەوە.
لە ڕەخنەی ئەدەبی عەبباسیدا دوو ئاراستە بەرچاو دەکەوێت:
ا- بەردەوامی شێوازی ڕەخنەگرتنی سەردەمی جاهیلی و سەردەمی دەرکەوتنی ئیسلام، لەم شێوازەدا، کە ڕەخنەگرانێکی وەک ئەسمەعی و کەسائی باوەڕیان پێبوو شاعیرانی سەردەمی نەفامی و ئیسلامی لە پێگەی هـاوســـەنگیکردن لەگەڵ یەکتریـدا دەخرانە تەرازووی هەڵســـەنگاندنەوە و کۆن و نوێ بەبێ هیچ دژایەتی و ســـەرنج و تێڕامانێک دەخرانە تای تەرازوەوە و ڕەخنەگران لەبارەی بەپەسەندتر دانانی شـاعیرێک بەســەر شـاعیرێکی دیکەدا زۆرانبازی و ململانێیان دەکرد، ئەم شێواز لەسەر بنەمای جیاوازی سەلیقەی ڕەخنەگران بوو. هەندێک لایەنگیری بەکارهێنانی وشـــە نامۆکان بوون و هەندێک لیریکیـان پەســـەنـد دەکرد و هەنـدێکیش بەهۆی دیـد و تێبینییە ڕێزمانییەکانەوە کاری ڕەخنەییان دەکرد[٢٠].

ب-بـەشـــێوەیەکی دیکە، کە بەتەواوەتی نوێبوو لە بەســـرا دەرکەوتبوو و ئەم بابەتە ڕەنگە لەبەر ئەم هۆیە بووبێت، کە هەوەڵین ئـامـاژە و نیشـــانەکـانی جوڵانەوەی موعتەزیلە لەوێ پێیـدەگرت، موعتەزیلەکان، کە دانەرانی ڕاســـتەقینەی بنەماکانی ڕەوانبێژی بوون لە بانگەشـــە و بەڵگەهێنانەوەکانی خۆیاندا پێویســـتییان بەوە هەبوو. ئەوان لە فراوانکردنی ڕەوانبێژی عەرەبیدا چەندین کۆشـشـیان کرد و

سەرەنجام لە ڕەخنەی ئەدەبیشدا کاریگەرییەکی قوولیان جێهێشت. ئەم کارە بووە هۆی ئەوەی، کە بەسرا بەو شێوەیەی بە یەکێک لە ناوەندە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی لە سەردەمی عەببباسیدا دەرکەوێت، بە جۆرێک کە کۆنترین بەرهەمە ڕەخنەییەکانی عەرەب واتە(طبقات الشعراء)یش لە لایەن یەکێک لە ئەدیبەکانی بەسرا بەناوی(محمد بن سلام الجمحی)(لە ٢٣١ی کۆچی مردووە)، کە خاوەن مەعریفەیەکی بەربڵاو بوو لە زمان و ئەدەب و ڕێزمان و مێژووی عەرەب دانرا.

ئیبن سەلام لە کتێبەکەی خۆیدا وێڕای جەختکردن لە سەر چێژ لەو باوەڕەدایە، کە ڕەخنەگر نابێت لە داوەریکردنەکانی خۆیدا ڕاستەوخۆ پشت بە چێژی خۆی ببەستێت، بەڵکو ئەم چێژە دەبێت لەگەڵ ئەزموونی ڕەخنەگران و ڕامانە تایبەتییەکانی هونەر دۆستان و شارەزایانی شیعردا هاوتەریب بێت، بەڵام دوای ئیبن سەلام پێویستە ئاماژە بە ئیبن قوتەیبە بکرێت. لە بۆچوونە ڕەخنەییەکانی ئەودا دوو تایبەتمەندی شایانی گرنگی پێدانە: یەکەمیان ئەوەیە، کە لە هەڵسەنگاندنی شیعردا نابێت جەخت لەسەر کۆن و نوێ بکرێتەوە، چونکە شیعری کۆن دەکرێت باش یا خراپ بێت، هەروەک چۆن شیعری نوێش دەکرێت بارودۆخێکی وەهای هەبێت.تایبەتمەندییەکەی دیکە ئەوەیە، کە دەبێت لەنێوان گیانی زانستی و چێژی ئەدەبیدا جیاوازی بکرێت، چونکە ئەگەر ئەدیبێک لە کاری ڕەخنەدا پشت بە

تێڕوانین و چەمکە فەلسەفییەکان ببەستێت، ئەوا هێندە ناپڕژێتە سەر کارەکەی و بگرە دەبێتە مایەی لاوازکردنی چێژەکەشی و لەبەرئەوە ڕەخنەگر دەبێت چێژی خۆی بەهۆی خوێندنەوە و لەبەرکردنی نموونە ئەدەبییەکان و لاساییکردنەوەیان بەهێز بکات[٢١].

ئیبن قوتەیبە لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا واتە(شیعر و شاعیران) بنەمای هەڵسەنگاندنی شیعر تەنیا لە وشە و واتادا کورت ناکاتەوە، بەڵکو بە بۆچوونی ئەو ئەفراندنی وێنەکانیش دەکرێت ببنە بنەمایەک بۆ بەچاکتر دانانی شیعرێک بەسەر شیعرێکی دیکەدا[٢٢].

لەکۆتاییدا پێویستە بگوترێت، کە بۆچوونەکانی ئیبن قوتەیبە بە وردبوونەوە لە سەردەمەکەی خۆی بۆچوونی ورد و بەهادارن. قودامەی کوڕی جەعفەر ڕەخنەگرێکی دیاری دیکەی سەردەمی عەباسییەکانە. ئەو کتێبێکی بەناوبانگی لەبارەی ڕەخنەی شیعرەوە دانا[٢٣]. ئەم بەرهەمە زیاتر لە زەمینەی بابەتە ڕەوانبێژییەکاندایە و ڕەنگە هەر لەبەر ئەم هۆکارەش بێت، کە هەندێک لە لێکۆڵەرانی ئەدەبی لەسەر ئەو باوەڕەن، کە ئەو لە باسە تیۆرییە ڕەخنەییەکاندا بابەتێکی ئەوتۆی نەخستۆتەڕوو[٢٤].

قودامە سەرەڕای ئەمانەش لە تۆمارکردن و نووسینی زاراوە ڕەوانبێژییەکان و سوودوەرگرتن لە پێوەرەکانی ڕەوانبێژی یۆنانییەکاندا هەوڵ و کۆششێکی زۆری کرد و زانایانی پایەبەرزی ڕەوانبێژی لە نموونەی (سەککاکی)ی خاوەنی (مفتاح العلوم) و

سەعدەددینی تەفتازانی و کەسانی دیکە لەدوای ئەو هاتن و کاریگەرییەکی زۆری ئەویان کەوتە سەر.

وا دەردەکەوێت، کە قودامە لەو پێوەرانەی، کە بۆ ڕەوانبێژی دەریخستووە ئەو مەرامەی هەبووە، کە لە ناسین و ڕەخنەی شیعردا مەعریفەیەک بنیات بنێت، کە بە پاڵپشتی ئەوە بتوانێت شیعری چاک لە شیعری خراپ جیا بکاتەوە[٢٥] و دەستنیشانی بکات. هەڵبەتە ئەو بێگومان لەم کارەی خۆیدا کاریگەر بووە بە ئەرستۆ و کتێبی هونەری شیعری ئەرستۆوە، خاڵێکی دیکە، کە لە بۆچوونەکانی قودامەدا گرنگ و سەرنجڕاکێش دەردەکەوێت ئەوەیە، کە ئەو شیعری لە گوتاری ڕەوشت بە جیاواز و جودا زانیوە[٢٦] و ئەمەش شتێکە، کە ڕەخنەگران چەندین سەدە دوای ئەو دەربارەی ئەو بابەتە قسە و باس و خواستیان هەبووە.

بابەتی ناودار و فرە ڕەهەندی بەرامبەرکردن و هاوسەنگیکردنی ئەبوتەمام و بوحتری یەکێکە لەو بابەتە پەراوێزییانەی شەپۆلە ڕەخنەییەکانی سەردەمی عەبباسی، کە لە خودی خۆیدا بووە پاڵنەرێک بۆ باس و لێکۆڵینەوەی جۆراوجۆر لە ڕەخنەی ئەدەبیدا. لەنێو مەیدانی ڕەخنە و هاوسەنگیکردنێکی وەهادا ڕەخنەگرانێکی وەکو (ئامەدی)[٢٧] تاڕادەیەک ڕێگەیەکی میانەگیر و یەکسانیان گرتەبەر و دادپەروەرانە هەڵسان بە خستنەڕووی خاڵە بەهێز و لاوازەکانی

شـــیعرەکانی ئەم دوو شـــاعیرە و هەندێکیش وەکو (الصـــولي)[٢٨] ڕێگەیەکی دەمارگیریانەیان کوتایەوە[٢٩].

ئەوەی ئامەدی لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا واتە(الموازنه)دا دەریخستووە[٣٠] لە ڕەخنەی ئەدەبی سەردەمی عەباسیدا هەنگاوێکی بەرزە. ئەو لە کتێبەکەی خۆیدا گرنگی بە کاریگەریی ژینگە دەدات، واتە هەمان ئەو شـــتەی، کە (تین)ی ڕەخنەگری ناوداری فرەنســـی سەدان ساڵ دوای ئەو خستیەڕوو[٢].

بەرهەمێکی گرنگی دیکەی ئەم قۆناغە (یتیمـة الـدهر)ی دانراوی(الثعـالبي)[٣١]یە، ئەم کتێبە ئەگەرچی جۆرە ژیـاننـامەیەکی ئەدەبییە، بەڵام لە تێڕوانینی ڕەخنەییەیش خـاڵی نییە. ڕەخنەگرێکی دیکەی ئەم قۆناغە (عەبدولقادری جورجانی)ی خاوەنی کتێی(اســـرار البلاغة) و (دلائل الاعجاز)ە، کە تێگەیشـــتنەکانی دەرخەری چێژێکی باڵای ئەدەبی و درککردنە بەهێزەکەیەتی لە لێکدانەوە و هەڵهێنجانی ڕەهەندە جوانیناســـییەکـانـدا، شـــایەنی گوتنە، کە چێژ و هزری پێشـکەوتووی لەژێر کاریگەری ئەو هۆشـیاری و شـارەزاییەدا بووە، کە لە زانستی کەلامدا هەیبووە. ئەو و ڕەخنەگرێکی دیکەی سەردەمی عەبباســـییەکـان واتە(ئەبو هیلالی عەســـکەری) خـاوەنی کتێبی

[٢] :ئەدەب و ڕەخنەی عەرەبي سەردەمی عەباسییەکان لە ڕێگەی وەرگێڕانەوە بە شێوەیەکی بەرفراوان سوودیان لە بۆچوونە ڕەخنەییەکانی یۆنانییەکان و بە تایبەتییش لە کتێبی(پیوتیکا) ی ئەرستۆ وەرگرتووەو چەمکی لاساییکردنەوە شێوەیەکە لە شێوەکانی سەمد وەرگرتن لە ژینگەو دەوروبەر.و.کوردی.

(الصـــناعتين= دوو هونەرەکە) لە ڕەخنەکانی خۆیاندا ســـەرنج و گرنگییەکی زیاتریان بە بنەماکانی ڕەوانبێژی و ڕێزمان داوە.

هەروەها لەنێو نووســـەر و ڕەخنەگرانی ســـەردەمی عەباســـیدا پێویســـتە ئاماژەیەک بە (ابو علاء المعري)شـــاعیری ناوداری ئەم ســـەردەمە بەهۆی نووســـینی کتێبی (رســـالە الغفران= پەیامی لێخۆشبوون)بکرێت. ئەم پەیامە پێویستە بە جۆرە ڕەخنەیەکی خەون و خەیاڵیی دابنرێت، کە لەهەمان کاتدا چەند هەڵهێنجانێکی ڕەخنەیی گرنگ لەخۆ دەگرێت. ئەبو عەلا لە زەمینەی شـــیعر و ئەدەبدا چەند ڕەخنەیەکی لە هەندێک لە ئەدیبانی پێش خۆی هەیە، کە لەگەڵ چەند ناوەرۆکێکی گاڵتەجاڕی و هەزەلی ئاوێتەی کردوون[٣٢].

هەروەها ئەبو عەلا چەند بابەتێکی ســـەربەخۆی لەســـەر ڕەخنەی شیعرەکانی (امرؤ القیس)، نابغة، ابو تمام، بحتري و متنبي هەیە، کەڵک و سوودی زۆری بۆ ڕەخنە هەیەو شایانی گرنگی پێدانن[٣٣].

یەکێک لەو شـەپۆلانەی، کە لەسـەردەمی عەباسـیدا کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی خستە سـەر ڕەخنە و پێشـتریش ئاماژەیەکمان بۆ کرد بزووتنەوەی موعتەزیلە بوو. ئەم کـاریگەرییە گەیشـــتۆتە ئەو ئەندازەیەی، کە گوتوویـانە: (ڕەخنەی ئەدەبیی عەرەبی لە ئـامێزی موعتەزیلەدا لەدایک بوو)[٣٤] لە ڕوانگەی ڕەخنەگرە موعتەزیلییەکـاندا بنەمای ڕەخنەی ئەدەبی لەسـەر جوانی و ناشـرینییە و عەقڵ ژێدەر و سەرچاوەیەکە بۆ چێژ و چێژیش لەهەر باریکدا بێت ڕووی لە عەقڵە .

بۆچوونەکانی ڕەخنەی ئەدەبیش لەدەرەوەی ئەم بنەمایە نین، چونکە بۆ نموونە ئەگەر دەوترێت، کە ڕاستی لە شیعردا باشتر و بەرزترە، ئەم بەرزتریيە بەم هۆیەوە دەخرێتەڕوو، کە ڕاستی لەڕووی عەقڵییەوە شتێکی پەسەندە[٣٥].

یەکێک لە دیارترین ڕەخنەگرانی عەرەب واتە (الجاحظ) ڕێچکەیەکی موعتەزیلی هەبوو و بەیەکێک لە کەسە بەرزەکانی موعتەزیلە هەژمار دەکرا، ئەو ئەگەرچی هیچ کتێبێکی سەربەخۆی لەبارەی ڕەخنەوە نییە، بەڵام تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی لە دووتوێی بابەتەکانی ناو دوو کتێبەکەی واتە (البیان و التبیین) و (الحیوان)گرنگی و بەهایەکی تایبەتییان تێدایە. ئەو لە بابەتە ڕەخنەییەکاندا زیاتر ڕووی لە شیعر کردووە و لەم نێوانەدا دەمارگیر نەبوو سەبارەت بە نموونە کۆن و نوێکان، واتە بەپێی هەڵسەنگاندنی خوودی شیعرەکە بەهای بۆ شیعرەکە دادەنا. جاحز دۆستی چێژ و تێگەیشتنی دروست و بێگەرد بوو، بەڵام لەگەڵ ئەمانەدا هەندێک لە وتە و قسەکانی ئەو بۆتە مایەی تێگەیشتن و وێناکردنی بابەتگەلێکی دژیەکانە لە داوەریکردنەکانیدا، جاحز کاریگەرییەکی خستە سەر زۆرێک لە ئەدیب و ڕەخنەرانی دوای خۆی. دەربارەی پێگەی ئەدەبی ئەو گووتوویانە کە ئەو لە ڕۆژگاری خۆیدا مامۆستایەک بوو، کە بۆچوونەکانی خۆی بۆ سەراپای جیهانی عەرەب ئاراستە دەکرد و چەندین سەدە دانراوە

بەهـادارەکەی ئەو واتە(البیـان و التبیین)بە یەکێـک لە کۆڵەگەکـانی ئەدەبی عەرەبی هەژمار دەکرا[٣٦].

٤.ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی عەرەبی:

ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لەدوای سـەردەمی عەبباسـی و لە سەدەکانی دواتردا گەشە و برەوێکی ئەوتۆی نەبوو و چەندین سەدە لەسـەر ئەوەی کەسـە گەورەکانی ڕابردوو گوتبوویان تاڕادەیەک بابەتێک زیاد نەکرا، بەڵام لەم سـەدەیەی ئێسـتادا گۆڕانکارییەک لە ڕەخنەی هاوچەرخی عەرەبیدا هاتەکایەوە.

ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لە سـەردەمی ئێمەدا بە تونـدی لەژێر کـاریگەری ڕەخنەگرانی ئەورووپـایی و ڕێبـازەکـانی ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاوادا بووە. دەسـپێکی گۆڕانکاری لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا لەدوای چەند سەدەیەک لە بێدەنگی وابەستەیە بە سەرەتاکانی سەدەی سـێزدەیەمی کۆچییەوە و پاش هێرشـی ناپلیۆن بۆ سـەر میسـرە. کۆڵەگەی ئەم گۆڕانکـارییە بەهۆی لێکۆڵینەوە لە ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاوایی و دەرکەوتنی قوتابخانە نوێکان و چالاک بوونی لێکۆڵینەوە ڕۆژهەلاتناسیی و توێژینەوە نوێکان بووە لە ئەدەبی عەرەبیدا[٣٧].

هەوەڵین لێکۆڵینەوە جیددییەکانی عەرەبەکان لە ڕەخنەی ئەدەبی نوێدا قەرزاربارى زانا و ئەدیبانی لوبنانە. ئەوان لەماوەی سـاڵانی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیدا و پاش ئەوەش بە پاڵپشـتی چەند پێشەوایەکی وەک سلیمان البستانی و میخایل النعیمه و امین الریحانی

و چەند ئەدبییّکی دیاری دیکە گۆڕانکارییەکیان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هێنایە کایەوە و ڕەخنەی ئەدەبییان وا لێکرد، کە ســـوود لە وردی و چڕڕ و جۆرێک لە تەندروستی فیکر و ڕەسەنایەتی وەربگرێت[٣٨].

ئەم ڕەخنەگرە پێشـــڕەوانەی عەرەب، کە زۆربەیــان لە ڕیزی نووســـەرانی پەناهەندەی خۆرئاوایی بوون، جوولّە و بزاوتێکیان لە ڕەخنەدا هێنــایەکــایەوە، کە بەپێی زاراوە فەرهەنگییەکە بە (بزاڤی کۆچکردن) ناودەبرێت.

ڕەخنەی ئەدەبی لوبنان دوای جەنگی دووەمی جیهانی شـــێواز و ڕێچکەیەکی زانکۆیی و ئەکادیمی پەیدا کرد و بنەمای ئەوە لەســـەر ســـەرنجدان و وردبوونەوە لە لێکۆڵینەوە نوێیەکان و دەربازبوون لە نەریتەکانی ڕەخنەی کۆن وەستابوو.

ئەم ڕێچکەیە بواریّکی شـایستەی بۆ لێکۆڵینەوە جوانیناسـییەکان و فۆرمـالیســـتییەکـان فەراهەم کرد و بووە هۆکـاریّک بۆ گوێزانەوەی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان بۆ وڵاتـانی دیکەی عەرەبی لەوانە میســـر و سوریا[٣٩].

ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لە میســـردا بە کۆشـــشـــی ڕەخنەگرانی گەورەی وەک (طه حسـین و عباس محمود العقاد و ابراهیم عبدالقادر مازنی و احمد الشایب و شوقي ضیف و احمد امین) برەو و گەشەی سەند، لەم نێوانەدا تەها حوسەین، کە تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی شوێنی یەکانگیری هەر دوو لایەنی تێگەیشـــتە زانســـتی و چڕڕداراییەکان بوو

پێگەیەکی تایبەتی هەیە، هەروەک ئەوەی کە لەبارەی ئەودا دەگوترێت : (تەها حوسەین بێگومان گیانێکی تازەی لە ڕەخنەگرتن و ڕەخنەکاری نوێی عەرەبی دەرخستووە)[٤٠].

بەوی ڕەخنەی نوێ لە سوریا قەرزاربارى دوو کەسایەتی دیار و بەرجەستەی ڕەخنەییە واتە خەلیل مەرام و موحەممەد کورد عەلی[٤١]، ئەوان بە بەرهەمە ڕەخنەییەکانی خۆیان دەرگایەکی تازەیان لە میژووی ڕەخنەی ئەدەبی سوریادا ئاوەڵاکرد. ڕەخنەی ئەدەبی ئێستا لە وڵاتانی عەرەبیدا ڕەوتێکی پەرەسەندوو و دینامیکی هەیە و بوونی سەربەخۆبوونەکەی لە دنیای ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخدا بەتەواوەتی هەستپێکراوە.

چەند کەسایەتییەکی هاوچەرخ لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا

لەنێو کەسایەتییە هاوچەرخەکان لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا، کە بە کاریگەربوونی میراتە کۆنەکان و سەرنجدان لە دیدگا نوێکان لە گۆڕانکاری ڕەخنەی ئەدەبیدا ڕۆڵێکی کارایان هەبووە دەتوانرێت زیاتر لە کەسانی دیکە ئاماژە بە عەباس مەحموود عەققاد و میخاییل نعێمە و تەها حوسەیین بکرێت . ڕەنگە زۆرترین خزمەتی ئەم ڕەخنەگرانە بە ئەدەبی عەرەبی سەرلەنوێ خوێندنەوە و دووبارە هەڵسەنگاندنەوەی بەرهەمەکانی پێشینان و بەرهەمە فەرامۆشکراوەکانی ئەدەبی عەرەبی بووبێت، چونکە لەدوای شەش سەدە خامۆشی لە سایەی بزووتنەوەیەکی کلتوری نوێ و دامەزراندنی زانکۆکان و دەسپێکی

لێکۆڵینەوە نوێکان لە ئەدەبدا وەچەی نوێی عەرەبی دەیتوانی بە ڕوانین و باوەڕێکی نوێخوازەوە ڕوو لە ئەدەبی پێشینانی خۆی بکات.

عەباس مەحمود عەققاد زیاتر لەوەی، کە بەهۆی ڕامان و قوولبوونەوە لە ئەدەبی کلاسیکی عەرەبی و گونجاندنیان لەسەر پێوەرە نوێیەکان کاریگەری هەبێت لەڕووی بیرۆکە تاکەکەسی و نوێکانیەوە بۆ ئەدەبی عەرەبی و کاریگەرییەک، کە خستیە سەر وەچەکانی ڕابردوو شایەنی سەرنجدان و گرنگی پێدانە.

تێڕوانینی عەقاد بە باوەڕبوون بە ڕەهەندە دەروونی و تاکەکەسییەکانی خاوەن بەرهەمەکە بیرهێنەرەوەی (ڕەخنەی خوێنەر تەوەر)ە. ئەو کەدەشیت بیرو باوەڕەکەی لە تێڕوانینە نوێترەکاندا مایەی ڕامان و سەرنجدانێکی زۆر بێت، دەیگوت: ئەگەر نەتوانین شاعیرێک لەڕێگەی بەرهەمەکەیەوە بناسین، ئەوا بێگومان ئەو شاعیرە ئەو مافەی نەبووە، کە بناسرێت[٤٢]. بەم هۆیەوە عەققاد لە وەچەی هاوچەرخی ڕەخنەگرانی ئەدەبی عەرەبیدا پێشەوای ئەو کەسانەیە، کە وا بیرەدەکەنەوە ئەدەب ئاوێنەی تەواونیشاندەری کەسایەتی نووسەرە.

میخاییل نعیمە، کە زیاتر فەیلەسووف بوو تا ئەدیب، بە بەرهەمە بەناوبانگەکەی بەناونیشانی (الغربال- بێژینگ)لە مەیدانی ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی عەرەبیدا دەرکەوت و بەم هۆیەوە دیدگا ڕەخنەییەکانی ئەو خاوەنی پاڵپشتییەکن، کە لە بیرکردنەوە

فەلسەفییەکەی ئەودا سەرچاوەیان گرتووە.میخاییل نعیمە، کە لەگەنجیدا چووبوویە ڕۆژئاوا و لەوێ خوێندبووی ئاشناییەکی تەواوی لەگەڵ دیدگا ڕەخنەییەکانی خۆرئاوا هەبوو و لەم ڕووەوە زۆرێک لە بیرۆکەکانی لەدوای تێپەڕینی چەندین ساڵ هێشتا تازەن. ئەو لەو باوەڕەدابوو، کە بەرزترین لایەنی کاری ڕەخنەگری ئەدەبی لایەنی نوێخوازی ڕەخنەگرە ، چونکە دەتوانێت بە سەرلەنوێ خولقاندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی ڕابردوو هەڵبستێت و ژیانێکی تازە بە بەرهەمە ئەدەبییەکان ببەخشێت[٤٣].

تەها حوسەین وەکو بەناوبانگترین و بێباکترین ڕەخنەگری هاوچەرخی عەرەبی بە سوودوەرگرتنێکی قوڵ لە ئەدەبیاتی پێشینانی عەرەب و ڕوانینە نوێیەکان بۆ ئەدەب زیاتر لە هەر شتێک پشتی بە ڕەخنەی دەقناسی بەستبوو و لە سایەی چێژ و تێگەیشتنی لۆژیکی و شیکاری خۆیدا دەرگایەکی تازەی لە دەرگاکانی سەرنج و ڕوانینە ڕەخنەییەکان کردەوە. لەنێو بەرهەمە زۆرەکانی (تەها حوسەین)دا ڕەنگە بێخەوشترینیان ئەو بەرهەمەی بێت، کە بەناونیشانی(قصة الشعر و النثر= سەرگوزشتەی شیعر و پەخشان)ە، کە بریتییە لە کۆی چەند وتارێکی چڕوپڕی ئەو.

ئەو لەم بەرهەمەدا دیارترین بەرهەمە کلاسیکییەکانی ئەدەبی عەرەبی دەخاتە تای تەرازووی دووبارە هەڵسەنگاندنەوە و لەپێگەی هاوسەنگیکردن و بەرامبەرکردن لەگەڵ بەرهەمەکانی دیکەدا دایان

دەنێت. تەها حوسەین لە تێگەیشتنی تایبەتیی خۆی بۆ (مێژووی ئەدەب) و (کاریگەری دوو لایەنی بەرهەمە ئەدەبییە فارسی و عەرەبییەکان لەسەر یەکتری) و لێکۆڵینەوەی ژیاننامەیی و تایبەت دەربارەی هەندێک لە کەسایەتییە شیعرییەکانی عەرەبی لەوانە (ئەبوعەلای موعەڕڕی) نموونەگەلێکی نوێی بۆ لێکۆڵەران و ڕەخنەگرانی وەچەی دوای خۆی فەراهەم کرد.

پەراوێزەکانی فەسڵی چوارەم

١- بڕوانە: تاریخ النقد الادبی عند العرب، احسان عباس، عمان ١٩٨٦، ص ٤٥.

٢- النقد الادبي، احمد امین، دارالکتاب العربی، بیروت ١٩٦٧، ص ٤٤٩.

٣- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص ١٣٧. تاریخ ادب عربی (العصرالجاهلی، شوقی ضیف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیرکبیر، تهران ١٣٦٢، ص ٨٧. درباره منابع مربوط به اسواق العرب و بازار عکاظ رک: هەمان سەرچاوە، ص ١١٥.

٤- نابغه ذبیانی (٥٣٥ – ٦٠٤): لە شاعیرانی ناسراوی عەرەبی سەردەمی جاهیلیەتە.

٥- اعشی: یەکێ لە ناسراوترین شاعیرانی سەردەمی جاهیلی و سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بووە،بەڵام پێڕانەگەشتووە بەو دینە شاد بێت.

٦- خنساء: کچی عمرو بن الشرید لە شاعیرانی هەردوو سەردەمی جاهیلی و ئیسلام بووە.لاواندنەوەیەکی بەناوبانگی بۆ (صخر)ی براکەی هەیە.

٧- رک: النقد الادبی، پێشتر، ل ٤٤٦-٤٤٧.

٨- الاغانی، تألیف ابوالفرج الاصفهانی، یەکێ لە ناسراوترین بەرهەمە کۆنەکانی شیعر و مۆسیقای عەرەبە.بەردەوام جێگەی بایەخی ئەدیب و توێژەران بووە.

٩- بڕوانە: النقدالادبی، ص ٤٥٠.

١٠- بۆ ئاگاداری لە قۆناغە جیاوازەکانی مۆسیقای عەرەبی لە سەردەمی ئەمەویدا لە دەوروبەری حیجاز و مۆسیقازانە بەناوبانگەکانی عەرەب لەو سەردەمەدا،بڕوانە: النقد الادبی، ص ٤٥١.

١١-جریر(٢٨-١١٠ک): جریر بن عطیة لە گەورە شاعیرانی سەرەتای ئیسلامە. لە سەرتاپای ژیانی ئەدەبیی خۆیدا لەگەڵ شاعیرانی سەردەمی خۆی لە ململانێدا بووەو شەڕەشیعریان بووەو لە داشۆریندا بالادەست بووە.

١٢- فرزدق (لە ١١٠ی کۆچیدا مردووە) لە شایرانی ناسراوی عەرەبی سەدەی یەکەمی ئیسلامی بووەو لەگەڵ جەریردا ململانێیەکی سەرسەختدا بووە.

١٣- اخطل (١٩-٩٠ کۆچي)لە شاعیرانە هەجوگۆی عەربە. لە زۆربەی خولەفاکانی بەنی ئومەییەوە نزیک بووە.

١٤- بڕوانە: النقد الادبی، ص٤٦٠.

١٥- هەمان سەرچاوە، ل ٤٦٥.

١٦- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

١٧- هەمان سەرچاوە،ل٤٦٩.

١٨- هەمان سەرچاوە،ل٤٧٠.

١٩- نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص١٤٣.

٢٠- النقد الادبی، ص٤٧١.

٢١- النقد الادبی، ص ٤٧٩.

٢٢) بڕوانە: مقدمه الشعر والشعراء. در آیین نقد ادبی، ترجمه آذرنوش، امیرکبیر، تهران،١٣٦٣، ص ١١٥.

٢٣- مەبەست کتێبی (نقد الشعر) است؛ ئەو چەند کتێبی دیکەشی هەیە.

٢٤- تاریخ النقد الادبي عند العرب، پێشتر، ص١١٩.

٢٥- بڕوانە: الاتجاهات الفلسفية في النقد الادبي، سعيد عدنان، دار الرائد، بيروت ١٩٨٧،ص ٥٩.

٢٦- هەمان سەرچاوە، ل ٦٣.

٢٧- آمدی (لە ٣٧١ک مردووە)، لە زانایانی ناسراوی عەرەبە لە زانستەکانی عەقل و فەلسەفە و شیعرە. بەرهەمێکی ڕەخنەیی بەناوبانگی بە ناونیشانی الموازنة بين ابی تمام و البحتری هەیە.

٢٨- الصولي (له ٣٣٥-٣٣٦ ک)مردووە. محمد ن یحیی ناسراو بە الصولي شطرنجی٠ ئەو لە ئەدیبانی ناسراوی سەردەمی خۆی بووە و لێرەدا ئاماژە بە وتارەکانی کتێبە بەناوبانگەکەی بەناونیشانی (اخبار ابی تمام) کراوە.

٢٩- النقد الادبی، ص٤٨١.

٣٠- هەمان سەرچاوە، ل ٤٧١.

٣١- الثعالبي (له ٤٢٩ک)دا مردووە.ئەدیب و نووسەر و مێژوونووسی سەدەی چوارەم و سەرەتای سەدەی پێنجەمەو خاوەنی کتێبی ناسراوی (يتيمة الدهر) و چەند بەرهەمێکی دیکەیە.

٣٢- بڕوانە: عقايد فلسفی ابوالعلاء معری، عمر فروخ، ترجمهء حسين خديوجم، شركت سهامی كتابهای جيبی، تهران ص ٢٤٨.

٣٣- بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ڕەخنەی ئەدەبی سەردەمی عەبباسی بڕوانە: النقد الادبي، احمد امين، ص٤٧٠-٤٨٠.

٣٤- تاريخ النقد الادبى عند العرب، ص ١٦.

٣٥-هەمان سەرچاوە،ل١٧.

٣٦- بڕوانە: تاريخ ادبيات عرب، حنا فاخورى، ترجمه عبدالمحمد آيتى، انتشارات توس،تهران (بى تا» ص ٤٢٠- ٤٢٨.

٣٧- نقد ادبى، زرين كوب، ج ١، ص١٧٦-١٧٧.

٣٨- بڕوانە: النقد الادبى، ميشل عاصي، دارالعلم للملايين، بيروت ، ١٩٩٠، ص١٢٢.

٣٩- هەمان سەرچاوە، ل ١٢٥.

٤٠- نقد ادبى زرين كوب، ج ١، ص١٧٩.

٤١- بڕوانە: تاريخ ادبيات عرب حنا فاخورى، ص٤٨٠.

٤٢- بڕوانە: آشنايى با نقد ادبى معاصر عرب، نجمەء رجايى، انتشارات دانشگاه فردوسى، مشهد،١٣٧٨،ص٢٦٠.

٤٣- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هەمان سەرچاوە، ل ٢٦٤.

فەسڵی پێنجەم

ڕەخنەی ئەدەبی لە یۆنانی کۆن و ڕۆژئاوادا

ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕۆژئاوادا پێشینەیەکی زیاتر لە دوو هەزار ساڵەی هەیە و پیشینەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگاری پێش ئەفلاتوون و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە یۆنانییەکان کۆنترین خەڵکانێک بوون، کە بە دیدێکی ڕەخنەگرانەوە لە بەرهەمە ئەدەبییەکانیان ڕوانیوە و تێگەیشتنەکانی خۆیان خستۆتەڕوو. ئەم تێگەیشتنانە کە لە هەندێک لە بابەتەکان زۆر بەشەکی بەرچاو دەکەون زۆربەی کات لە دوو توێی بابەت و گوتارە فەلسەفییەکان یا سەرنج و تێبینییە تاکەکەسییەکان خراوەتەڕوو. یەکێک لە نموونەکانی ئەم جۆرە ڕەخنەیە داوەریکردنی ئەریستۆفانسی شاعیر و شانۆنامەنووسی دێرینی یۆنان و هاوچەرخی سوکراتە دەربارەی ئەشیل(=ئەخیلۆس)ی سۆفۆکلیس و ئۆرۆپیدس. ئەریستۆفانس لە شانۆنامەی (بۆقەکان)[1] کە لە حەقیقەتدا

زەمینەی لێکۆڵینەوەی باس و ڕەخنەی ئەدەبی بووە، ڕووداوی جەنگی ئۆرۆپێد لەگەڵ ئەشیل دەربارەی بانگەشەی هەریەکێکیان سەبارەت بە چاکتری و بەرزتری بەرامبەر بەوەی دیکە دەگێڕێتەوە و سەرەنجام لەم داوەریکردنەدا ئەشیل بەبەرزتر هەژمار دەکات و ئۆرۆپێدس دەخاتە بەردەم تانە و توڕەیی . ئەم ڕەخنەیە لەم ڕووەوەی کە تێکەڵاوە بەبارودۆخێکی گاڵتەجاڕی و پێڕابواردنەوە تا ئەندازەیەکی زۆر بە شتێکی خوودی و تاکەکەسی وەرگیراوە.

ئەریستۆڤانس چونکە لە شانۆنامەنووسیدا پشتی بە تەکنیکە کۆنەکان دەبەست، نەیدەتوانی تێڕوانینە تازەکانی ئۆرۆپێدس، کە وەک بڵێی لەگەڵ کلتوری خۆرهەڵاتی و بەتایبەتیش کلتوری ئێرانی ئاشنایەتی هەبووە پەسەند بکات. داوەریکردنی ئەرستۆڤانس، کە لەڕۆژگاری خۆیدا بە نەریتگەرایی و هەڵاتن لە نوێگەری ناوبانگی هەبووە، لەهەمان کاتدا سوودی لە زەمینە ئەخلاقییەکان وەرگرتووە و بەم هۆیەوە دەتوانرێت بە کۆنترین ڕەخنەگری ڕەوشتگەرا لە میژووی ڕەخنەی ئەدەبیشدا بناسێنرێت.

ئەریستۆڤانس لە شانۆنامەی بۆقەکاندا لەکۆتاییدا دەگات بە پێوەندی تۆندوتۆڵی ئەدەب و بابەتەکانی ئەدەب لەگەڵ تایبەتمەندییەکانی مرۆڤ و مەسەلە ڕەوشتی و کۆمەڵایەتییەکان و ڕەنگە تێگەیشتنەکانی ئەو بێ کاریگەربوون بە بۆچوونەکانی ئەفڵاتوون و ئەرستۆ نەبووبێت[٢].

لەپاڵ تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی (ئەریستۆقانس)دا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە سۆفستاییەکانیش ئەگەرچی ڕووبەڕووی هێرشە تونـدەکـانی ئەفلاتوون و سـوکرات بوون، کـاریگەرییەکی گرنگیـان لەسـەر بۆچوونەکانی ئەم دوو فەیلەسـووفە هەبوو لەبارەی ڕەخنەی شـیعرەوە، چونکە باس و گفتوگۆکانیان لە وتاربێژی و وشـە و واتای وشەکان و جیاوازییە واتاناسییەکانیان کۆمەک و هاوکارییەکی زۆری ئەرسـتۆی کردووە لە باسـە ڕەخنەییەکاندا[٣]، هەروەها لەم پێناوەدا پێویسـتە ئـامـاژە بە داوەریکردنە پەرش و بڵاوەکـان بکرێت کە لە هۆنراوەکانی شـاعیراندا لە کەرنەقاڵە ئاینییەکان هەڵدەسـەنگێنران و شـاعیرانی بەرزتر و چاکتر دەبوونە مایەی هاندان و دەسـتخۆشـی لێکردن.

بە چـاوپۆشـی لەو کەم و کوڕی و ڕەخنـانەی، کە دەکرێت لە ڕەخـنەی ئەریسـتۆقـانـس و ڕەنـگە لە ڕەخـنەی ڕەخـنەگـرە هاوچەرخەکانیشـی لەئارادا بێت، بەڵام ناتوانرێت گومان و نکۆڵی لەم خـاڵە بکرێـت، کە کۆمەڵگـای یۆنـان و خەڵکەکەی لەو ڕۆژگـارەدا زەمینەیەکی لەباریان بۆ درککردنی بۆچوونە ڕەخنەییەکان هەبووە لە قەڵەمڕەوی شـیعردا و ئەم بابەتە شـایەنی گرنگی پێدانێکی زۆرە، هەر چۆنێک بێت دەسـپێکی ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕۆژئاوادا پاڵپشـت بووە بە بۆچوونەکانی زانایانی یۆنان و بەتایبەتیش دوو فەیلەسـووف، کە لەم باسەدا بە کورتی قسەیان لەبارەوە دەکرێت.

ئەفلاتوون

ئەوە ڕوونە، کە داوەریکردنەکانی ئەریستۆڤانس و هاوچەرخەکانی زۆربەی کات شێوەیەکی پراکتیکی هەبووە و زیاتر دەکرێت لە باسە پراکتیکییەکانی ڕەخنە دابنرێت تا لە باسە تیۆرییەکان و تیۆری ئەدەبیدا، لەبەر ئەم هۆیە پێویستە بگوترێت :

(بۆچوونە تیۆرییە گشتییەکان) لە ڕەخنەی ئەدەبیدا لەگەڵ ئەفلاتووندا دەستی پێکردووە[٤].

تێڕوانینەکانی ئەفلاتوون دەربارەی شیعر و دوژمنایەتی ڕاشکاوانە و بێپەردەی ئەو لەگەڵ شاعیرێتی و شاعیران و مەرجە سەختەکانی و لەهەمان کاتدا سنوریک، کە لە نامەی (ئەیۆن)[٥]دا بۆ شاعیرانی دەکێشێت سەرەنجام بە دەرکردنی شاعیران لە (شاری خێرەومەند)یا (شاری یۆتۆپی)ی ئەفلاتوون کۆتایی پێدێت.

دوژمنایەتی ئەفلاتوون لەگەڵ شیعردا زیاتر لەوەی، کە هەڵقوڵاوی زەمینەی بیرکردنەوەی هونەری و چێژداری و فەلسەفی بێت بەرهەمی چەند مەرج و بارودۆخێکی تایبەتە، کە ئەو خۆی لە کۆمەڵگای یۆنانیدا بینیویەتی. بە وتەی تۆڵستۆی بێبەزەیی و بگرە ناپاکی ئەفلاتوون سەبارەت بە شاعیران بەهۆی ئامانجێکی باڵاتر بووە، کە ئەو لە میشکی خۆیدا پەروەردەی دەکرد. ئەم ئامانجە باڵایە ڕزگارکردنی کۆمەڵگای یۆنانی بوو لە بێهێزی و گەندەڵی کە چەند ساڵێکی دورودرێژ بەسەر ئەم کۆمەڵگایەدا زاڵ بوو.

ئەفلاتوون، کە لە بۆچوونە ڕەخنەییەکانی خۆیدا بەتوندی لەژێر کاریگەری سوکراتدایە شیعر بە بەرهەمی خورپە و کێشکردنێکی دەرەکی و سروشێکی ناخەکی دەزانێت، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا شیعر بە بەرهەمی شێواوی و سەرگەردانی وەسف دەکات. ئەو لە زنجیرەیەکی هەڕەمی، کە بۆ گیان و عەقڵەکانی مرۆیی باوەڕی پێیەتی شاعیرانی لە پلەی نۆیەم داناوە، لەکاتێکدا فەیلەسووف و زانایان لە پلەی دووەم و لەدوای خوداوەندان دادەنێت و لەم لایەنەوە بە چاکی ئەوە درک دەکرێت کە شیعر لە بۆچوونی ئەودا پێگەیەکی بالای نەبووە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ڕاستگۆیانەتر ئەوەیە، کە بڵێین ئەفلاتوون لە دوو لایەنەوە سەرنجی لە شیعر داوە: یەکێکیان ڕەهەندێکی فەلسەفی و ڕەوشتی کە شاعیر تێیدا جێگەیەکی بالای نییە و ئەوەیتر ڕەهەندێکی هونەری کە تێیدا باوەڕی بە پێگەیەکی بالا هەیە بۆ شیعر و بە بەرزترین چاکترین ئامرازی خەیاڵکردنەکانی دەژمێرێت[٦].

ئەفلاتوون لەڕووی ڕەوشتییەوە شاعیر بە کەسێک دادەنێت، کە توانا و لێهاتوویی نییە و لەو باوەڕەدایە، کە ئەوەی شاعیر دەیڵێت لەسەر بنەمای نادیاریە و لە دەرەوەی سنووری زانین و هۆشیاریە تاکەکەسییەکانە، واتە سەبارەت بەوەی دەیڵێت و دەیهۆنێتەوە خواست و زانیاریەکی نییە. لێکچواندنەکەی ئەفلاتوون لەم بارەیەوە زۆر بەناوبانەگە. بەبۆچوونی ئەو عەرەبانەچی سە بارەت بە کارەکەی

خۆی ئاگادارترە لە شاعیر سەبارەت بە شیعرەکەی، هۆی ئەم خاڵەش ئەوەیە کە شاعیر بەهۆی سرووشەوە شیعر دەڵێت نەوەک لەسەر بنەمای بیر و خواست و ئارەزوو[٧].

بە بۆچوونی ئەفلاتوون مرۆڤ پێویستە بۆ ڕەوشتەکان بەدوای هەر کەسێک و هەر شوێنێکەوە بڕوات بێجە لە شاعیران. یەکێک لە بەڵگەکانی ئەو بۆ نیشاندانی لاوازی زەمینە ڕەوشتییەکان لە شیعردا ئەوەیە، کە (هۆمێر) خوداوەندان بە چەند سیفاتێکەوە نیشان دەدات، کە لەڕووی ڕوشتییەوە ناشایستە و ناڕەوان، لەوەی کە ئەو دەیخاتەڕوو خوداوەندان بوونەوەرگەلێکی شەڕانگێز و شەڕخوازن. ئەفلاتوون لەو باوەڕەدایە، کە هۆمێر نەک تەنیا سیفاتی نادروستی خستۆتە پاڵ خوداوەندانەوە، بگرە بۆتە مایەی گومڕاکردنی خەڵکیشەوە.

ئەفلاتوون بۆ نیشاندانی پتەوتری ڕوانینی نێگەتیڤیانەی خۆی بۆ شیعر کاریگەرە بە دیدگای ڕەوشتی خۆی و بە بنەمایەکی فەلسەفی کە بنچینەی جیهانبینی ئەوە خۆی گرێ دەدات.

ئەفلاتوون لەو باوەڕە دایە، کە حەقیقەت واتە ئەوەی کە بابەتی مەعریفەت و درککردنی ئێمە پێکدەهێنێت، حەقیقەتگەلێکی بەرچاو و بینراو نین، بەڵکو ئەوەی دەبینرێت وێنە و نموونەگەلێکن لە بوونێکی حەقیقی، یا حەقیقەتێکن لە دەرەوەی جیهانی هەستپێکراوەکان. بە دەربڕینێکی دیکە تەنیا شێوە هەستەکییەکانی حەقیقەت درک دەکەین،

کە لە واقیعدا شـــتێکی جیایە لە خودی حەقیقەت. ئەو ئەم ڕوانینەی خۆی لە جیهانی بوونـدا بە لێچکواندێکی بەناوبانگ کە لێکچواندنی ئەشکەوتەکەیە بەرجەستە دەکات و نیشان دەدات. ئەشکەوتێک لەگەڵ ڕاڕەوێک کە لە کۆتاییەکەیدا ئاگرێک داگیرســـاوە و لە کۆتاییەکەی دیکەیدا پەردەیە هەیە و لەنێوان ئاگر و پەردەکە خەڵکانێک هەن کە ڕووبان لە پەردەکەیە و لە تەمەنی مندااڵییەوە وەها زنجیر و کۆت و بەنـد کراون کە پەل و پۆ و ملیـان توانـای جوڵانیـان نییە و تەنیـا دەتوانن ئەوەی لە بەرامبەریـان کەوتۆتە ســـەر پەردەکە ببینن، لەبەرئەوەی ئەوان ناتوانن ئاوڕ بدەنەوە، تەنیا ســـێبەرەکانی یەکتر و ئەوەی کە ڕووناکی ئاگرەکە خســتوویەتە ســەر پەردەکە دەبینن و ئەو شتانە بە کەلوپەلگەلێکی واقیعی دادەنێن[٨].

ئێســتا ئەفڵاتوون لەســـەر بنەمای ئەم باوەڕە میتافیزیکییەی خۆی دەڵێت، کە حەقیقەت وابەستەیە بە جیهانی نموونە(میسالی). بۆ نموونە لە جیهـانی نموونەییـدا نموونەیەکی قەرەوێڵە کە حەقیقەتێکی نەگۆڕ بـوونـی هەیە و قەرەوێـڵەیەک، کە دارتـاش دروســـتـی دەکـات لاســـاییکردنەوەیەکی ئەوە و بە بەراورد بە حەقیقەتی میســـالی قەرەوێڵەکە شـتێکی تەواو نییە. کاتێک شـاعیر قەرەوێڵەیەک وەسـف دەکات دەسـتدەکات بە وەسـفکردن و باسـکردنی شـتێک کە خۆی لە خۆیدا لاسـاییکراوەیەکی حەقیقەتێکە، کەواتە ئەوەی شـاعیر دەیهێنێت دوو پلە لە حەقیقەتەوە دوورە.

لێرەدا بە وردبوونەوە لەوەی، کە ئەفلاتوون شاعیر بە کەسێکی سوودمەند بۆ شارە نموونەییەکەی خۆی نازانێت و بۆ ئەم شوێنە دەستبەرداریان دەبێت، ئەم پرسیارە دێتە گۆڕێ کە ئایا هیچ شیعر و هۆنراوەیەک نابێت بخرێتە سەر زمان؟ وەلامی ئەفلاتوون ئەوەیە، کە بۆچی نا! بەڵام تا ئەو شوێن و ئەندازەیەی کە بلوێت لەژێر چاودێری و سەرنجدانی دەسەڵاتداران هاتبێتەکایەوە بۆ نموونە شیعر و گۆرانییەک کە ببێتە مایەی ڕێککاری و ڕێکخستن لە کاری سەربازیدا و ئەو هۆنراوە و بالادانەی کە دەربارەی ستایشکردنی خوداوەندان و مرۆڤە چاکەکان بێت مایەی پەسەند کردنە.، بەڵام هۆنینەوەی ئەم ئەندازیەش لە شیعردا کاری گشت کەسێک نییە و پێویستە بە جۆرێک لە (شیعر و ئەدەبی فەرمی)دەستنیشان بکرێت، بۆ نموونە، براوەکانی جەنگەکان یا پێشبڕکێکاران، کە سەرەنجام دەبنە مایەی بەهێزبوونی وڵات شایستەی ستایش و وەسفکردنن، لەگەڵ ئەمەدا ئەفلاتوون بۆ چالاکییەکی شاعیرانەی لەم چەشنەش مەرجێک دەخاتەڕوو، مەرجەکەش ئەوەیە کە شاعیرێکی لەم جۆرە نابێت تەمەنی لە پەنجا ساڵ کەمتر بێت و هەرچەند خاوەنی بەهرەی شیعری و مۆسیقایە، بەڵام پێویستە ڕەسەن و خاوەن پێگە و پلە وپایە بێت و لە شار و مەفتەنی خۆیدا بەیەکێک لە کەسە گرنگ و بەرچاوەکان دابنرێت. ئەفلاتوون لەتەک ئەمانەدا چاودێری و ئاگا لێبوونێکی قورس لە کاری شاعیرانیشدا پێشنیاز دەکات.

بۆچوونەکانی ئەفلاتوون هەر چەندە بوونەتە پاڵنەرێک بۆ نیشاندان و تۆمارکردنی زۆرێک لە بابەتە تیۆرییەکانی وابەستە بە ڕەخنەی ئەدەبی، بەڵام ئەو هەرگیز وەکو ئەرستۆ خاوەنی دیدگا سیستماتیک و نووسراوەکان نەبووە لە ڕەخنەی شیعردا و بەم هۆیەوە هەوەڵین نموونە نووسراو و تۆمارکراوەکان لە بۆچوونەکانی وابەستە بە شیعر و جۆرەکانی شیعر دەخرێتە پاڵ ئەرستۆوە و پێوەندی بە ئەرستۆوە هەیە[٩].

ئەرستۆ:

ئەرستۆ کۆنترین دانەری بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبییە، ئەوەی ئەو لە کتێبی هونەری شیعر و وتاربێژیدا لە زەمینەی ڕەخنەدا هێناویەتییەوە دەرخەری دیدگای شیکاریانە و وردی ئەوە لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا[١٠].

تێڕامانەکانی ئەرستۆ لە لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دواتر لەسەر شێوەی یاساگەلێکی باوەڕپێکراو بۆ داوەریکردن لە ڕەخنەی شیعریدا دەرکەوت و بێگومان هۆشی لۆژیکیانە و یاسادانەری ئەرستۆ دەیتوانی زەمینەیەکی لەم چەشنە فەراهەم بکات، هەڵبەتە نابێت ئەوەش لەبەرچاو نەگیرێت، کە ئەم کارە لە دواتردا بووە مایەی ئەو ڕەخنە و بەرپەرچدانەوەیە بۆ سەر ئەرستۆ بەجۆرێک، کە بەرهەمە ئەدەبییەکانی لەژێر ڕۆشنایی چەند یاسایەکی ڕەها و پێوەرەگەلێکی حەتمی و گومانلێنەکراو داناوە.

بۆچوون و تیۆرەکانی ئەرستۆ دەربارەی شیعر و ئەدەب بە تۆندی لەژێر کاریگەری تێڕوانینە فەلسەفییە تایبەتییەکانی ئەو سەبارەت بە بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکان و کلتوری یۆنان و تایبەتمەندییە ئەدەبییەکانی ئەو وڵاتە دایە. ئەرستۆ بە باوەڕی زۆرێک لە ڕەخنەگرانی دوای خۆی چاکترین وەڵامگەلێکی بە پرسیارە گەڵاڵەکراوەکانی ئەفڵاتوون داوەتەوە. ئەرستۆ لە سایەی بلیمەتی خۆی لەوە تێگەیشت کە بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکانی ئەفڵاتوون وا چاکترە کە بنەما گشتییەکانی بیرکردنەوە میتافیزیکییەکانی خۆی ڕووبەڕووی بیرکردنەوەکانی ئەو دابنێت و ئەدەب لەسەر هەمان شێوەی نموونەگەلێکی زیندەزانی کە لە کتێبی (پێکهاتەی بەشەکانی گیانلەبەران)[11] لێکدانەوە و پشکنینی بۆ کردبوون بخاتە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە.

کتێبی (هونەری شیعر)ی ئەرستۆ ڕەنگدەرەوەی بەشێکی سەرەکی لە هەوڵەکانی ئەم فەیلەسووفەیە بۆ وەڵامدانەوەی ئەفڵاتوون. ئەو لەم کتێبەدا هەر لە دەسپێکەوە بە تێڕامانێکی دوور لە پێش گریمانەکانی ئەفڵاتوون لە ئەدەبی کۆڵیوەتەوە. ئەرستۆ لەوە تێگەیشت، کە شیعری داستانی و تراژیدی و کۆمێدی و شێوەکانی دیکەی هۆنراوە و مۆسیقا لە ڕووێکەوە هاوشێوەی یەکن، چونکە هەموویان لەسەر لاساییکردنەوە بنیات دەنرێت، لەڕووێکی دیکەوە هەموویان بێجگە لە مۆسیقا بە پاڵپشتی زمانێکی کێشدار لاسایی دەکەنەوە[12]، بەڵام لەگەڵ

ئەمەدا تەنیا بە کێشداربوونی شیعر بەسەندە ناکات. ئەو لەو باوەڕەدایە، کە ناتوانرێت ئەمپیدۆکلس(Empedocles) بە شاعیر دابنرێت، چونکە ئەو باسە سروشتییەکانی هۆنیوەتەوە، لە بیری ئەرستۆدا شاعیر دەبێت مرۆڤگەلێک، کە لە کرداردا لە ئێمە چاکترن یا خراپترن لاسایی بکاتەوە و کردارەکانیان لە شانۆنامەکان بەرجەستە بکات و ئەمەش ئەو خاڵەیە، کە ژانرە ئەدەبییەکان لەیەکتری جیا دەکاتەوە، بە تێڕوانینی ئەو کۆمێدیا مرۆڤگەلێکی سووکتر و نزمتر و تراژیدیا مرۆڤگەلێکی باڵاتر و چاکتر بەرجەستە دەکەن و گرنگی پێدەدەن.

ئەگەرچی گرنگترین بۆچوونەکانی ئەرستۆ لە ڕەخنەی شیعر و ئەدەبدا لە نامیلکەی هونەری شیعردا هەڵهێنجراوە، بەڵام بەشێکی گرنگی ئەم نامیلکەیە لەناوچووە و تەنیا ئەو بەشانەی، کە لێی ماوەتەوە، بنەما و بنیاتی دیدگا ڕەخنەییەکانی ڕۆژئاوای لەسەر بنیاتنراوە[١٣].

گۆشەکانی دیکەی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانی ئەرستۆ پێویستە لە کتێبی (وتاربێژی)دا گەڕان و بەدواداچوونی بۆ بکرێت، هەرچەندە ئەو لەو کتێبەدا زیاتر ڕووی لە زەمینەکانی ڕەوانبێژی کردووە، بەڵام دەتوانرێت چەندین سوودی گرنگ و بەرچاوی چەمکەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لێ هەڵبهێنجرێت.

تێڕوانینەکانی ئەرستۆ لە ڕەخنەدا

ئەرستۆ بۆ دەرکەوتن و پەیدابوونی شیعر دوو هۆکاری سروشتی ناو دەبات: یەکێکیان غەریزەی لاسایکردنەوە(mimesis) و ئەویتر ئارەزووی زگماکی مرۆڤ بۆ کێش و ڕیتم(rythmos)ە.

ئەرستۆ لە تیۆری ناسراو بە(لاسایکردنەوە) شیعر بە لاسایکردنەوە و نواندنێکی سروشتی کەلوپەلەکان و مرۆڤ دەزانێت، ئەم لاسایکرنەوە لەبەرئەوەیە، کە مرۆڤ لە خودی خۆیدا بوونەوەرێکی لاسایکەرەوەیە و چێژ لە لاسایکردنەوە وەردەگرێت و بۆ جەختکردنەوە و پاڵپشتیکردنی ئەم خاڵە چەند بەڵگەیەکی ئەزموونی زۆر بوونیان هەیە. بەرچاوترین بەڵگەی ئەم بابەتە ئەوەیە، کە هەندێک لە دیمەنەکان دەشێ بەلای ئێمەوە دزێو بن، بەڵام کاتێک کە لەسەر شێوەی کۆپیکردنێکی ڕاستگۆیانە دەخولقێنرێتەوە و ئێمە تێیان ڕامێنین ئەوا بەلامانەوە شتێکی چێژبەخشە بۆ نموونە بینینی لاشەی مردار بۆ مرۆڤ شتێکی دزێو و ناخۆشە لەکاتێکدا، کە وێنە و نیگارێکی ئەو دیمەنە، کە لە واقیعدا لاسایکردنەوەیەکی ڕەسەنەکەیە وەکو شتێکی پەسەند دێتە بەرچاو.

کێش و هارمۆنی[١٤] و بە دەربڕینێکی دیکە ئیقاعیش بەبۆچوونی ئەرستۆ خاوەنی بنیاتێکی غەریزی و سروشتییە، چونکە بەشێک لە هونەرەکان لاسایکردنەوە لەڕێگەی ئیقاع و ئاوازەوە ئەنجام دەدەن، وەکو ژەنینی نەی و چەنگ[١٥].

ئەرستۆ و شێوە(فۆرم)

خستنەڕووی تیۆری فۆرم یا شێوە بەخششێکی دیکەی ئەرستۆیە لە ڕەخنەی شـــیعردا، کە لە جێگەی خۆیدا خاوەن گرنگییەکی زۆرە. ئەو بەپێچەوانەی ئەفلاتوون، کە نـاســـنـامەی ئەدەبی لە بـابەت و نـاوەرۆکدا دەبینی بەهـای ئەدەب لە شـــێوە و فۆرمی لۆژیکیانەیدا دەبینێت. ئەرستۆ لەو باوەڕەدایە، کە تراژیدیا خاوەنی چەند بەشێکە و هەر یەکێک لەم بەشـــانە لە پێوەندییدایە لەگەڵ بەشـــەکانی دیکەدا و بوونێکی ســـیســـتماتیکی ئەم بەشـــانە فۆرم یا شـــێوەی بەرهەمەکە پێکدەهێنێت.

ئەرســـتۆ لەتەک شـــێوەی ئۆرگانیکی بەرهەمەکە لە ناوەرۆک و بابەتیشدا غافڵ نابێت ، واتە لە ڕاستیدا ئاگای لە فۆرمێکی لۆژیکی[١٦] و ناوەرۆکێک هەیە. لەسەر ئەم بنەمایە پاڵەوانی تراژیدیا کەسێکە، کە لە کۆتـا پلەی چـاکی و دادپەروەری نییە و داڕوخـان و کەوتنە نـاو گەرداوی بەدبەختیش بەهۆی گوناە یا گەندەڵییەوە نەهـاتۆتەکایەوە، بەڵکو بەهۆی هەڵە و چەوتی ئەو بووە لە کـارەکـانـدا ، لەڕوێکی دیکەوە ئەو دەبێت بەناوبانگ و شـــکۆدار بێت. بەهەر حاڵ پاڵەوانی تراژیـدیـا خـاوەنی خـاڵێکی لاوازە، ئەگەرچی لەم خـاڵە لاوازەدا گوناهێکیشـــی نەبێت، بەم هۆیەوە ئەگەر ئەو بکەوێتە بەدبەختییەوە ئەوا دوور لە دادپەروەری نابێت.

ئەو شـــتەی، کە پـــاڵەوانی تراژیـــدیـــا دەبێـــت لە ڕەچەڵەک و خـانەوادەیەکی بەرز و شـــکۆدار بێت تەنیا لەڕێگەی ئەرســـتۆوە نەخراوەتەڕوو، بەڵکو بـــابەتی نـــاوبراو شـــتێکە کە ڕەخنەگران و شانۆنامەنووسانی دواتریش باوەڕیان پێی هەبووە.

جەختکردن لەســـەر فۆرم بووە هۆی ئەوەی، کە ئەرســـتۆ بتوانێت وەڵامی تۆمەتی ئەفڵاتوون لەبارەی شـێتی شـاعیران بداتەوە، ئەرستۆ لەو باوەڕەدایە، کە شـــــاعیرێتی بەهرەیەکی هونەرییە، کە بە مرۆڤی شـاعیر بەخشـراوە، نەوەک بە مرۆڤێکی شـێت. شـاعیر پێویسـتە ئەو دەرد و ئازارانەی کە لاســـــاییان دەکاتەوە درک بکات، ئەو دەبێت لە ڕێگەی لاساییکردنەوەیەکی لەم جۆرە ئاگاداری هەست و پەرێشانی و تورەییەکانی مرۆڤ بێت و شتێکی ئاساییە، کە کارێکی لەم چەشنە بە کەسانی شێت ناکرێت[١٧].

ڕاستی و درۆ لە شیعر لە ڕوانگەی ئەرستۆدا

لایەنێـک لە تێڕوانینەکـانی ئەرســـــتۆ بریتییە لە هەوڵـدان بۆ هەموارکردنـــەوەی تیۆری زێـدەڕۆییکـارانەی ئەفڵاتوون لە بـابەتی (ڕاسـتی و درۆ) و خسـتنەپاڵی درۆ و هەڵەکردن بۆ سـەر شـاعیران. ئەفڵاتوون لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە توانای شاعیر لە دانانی شیعردا لەگەڵ توانای کەسانی دیکەدا لە باسکردن و وەسفکردنی عەقڵانیانەی شـــتەکاندا جیاوازە، بە دەربڕینێکی دیکە وەســـفکردنی شـــاعیران بۆ

شـــتەکـان بنەمـایەکی زانســـتی نییە و بنـچینە و بنەمـای ڕووبەڕووبوونەوەی ئەفلاتوون لەگەڵ شیعردا هەر لەبەر ئەمەیە[١٨].
ئەرســـتۆ لەوباوەڕەدایە، کە واتای ڕاســـتی و درۆینە لە قەڵەمڕەوی شـــیعردا لەگەڵ ئەوەی کە لە ژیاندا یا لە پانتایی تەواوی هونەرەکاندا بوونی هەیە جیاوازە. شـــاعیر هەوڵدەدات تا ئەوەی، کە هەســـتی پێدەکات لاســـاییی بکاتەوە و ڕاســـتی و درۆییەیی بۆ ئەو ئەوەیە کە بتوانێت ئەم لاســـاییکردنەوەیە بە شـــێوەیەکی کاریگەر و خوازراو ئەنجام بدات و بنەڕەت و بنەمای ڕاســتیش بۆ ئەو هەر ئەمەیە، لەبەر ئەوە بنەمای ڕاستی بەو شێوەیەی، کە ئەفلاتوون سەرنجی لێداوە، بە هیچ کلۆجێک ئەرســتۆ لێی نارِوانێت، بە کورتی لەڕوانگەی ئەرســتۆوە ڕاســتی و درۆییەی لۆژیکی لە پانتایی لاســاییکردنەوە شــیعرییەکاندا بوونی نییە.
خــاڵێکی دیکە، کە ڕەنگە بە جۆرێــک لە جۆرەکــان پێوەنــدی بە بابەتەکانی ســەرەوە هەبێت ئەوەیە، کە ئەرســتۆ شــیعر بە فەلســەفیتر دادەنێت لە مێژوو. ئەو لەو باوەڕە دایە، کە شــیعر لاســاییکردنەوەی شــتە گشــتییەکان دەکات، لەکاتێکدا مێژوو ڕوو لە شــتە بەشــەکییەکان دەکات، لەڕوویێکی دیکەوە شــاعیر کارەکان نەک بەو جۆرەی کە هەن، بەڵکو بەو جۆرەی، کە پێوســـتە وابن باس دەکات و لەســـەر ئەم بنەمایەش جێگە و پێگەیەکی باڵا بۆ شیعر دادەنێت.

لە کۆتایی ئەم باسەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت، کە بۆچوونەکانی ئەرستۆ لەگەڵ بوونی وردییەکی زۆر، زۆربەی کات وەستاونەتە سەر نموونەگەلێکی ئەدەبی یۆنانی سەردەمی ئەو[١٩] ، یەکێک لەو ڕەخنانەی، کە زۆربەی کات لە ئەرستۆیان گرتووە ئەوەیە، کە ئەو لەسەر نموونەگەلێکی زۆر، کە لەبەردەستی هەبووە بنەما و یاساگەلێکی گشتی دەرهێناوە و هەڵهێنجاوە و قسەی (درایدن)ی شاعیری ئینگلیزی دەربارەی ئەو زۆر بەناوبانگە بەوەی، کە ئەگەر ئەرستۆ تراژیدیاکانی سەردەمی ئێمەی ببینیبوایە ، ئەوا لە بۆچوون و بیروباوەڕی خۆی دەربارەی تراژیدیا پێداچوونەوەی دەکرد[٢٠]. ئەوەی کە شاعیری ئینگلیزی هێناویەتییەوە دەتوانێت ئەم هەڵهێنجانەشی بەدواوە بێت، کە هەندێک لە بۆچوونەکانی ئەرستۆ ڕەنگە لە بارەی زۆرێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە زمان و کلتورە جۆراوجۆرەکاندا بابەتیی نەبێت، یا بەشێوەیەکی تەواو شایستەی گونجان و بەرامبەری نەبێت. ئەوەی دەوترێت نابێتە هۆی ئەوەی، کە لەبارەی پێگەی بەرزی ئەرستۆ لە ڕەخنەی ئەدەبی و کاریگەری سەرسوڕهێنەری بۆچوونەکانی لە ڕەخنەی ئەدەبی کۆن و نوێدا مافی نکۆڵی لێکردن بدەینە خۆمان، چونکە بیرۆکەکانی ئەرستۆ چەندین سەدەیە، کە کاریگەری خستۆتە سەر دنیای ڕەخنەی ئەدەبی و زۆربەی ئەو ڕەخنەگرانەی، کە لەدوای ئەوەوە هاتوون زیاتر باس و شیکردنەوە و فراوانکردنی بۆچوونەکانی ئەویان کردووە و زۆرێک لەوان شتێکی

تـازەی ئەوتۆیـان نەخسـتۆتەڕوو، لەڕوویکی دیکەوە دەتوانرێـت بگوترێـت، کە زۆرێـک لە تێڕوانین و تیۆرە نوێیـەکـانی ئەدەبیش بەهەمان شێوە بنج و ڕەگیان لە بۆچوونەکانی ئەرستۆوە سەرچاوەی گـرتـووە و لەگەڵ کەوتـنە لەرزەی هەنـدێـک لە بـنەمـا بەڵگەکارییە(اسـتدلالی) ئەرسـتۆییەکان، زۆرێک لە بیروباوەڕ و هەڵهێنجانەکانی ئەو لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هێشتا بە هەمان هێزی خۆی ماوەتەوە[٢١].

ڕەخنەی ئەدەبی لەدوای ڕوخانی ئەسینا و زاڵبوونی ڕۆمادا

لەدوای ئاوابوونی دەسـەڵاتی ئەسـینا و پاشـانیش لەناوچوونی ئیمپراتۆرییەتی ئەسـکەندەر توانای ڕۆمییەکان بەربڵاوییەکی فراوانی بەخۆیەوە بینی و بە زاڵبوون و باڵادەسـتییان بەسـەر یۆنان، بەوی ئەدەبی ڕۆمانی دەستیپێکرد، بێگومان نەشونماکردنی ئەدەبی ڕۆمانی قەرزاربارى بڵاوبوونەوەی کلتوری یۆنانییە لەنێو ئەم گەلەدا، چونکە پێش ئەوە ئاماژەیەکی بەرچاو لە ئەدەبی لاتینیدا لەبەردەسـتدا نییە و کلتوری ڕۆمییەکان لە سـەردەمانی پێشـوودا بەتەواوەتی لە شـەڕ و شـۆڕ و ڕێوڕەسـمەکانی جەنگدا کورت دەبوویەوە، بەشـێوەیەک کە تەنانەت دەگوترێت لە زمانی ڕۆمانیدا پێش ئاشـنایییەتی بە ئەدەبی یۆنـانی وشـەیەکی تـایبەت بۆ شـیعر بوونی نەبوو و لەبنەڕەتدا پێناسـەیەکی شـیعر بەلایانەوە شـایەنی بەرجەسـتەکردن و وێناکردن

نەبوو و وشـــەیpoesis ،کە دواتر بۆ شـــیعر بەکاریان هێنا لە یۆنانییەکانیان وەرگرت[٢٢].

لە تێڕوانینی ڕۆمانییەکاندا کەســـانێک، کە شـــیعریان دەگوت یا فەلســەفەکارییان دەکرد، کەســانێکی مشــەخۆر بوون و بەم هۆیەوەیە کە شــانۆ و شــانۆنامەنووســی نەیتوانیبوو لەنێویاندا پێگەیەکی گرنگ بەدەســـت بهێنێت، بەڵام پێوەندی لەگەڵ کلتوری یۆنانیدا بووە هۆی ئەوەی، کە ئەدەب و زمانی یۆنانی لە ماوەیەکی کەمدا دڵ و هۆشـــی ڕۆمییەکان داگیر بکات و فێربوون و لاســاییکردنەوەی زمانی یۆنانی و لاســاییکردنەوەی ئەدەب و هونەری یۆنان لەنێویاندا ببێتە شــتێکی باو، هەوەڵین بەرهەمەکانی ئەدەبی لاتینی لەژێر کاریگەری شـــێوە و نموونە یۆنـانییەکـانـدا دەرکەوێـت و بە کورتی بەربڵاوی و فراوانی کلتور و ئەدەب تا ئەو شـــوێنە بەرەو پێش ڕۆیشـــت، کە (ســـیزار)ی ئیمپڕاتۆری بەناوبـانگی ڕۆمیش بەرەو گۆڕەپانی ئەدەب دۆســـتـان پەلکێشـکرا و بووە خاوەن تێڕامانێک لە ئەدەب و ڕەوانبێژیدا و گوایە ناملکەیەکیش لەبارەی لێکچواندن و پێوانەکردن لەو جێماوە[٢٣].

مەودای نێوان ئاوابوونی ئەدەبی یۆنان تا برەوســـەندنی ئەدەبی فەرمی ڕۆمـا تـاڕادەیەک دوورودرێژە، چونکە لە ئـاوابوونی خۆری ئەدەبی یۆنانی تا دەمەوسپێدەی ئەدەبی لاتینی چەند ماوەیەکی خایاند و لەم نێوانەدا کەســـانێک کە لەبەرهەمەکانیانـدا ڕەنگدانەوەیەکی

بۆچوون و تیۆرییە ڕەخنەییەکان بەدەی دەکرێت، بەڕاددەیەکی زۆر هەموویان کاریگەر بوون بە بیرۆکەکانی بیرمەندە یۆنانییەکان.

شیشرۆن cicero (١٠٦-٤٣پ.ز)[٢٤]ی وتاربێژ و سیاسەتمەدار و فەیلەسووفی ڕۆمانی لە هەوەڵین ئەو کەسانەیە، کە پێویستە لەو مەودا زەمەنییەدا ئاماژەی بۆ بکرێت. ئەو لە ئیتاڵیا لەدایک بوو و لە هەڕەتی لاوێتیدا ئاشنانی ئەدەب و فەلسەفەی یۆنانی بوو، ئەو سەرباری چەند بەرهەمێکی زۆر بە هەبوونی تێبینی و سەرنجە ڕەخنەییەکان لە ئەدەبیاتدا بەناوبانگە. بەشێک لە بۆچوونەکانی سیسرۆن لەبارەی ڕەوانبێژیدا دەتوانرێت لە بەرهەمە ناسراوەکەی ئەودا واتە وتاربێژ(oratore de) لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت. ئەو لەم کتێبەدا ڕەوانبێژی بە بەهرەیەکی زگماکی دەزانێت، کە ناتوانرێت لەڕێگەی فێربوونەوە بەدەست بهێنرێ، بەڵام ئەگەر کەسێک سوودمەند بێت لەم بەهرەیە ئەوا دەتوانێت بە یارمەتی ڕاهێنان و مەشقکردن پێگەیەک لە وتاربێژیدا بەدەست بهێنێت. ئەو لە وتارێکدا بەناونیشانی بەرگریکردن لە ئارکیاس(pro archias) چەند بابەتێکش لەبارەی شیعر دەخاتەڕوو. بۆچوون و تێگەیشتنەکانی ئەو لەبارەی شیعر پێویستە بە پێکەوەگرێدانێکی نێوان بۆچوونەکانی سوکرات و ئەفلاتوون دابنرێن. ئەو هەروەکو سوکرات و ئەفلاتوون هێزی شاعیرێتی بە وابەستەی سرووش دەزانێت و لەو باوەڕەایە، کە

شـــاعیر لە هەموو شـــتێکی خۆیدا قەرزاربـاری بەهرە و بنیـات و سروشت و چێژ و بلیمەتی خۆیەتی[٢٥].

هـۆراس Horace(٦٥-٨پ.ز) یەکێکی دیکەیە لەو ڕەخنەگرە گەورانەی، کە چەندین ســاڵ دوای ئەرســتۆ و لەســەردەمی لوتکەی دەســـەڵات و توانـاداری ڕۆمـانی کۆنـدا دەرکەوت و نـامیلکە بەناوبانگەکەی بەناوی (هونەری شـــیعر)[٢٦]ە، کە باشـــترین بەرهەمی ئەوە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا ناوبانگێکی زۆری پەیدا کرد. هۆراس وەکو ڕەخنەگرێکی نەریتخواز باوەڕێکی زۆری بە ئەدەبی یۆنانی هەبوو ، بەوە ئامۆژگاری کەســانی تامەزرۆی نێو بواری شـیعر و شـاعیرێتی دەکرد کە تێڕامـانێکی بەردەوام و هەمیشـــەییـان بۆ شـــاکـارە ئەدەبییەکانی یۆنان هەبێت، ئەو لاساییکردنەوەی شاکارە یۆنانییەکانی بە شـتێکی گرنگ و ناچاریانە دەزانی و بێگومان ئەم ڕادەســتبوونەی ئەو بە بۆچوون و بیرۆکەکـانی شـــاعیران و ڕەخنەگرانی یۆنـانی دەبووە ڕێگر لەبەردەم ئەوەی کە ئەو بتوانێت کۆششێکی داهێنەرانەی هەبێت لە خســـتنەڕووی تیۆرییە تـازەکـان لە ڕەخنەی ئەدەبیـدا، لەڕاســـتیدا ئەوەی ئەرســـتۆ لەژێر ناونیشـــانی چەند ســـەرنج و بیروبۆچوونێک دەربارەی هونەری شـاعیرێتیدا خسـتبوویەڕوو لە بیر و تێڕانینی هۆڕاســـدا گۆڕا بۆ بنەماکانی شـــاعیرێتی، هۆراس لەو باوەڕەدایە، کە ئەرکی شـاعیر فێرکردنە، بەڵام فێرکردنێک کە تێکەڵ و

ئاوێتە بێت بە چێژەوە[٢٧]، بە دەربڕینێکی دیکە تێکەڵەیەک لە چێژ و سوودمەندی بۆ سوود وەرگرتنێکی زیاتر لە ژیانی مرۆییدا[٢٨].

هۆراس جەخت لەسەر ئەم خاڵە دەکاتەوە، کە شاعیری بە ئەزموون و بالادەست دەبێت ژیان و کەسایەتی مرۆیی بکاتە سەرمەشق و نموونەی کاری خۆی و بۆ ئەم مەبەستە پێویستە زمانێک بەکار بهێنێت کە زمانی ڕاستگۆیانە و واقیعیانەی ژیان بێت، بەڵام چاکترین ڕێگە بۆ گەیشتن بە زمانێکی لەم چەشنە، لاساییکردنەوەی چاکترین نموونەکانی یۆنانی کۆنە، هەروەها ئەو بۆ باسکردن و دارشتنکاری بابەتەکانیش چەند یاسایەک دەخاتەڕوو، کە پێویستە بەشێک بێت لە مەعریفە و فێربوونەکانی هەر شاعیرێکی زیرەک، ئەوەی هۆڕاس خستوەتیەڕوو ڕاسپاردەگەلێکی تەواو زانستییە و لەسەر بەرهەمەکانی نووسەرانی پێش خۆی بونیاتنراوە، بە دەربڕینێکی دیکە لە پاندتایی تیۆری ئەدەبی و بابەتە تیۆرییەکانی ڕەخنەدا مەبەست و بابەتێکی نوێی تێدا نییە.

هەرچەندە هۆراس لەماوەی ساڵانی(١٥٠٠-١٨٠٠ز) بە یەکێک لە دیارترین ڕەخنەگرانی ئەدەبی هەژمار دەکرا و بۆچوونەکانی لە چاخی ڕێنیسانسدا گرنگییەکی زۆری پێدەدرا، بەڵام لە قۆناغی شاعیرانی ڕۆمانتیکدا بۆچوونەکانی هێندە مایەی باس و خواست نەبوون، چونکە گوتن و هۆنینەوەی شیعری وەکو کارامەییەکی میکانیکی هەژمار دەکرد و بەم هۆیەوە تاڕادەیەک غافڵ بوو لە

ماهییەتە زیندوو و هونەرییەکەی، ئەگەرچی هۆڕاس لە ســـەردەمی شـــۆڕشـــە ڕۆشـــنبیرییەکانی قۆناغەکانی دواتریشـــدا بە ڕەخنەگرێکی کۆنەخواز و موحافیزکار هەژمار دەکرا، بەڵام پێویســـتە دان بەوەدا بنرێت ، کە زۆرێک لەو ڕاسـپاردانەی کە ئەو نووسـیویەتی و تۆماری کردوون تا ڕۆژگاری ئێمەش هێشـتا بە شـتگەلی سـوودمەند و ماقوڵ دێنە بەرچاو[۲۹].

دیۆنیســـــیۆس(dionysius)(لە ۲۷۳ز. کۆڕاوە)ی خەڵکی هـــاڵی کارناس(hali carnas) ئەدیب و بیرمەندێکی بەناوبانگی دیکەی هەمان ڕۆژگارە، کە لە دەروازەی تەمەنی لاوێتیدا چووە ڕۆما، ئەو لە دوتوێی خوێندنی هونەرەکانی ڕەوانبێژیدا هەڵسـا بە دانانی بەرهەمێک بەناونیشانی مێژووی دێرینی ڕۆما.

ئەو باوەڕی بە لاســـاییکردنەوەی شـــێواز و تەکنیکی پێشـــینان و لەبەرچـــاوگرتنی نەریتە ئەدەبییەکـــان بوو و وابیری دەکردەوە کە ئەدەب دەبێت لەڕێگەی فێربوونەوە وەربگیرێت و ســـوود لە بنەما و یاسا تیۆرییەکانی ئەدەب وەربگیردرێت و پاشان بەپاڵپشتی ڕاهێنان و مەشـــقکردنەوە بگات بە قۆناغی داهێنانی ئەدەبی. دیۆنیســـــیۆس لە یەکێک لە نامیلکەکانی خۆی بەناوی (دانان و خولقاندنی وشـــەکان)[۳] چەند تێڕوانینێکی نەریتی و چەسـپاو دەربارەی بەکارهێنانی وشـەکان دەخاتەڕوو و لەڕاستیدا ڕوو لە جۆرە (دۆگماتیزمێکی وشەیی) دەکات

[۳]. تالیف کلمات.

و باوەڕی پێدەهێنێت ، ئەو داهێنان و خولقاندنی وشەکان لە شیعر و پەخشاندا بە جیاواز لەیەکتر دەزانێت و لەوباوەڕەدایە، کە خولقاندنی وشەکان لەسەر سێ شێوەیە: یەکێک ئەوەیە، کە پێگەوگرێدانێک بێت لە وشە پتەو و بەهێزەکان، ئەوەیتر ئەوەیە، کە داهێنراو و داتاشراو و بە زۆر دروستکراو نەبێت، سێیەم ئەوەی، کە خاوەنی هاوسەنگییەک بێت لە نێوان ئەم دوو جۆرەی پێشوودا، واتە هەم سوودی لە بەهێزی و پتەوی وەرگرتبێت و هەمیش لە سەنعەت و داهێنان بێبەش نەبێت[٣٠].

لایەنەکانی دیکەی هەبوونی زەمینە ڕەخنەییەکان لەم قۆناعەدا دەکرێت لە بیرۆکەکانی لوسیان lucian (دەوروبەری ١٣٠-٢٠٠ز) بەدەست بهێنرێت. ئەو، کە لەڕەچەڵەکدا خەڵکی سوریا بوو، زمانی یۆنانی لەڕێگەی فێربوونەوە فێربوو و سەرەنجام گەیشتە قۆناغێکی قوڵبوونەوە لە زانست و زانیاریدا، کە بووە یەکێک گەورەترین نووسەرانی سەردەمی خۆی. ئەو لە نامیلکەیەکدا کە لەبنەڕەتدا دەربارەی تەکنیک و شێوازی مێژوونووسی نووسیویەتی بەشێکی بۆ شێوازی خستنەڕووی نووسەر و مێژوونووس تەرخان کردووە. بە باوەڕی ئەو نووسەر دەبێت وشە و دەربڕینێکی تەواو ڕوونی هەبێت و خۆپارێزی لە بەکارهێنانی وتە و شە ناباوەکان، یا ڕەشۆکیانە و بازاڕی و دەربڕینە سەختەکان بکات و دووربکەوێتەوە لە بەکارهێنانی خوازە و لێکچواندنە دوور و لێک دابڕاوەکان[٣١]، دەوترێت ئەگەرچی قسەکانی ئەو لە ڕواڵەتدا لە شێوازی نیشاندان و دەربڕینی

میژووونووسان دەچێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا نیشاندەری سەلیقەی چینێک لە ئەدیبان و بیرمەندانی ڕۆژگاری ئەوە. تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان و وتەی شیرینی لۆسیان بۆتە هۆی ئەوەی، کە لێکۆڵینەوە لە بەرهەمەکانی بۆ کەسانێک، کە بیانەوێت لە میژووی ڕەخنەی کۆندا لێکۆڵینەوە بکەن بە شتێکی گرنگ دەست نیشان بکرێت و دابنرێت[٣٢].

لۆنگینۆس[٣٣](Longinus)(لە ٢٧٣زایینی کوژراوە)فەیلەسووف و زانای ڕەوانبێژی لە سەدەی سێیەمدا کۆتا ڕەخنەگری دیاری دوای ڕووخانی یۆنانە و یەکێکە لە پێشڕەوانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی سێیەمدا. ناوبانگی ئەو بەهۆی کتێبە بەناوبانگەیەوە(شێوازی بالا)[٣٤]وەیە، ئەم بەرهەمە بە کۆتا نامیلکەی ڕەخنەی ئەدەبی بە زمانی یۆنانی کۆن هەژمار دەکرێت، دەربارەی ڕاست و دروستی دانەپاڵی ئەم نامیلکەیە بە لۆنگینۆس گومانیان کردووە و لە هەمانکاتدا ڕوون نییە، کە نامیلکەی ناوبراو بەوردی لە چ کاتێک نووسراوە[٣٥]، ئەگەرچی زۆرێک لە بابەتەکانی نامیلکەی شێوازی بالا لە کتێبە ڕەوانبێژییەکانی سەردەمی لۆنگینۆس و قۆناغەکانی پێش خۆی وەرگیراون[٣٦]، بەڵام لە هەمان کاتدا چەند بابەتێک لەخۆ دەگرێت ، کە بۆتە مایەی ئەوەی ئەم کتێبە بەلای ڕەخنەگران و میژووونووسانی ئەدەبییەوە ببێتە شتێکی ناودار و نەمر.

ئەنجامی قسەی لۆنگینۆس لە شێوازی بااڵدا ئەوەیە، کە باڵابوونی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی وابەستەیە بەو ڕەهەندە واتایی و چەمک و بیرۆکانەی، کە لەناو کتێبەکەدا بوونیان هەیە و ئەم شێوازە وابەستە نییە بە زمان و خستنەڕوو و وشەوە، بەڵکو وابەستەیە بەو چەمکە باڵایانەی، کە لەناو بەرهەمەکەدا ئامادەییان هەیە. ئەو بەپێچەوانەی دیۆنیسیۆس لەو باوەڕەدابوو، کە داهێنان و باڵابوونی ئەدەبی ناتوانرێت لەڕێگەی فێربوون و مەشق و ڕاهێنانەوە بەدەست بهێنرێت، بەڵکو هەوڵ و ڕاهێنانی نووسەر دەبێتە مایەی بەهێزبوون و سەرکەوتنی زیاتری نووسەر و لەم ڕووەوە گرنگی خۆی هەیە[٣٧].

مەبەستی لۆنگینۆس لە شێوازی بااڵدا، ئەو باڵایی و چۆنایەتییە خودییەی ناو بەرهەمەکەیە، کە بەرەو بەرهەمەکە کێشمان دەکات و لە چێژ و تامەزرۆییەوە لێوانلێومان دەکات ، بەشێوەیەک وا گومان دەکەین، کە ئەوەی دەیبیستین خۆمان خولقاندومانە. ئەگەر خوێنەرێکی وشیار و ڕۆشنبیر بەرهەمێک چەند جارێک بخوێنێتەوە و تێیدا هەستێکی باڵایی بەدەست نەهێنێت، یا هۆکار و بنەماگەلێکی بیر و هزری باڵا نەبینێت و ئەو بەرهەمەی، کە دەخوێندرێتەوە بەتەواوەتی شوێنێک بێت بۆ نیشاندنی وشە و دەربڕینە بێهێز و بێکاریگەرییەکان ، ئەوا هەڵبەتە نابێت ئەم بەرهەمە بە بەرهەمێک دابنرێت، کە شێوازێکی باڵای هەیە، بەڵکو بەرهەمێکە سوودمەند نەبووە لە شێوازێکی باڵا[٣٨].

بە تێڕوانینی لۆنگینۆس شـێوازی باڵا بەپێی ڕێکەوت بەدی نایەت، بەڵکو وەکو ئەوەی گوترا ئەنجـامی بلیمەتییە، بەڵام ئەم بلیمەتییە دەبێت تێکهەڵشـــێلدرێ و پەروەردە بکرێت. یەکێک لە لایەنەکانی ئەم پەروەردەکارییە، زانیاری و لاســاییکردنەوەی میراتەکانی ڕابردووە و هەروەکو ئەوەی دەیبینین ئەو لەم بوارەدا لە هۆارس نـزیـک دەکەوێتەوە، بە بـاوەڕی لۆنگینۆس نـابێت وا وا بزانرێت کە هەر نووســـەرێک خاوەنی شـــێوازێکی باڵا بێت، چونکە تەنانەت هۆمێریش هەندێجار دوچاری چەند هەڵەیەک هاتووە، بەڵام ســـوودوەرگرتن لە کارامەییە پێویستەکان دەتوانێت تارادەیەکی باش هاوکاری نووسـەر بکـات لە دورکەوتنەوە لە هەڵەکردن و خزین، بەڵام لۆنگینۆس بۆ باڵایی بەرهەم پێنج کانگە یا سەرچاوە دەژمێرێت:

١.چاکترین سەرچاوەی هەر بەرهەمێکی باڵا، بەرز و باڵایی و مەزنیی بیرەکەیەتی، بە دەربڕینێکی دیکە توانســـتێکە، کە بەکۆمەکی ئەوە بتوانرێت چەمک و بیرە گەورەکان بەدەســـت بهێنرێت و ئەم شـــتە کاتێک دەستەبەر دەبێت، کە نووسـەر خاوەنی سروشت و فیترەتێکی پاک بێت.

٢.بەرهەمی ئەدەبی خـاوەنی هەســـتێکی پڕ جۆش و خرۆش بێت و سوودی لە سروش وەرگرتبێت.

٣.بەرهەمی ئەدەبی پێویســتە ســوودمەند بێت لە ڕەهەندە ڕەوانبێژییە کاریگەرەکان و لەهەمانکاتدا زۆر لەخۆکارانە نەبێت.

٤.بەرهەمی ئەدەبی پێویستە خاوەنی زمانێکی ڕەسەن و شکومەند و بەرز و باڵا بێت، هەروەها سوودی لە خواستن و جوانکارییە وشەییەکان وەرگرتبێت.

٥.بەرهەمی ئەدەبی پێویستە خاوەنی شکۆدارییەکی فرە ڕەهەند شێوازێکی باڵا بێت، ئەم خاڵە لە ئامادەسازییەکی وەک ڕێکخستنی تایبەتی وشەکان و بنیاتێکی ڕوون بۆ دەستگەیشتن بە یەکێتییەکی ئۆرگانیکی[٣٩] خۆی دەبینێتەوە[٤٠].

ئەوەی دەربارەی لۆنگینۆس بە دەسکەوت و ئیمتیازێک هەژمار دەکرێت ئەوەیە، کە ئەو خاوەنی هەستێکی ناسک و بەهێز بووە و بە هاوکاری ئەوە داهێنان و چاکییەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکانی بە چاکی درککردووە[٤١]، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لۆنگینۆس هەرگیز لە چاخی کلاسیکدا نەیتوانی بە ئەندازەی ڕەخنەگرانی پێش خۆی کاریگەر بێت، هەرچەند لە دواتردا بە زاڵبوونی ڕۆمانسیزم بووە مایەی ڕێز و خۆشەویستییەکی زۆر[٤٢].

ڕەخنەی ئەدەبی لە چاخی ڕێنیسانسدا

لەماوەی ڕووخانی ڕۆما تا چاخی ڕێنیسانس(١٣٠٠-١٦٠٠ز) زیادەیە کی ئەوتۆ نەخرایە سەر ڕەخنەی ئەدەبی، لە قۆناغی ڕێنیسانسدا واتە سەرلەنوێ ژیانەوەی هونەری و ئەدەبی ئەوروپا، ڕەخنەی ئەدەبی جارێکی دیکە گەشەی کرد[٤٣] و بە کۆششی نووسەرانێکی وەک دانتی و پۆکاچیۆ تێڕوانینگەلێکی تازە و شێوازگەلێکی نوێ لە ئەدەبدا دەرکەوتن.ئەوان هەوڵیاندا تا بەرهەمگەلێکی جیاواز بە شێوازی باو بهێننەکایەوە و ئەم نوێگەرییەش بووە هۆی خستنەڕووی چەند پرسیارێک، چونکە ئەم نووسەرانە لەبری زمانی لاتینی هەوڵیاندەدا بەرهەمەکانی خۆیان بە زمانی ئاسایی خەڵکی وڵاتەکەیان بنووسن. یەکێک لەو پرسیارانە ئەمە بوو، کە ئایا ئەم نووسەرانە نابێت نەریتی زمانی باو لە ئەدەبدا ڕەچاو بکەن و بەرهەمەکانی خۆیان هاوشێوەی پێشینان بە زمانی لاتینی بهێننەکایەوە؟[٤٤]

چاخی ڕێنیسانس ئەم توانایەی بە ڕەخنەگران دا تا دوای سەردەمی تاریکی، کە کڵێسای مەسیحییەت هەر جۆرە گرنگیدان و ئاوڕدانەوەیەکی لە بەرهەمە ئەدەبییەکان و میراتەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بە کوفر دادەنا، جارێکی دیکە چاوەکان سەرنج لە میراتە کۆنەکان بدەن و ئەوە شتێکی سەیر و سەمەرە و مایەی سەرنجە، کە لەم قۆناغەدا ئاشنایەتی سەبارەت بە بەرهەمەکانی ڕابردوو بەتوندی ڕووی لە کەمی کردبوو، هەروەک ئەوەی لە نامەی (دانتی) بۆ یەکێک

لە کەسە بەرزە هاوچەرخەکانی، کە لە ڕاستیدا بە پێشەکییەک بۆ کۆمێدیای یەزدانی هەژمار دەکرێت نیشاندەری ئاشناییەتی زۆر کەمی ئەوە دەربارەی ئەدەبی کلاسیک.

لەدوای ڕووخانی قوستەنتینیە(١٤٥٣ز)زۆرێک لە لێکۆڵەر و بیرمەندانی یۆنانی بۆ ئیتاڵیا هەڵاتن و نوسخەگەلێکی بەدەست نووسراوی زۆریان لەگەڵ خۆیاندا بۆ ئەو وڵاتە برد، ئەم ڕووداوە تامەزرۆیی بەرامبەر بەرهەمە کلاسیکییەکان زیاتر کرد و زانیارییەکی زیاتری بۆ تێگەیشتن لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی ڕابردوو بەتایبەت لە بەرهەمەکانی ئەفلاتوون بەوان بەخشی، شایەنی وتنە، تا پێش ئەم ڕۆژگارە بەرهەمەکانی ئەفلاتوون بەشێوەیەکی دیاریکراو و ناتەواو ناسرا بوون.

وەرگێڕانی (هونەری شیعر)ی ئەرستۆ بەتایبەت وەرگێڕانە پاکتاوکراو و مشت و ماڵ کراوەکەی بە زمانی لاتینی لەتەک دەقە ئەسڵییەکەی لە ساڵ ١٤٥٨ی زایینی و دواتر وەرگێڕانی ئیتاڵیی ئەو کتێبە لە ساڵی ١٥٤٩زایینیدا گۆڕانکارییەکی بەرچاوی لە مێژووی ڕەخنەی ئیتاڵیا و سەردەمی ڕێنیسانسدا هێنایەکایەوە، ئەگەرچی دوابەدوای ئەم ڕۆژگارە لە بەرپەرچدانەوەی بۆچوونەکانی ئەرستۆ لە هونەری شیعردا چەند بابەتێک خرانەڕوو، بەڵام وەرگێڕانی ئەو بەرهەمە بووە مایەی چەند شیکردنەوە وڕاڤەکردنێکی زۆر لەسەر کتێبەکە. قسەکانی ئەرستۆ لە باڵایی شیعر بەسەر مێژوو و

پاکبوونەوە(کاتارسیس) و یەکێتی کات لە تراژیدیا ، باس و خواسگەلێکی زۆری هێنایەپێشەوە و خۆی لەخۆیدا بووە مایەی چەند زێدەبوون و نەشونماکردنێک لە ڕەخنەی ئەدەبی چاخی ڕێنیسانسدا[٤٥].

ڕەخنەی ئەدەبی ئەورووپا، کە لەماوەی قۆناغی ڕێنیسانسدا زۆربەی کات لەژێر کاریگەری هونەری شیعری ئەرستۆ و باسەکانی ئەو کتێبە دابوو لە کۆتایی ئەم قۆناغەدا تووشی جۆرە وەستاوییەک بوو و بابەتێکی ئەوتۆی نەخرایە سەر، هەڵبەتە پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەکانی شازدەیەم و حەڤدەیەمی زایینیدا لە هەموو شوێنێکی ئەورووپادا بارودۆخێکی یەکسانی نەبوو، چونکە کاتێک کە ئیسپانییەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی شازدەیەمدا تەواوی ئەورووپایان خستە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە و بینای (هیومانیزم)[٤٦]یان لە ئیتاڵیای سەدەی حەڤدەیەمدا ڕووخاند، سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ سەردەمی پشکنینی بیروباوەڕەکان، دەرکەوت. لەم ماوەیەدا بەهۆی گەندەڵی دەسەڵاتداران و گەرمی بازاڕی بەرتیل خۆری و ئارەزوو لە چێژە جەستەییەکان و لەشپەروەری و بڕەوی مەرایی لەنێو شاعیران و نەداری گشتی، بەرهەمێکی ئەدەبی ئەوتۆ نەخولقێنرا و لە ڕەخنەی ئەدەبیشدا بزاڤێک دەرنەکەوت، لە کاتێکدا هەمان سەردەم بە یەکێک لە سەردەمە درەوشاوەکان هەژمار دەکرێت لە ئەدەبی ئینگلیزی و فرەنسیدا[٤٧].

سەدەی هەژدەیەم لە مێژووی ئەدەبی خۆرئاوادا پێگەیەکی باڵای هەیە و چەند کەسایەتییەکی وەک کۆرنێ، ڤۆڵتێر، ساموێل جۆنسۆن کاریگەرییەکی گەورەیان خستە سەر ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی ئەوروپا. یەکێک لەو بەرهەمە گرنگانە لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمدا واتە لە ساڵی (١٧١١ز)دا بڵاوکرایەوە کتێبی (گوتارێک لەبارەی ڕەخنە Essay on Criticism) ی بەرهەمی (پۆپ)ی شاعیر و ڕەخنەگری ناوداری ئینگلیزی(١٦٨٨- ١٧٤٤ز)بوو. ئەو لەو باوەڕەدابوو، کە شاعیر و ڕەخنەگر پێویستە خوێندنەوەیەکی بەردەوامی ئەدەبی کۆنیان هەبێت، چونکە ئەوە پێشینان بوون، کە یاساکانی سروشتیان ئاشکرا کرد. ئەو لەسەر ئەم باوەڕە بوو، کە ڕەخنە و شاعیرێتی وەکو فیزیک وایە، چونکە یاساکانی سروشت فە رمانڕەوایەتی بەسەر هەردووکیاندا دەکەن[٤٨].

هەر لەو سەردەمەدا، واتە لە سەدەی هەژدەیەمدا ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەڵمانیا لە گەشەکردنی خۆیدا قەرزاربارێ لیسینگlessing ی نووسەر و ڕەخنەگری ناوداری ئەڵمانییە. بیرۆکەکانی ئەو لە ئەڵمانیادا بیرهێنەرەوەی بیرۆکەکانی (ڤۆڵتێر)ە و ئەم وتەیەی (گۆتە) دەربارەی ئەو یەجگار بەناوبانگە کە دەڵێت: لەو دەمەی بیرۆکەکانی لیسینگ لە ڕەخنەی ئەدەبیدا دەرکەوتن، تەواوی ڕەخنەکانی پێش خۆی وەکو پۆشاکێکی کۆنە و داڕزاو دوور فڕێدران. گرنگیی بەرهەمە بەناوبانگەکەی (لیسینگ)، کە بەناونیشانی(لاوکۆن Laokoon)ە

بەهۆی ئەو بەڵگەکارییە ورد و ڕوونانەوەیە، کە لە بابەتەکانی ڕەخنە و جوانیناسیدا بە دەستهێناوە[٤٩]. ئەو بە توندی لەژێر کاریگەری ئەرستۆدا بوو و بەپاڵپشتی زانین و شارەزاییەک، کە لە زمانەکانی یۆنانی و لاتینییەوە هەیبوو، بەرهەمی ڕەخنەگرە گەورەکانی ڕابردووی لەڕێگەی دەقە ڕەسەنەکانی خۆیانەوە خوێندبووەوە. لیسینگ لەڕووێکی دیکەوە ئاشناییەتی لەگەڵ زمانەکانی فرەنسی و ئیتاڵی و ئیسپانی هەبوو و سوودی لە بەرهەمی ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم زمانانە وەردەگرت و هەر بۆیە، تێگەیشتنەکانی ئەو یەجگار پتەو و بەڵگەدارن[٥٠].

شایەنی وتنە، بەرهەمە سەرنجڕاکێشەکانی کەسانی وەک ڤۆڵتێر و شکسپیر دەستکەوتێکی باش بوو بۆ ڕەخنەگرانی سەدەی هەژدەیەم تا بەردەوامی بە چالاکییە ڕەخنەییەکانی خۆیان بدەن و لەم نێوانەدا هەندێجار بەرهەمی نووسەرانی پێشووی وەک (دانتی)ش بخەنە تای تەرازووی ڕەخنەکاری خۆیانەوە. لە ڕەخنەی ئەدەبی سەدەی هەژدەیەمدا هەروەکو ئەوەی، کە پێشووتر ئاماژەی پێکرا، وێڕای ئەو دیدگا تازانەی، کە لەلایەن ڕەخنەگرانی ئینگلیزی و فرەنسییەوە خرانەڕوو کاریگەری ڕێبازی کلاسیزم و بۆچوونەکانی ئەرستۆ هێشتا لە بەرهەمی ڕەخنەگرانی دیاری ئەم چەرخەدا بەئاشکرا دەبینرێت.

ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی نۆزدەیەمدا

سەدەی نۆزدەیەم یەکێکە لە پڕ بەرهەمترین سەردەمەکان لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا، لەم قۆناغەدا گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە بارودۆخی زانستی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەدەب و هونەردا دەرکەوت. یەکەمین ڕووداوی ئەدەبی گرنگ لەم سەدەیەدا بڵاوبوونەوەی ڕێبازی ڕۆمانسیزم بوو. ئەم قوتابخانەیە بەپێچەوانەی ڕێبازی کلاسیزم، کە زیاتر پشتی بە عەقڵ بەستبوو ڕووی لە بابەتە هەستەکی و سۆزدارییەکان بوو، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا ڕەخنەی ئەم ڕۆژگارە کەوتە ژێر کاریگەری پێشکەوتنە زانستییەکان تائەوەی، کە ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە ڕەهەندە زانستییەکان زیاتر لە هۆکارە جیاوازەکانی دیکە کاریگەرییان خستە سەر ڕەخنە، بەجۆرێک کە بیرۆکەکانی زانایانی وەک(لامارک) و (داروین) و (سپێنسەر) بووە هۆی دەرکەوتنی چەند دیدگایەکی نوێ لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، ئەم تێڕوانینە تازانە، کە لە سەرانسەری سەدەی نۆزدەیەمدا بەرچاو دەکەون دەرخەری هەمەجۆریی و جووڵەی فیکریی و هەستەکی خەڵکی ئەم سەدەیەیە.

لە قوتابخانەی ڕۆمانسیزمدا بیرۆکە عیرفانییەکان و فەلسەفەی یەکێتیی بوون(وحدت الوجود) و ئەدەب و فەلسەفەی خۆرهەڵات، هەروەها کلتور و چیرۆکە مەسیحییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دەبوونە مایەی گرنگی پێدان و سەرنج لێدان[٥١] و لە لایەکی دیکەشەوە

گرنگی و بایەخ بە بەرهەمە ئەدەبییە نوێیەکانیش دەدرا تا بتوانن وەکو شاکارە کۆنەکان بخرێنە تەرازووی ڕەخنە و ڕەخنەکارییەوە، چونکە لە پێش ئەم ڕۆژگارەدا تەنیا بەرهەمە کلاسیک و کۆنەکان شایستەی ئەوە بوون، کە بخرێنە تای تەرازووی ڕەخنەوە.

یەکێک لە بیرە باوەکان لە سەدەی نۆزدەیەمدا دروشمی(هونەر بۆ هونەر) بوو، کە (تیۆفیل گوتییە) خستییەڕوو. ئەو تێڕوانینێکی زێدەڕۆییانەی هەبوو و لەو باوەڕە دابوو، کە (تەنیا شتێک جوانە، کە هیچ سوودێکی نەبێت و هەر شتێک، کە سوودێکی هەیە ناشرینە، چونکە یەکێک لە پێداویستییەکان دەخاتەڕوو و پێداویستییەکانی مرۆڤ هەموویان نزم و ناپەسەند و قێزەونن)[٥٢].

ڕێچکە و بیروباوەڕی زێدەڕۆییانەی (گوتییە) لە سەدەی نۆزدەیەمدا بووە هۆی دەرکەوتنی هەر دوو ڕێبازی ناتۆرالیزم[٥٣] و ڕیالیزم٥٤ و ڕێبازی واقیعگەرایی یا ڕیالیزم لەڕاستیدا شۆڕشێک بوو بەسەر تەواوی خەیاڵپڵاوی و ئاشوب و ئاژاوەکانی ڕێبازی ڕۆمانسیزم و لە هەمان کاتدا وەکو کاردانەوە و ناڕەزاییەتییەک بەرامبەر بە بیرۆکەی(هونەر بۆ هونەر) هەژمار دەکرا٥٥. نووسەرانی ڕیالیست ڕوویان لە (بابەتی) بوو و خۆپارێزییان لە ناخگەرایی(خودی)دەکرد. دەوترێت ڕیالیزم لەوەوە شایەنی گرنگی پێدانە، کە ڕێبازگەلێکی زۆری دواتر نەیانتوانی لە بایەخی کەم

بکەنەوە و لەم ڕووەوە بنیاتی ڕۆمانووسی نوێ و بەشێکی گەورەی ئەدەبی ئەمڕۆی جیهان لەسەر بنەمای ڕیالیزمدا هاتەکایەوە[٥٦].

هەر لەم قۆناغەدا ڕێبازی ناتۆرالیزم لە بنەڕەتدا پشتی بە تێڕوانینە فەلسەفییەکان بەستبوو و بە جۆرە بیرێکی فەلسەفی هەژمار دەکرا، ئەم قوتابخانەیە باوەڕی بە توانستی بێخەوشی سروشت(nature) هەبوو و سروشتی وەکو ئامێرێک دانەدەنا، کە لەبەر دەستی سیستمێکی سەرووتر بێت[٥٧]. ناتۆرالیزم وەکو ڕێبازێکی ئەدەبی چوازچێوەیەکی یەجگار سنووردارى هەبوو و لە سەرەتادا بە قوتابخانەیەک دەگوترا، کە ئیمیل زۆلا(١٨٤٠-١٩٠٢) و هاوەڵانی بنیاتیان نا و نزیکەی دە ساڵ(١٨٨٠-١٨٩٠) بەسەر ئەدەبی ئەوروپیدا باڵادەست بوو، ئەگەرچی لەدوای ئەوەوە وەکو ڕێبازێکی ئەدەبیی خاوەن بنیات و شێوەگرتوو نەمایەوە، بەڵام کاریگەرییەکەی لە بەرهەمی زۆرێک لە نووسەرانی سەدەی بیستەمدا بەرچاو دەکەوێت[٥٨].

لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەتەک ڕێبازەکانی دیکەدا ڕێبازێک بەناوی سیمبولیزم یا ڕەمزگەرایی دەرکەوت، کە لەڕاستیدا جۆرە کاردانەوە و یاخی بوونێک بوو بەرامبەر بە زۆربەی ڕێبازە فەلسەفی و ئەدەبییە باوەکانی ئەم سەدەیە، لەوانە فەلسەفەی پۆزەتیڤیزمی ئۆگۆست کۆنت[٥٩] و ڕێبازی پەرناس[٦٠] و ڕیالیزم و ناتۆرالیزم. پێشەوای سیمبولیزم شارل بۆدلێر (Baudelaire)ی شاعیری فرەنسی بوو،

ئەو کە بە یەکێک لە لایەنگرانی فەلسەفەی هونەر بۆ هونەر هەژمار دەکرا ئەم ڕێبازە نوێیەی بنیاتنا، لە تێڕوانینی بۆدلێر (دونیا دارستانێکە پڕاوپڕ لە نیشانە و ئاماژەکان و حەقیقەت لەبەر چاوی مرۆڤی ئاساییدا شاردراوەتەوە و تەنیا شاعیر بەو هێز و توانا درککردنەی، کە هەیەتی دەتوانێت بە یارمەتی و کۆمەکی ڕاڤەکاری و لێکدانەوە هەست بەم ئاماژانە بکات)[٦١].

لەنێوان پەیڕەوکارانی (بۆدلێر)دا زیاتر لە هەموویان پێویستە ئاماژە بە ڤێرلین و ڕامبۆ و مالارمێ بکرێت، کە ڕێگەیان بۆ دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی زیاتری سیمبولیزم خۆشکرد.

سیمبولیستەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون، کە شیعر پێویستە بە یارمەتی جوانییە مۆسیقی و وشەییەکان، بارودۆخە ڕۆحی و هەستەکییەکان، کە ناتوانرێن ڕاستەوخۆ نیشان بدرێن، بخرێتەڕوو، لەلایەکی دیکەوە مرۆڤ دیلی چەند هێزێکی نادیار و شوومە، کە چارەنووسی خۆی و سروشت دیاری دەکەن، ئەوان لەبەرئەوە هەوڵیان دەدا بارودۆخە کارەساتبار و تۆقێنەرەکانی ئەم هێزانە لەڕێگەی جۆرە خەون و ئەفسانەیەکدا بخەنەڕوو[٦٢].

هەمیشە خەرمانەیەک لە نادیاری باڵی بەسەر چەند بەشێک لە شیعری شاعیرانی سیمبولیستدا دەکێشا، ئەوان ئەو بیروباوەڕەیان دەخستەڕوو، کە هەر خوێنەرێک بەپێی هەست و تێگەیشتنی خۆی بەرهەمی ئەدەبی درک دەکات، لەم ڕووەوە پێویستە بەرهەمەگەلێک

بهێنرێته کایەوە، کە هەموو کەسێک ئەو بەرهەمە بەشێوەیەکی ئاسایی و لێکچوو درک نەکات، بەڵکو هەر خوێنەرێک بە پشت بەستن بە بارودۆخی ڕۆحیی خۆی و تەرازووی درککردنی خۆی مانایەکی دیکەی شیعرەکە تێبگات[٦٣].

ڕێبازی سیمبولیزم تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بەرەوی هەبوو و بووە هۆی دەرکەوتنی چەند بەرهەمێک لە زۆربەی وڵاتە ئەوروپییەکاندا.

پێویستە دان بەوەدابنرێت، کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئامادەیی ڕەخنەگرانی فرەنسی و ئینگلیزی لە قەڵەمڕەوی ڕەخنەیی ئەدەبیدا هەستپێکراوتر وەک لە وڵاتانی دیکەی ئەوروپیدا.

یەکێک لە دیارترین ڕەخنەگرانی فرەنسی لە سەدەی نۆزدەیەمدا (سانت بۆڤ)(١٨٠٤-١٨٦٩)ە. لە سەرانسەری سەردەمی بەرەوی ڕێبازی ڕۆمانسیزمدا ئەویان بە دەسەڵاتداری بێ ڕکابەری ڕەخنەی ئەدەبی زانیوە، ئەو بە توندی سروشتخواز بوو و لە بەرهەمەکانیدا هەوڵیدەدا بگات بە جۆرە ڕەخنەیەکی زانستی و بابەتی٦٥. ئەو بنەمای ڕەخنەی میتۆدگەرای لە میژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا تێکشکاند و بە تەنگەڕێیەک بۆ گەشەکردن و نەشونماکردنی داهێنانی ئەدەبی وەسفی کرد و لەم باوەڕە دابوو کە میتۆدگەرایی نکۆڵی لە جووڵە داهێنەرەکانی عەقڵ، کە شیاوی پێشبینی کردن نین دەکات ، سانت بۆڤ لەلایەکەوە هەوڵیدەدا تا بە تێڕوانینی زانستیی خۆی بەرهەمە

ئەدەبییەکان بخاتە ژێر تیشکی لێکدانەوە و لەلایەکی دیکەشەوە لەو باوەڕە دابوو، کە ناتوانرێت بۆ بەرهەمێکی ئەدەبی، بەبێ ناسینێک، کە لەو بەرهەمە هەڵیدەهێنجین بیروبۆچوونەکانمان بخەینەڕوو[٦٦].

ڕەخنەگرێکی بەناوبانگی دیکەی فرەنسی لە سەدەی نۆزدەیەمدا (هیپۆلّت تین)(١٨٢٧-١٨٩٣)ە. ئەو کاریگەر بوو بە فەلسەفەی پۆزەتیڤیزمی ئۆگۆست کۆنت و بەهۆی زاڵبوونی سروشتگەرایی بەسەر بیرەکانییەوە لەو باوەڕەدا بوو، کە ڕەخنەی ئەدەبی پێویستە بەرهەمە ئەدەبییەکان وەکو بوونەوەرە زیندووەکان بخاتە ژێر کۆنترۆڵی زانستییەوە، بۆچوونەکانی (تین) و خوێندکارەکانی بوونە هۆی پەیدابوونی چەند تێڕامان و بیرکردنەوەیەک، کە لە کۆتاییدا بوونە مایەی چەمکگەلێکی بنەڕەتی بۆ (ڕەخنەی زانستی)و (ڕەخنەی کۆمەڵناسیی).

(تین) لە هەمان کاتدا بەهۆی تێڕوانینی تایبەتی خۆی لە ئەدەبدا ئاڕەزووی بۆ جۆرە ڕەخنەیەکی ژینانامەییش نیشاندا، لەو باوەڕەدابوو،کە لە پشت هەر بەرهەم و کتێبێکدا مرۆڤێک خۆی حەشارداوە سەرەتا پێویستە مرۆڤێک، کە هەمان خولقێنەری بەرهەمەکەیە بخەینە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە. لەم تۆێژینەوەیەدا تەنیا بە لێکۆڵینەوە لە ڕوخسار و پۆشاک و کارە تاکەکەسییەکانی نووسەرەکە ناوەستین، بەڵکو پێویستە بچینە ناو عەمباری هەستەکی و هێزی ناخەکی ئەو، واتە ئەوەی حەقیقەتی ناخەکی ئەوە بپشکنین و

پاش ئەوە، کە حەقیقەتی ناخەکی ئەومان بۆ ئاشکرا بوو دەست ببەین بۆ جۆرە لێکۆڵینەوەیەکی دەروونناسی دەربارەی ئەو[٦٨].

ڕەخنەگرێکی دیکەی فرەنسی واتە(فردیناند برۆنتییر)[٦٩] لەڕاستیدا چەسپێنەری بۆچوونەکانی تین و سانت بۆفە. ئەویش ڕەخنەیەکی بابەتگەرایی دەخاتەڕوو، لە تێڕوانینی ئەودا ڕەخنەی ئەدەبی ئەو توانستەی هەیە، کە بە جۆرە ڕەهایەتییەک و بابەتیەتێکی زانستی بگات، ئەوەی لە بیرۆکە ڕەخنەییەکانی برۆنتییر شایەنی گرنگی پێدانە دووربوونیەتی لە ڕەخنە خودییەکان(کەسییەکان). بە تێڕوانینی ئەو چێژ وەرگرتن لە بەرهەمی ئەدەبی شتێکە و داوەریکردن دەربارەی ئەو بەرهەمە شتێکی ترە[٧٠]، واتە تەنیا چێژ وەرگرتن لە بەرهەمێک ناکرێت بەڵگە و هۆکارێک بێت بۆ بەها و ڕەسەنایەتی بەرهەمەکە.

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئینگلتەرا لە سەدەی نۆزدەیەمدا قەرزاربارێ هەوڵەکانی دوو شاعیر و ڕەخنەگری ناوداره لە ئەدەبی ئەم وڵاتەدا، واتە قەرزاربارێ وۆردس وۆرس[٧١]و کۆلدرێجە[٧٢]، هەوڵی ئەم ڕەخنەگرانە لەودا بوو، کە پێوەرەکانی ڕەخنەی کلاسیک تێک بشکێنن.

پێشەکییە بەناوبانگەکەی وۆردس وۆرس بۆ سەر کۆمەڵە شیعری (هۆنراوە لیریکییەکان)[٧٣] لەڕووی ڕەخنەی ئەدەبییەوە خاوەنی گرنگییەکی زۆرە. ئەو لەم پێشەکییەدا داهێنانی داهێنەر بە بەرزتر بەسەر بنەماو پێوەرە تەقلیدییەکان نیشان دەدات و زمان و دەربڕینە

سادەکان بە بەرزتر لە شێوازی سەخت و زۆرلەخۆکارییانەی کلاسیک دادەنێت. ئەم پێشەکییە هەرچەندە لە هەندێ لایەنەوە نادیارە و باوەڕپێکراو نییە، بەڵام لە ڕیزی ئەو کارانەیە، کە وەکو شۆڕش و کودەتایەک لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هەژمار دەکرێن.

لە ڕوانگەی (وۆردس وۆرس)ەوە شاعیر پێویستە کەرەسەی کاری خۆی لە ژیانی سادە و ئاسایی مرۆڤەکاندا وەربگرێت و بە زمانی ئاسایی خەڵک و وێنەگەلێکی جوان پیشانی بدات، هەروەها ناوەرۆکە ئاساییەکان لە شکلێکی داهێنراو و نوێدا دەربخات[٧٤]، هەر چۆنێک بێت بیروباوەڕ ڕەخنەییەکانی وۆردس وۆرس و لێکدانەوە تایبەتییەکانی ئەو لە زمانی شیعر و کێش و سادەیی دەربڕین و پشت بەستن بە چێژ و سەلیقە و داهێنانی شاعیرانە کۆششێک بوو تا پایەکانی بیروباوەر و پەیمانە کۆنەکان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بخاتە لەرزە و تێکیان بشکێنێت.

(کۆلریدج Samuel Taylor Coleridge)ی شاعیر و ڕەخنەگری ناوداری ئینگلیزی بە یەکێک لە کەسە دیارەکان لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاوادا هەژمار دەکرێت، تێڕوانینەکانی ئەو لەژێر کاریگەری بۆچوونی فەیلەسووف و نووسەرانی ئەڵمانیا دایە، بەشی زۆری بۆچوونەکانی کۆلریدج لە بەرامبەر بۆچوونەکانی وۆردس وۆرسدا خراونەتەڕوو. ئەو ئەم بۆچوونەی وۆردس وۆرس، کە دەڵێت پێویستە زمانی شیعر دەستەبژێر یا هەڵبژاردەیەک بێت لە زمانی خەڵکی لادێ

ڕەتدەکاتەوە. کۆلریدج لەو باوەڕەیە، کە پێویستە زمانێک هەڵبژێردرێت کە تێکڕای خەڵک قسەی پێدەکەن، یەکێک لە دیدگا ڕەخنەییەکانی دیکەی ئەو، کە ناوبانگێکی زۆری هەیە بۆچوونی ئەوە دەربارەی کێش و هەروەها ڕێچکەشکێنییەکانی شکسپیر[٧٥].

بە هەمان شێوە بەها و بایەخی کۆلریدج لای ڕەخنەگرانی نوێ بەهۆی تێڕوانینی ئەو دەربارەی یەکێتی یا(یەکێتی ئۆرگانیکی شیعر)[٧٦] و هەروەها وەستان لەسەر خۆخاوەندارێتی و خۆڕاقەکاری[٧٧] و خۆناساندنی شیعرە[٧٨]، ئەم بۆچوونانە بۆتە هۆی بەدەستهێنانی پێگەیەکی بالا بۆ ئەو لە لای ڕەخنەگرانی دوای خۆی. ئەم بەها و بایەپێدانە تا ئەو شوێنەیە کە ئەویان بە یەکێک لە سێ ڕەخنەگرە بەرزەکەی جیهان و لەپلەی دوای ئەرستۆ و لۆنگینۆس داناوە[٧٩].

لێرەدا ئاماژە کردنێک بە (ئارنۆڵد)[٨٠]، کە ئامادەییەکەی زیاتر وابەستەیە بە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم شتێکی گرنگ و پێویستە، ئەو لە ڕەخنەکاریدا پێڕەوی تیۆری هونەر بۆ هونەر بوو و بەم هۆیەوە نەک تەنیا ڕەخنەی ڕەوشتی، بگرە ڕەخنەی مێژوویی‌شی بە ڕێگر لەبەردەم گەیشتن بە هەڵسەنگاندنێکی لۆژیکیانەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دادەنا[٨١].

شایەنی باسە سەدەی نۆزدەیەم لەگەڵ هەمەجۆری تێڕوانینە ڕەخنەییەکان و ڕێبازە جیاوازەکاندا دەسپێکێک بوو بۆ چوونە ناو قەڵەمڕەوی ڕەخنەی نوێ، لەوانەیە ئەمەش لەبەر ئەم هۆیە بێت، کە

زۆرێک لە ڕەخنەگرانی سەدەی نۆزدەیەم لە سەدەی بیستەمدا بەردەوامییان بە کاری خۆیاندا و هەمدیسان لەسەر هەمان بنەمایە کە هەندێک لە لێکۆڵەرانی مێژووی ڕەخنە سەدەی نۆزدەیەمیشیان لە سنور و قەڵەمڕەوی دونیای ڕەخنەی نوێ هەژمار کردووە[٨٢].

ڕەخنەی نوێ

دەسپێکی ڕەخنەی نوێ

سەدەی نۆزدەیەم وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا بە سەردەمی ڕەخنەی ئەدەبی دانراوە، لە کاتێکدا، کە بێگومان سەدەی بیستەم دەکرێت بۆ ناونیشانێکی لەم جۆرە شایستەتر بێت. لەم سەدەیەدا نەک تەنیا لافاوێکی دیدگا جیاوازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بەرپا بوو، بەڵکو ڕەخنەی ئەدەبی دەستی بە هۆشیارییەکی تازە و پێگەیەکی بااڵتر گەیشت و سەرەنجام لە دەیەکانی کۆتاییدا دەستی بە تەکنیکە تازە و هەڵسەنگاندنە نوێکان گەیشت، کە لەڕووی زاراوەوە بە ڕەخنەی نوێ ناو دەبردرێت[٨٣].

ڕەخنەی ئەدەبی تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمیش تاڕادەیەک تەنیا لە سنووری فەرەنسا و ئینگلستاندا جێگەی بایەخ بوو، لە سەدەی بیستەمدا توانی خۆی لە دەرەوەی ئەم سنورە جوگرافییە و لە وڵاتانی دیکە، کە دورەپەرێز بوون لە شەپۆلە تازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بناسێنێت و ئاشکرایە کە هەر لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی بیستەمدا پێویستە ئەم فراوانی و بەربڵاوییە جوگرافییە و ئەم شۆڕشە گشتگیر و هاوکاتەی شێوازە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە ناوچە جیاوازەکانی لەبەرچاو بێت[٨٤].

ئەگەرچی سەرەتای ڕەخنەی نوێ بۆ دەیەی دووەمی سەدەی بیستەم(١٩٢٠ز) دەگەڕێننەوە، بەڵام دەسپێکی ڕاستەقینە و چەسپانی ئەم زاراوەیە لە کاتێکدایە، کە (جۆن کراو ڕانسۆم) بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆی بە ناونیشانی(ڕەخنەی نوێNew Criticism) بڵاوکردەوە، ئەم ناوە لە حەقیقەتدا لە گوزارشتی(ڕەخنەگرانی نوێ) وەرگیرابوو، کە گروپێک لە شارەزایانی ڕەخنەی ئەدەبی لەم ڕۆژگارەدا ئەم ناوەیان لە خۆیان نابوو، شایەنی گووتنە ئەم ڕەخنەگرە نوێیانە یەکەمین جار لە ساڵی ١٩١٠زلە زانکۆی ڤاندەربێڵت(Vanderbilt)لەدەوری یەک کۆبوونەوە و لەنێواندا کەسانی وەک جۆن کراو ڕانسۆمی لێکۆڵەر و شاعیر و مامۆستای زانکۆ و خوێنکارانێکی وەک ئاڵن تیت، ڕۆبێرت پۆن وارن، کلینس برۆکس دەبینران. هەڵبەتە ناونیشانێک کە ئەم کۆمەڵە کەسە لەخۆیان نابوومایەی ڕامان و بگرە بێواتا دەهاتە بەر چاو، چونکە هەر ڕەخنەیەک کاتێک بۆ یەکەمین جار دەخرێتەڕوو دەکرێت بە نوێ دابنرێت[٨٥].

ڕەگ و ڕیشەکانی ڕەخنەی نوێ پێویستە لە ساڵانی بەر لە سەردەمی ئەم ڕەخنەگرانە بەتایبەت لە ناوەندی زانکۆیی کامبریج لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونی بۆ بکرێت، پێشەوای لێکۆڵینەوەی ڕەخنەی نوێ لە کامبریجدا(ئای. ئەی ڕیچاردزI.A.Richards)بوو و دوو کتێبە بەناوبانگەکەی ئەو واتە(بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی)[٨٦] و

(ڕەخنەی پراکتیکی)[87] کاریگەرییەکی قوولیان هەبوو لە فێرکاری ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا، لەم ڕێوانەدا بڵاوبوونەوەی کۆمەڵە وتارێکی ڕەخنەیی ت.س. ئیلیەتی شاعیر و ڕەخنەگری ئەمریکی دانیشتووی ئینگلستان بە ناونیشانی (دارستانی پیرۆز)[88]، کە لە ساڵی ١٩٢٠دا بڵاوکرانەوە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو.

ڕەخنەی نوێ لەماوەی یەک دوو دەیە ئەزموونکاری وەها بەهێز بوو کە لە دەیەی پەنجای زاییدیا بە باڵادەستترین و چالاکترین شێوازی ڕەخنەی ئەدەبی دادەنرا، ڕەخنەگرانی نوێ ئەدەبیان وەکو (نەریت)ێک و شێوەیەکی ئۆرگانیکی سەیردەکرد و لەمیانەی بەها دانان بۆ نەریتە کلاسیکییەکان گرنگییەکی تایبەتییان بە لێکۆڵینەوەی شیکاری و وردی دەق دەدا[89]، کاری ئەوان پێکەوەبەستانێک بوو لە شێوازی فۆرماڵیستی و هەندێجار بونیادگەری و هەندێجاریش باڵادەستی و زاڵبوونی یەکێک لەم دوانە بوو، ئەوانە کە سەرنجی خۆیان لە خودی بەرهەمەکە قوت دەکردەوە، خۆپارێزییان دەکرد لەسەر کارکردن لە ژیانی نووسەر و مێژووی سەردەمەکەی و ڕەهەندە ئابوری و سیاسی یا کۆمەڵایەتییەکان. گرنگی ئەم ڕەخنەیە لەوەدا بوو کە لانیکەم یەک وەچەی خوێندکارانی خستبوویە ژێر کاریگەری میتۆدی خۆیەوە و لە پەروەردەکردنیان وەکو خوێنەرانێکی ورد و پاشانیش ڕەخنەگرانێکی ورد ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو[90].

ڕەخنەگرانی نوێ هەرچەندە(دەقی ئەدەبییان) کردبوویە سەنتەر و تەوەری لێکۆڵینەوەی خۆیان و لە بابەتە دەقئاوێزانییەکاندا تا ڕادەیەک خۆپارێزییان دەکرد، بەڵام هەمدیسان چەند جیاوازییەکیشیان لەگەڵ یەکدا هەبوو، چونکە لەتەک خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە وردی دەق هەندێجار جەختیان لەسەر ڕەوشت و هەندێجار لەسەر دەروونناسی و کۆمەڵناسی یا ئەفسانەکان دەکردەوە، ئەم ئاوێتەییە بەو هۆیە بوو کە چەند پەیوەندییەکی جۆراوجۆر لەلای ڕەخنەگرانی ئینگلیزی و ئەمریکی هاتبوویە ناو ڕەخنەی نوێوە و لەڕاستیدا بەرهەمی پێکەوەگرێدان و ئاوێتەبوونی بۆچوونی ڕەخنەگرانی ئەوروپا و ئەمریکا بوو، ڕەخنەگرانێک، کە بەپێچەوانەی هەندێک لە هەوڵەکان ناتوانرێت بە سادەیی لەیەکتر جیابکرێنەوە، چونکە ڕەخنەگرانی ئەمریکی ئەم گرووپە لە نموونەی کەسانی وەک هێنری جێمز ، ئەزرا پاوەند ، تی ئێس ئیلیەت لە ئەمریکاوە بەرەو ئینگلتەرا کۆچیان کردبوو، لەکاتێکدا کە ڕیچاردزی ڕەخنەگری ناسراوی ئینگلیزی و مامۆستای زانکۆی کامبریج چەند دەیەیەکی تەمەنی لە زانکۆی هارڤاردی ئەمریکی بەڕێکردبوو[٩١].

لە ڕەخنەی پراکتیکی ڕیچاردزەوە تا ڕەخنەی نوێی ڕانسۆم

کاتێک کە ئای ئەی ڕیچاردز بۆچوونەکانی خۆی لە کتێبەکانی بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی و ڕەخنەی پراکتیکی خستەڕوو، وابەستەیی و پەیوەندییە سەرەکییەکانی ئەو جوانیناسی و دەروونناسی بوو و هەوڵی ئەوەی دەدا بۆ لێکدانەوە و شرۆڤەکاری تەرازووی ڕاستی و دروستی داوەریکردنی ئەدەبی و هەڵسەنگانی بەرهەمەکان لە پرۆسەی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا پێوەر و مەرجگەلێکی پراکتیکی بخاتەڕوو، ئەو لە کامبریجدا دەستی برد بۆ جۆرە لێکۆڵینەوەیەکی تاقیگەیی، بەمجۆرەی کە دەقگەلی شیعری نەناسراوی بە خوێندکاران دەدا و داوای لێدەکردن بەشێوەیەکی ئازادانە ئەم دەقانە ڕاڤە بکەن. ڕیچاردز لەدوای ئەوە بە کۆکردنەوەی ئەم لێکۆڵینەوە و ئەزموونانە توانی ئەو کێماسی و کەموکوڕییانەی کە لە ڕەخنەی خوێندکارانی ناوبراودا هەبوون پۆلێن بکا و بیانخاتە ژێر تیشکی شیکردنەوە و شرۆڤەکاری، ئەم کێماسییانە کە دەوروبەری دە پەرەگراف بوون هەر لە ناتێگەیشتنی دروست لە دەق تا هەست و سۆزداری[92] و لە ڕەخنەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی لەخۆ دەگرت و نیشاندەری نزمی و لەخوارەوە بوونی ئاستی ئەدەبی بوو لە ئینگلتەرا دا و سەیر لەوە بوو کە ئەم خوێندکارانە لە ڕیزی باشترین خوێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکان هەژمار دەکران، ڕیچاردز بە یارمەتی کارێک کە بە ئامانجی چاکسازی فێرکاری ئەدەب ئەنجامیدا کاریگەرییەکی

گرنگی لە بەڕێدابردنی ڕەخنەی ئەدەبی نوێ هەبوو. کاری ڕیچاردز کە بەهۆی خوێندکارەکانی لەوانە (ویلیام ئیمپسۆن)[٩٣] بەردەوامی پێدرا[٩٤] لەتەک هەوڵە زیرەکانەکانی تی.ئێس ئیلیەت بوونە پێشینەگەلێک بۆ دەرکەوتنی جوڵانەوەیەکی نوێ لە ڕەخنەدا کە ئەم ڕەخنەیان بە ڕەخنەی تازە یا ڕەخنەی نوێ ناوناوە. شایەنی باسە کە پێگەی ئیلیەت لە ڕەخنەی نوێدا ئا ئەو شوێنەیە، کە هەندێجار بە باوکی ڕەخنەی نوێ ناودێریان کردووە.

جۆن کراو ڕانسۆم، کە پاشخان و پاڵپشتییەکی لە ڕەخنەگرانی پێش خۆی هەبوو بە ڕەخنەگرتن بەرامبەر هەمان ئەو کەسانە واتە ئای ئەی ڕیچاردز و تی ئێس ئیلیەت و ئیمپسۆن و بڕۆنتییێر سکالانامە و مانیفێستێکی خستەڕوو کە نخۆی بە ڕەخنەی ئۆنتۆلۆژی (ontological critic) ناوی دەبرد و ئەمەش دەسپێکی ئەم جوڵانەوەیە کە بە ڕەخنەی نوێ ناوبانگی دەرکرد، بنچینەی ڕەخنەی نوێ لەسەر خوێندنەوەی ورد(close reading) و لێکۆڵینەوەی ورد و مایکرۆوییانە، یا لێکدانەوەی دەقناسی بەشەکانی بەرهەمەکە بوو. ئەم شێوازە کاری بە بیر و کەسایەتی نووسەر، یا شاعیر و لایەنە دەقئاوێزانییەکان و پێشینەی بیروباوەڕەکان و دەلالەت و هۆکارە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نەبوو، لە شێوازی ناوبراودا هەڵسان بە لێکۆڵینەوە لە ڕەهەندە ئەدەبی و واتاناسییەکان کە لەناو خوی بەرهەمەکەدا هەبوون گرنگییەکی تایبەتی پێدەدرا. لەتەک

ڕانسۆم پێویستە ئاماژە بە ئالین تەیت (allen tate) و بلاکمۆر(blackmur) و کینس بروک(Kenneth bruke) و کلینیت برۆکس و ڕۆبێرت پێن وارن(Robert Penn warren) بکەین کە لە بڵاوکردنەوەی دیدگا نوێکاندا بەشدارییەکی زۆر و کاریگەریان هەبوو[٩٥].

بنەماکانی ڕەخنەی نوێ

ڕەخنەی نوێ لە بنچینە و بنەماکانی خۆیدا بە سەختی لە ڕەخنەی فۆرمالیزم نزیک بوویەوە و تا ئەو شوێنەی کە هەندێجار ناونیشانی(ڕەخنەی فۆرمالیست)ی لەخۆی دەنا، کلینس بڕوکس کە یەکێکە لە پێشەواکانی ڕەخنە لە وتارێکدا بەناونیشانی(ڕەخنەگری فۆرمالیست) بۆچوونەکانی ڕەخنەگرانی نوێ بەم جۆرە دەخاتەڕوو:

((هەوەڵین سەرنجی ڕەخنەگر لە یەکێتی ئۆرگانیکی بەرهەمەکەیە، واتە گشتگیرییەکی یەکتا و یەکانە، کە بەرهەمە ئەدەبییەکەی هێناوەتەکایەوە، هەروەها ڕەخنەگر پێویستە باس لە پەیوەندییە دژیەکەکانی بەشەکانی ناو ئەم گشتە بکات کە بوونەتە هۆی بونیاتنانی ئەم گشتگیرییە)) لە باوەڕی ئەم ڕەخنەگرانەدا- هاوشێوەی فۆرمالیستەکان هەروەکو ئەوەی دواتر دەیبینین- فۆرم و ناوەرۆک لەیەک جیاناکرێنەوە. فۆرم هەمان ناوەرۆک و ناوەرۆک هەمان فۆرمە. ڕەخنەگرانی نوێ لەگەڵ ئەمەدا هەرگیز بانگەشەکەری ئەوە نەبوون، کە ڕەخنەکانیان تاکە ئامرازی درککردن و تێگەیشتنی بەرهەمە

ئەدەبییەکانە، ئەوان زۆر بە واقیعبینیانەوە بنچینەی ڕەخنەی خۆیان لەسەر ڕەتکردنەوە و نەرێکردنی ڕەهای نووسەر بنیات نەدەنا، بەڵکو ئەم تێڕوانینەیان ڕەتدەکردەوە کە نووســـەر تاکە ســـەرچاوە و تاکە داوەریکـاری واتـا و چەمکی بەرهەمەکە بێت[٩٦]، بە دەربڕینێکی دیکە بیرۆکەی ســـەرەکی و بنچینەیی لە ڕەخنەی نوێدا ئەوە بوو کە واتای دەق لەو ســـیســـتەمە وشـــەیی و وتەییەی کە لەناو هەمان دەقدایە وەرگیراوە.

لە کۆتاییدا دەتوانرێت بنەماکانی (ڕەخنەی نوێ) بەم جۆرەی خوارەوە کورت بکرێتەوە[٩٧]:

بەرهەمی ئەدەبی وەکو دیاردەیەکی زەمەنی ســـەربەخۆ و وەســـتاو لەسەر خودی خۆی تەماشای دەکرێت.

لە شـیکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبیدا پێویسـتە لە بارکردنی ڕەهەندە ژیاننامەییەکانی نووســـەر و مەرج و هۆکارە کۆمەڵایەتی و لایەنە دەروونناســـی و ڕەوشـــتی یا مێژوویییەکان بۆ ســـەر بەرهەمەکە خۆپارێزی بکرێت و هەموو ســـەرنجەکان لەســـەر خودی بەرهەمەکە چڕبکرێتەوە.

لێکۆڵینەوەی دەق گرنگی بە لایەنە بەشـــەکییەکان و شـــیکردنەوەی وردی پێوەندییە پێکەوەبەســـتراوەکان و فراواتاییەکانی ناو پەیکەری پێکهاتەکان (components) ی بەرهەمەکە دەدات.

ڕەخنەی نوێ لەبنەڕەتدا شیکردنەوەیەکی وشەییە، بەو واتایەی کە بەرهەمی ئەدەبی وەکو شێوەیەکی زمان سەیری دەکرێت کە تایبەتمەندی و خاسیەتەکانی لەڕێگەی ڕووبەڕووکردنەوە و بەرامبەرکردنی لەگەڵ زمانی زانست، یا زمانی ئاخاوتن و خستنەڕووی لۆژیکی و باو دەناسرێت. ئەم شیکردنەوەیە لەسەر بنەمای ڕامان و ڕاڤەکاری واتایی و هەڵسوکەوت و کردارە دژیەکەکانی وشەکان و بارودۆخەکانی دەربڕین و ڕەمزەکانی ناو دەق بنیات دەنرێت.

لە ڕەخنەی نوێدا جیاوازی ژانرە ئەدەبییەکان ڕۆڵێکی بنچینەیی گرنگ ناگێڕێت، بەڵکو لە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی پێکڕا چ لە لیریکی و گێڕانەوەیی یا دراماتیکیدا وێنە و ڕەمزەکانی ناو دەق و پێوەندییەکانی وشەکان و ڕازاندنەوە و دیکۆرکاری و پێوەندییە جوانیناسییەکانن، کە پێگەیەکی یەکلاییکەرەوە و دیاریکەریان هەیە[۹۸].

پەراوێزەکانی فەسڵی پێنجەم

1-Barlakhoi

٢- النقدالادبی الحديث، غنيمي هلال، دارالعودة، بيروت ١٩٨٧، ص ٢٨.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٢٩.

4-A Short History of Literary Criticism, by Vernon Hall,London 1963,p.1.

5-Ion.

٦- بڕوانە: نقد ادبی، زرين كوب،ج ١، ص ٢٨١، ٢٨٢.

7- A Short History of Literary Criticism,p.2.

٨- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مبحث «تفكر يونانی»، ميرمحمد شريف، ترجمه جلال الدين مجتبوی، ازكتاب تاريخ فلسفه در اسلام، م.م. شريف، مركز نشر دانشگاهی، تهران١٣٦٤،ج١، ص٢٢.

٩- بۆ زیاتر شارەزایی بڕوانە:

-Cruh,G.M.A.Plato's Thought,London,1935.
-Shorey,Paul.What Plato Said.Chicago,1933.
-Taylor,A.E.Plato,London,1920.

١٠- کتێبی (وتاربێژی) بە تەواوی بە دەست ئێمە گەیشتووە،بەڵام نیوەی زیاتری کتێبی (هونەری شیعر) لەناوچووە.ئەم دوو کتێبە بۆ یەکەمجار لە لایەن (متی بن یونس) لە زمانی سریانییەوە بۆ عەرەبی وەرگێڕدراوە.

11-De Paribus Animaliums.

12-Metrical.

١٣- گرایشهای فلسفی در نقد ادبی، سعید عدنان، ترجمه نصرالله امامی، دانشگاه شهید چمران، اهواز ،١٣٧٦، ص ٣-٧.

14-Harmony.

١٥- ارسطو و فن شعر، ص١١٣. دەبێ سەرنجی ئەوە بدەین،کە ئیفلاتوون هەردوو بنەمای کێش و سەروا بە زیانبەخش دادەنێت و پێیوایە دەبنە هۆی نابووتکردنی لایەنە باشەکانی ژیاری ومەدەنیەت.ئەرستۆ بۆ ڕەتکردنەوەی ئەو بابەتە لەباتی ئەوەی ڕاستەوخۆ ڕووبە ڕووی ئیفلاتوون ببێتەوە لە دووتوێی باسێکدا ئەوە دەخاتەڕوو،کە شیعر لەسەر لاساییکردنەوە دامەزراوە. لاساییکردنەوەو ریتم یان کێش و ئاوازە بەلای مرۆڤەوە ئاساییە ومرۆڤ حەزی پێدەکات.ئەرستۆ لە لایەکی دیکەوە لاساییکردنەوە بە هۆکارێک بۆ فێربوون و وەرگرتنی زانیاری دادەنێ.

16-Logical form.

17- A Short History of Literary Criticism,p.7-8.

18-ibid,8.

١٩- نقد ادبی، زرین کوب،ج١، ص٢٧٩.

٢٠-هەمان سەرچاوە،هەمان لاپەڕە.

٢١- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

-By Water,Ingram: Aristotle,On The Art of Poetry,Oxford 1909.

- Cooper,Lane: The Poetic of Aristotle,Boston,1923.

-ارسطو و فن شعر، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ١٣٥٧.

-Stac,W.T: A Critical History of Greek Philosophy,1956.

٢٢- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج١، ص ٣١٣.

٢٣-هەمان سەرچاوە، ل ٣١٦-٣١٧.

24-Cicro,Marcus Tullius(106-43 B.C)

٢٥- نقد ادبی، زرینکوب،ج١، ص٣١٧-٣١٩.

26-On the Art of Poetry.

٢٧-دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگیرێ،کە ئەرستۆیش فێربوون و فێرکاری بە یەکێ لە سوود و دەسکەوتەکانی شاعیریی دەزانێ وئیفلاتونیش لەم رووەوە پێیوایە،کە رەنگە شاعیران ببنە هۆکاری پەروەردەیەکی خراپ وگوناهباریان دەکات،بەڵام بابەتی چێژ مەسەلەیەکی تازەیەو هۆراس وروژاندوویەتی. بڕوانە:

A Short History of Literary Criticism,p.13-15.
28-An Introduction to Literary Criticism,p.25.
29-ibibd,p.26.

بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی (هۆراس)ەوە بڕوانە:

- Blackeneney, E.H.Horace on the Art of the Poetry. London, 1928.
- Cook, A.S. The Art Of Poetry. New York, 1926.
- Wilkinson. L.P.Horace and His lyric Poetry. Cambridge, 1946.

٣٠- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢ ، ص ٣٠٤-٣٠٥.

٣١- هەمان سەرچاوە،ج ٢، ص ٣٠٦.

٣٢- هەمان سەرچاوە،ج ٢، ص٣٠٧.

33- Longinius, Dionysious Cassius.
34- On the Sublime.
35- An Introduction to Literary Criticism, p 26.

٣٦- نقد ادبی، زرینکوب،ج ا، ص ٣٠٩-٣١٠.

٣٧- هەمان سەرچاوە،ج ا، ص ٣١٢.

38- An Introduction to Literary Criticism, p. 27.
39- Organic unin
40- ibid, p. 28.

٤١- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص٣١١.

42- An Introduction to Literary Criticism, p. 28.

بۆ زانیاری زیاتر دربارەی لۆنگینوس بڕوانە:

- Henn, I.R. Longinius and English Criticism, Cambridge, 1934.
- Henn, TR. On the Sublime, Tr. by W.H. Fyfe. New York, 1927.
- Monk, S.H. The Sublime: A Study of Critical Theories in Eighteenth century, England, New York, 1932.
- Robert s, W.R. Longinius on the Sublime, Cambridge, 1935.

٤٣- دیارە ڕێنیسانس سەرەتا لە ئیتالیا و دواتر لە ئینگلستان و فرەنسا دەرکەوت.

44) An Introduction to Literary Criticism, p. 29.

45) A Short History of Literary Criticism, p. 21.

46) Humanism

٤٧- بڕوانە: مکتبهای ادبی، رضا سیدحسینی، چاپ دوم، انتشارات کتاب زمان، تهران، ١٣٦٥،ج١، ص ٤٤-٤٥.

48) A Short History of Literary Criticism, p. 70-71.

٤٩- نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢، ص ٤٢٠.

٥٠- النقدالادبی، احمد امین، ي٢٩٥-٢٩٦.

٥١- نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢، ص ٤٥٥.

زاراوەی ڕۆمانتیزم لە ڕووی دەربڕینەوە لە وشەی ڕۆمانتیسیسزم Romanticisme ی فرەنسی و ڕۆمانسیزم Romanticimی بەربڵاوترە بۆیە ئەوەمان بەکارهێناوە.

٥٢- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

53) Naturalism

54) Realism

٥٥-نقد ادبی،زرین کوب،ج٢،ص٢٥٦.

٥٦- مکتبهای ادبی،ج ١،ص١٤٣.

٥٧- هەمان سەرچاوە،ج١،ل ٢٢٩.

٥٨-هەمان سەرچاوە،ج١،ل ٢٣٠. لەسەر بنچینەی تێڕوانینێکی هەڵە،ناتورالیسم لە وڵاتی ئێمە بە ڕێبازێکی وەها ناسراوە،کە تەنیا وەسفی جوانیی سروشت دەگرێتەوەو ناشیرینییەکان نا دیدە دەگرێت.ڕوانە:هەمان سەرچاوە،ج١،ص٢٢٩.

59) Positivism.

60) Parnassus.

٦١- مکتبهای ادبی،ج ٢،ص٣٠٥.

٦٢و٦٣- هەمان سەرچاوە،ج٢،ص٣٢٣ -٣٢٤.

64) Sainte Beuve (1804-1869)

٦٥- نقد ادبی زرین کوب،ج ٢، ص٤٦٠

66) A Short History of Literary Criticism, p. 99-100

67) Hippolyte Adophe taine (1828-1893).

68) A Short History of Literary Criticism, p1, 109.

69) Ferdinand Brunetiere (1849-1906).

٧٠- بڕوانە: نقد ادبی زرین کوب،ج ٢، ص٢٦٥.

71) W.Wordsworth (1770-1850).

72) Coleridge (1772-1834)

73) Lyrical; Ballads. First included in the second edition of 1800 revised
with an Appendix, 1802.

74) A Short History of Literary Criticism, p. 79.

75) An Introduction to Literary Criticism, p. 54.

76) Organic unity.

77) Self Justifiying.

78) Self difining.

٧٩-رک: نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢، ص ٤٩٢.

80)Matthew Arnold (1822-1888).

٨١- نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢، ص ٥٠٢.

٨٢- النقدالادبي، احمد امین، ص ٢٨٧.

83) Concept of Criticism, Rene Wellek, London 1971, p. 344.
84) ibid,p. 344.
٨٥- تاریخچه نقد ادبی، هال، ص٢٠٧.
86) the Principles of Literary Criticism.
87) Pratical Criticism.
88) Sacred wood.
٨٩- رک: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص ٩٤-٩٥.
٩٠- بڕوانە هەمان سەرچاوە، هەمان ئەو لاپەڕانە.
٩١- بڕوانە:تاریخ نقد جدید،ص٢٨.
92) Sentimentality
93) William Empson
94) An Introduction to Literary Criticism, p. 69.
95) Cuddon, "New Criticism", p. 422.
96) Critical theory and Practice, p. 222
٩٧- ئەم خاڵەیە وا دەکات، کە ڕەخنەی نوێ زۆر زۆر لە ڕەخنەی فۆرمالیستی نزیک بێتەوە.
98) - Critical Theory and Practice, p.222.
- A dictionary of Literary Terms, Cuddon, p. 422.
- A Glassory of Literary Term, Abrams, p.246-8.
هەروەها: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص ٩٤.

فەسڵی شەشەم

ڕەخنەی دەقەکان، یا ڕەخنەی دەقناسی

ناساندنێکی گشتی

ڕەخنەی دەقەکان و ساغکردنەوەی دەقە ئەدەبییەکان دوو زاراوەی ئاشـــنان، زۆربەی کات وەکو هاوواتای یەکتر بەکار دەهێنرێن و لەڕاستیدا کارکردنێکی هاوشێوەی یەکیان هەیە، بەڵام لەنێو نووسەرە تەقلیدییەکان زاراوی (نساغکردنەوەی دەقەکان)شتێکی باوترە[1].

ڕەخنەی دەقەکان شـارەزایی و کارامەییەکە بۆ ئاشـکراکردنی ئەو هەڵانەی کە لە دەقدا هەن و هونەری هێنانەدەرەوەی ئەو هەڵانەیە[2]، ئەم شـــێوازەی ڕەخنە بە ئامانجی گەیاندنی دەق بەرەو دروســـتی و ڕەسـەنایەتی سـەرەتایی خۆی سـوودی لێ وەردەگیرێت و دەکرێت لە چەند بارودۆخێکی فراوانتر لەوە، کە تەنیا نوســـخەیەک لە دەقەکە بوونی هەبێت، یا چەندن نوســـخە و چاپکراوێکی زۆری بەرهەمەکە بوونی هەبێت بەکار بهێنرێت.

ڕەخنەی دەقەکان کە پێشـــی دەڵێن ڕەخنەی دەقناســـی[٣] یا ڕەخنەی دەقی، وێڕای ئەوەی کە بنەما و دەســـپێکێکە بۆ شـــێوازەکانی دیکەی ڕەخنەی ئەدەبی، بە پڕاکتیترین و پتەوترین تێڕوانینیش لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هەژمار دەکرێت[٤].

کاتێک کە ڕەخنەی دەقەکان لەسەر شکڵی ساغکردنەوەی دەقەکان دەردەکەوێت ڕەخنەگر هەوڵدەدات بە سوود وەرگرتن لە و نوسخانەی کە هەن و بەیارمەتی سەرچاوەگەلی دیکە هەڵە و پەڵە و کێماسییەکانی دەق ڕاســـت بکاتەوە و چاکیان بکاتەوە و بەهەمان ئەو شـــێوەیە ڕەســـەنەی کە لەژێر دەســـتی نووســـەر یا خاوەنی بەرهەمەکە هاتۆتە دەرەوە بگەیەنێت، یا لانیکەم نزیکی بکاتەوە لە شـــێوە ڕەســـەنەکەی خۆی.

ڕەخنەی دەقەکان و بەرهەمە هاوچەرخەکان

ڕەخنەی دەقەکان بەپێچەوانەی بۆچوونەکان تەنیا بەرهەمە کۆن و دەستنووسەکان ناگرێتەوە، بەڵکو دەکرێت لەبارەی دەقە هاوچەرخ و بەرهەمە چاپکراوەکانیش جۆرە ڕەخنەیەکی ڕاســـت و شـــیاو بێت، چونکە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی هـــاوچەرخ دەکرێـــت بەهۆی چەنـــد هۆکارێکەوە لایدابێت لەوەی کە نووسەر مەبەست و مەرامی لێ بووە، لە دەقی دەســـتنووســـدا دەشـــێ وشـــەیەک ســـڕابێتەوە یا بە ڕێنووســـی هەڵە نووســـرا بێت و هەمان ئەم هەڵەیەش کەوتبێتە ناو دەقەکەوە و

ئاشکرایە کە وازهێنان و پەراوێزخستنی ئەم کێماسییانە دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەقەکە بە شێوەیەکی هەڵەدار بڵاوبێتەوە[٥].

هەندێجار چاپە جۆراوجۆرەکانی بەرهەمێک کە کاتێکی زۆر بەسەر هەوەڵین بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکە تێنەپەڕیوە جیاوازیگەلێکی زۆر لەڕووی وشە و تەنانەت دەربڕینەکانیش نیشان دەدات و ئەم جیاوازییانە بە هەر هۆیەک بێت پێویستی بە بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەی دەقناسی هەیە[٦]. ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقە نوێکان هەندێجار بەشێوەی پێداچوونەوە و بەئاگاداری و داوای خاوەن بەرهەمەکە دەکرێت و دەرئەنجامەکەی بۆ بەها و مانەوەی دەقەکە شتێکی گرنگ و پێویستە[٧].

هەر چۆنێک بێت، ئەگەرچی ڕاستکردنەوە و پێداچوونەوەی دەقە چاپکراوەکان تا ئەندازەیەکی زۆر لە دەقە دەستنووسەکان ئاسانترە، بەڵام دەقە چاپکراوەکانیش دەکرێت لە هەندێک لایەندا بە ئەندازەی دەقە بەدەست نووسراوەکان لەڕووی دانانەوە و نووسینەوەی دروستی وشەکان یا دەربڕینەکان کێشە دروستکەر بن.

کورتە مێژوو و پێشینەیەکی ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقەکان

ڕەخنەی دەقەکان لە مێژووی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا پێشینەیەکی یەجگار کۆنی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی بەر لە لەدایکبوونی مەسیح و لەنێو یۆنانییە کۆنەکاندا چالاکییەکی ناسراو و باو بووە.

ساغکردنەوە و ڕەخنەی دەقەکان لەنێو زانایانی ئەسکەندەرییە بە تەوەرێکی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان هەژمار دەکرا، چونکە نوسخەگەلێکی زۆری بەرهەمە زانستی و ئەدەبییەکان، کە لە کتێبخانەکانی ئەسکەندەرییە دەپارێزران بۆ دەست گەیشتن بە دەقێکی پاڵفتە و مشتومااڵکراو دەخرانە ژێر لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی ڕەخنەگرانە و ئەمیندارە کارامەکانی ئەم کتێبخانانە کە باناوبانگترینیان(ئەریستۆقان)[8]ی خەڵکی(بیزانس)[9] بووە بە ڕاستکردنەوە و مشت و ماڵکردنی شیعرەکانی هۆمێر لەوانە(ئەلیادە و ئۆدیسا) و بەرهەمی تەواوی نووسەرانی یۆنانی هەڵساون[10].

باوانی کڵێسا پاشتر سوودیان لە زۆرێک لە تەکنیکەکانی ڕەخنەی دەقی لەسەر شێوازی بەکاربردنەکانی ئەدیبانی یۆنانی و ئەسکەندەری وەرگرت و بە جێبەجێکردنیان لەسەر تایبەتمەندییەکانی کتێبەکانی پەیمانی کۆن و پەیمانی نوێ(تەورات و ئینجیل) هەڵسان بە ڕاستکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی کتێبی پیرۆز.

لە دەوروبەری سەدەی چوارەمی زایینیدا ڕەخنەی دەقەکان بە تەواوەتی جێگیر و فراوان بوو، تائەوەی کە (سانت ئۆگستین)[11]یش ئەو توانا و دەرفەتەی بەدەستهێنا کە بابەتەکانی وابەستە بە ڕەخنەی دەقی بخاتە ژێر تیشکی تێڕامان و هەڵسەنگاندن.

کەلەپوری لێکۆڵینەوە دەقناسییەکان پاشتر لە سەدەکانی ناوەڕاستیشدا بەردەوامی هەبوو و بەهێز بوو و لە قوناغەکانی

دواتریش سەردەمێک بەهۆی کێشکردنە تایبەتییەکانی خۆی سەرنجی هەندێک لە شاعیر و نووسەرانی گەورەشی بەرەو ڕووی خۆی ڕاکێشا بۆ نموونە (میلتۆن)ی شاعیری ناسراوی ئینگلیزی لەسەر بنەمای ئەو دۆکیۆمێنت و نووسراوانەی کە هەبوون چەند تێڕامانێکی لە ڕەخنەی دەقەکان هەبووە و گرنگترین کاری ئەو بریتییە لە پەراوێزنووسی و ساغکردنەوە و پێداچوونەوە بەسەر دەقە تراژیدییەکانی (ئۆرۆپیدس)ی شانۆنامەنووسی کۆنی یۆنانی. ئەم پەراوێزنووسییە پێکڕا چاکسازی لە وشەکان و جێگۆڕکێی وشە و دەربڕینەکان و خاڵبەندی و هەندێک لە پێشنیازە دەقناسییەکان دەگرێتەخۆی[12]، شایەنی گوتنە ڕەخنەی دەقەکان بەشێوە زانستی و نوێکەی خۆی لە سەدەی نۆزدەیەمی زاینییەوە لەنێو ئەوروپییەکاندا بووە شتێکی باو.

ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقەکان لە کلتوری ئیسلامیشدا پێشینەیەکی دێرینی هەیە و وا دەردەکەوێت کە لە سەدەی سێیەم بەدواوە برەوێکی چاکی پەیدا کردووە. یەکێک لە کۆنترین ئەو بەرهەمانەی کە لە دەقە ئیسلامییەکاندا خراوەتە بەر ڕەخنە و ساغکردنەوە کتێبی(المجسطی)[13]یە، کە (سهل بن ڕەبان تەبەڕی)ی خەڵکی(مەڕو) بۆ عەرەبی وەریگێڕا و حەججاج بن یوسف مطرحاسب لە دەوروبەری ساڵی ٢١١کۆچی- هەیقی تێڕاما و چاکسازی تێدا کرد و پاشان(حنین بن اسحاق) و دوای ئەویش(محمد التبانی= لە ٣١٦ی

کۆچی- هەیقی مردووە) ڕاستکردنەوە و پاکسازییان بۆ هەمان وەرگێڕان کرد[١٤].

پێشینەی ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقەکان بۆ چەند سەدەیەک لەمەوبەر دەگەڕێتەوە، یەکێک لەو کەسانەی کە دەستی بۆ ئەم جۆرە کارە بردووە سەنایی غەزنەویی شاعیری ناوداری ئێرانییە، کە دیوانی (مەسعوود سەعد)ی ساغکردۆتەوە[١٥].

وا دەردەکەوێت کە ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقە فارسییەکان لە سەدەی نۆیەم بەدواوە بڕەوێکی زیاتری پەیداکردووە، یەکێک لەو بەرهەمانەی کە لە دەوروبەری هەمان سەردەم بە بەرامبەرکردنی چەند نوسخەیەکی کۆن ساغکرایەوە شانامەی باینسقەرییە، کە خاوەن ناوبانگێکی زۆرە[١٦]، لەپاش ئەوە لە سەردەمی سەفەویدا بەرهەمگەلێی وەک دیوانی حافز و مەسنەوی مەعنەوی و خەمسەی نیزامی خرانە بەر ڕەخنە و ساغکردنەوە[١٧].

لە سەدەکانی یازدەیەم تا سێزدەیەمی کۆچی نیمچە قارەی هیند بە یەکێک لە ناوەندە گرنگەکانی ڕاستکردنەوە دەقە فارسییەکان هەژمار دەکرا و بەرهەمگەلێکی زۆر لەڕێگەی ئەدیب و شیکەرەوەکانی ئەو وڵاتە ڕەخنەکاری و ساغکردنەوەی بۆ کرا. لەم قۆناغەدا لە نیمچە قارەی هیند چەند ئەدیبێک پێیان نایە ناو مەیدانی ڕەخنەکاری دەقەکانەوە، کە بەشی زۆری تەمەنیان لەم پێناوەدا سەرف کرد بۆ نموونە عەبدوللەتیفی عەببباسی(لە ١٠٤٨ یا ١٠٤٩ی کۆچی- هەیقی

مردووە) حەدیقەی حەقیقی سەنایی لەسەر بنەمای چەندین نووسخە ساغ کردەوە و ئامادەکرد و نوسخەیەکی مەسنەوی مەعنەوی لەسەر بنەمای زیاتر لە حەفتا نوسخەی دەستنووس هێنایەکایەوە[18]، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا ئەوەی جێگەی باسە ئەوەیە، کە ڕەخنە و ساغکردنەوەی پێشینان بۆ دەقەکانی پێشوو بەهۆی ئەوەی کە لە تەکنیکی زانستی و ڕەخنەکاری ئاگادار نەبوون و زۆربەی کات شارەزاییان لە قۆناغە زانستییەکانی نوسخەناسی نەبووە، بۆیە پڕن لە کێماسی و نادروستی و زیادەخستنەسەرە بێسوود و پاش و پێش کردنە ناپەسەندەکان لە دێڕ٤ و دەربڕینەکاندا[19].

ساغکردنەوەی دەقە فارسییەکان بەشێوازە زانستی و نوێکەی خۆیەوە لەسەردەمی بڵاوکردنەوەی نوسخە دەستنووسە فارسییەکان لە هیندستان لە ڕێگەی ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە دەستی پێکرد و یەکێک لە هەوەڵین ئەو بەرهەمانەی، کە بەم شێوازە ساغکرایەوە و چاپکرا گوڵستانی سەعدی بوو، کە لەسەر بنەمای نوسخەیەک ، کە وا دەردەکەوێت بە یەک ئەڵقە و پێناو دەگاتەوە نوسخە ڕەسەنەکەی خۆی بە کۆششی (ا.سپرینگەر=A.sprenger) لە ساڵی ١٨٥٢ی زایینی لە کالکۆتا بڵاوکرایەوە.

٤: لە دەقەکەدا نووسراوە ادبیات، کە بە واتای ئەدەب دێت، بەڵام پێدەچێت مەبەستی نووسەر (ابیات)بێت، کە بەواتای دێڕەکان دێت و ئەمەش لەگەڵ کۆنتێکستی ڕستەکەدا گونجاوترە بۆیە دەشێ ئەمە هەڵەی تایپ بێت.و.

لە سەدەی ئەمڕۆماندا مامۆستایانی هەمیشە لەیادی وەک عەللامە قەزوینی و مامۆستا عەبباس ئیقبال ئاشتیانی یەکەمین کەسانێک بوون، کە دەستیان بۆ ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی ڕەخنەگرانەی دەقەکان لە ئێراندا برد ، سەرەڕای ئەوانە لێکۆڵەر و مامۆستایانی دیکەی وەک خوالێخۆشبوو بەدیعولزەمان فروزانفەر و سەید موحەممەد مشکوە و جەلالەددینی هوماییش لەم پێناوەدا کۆششێکی زۆریان کردووە و ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقەکان بە شێوازە نوێکەی قەرزاربارى هەوڵەکانی ئەوانە[٢٠]، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا هێشتا بۆ گەیشتن بە قۆناغەکانی پێگەشتن و کەماڵ لە ڕەخنەی دەقەکانی فارسیدا ڕێگەیەکی درێژ لە بەردەممان دایە.

گرنگی و پێویستی ڕەخنەی دەقەکان

گشت تیۆریستانی ڕەخنەی ئەدەبی لەم خاڵەدا کۆکن کە هەر جۆرە ڕەخنەکارییەک لە دەقە ئەدەبییەکاندا وابەستەیە بە بوونی دەقێکی دروست و باوەڕپێکراو، چونکە ڕەخنەگر دەبێت دڵنیایی و متمانە بەدەست بهێنێت لەوەی کە لە هەمان ئەو بەرهەمە دەکۆڵێتەوە کە لە ئەسڵدا لەژێر دەستی خاوەنی بەرهەمەکە، واتە شاعیر یا نووسەر هاتۆتەدەرەوە، ئەو پێویستییەی کە وتمان لەبارەی بەرهەمە چاپکراو و نوێکانیش هەر ڕاستە، بەڵام لەبارەی دەقە کلاسیکییەکان شتێکی خۆ لێ لانەدراوە، چونکە دەقەکانی پێشینان بەهۆی بەبەرزدانان، یا هەڵە جۆراوجۆرەکانی نووسەر و نووسخەنووسەکانەوە زۆربەی

کات دوچاری دەست تێوەردانێکی ناهۆشیارانە بوونەتەوە، دەست تێوەردانێک کە هەندێجار ڕاستەوخۆ دەقە ئەدەبییەکانی خراپ کردووە و وایلێکردووە کە شیاوی سودلێوەرگرتن نەبێت.

بە دەربڕینێکی دیکە گرنگی ڕەخنەی دەقەکان ، کاتێک زیاتر هەستی پێدەکرێت کە ڕەخنەگری ئەدەبی ڕووبەڕووی چەند دێڕێکی شێواو و بێ واتا و کێش و سەروای عەیبدار و وشە و دەربڕینە دەسکاریکراوەکان دەبێتەوە[٢٢] و سەرنجام کارەکەی ئەو بەهۆی شێواوی دەقەکە دەوەستێت و هەر جۆرە چالاکییەکی ڕەخنەگرانەی وابەستە پێی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی ، کە بۆ بەردەوامیدان بە کارەکە دەقێکی چاککراو و پاکتاوکراوی لەبەر دەست بێت و بەم هۆیەوەیە کە دەگوترێت: ڕەخنەگری دەقی(= دەقناسی) هەوەڵین کەسێکە لە کۆمەڵی ڕەخنەگران کە جەستەی دەقی ئەدەبی بۆ تێکارییەکی زیاتر ئامادە دەکات.[٢٣] بۆ نموونە نووسخە جۆراوجۆرەکانی دیوانی حافز لەماوەی چەند سەدەدا بە چەند هۆکارێکی جۆراوجۆر کە لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونیان لە دەرەوەی سنوری کارەکەی ئێمەدایە دوچاری چەند کەموکورتی و گیروگرفتێک بوونەتەوە، کە دەشێت گشتیان لەم حەوت خاڵەی خوارەوەدا دەست نیشان بکەین:

- هەندێ لە نوسخەکان غەزەلە ساختەکان لەخۆدەگرن.
- هەندێک لە نووسخەکان غەزەلە ڕەسەن و ئۆرژیناڵەکانیان تێدا نییە.

- هەندێک لە غەزەلە ڕەسەنەکان چەند بەیتێکی ساختە لەخۆ دەگرن.
- هەندێک لە غەزەلە ڕەسەنەکان بە شێک لە بەیتە ڕەسەنەکانیان تێدانییە.
- لە زۆرێک لە غەزەلە ڕەسەنەکاندا ڕیزکردنی دێڕەکان شێوەیەکی شێواوی هەیە.
- دانان و ڕیزکردنی وشەکان لە زۆرێک لە بەیتە ڕەسەنەکان هەڵەیە یا دەسکاریکراوە.
- هەندێک لە شیعرە ڕەسەنەکان ، کە سەربەخۆن(بەتایبەت مەسنەوییە هاوکێشەکان) بەشێوەیەکی هەڵە لەگەڵ یەکتر تێکەڵکراون و لەسەر شێوەی تاکەشیعرێک دانراون و مامەڵەیان لەگەڵ کراوە[٢٤].

ئاشکرایە کە سەرەڕای ئەم کێماسییانە هەر جۆرە ڕەخنەیەک لە دیوانی حافزدا پێویستی بەهەوڵێکە بۆ دەستگەیشتن بە دەقێکی ڕاستکراوەی پتەو و ڕەسەن.

ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقەکان لەگەڵ ئەو پێگە دیار و تایبەتەی خۆی و ئەو هەموو وردەکاری و گرنگییەی کە تێیدایە، نابێت وەکو دوا ئامانج سەیری بکرێت و بەسەر ڕەهەندەکانی دیکەی ڕەخنەی ئەدەبی بار بکرێت و بسەپێنرێت، چونکە دەشێ دەقناسان دەقی ئەدەبی بە تیژبینییە تایبەت و هۆشمەندانەکانی خۆیان بخەنە ژێر

تیشـــکی لێکۆڵینەوە و پشـــکنین، لەکاتێکدا ئاوڕ لە ڕەهەندە هونەری و ئەدەبییەکـــان، یـــا مێژوویییەکـــانی بەرهەمەکە نەدەنەوە و چـــالاکییە ڕەخنەییەکانیان لەچوارچێوەی ڕەخنەی دەقەکاندا نەچێتەدەرەوە[٢٥].

گۆڕانکاری و ساختەکاری لە دەقەکاندا

ئەو ئەرەکە ســـــەرەکییەی ڕەخنەی دەقناســـــی لەخۆی دەگرێت هێنانەدەرەوە و چاکسازیکردن و ڕاستکردنەوەی ئەو گۆڕانکارییانەیە کە بەپێی ڕۆژگار یا بەهۆکاری ڕووداوەکان و لایەنە تایبەتەکانەوە دێتە ناو دەقەکان و بەم هۆیەوە ئاشنایەتی لەگەڵ ڕەهەند و لایەنەکانی ئەم گۆڕانکـــاری و لادانـــانە لەپێش چوونەنـــاو لێکۆڵینەوە دەربـــارەی شێواز و تەکنیکی ڕەخنەی دەقەکان شتێکی گرنگە.

میراتە ئەدەبییە کۆنەکان هەر لە بەرهەمە پەخشـــانییە جۆراوجۆرەکان تا دیوانەکانی شاعیران زۆربەی کات بەهۆی لاوازی ئاستی هۆشیاری نووســـــەران یا هۆکارگەلێکی دیکە کە دێن، دوچاری چەند لادان و گۆڕانکارییەک، یا زیادە خســـــتنەســـــەرێک هاتوون کە بنەبڕکردن و چاککردنیان پێویستی بە ئاگایی و وردبینی و هەوڵێکی جیددیانە هەیە.

ئەو گیروگرفتانەی کە لەســـەر شـــێوەی دەســـت تێوەردان یا هەڵەی نووســـــەرەوە و نووســـــخەنووســـــەکان هاتۆتە ناو دەقە کۆنەکانەوە یەکێکە لە باوترین و پێشبینیکراوترین ئەو گۆڕانکارییانەی کە دەکرێت دەقی ئەدەبی لە دروســـتی و ڕەســـەنایەتییەکەی خۆی دور بخاتەوە. هەندێک لەم کێماســـــی و گۆڕانکارییـــانە بەهۆی هەڵەخوێندنەوەی

نووســـــەر، یـا هەڵەی گوێ لێگرەکەی-ئەگەر دەقەکە لەســـــەر ئەو نووسـرابێتەوە- دێنەپێشـەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا نزیکی و لێکچوونە وێنەییەکانی هەندێک لە پیتەکان لەگەڵ یەکتریدا و شـــــێوازی تایبەتی نووســـــین و خەتیش دەبنە مایەی ئەم جۆرە گیروگرفتانە بۆ نموونە لەو دێڕە شیعرەی خوارەوەی سەعدی ڕەنگە بەم هۆیەوە بووبێت کە وشەی(حور) بە (مور)گۆڕاوە:

سبزپوشان خطت بر گرد لب همچو مورانند گرد سلسبیل

نووسەرەوە لەم دێڕەدا پیتی (ح)ی بەشێوەیەکی پڕ نووسیوە کە بە (م) خوێندراوەتەوە و لەئەنجامدا خوێنەر و نووســـــەرەوەکانی دواتر (حوران)یان بەشێوەی (موران) خوێندۆتەوە[٢٦].

وێڕای هەڵە و نائاگایی، یا مەبەســـــت و مەرامگەلێک کە هەندێجار بۆتە هۆی دەســـــت تێوەردانی نووســـــخەنووســـــەکان هۆکارگەلێکی دیکەش شـــــایەنی باســـــکردنن لەوانە یەکێک لەم هۆکارانە هەوڵی نووسـەرەوەیە بۆ بەخێرایی نووسین و کاری زیاتر بۆ بەدەستهێنانی دەسهەقی زیاتر، چونکە سەردەمێک لەبەرگرتنەوەی کتێب تاکە ڕێگەی بژێوی ژیانی نووســـەرەوە و نووســـخەنووســـان بووە و بەم هۆیەوە ماندوێتی و هەڵەی چاوی نووسەرەوان دروستی نووسخەی خستۆتە مەترسییەوە[٢٧].

هەندێجار وا دەهاتە پێشـــــەوە، کە نووســـــەرەوەکان تایبەتمەندییە شـــــێوەزارییەکانی دەقیان درک نەدەکرد و هەندێک لە نووســـــین و

تۆماره دروستەکانیان به هەڵە دادەنا و بەم هۆیەوە لەدەقدا بە مەرامی چاکسازیکردن لە هەڵە ئەگەرییەکان(ئیحتیمالییەکان)دەستوەردانیان دەکرد و بەدەربڕینێکی دیکە هونەر و وەستاکاری خۆیان تێدا دەنواند .

نموونەیەکی دیکە لە دەستێوەردانی نووسەرەوەکان هێنانەناوەوەی پەراوێزەکانی کتێبەکانە بۆ ناو دەقەکە، ئەم پەراوێزانە، کە زۆربەی کات بەهۆی خوێنەرانێکی نەناسراو لە گۆشە و تەنیشتی کتێبەوە دەنووسران، نووسەرەوە و نووسخەنووسانی دواتر دەخستە هەڵەوە و ئەوانەیان وەکو بەشێکی دەقەکە هەژمار دەکرد و لە لەبەرگرتنەوەی دواتری کتێبەکەدا دەیانخستە ناو دەقەکە و دەبوونە مایەی چەند پاشکۆ و زیادەخستنەسەرێکی ناڕەسەن لە دەقەکەدا.

گۆڕانکاری و گیروگرفتەکانی دەق هەندێجار ڕاستەوخۆ لە ئەگەر و مەزەندەی هەڵەی نووسەرەوەکان سەرهەڵدەدات و وابەستە دەبێت بە توانای شاعیر لە بەکارهێنانی وشەکان و بونیات، یا تەنانەت پەیوەست دەبێت بە تەنگ و چەڵەمەکانی کێش و سەرواوە، ئەم گۆڕانکارییانە لە هەندێک بواردا زۆرجار دەبێتە هۆی نادیاری و ئاڵۆزی، یا بێتوانایی لە گەیاندنی بابەتدا. ڕەخنەگری دەقەکان دەبێت ئاگاداری ئەم جۆرە کەموکوڕییانە بێت و ئەگەرچی ڕێگەی پێنادرێت گۆڕانکاری لە دەقەکەدا بکات، بەڵام هەرچۆنێک بێت ڕوونکردنەوە و ئاماژەگەلێک لەلایەن ئەوەوە دەکرێت شتێکی ڕۆشنکەرەوە و بەسوود

بێت، ئەو کەمتەرخەمی و لەبەرچاونەگرتنانەی، کە گوتران لە بەکارهێنانی شاعیرانی پێشینان هێندە نییە بۆ نموونە لەم دێڕەی خوارەوەی مەنوچەهریدا وشەی(مؤَّذن) بەشێوەی(مؤذ ْن) و وشەی (محب ِر) بەشێوەی (محب–ر)هاتووە:

نعایم پیش او چون چار خاطب به پیش چار خاطب چار مؤذن[۲۸]

به زیر پر قوش اندر همچون چرخ دیباها

به پر کبک بر خطی سیه چون خط محبرها[۲۹]

یا سەعدی لەو دێڕەی خوارەوە کرداری(نوشیدن)ی بۆ هەنگوین و مریشک و بەرخ بەکارهێناوە لەکاتێکدا هەرچەندە بەکارهێنانی ئەم فرمانە بۆهەنگوین شیاوە، بەڵام بێگومان بۆ مریشک و بەرخ نەشیاوە مەگەر بە یاریدەی ڕوونکردنەوە تایبەتەکان[۳۰] نەبێت:

کسان شهد نوشند و مرغ و بره مرا روی نان نبیند تره[۳۱]

دەست وەردانە چێژداریيەکانیش هەمیشە بە یەکێک لە هۆکارەکانی گۆڕانکاریيەکان یا ئەو دەستێوەردانانە دادەنرێت، کە خۆیان خزاندۆتە ناو دەقەکانەوە[۳۲]، ئەم دەست تێوەردانانە زۆربەی کات بە بیانووی جوانترکردن یا چاکترکردنی دەق بووە و ئەگەرچی یەک بەباری خۆی دەکرێت بە جۆرە داوەریکردنێکی چێژداری سەیری بکرێت، بەڵام واقیعیەت ئەوەیە کە ئەم جۆرە دەست تێوەردانە لەڕووی دەقناسی و ڕەخنەی دەقەکانەوە شتێکی ناڕەوا و بێسوودە، چونکە لە گشت

باڕێکدا ئەم شێوە جوانترە، تەنانەت ئەگەر بەکردارەکیش ببێتە مایەی بەرزوبالاکردنی جوانی بەرهەمەکە وابەستە نییە بە شاعیر یا نووسەرەوە، بەڵکو بە ساختە و گۆڕانکاری نووسەرەوە یا ساغکەرەوە لێی دەڕواندرێت.

ئەم خاڵە سەبارەت بە دەستێوەردانی چێژدارانە ، کە لەلایەن نووسەر یا شاعیر، یا بەگشتی لەلایەن خاوەنی بەرهەمەکەشەوە بووبێت شتێکی ڕاستە. لە باڕێکی وەهادا بارودۆخەکە تەواو جیاواز دەبێت بۆ نموونە وادەردەکەوێت، کە حافز بەشێک لە وشەکان، یا دەربڕینەکانی غەزەلەکانی خۆی گۆڕی بێت، ئەم خاڵە کە تەنیا مایەی سەرنج و تێڕامانی لێکۆڵەرانی حافزناسییە، لەبارەی تێکڕای شاعیران یا نووسەرانیش لەئارادایە و لەبنەڕەتتدا لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاواشدا شتێکی بێ پێشینە نییە، بۆ نموونە دەربارەی جێمس جۆیس(١٨٨٢-١٩٤١)ی نووسەری ناوداری ئیرلەندی وایان نووسیوە، کە ئەو لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا(ئۆلیسیسulysses) هەندێک لە هەڵە و دەستکاریکردنە پیتچنی و چاپییەکانی بەباشتر لە دانان و ڕیزکردنەکانی خۆی داناوە و لە دەقی بەرهەمەکەی خۆیدا شوێنی بۆکردووەتەوە و پاڕێزگاری لێکردوون[٣٤]. لە بارودۆخێکی وەهادا هەڵبەتە بارەکە جیاواز دەبێت و گۆڕانکارییەکە پێویستە لە زومرەی جۆرە پێداچوونەوە و سەرلەنوێ خوێندنەوەیەکی خاوەنی بەرهەمەکە

بۆ بەرهەمەکەی خۆی لێی بڕوانرێت و وەکو شـێوەیەکی دروسـت و ڕەسەنی دەقەکە دابنرێت و بپارێزرێت.

مەرج و تایبەتمەندییەکانی ڕەخنەگری دەقەکان

ڕەخنەی دەقەکـان پێکهـاتەیەکە لە زانین و هونەر. ڕەخنەگر لە مەیدانێکی وەهادا پێویسـتە سـەرباری هۆشـیارییە تەکنیکییەکانی وابەستە بە نووسخەناسی و وردەکارییەکانی و هەروەها ئاشناییەتی لە پڕۆسـەی سـاغکردنەوەی دەق، خاوەنی چێژ و مەعریفەیەکی ئەدەبیش بێت تا داوەریکردنەکەی لەبارەی دروسـتی ئەو دەقەی کە سـاغیکردۆتەوە ببێتە جێگەی باوەڕ و تەنانەت سـەرتریش لەمە دەگوترێت کە ڕاستکەرەوەی شایستە و ڕەخنەگری خوازراو کەسێکە کە لەیەک کـاتـدا کتێبنـاس، ڕەخنەگر، مێژوونووس، نوسـخەنـاس، خەتناس و زمـانەوان و فەلسـەفەزانیش بێت[٣٥]. ئەم مەرجانە بەم هۆیەوەیە، کە هیچ ڕاسـتکەرەوەیەک ناتوانێت بە کۆمەکی مەزەندە و زەینی خۆی لایەنە زمانی ، مێژوویی ، هەواڵ و بەسـەرهاتەکان، وتە و ناوە کەسـی و جوگرافییەکانی بەرهەمێکی نەناسـراو بخاتە ژێر لێکۆڵینەوە و سـەرنجامیش سـاغی بکاتەوە، کەواتە کـاری ئەو سـەرەڕای زانیاری و هۆشـیارییە پێویسـتەکان لەم زەمینەیەدا ، پێویسـتی بە توانا و تاقەتێکی تەواو بۆ پێداچوونەوە بە سـەرچاوە و دەقە جۆراوجۆرەکان و لەسەرخۆیی و هێمنی دەبێت[٣٦].

لە سەردەمی ئەمڕۆماندا هەر جۆرە چالاکییەکی لێکۆڵینەوەکاری وابەستەیە بە شارەزاییەکانی زانیاری بەدەستهێنان و پشت بەستن بە توانستەکانی تەکنەلۆجیای زانیاری.ڕەخنەگری دەقەکان پێویستە لە بەکارهێنانی تۆڕەکانی زانیاری گەیاندنیش ئاگادار بێت و بتوانێت ئەو سەرچاوە و ژێدەرانەی کە مەبەستیەتی لە کتێبخانە جۆراوجۆرەکان بەدەست بهێنێت و لەم ڕووەوە ئاشناییەتی لەگەڵ کتێبخانە گرنگەکان و هەروەها ئاشنایەتی بە پێرست و کتێبە ژێدەرییەکان(ئینسکلۆپیدییەکان) و شێوازە جۆراوجۆرەکانی دانان و تۆمارکردنیان لەڕیزی ئەو ئامرازنەن کە ڕەخنەگری دەقەکان پێویستە خۆی پێیان پێبگەیەنێت[٣٧].

بەهەمان ئەو شێوەیەی کە پێشتر گوترا کاری ڕەخنەگری دەقەکان تەنیا پشت بەستن بە زانیارییە زانستی و شارەزایی و کارامە تەکنیکییەکان نییە، چونکە سەرەڕای ئەم بابەتانە چەند بۆنە و لایەنێکی بەشەکیش دێتەپێشەوە کە ڕەخنەگر پێویستە لەڕێی داهێنان و خولقاندن و ئەزمونگەرایی ڕەخنەگرانەی خۆی دەرەقەتیان بێت و بەهەر حاڵ چەند لایەنێک لە کارەکە لە ڕیزی تێگەیشتنە داهێنەرانە و خولقێنەرانەکاندایە.

پرۆسەی ڕاستکردنەوەی دەقەکان

بە سەرنجدان لە بابەتەکانی پێشوو لەوە تێدەگەین، کە هەوڵی ڕەخنەگر و ساغکەرەوەی دەقەکان ئەوەیە، کە بە سوود وەرگرتن لەو

نوســـــخانەی کە هەن دەقێک بهێنێتەکایەوە کە لە تڕۆپکی نزیکایەتی بێت لەگەڵ دەقە ئۆرژیناڵەکە و ئەو دەقەی کە لەژێر دەســـتی خاوەن بەرهەمەکەدا هاتۆتەدەرەوە. ڕاستکەرەوە(ساغکەرەوە) بۆ ئەنجامدانی ئەم ئەرکە پێنج قۆناغ تێدەپەڕێنێت، هەر یەک لەم قۆناغانە دەشـــێت گونجاو بێت لەگەڵ دەقێک کە دەخرێتە ژێر ڕاســـتکردنەوە و لەڕووی ڕاددەی گرنگییەوە خاوەن گرنگییەکی زیاتر یا کەمتر بێت، قۆناغەکان بریتین لە:

کۆکردنەوەی نوسخەکان.

1. لێکۆڵینەوە و پشکنینی نووسخەکان.
2. هەڵبژاردنی نوسخەی سەرەکی.
3. ڕاستکردنەوەی نوسخەی سەرەکی.
4. باس و شـــیکردنەوە و ڕوونکردنەوەکانی وابەســـتە بە دەقە ڕاستکراوەکە.

١.کۆکردنەوەی نوسخەکان

نوســـخە وشـــەیەکە بۆ هەر بەرهەمێکی دەســـنووس، تایپکراو، بەدەســـت نووســـراو، یا چاپکراو بەکاردێت. بۆ ڕاســـتکردنەوەی دەق پێویســـتە هەموو نووســـخەکانی وابەســـتە بە بەرهەمەکە بەشـــێوەیەکی مـاندونەناســـــانە کۆبکرێنەوە، مەگەر ئەوەی کە ئـاشـــکرا بێت کە نوسخەیەک بێ بەها و بایەخە.

مێژووی مردنی نووســـەر یـا خـاوەن بەرهەم بنەمـایەکە بۆ ڕەچاوکردنی ڕێکخستنی زەمەنی نوسخەکان و بەم هۆیەوە ئاشکرایە کە نوسـخەی کۆنتر ئەو نوسـخەیەیە، کە نووسـینەوەکەی نزیکتر بێت لە مێژووی مردنی نووســـەر، لە ڕوێکی دیکەوە وا بـاوە کە ئەو نووســخانەی وابەســتە بن بە پاش مێژووی مردنی نووســەرخاوەن بەها و بابەخێکی بەرز نین.

ڕەنگە لە هەندێ بواردا کۆکردنەوەی تەواوی نووســـخەکـان بۆ لێکۆڵەر بەهەر هۆیەک بێت شـتێکی ناکردە و نەشـیاو بێت، بەڵام هەر چۆنێت بێت هەوڵدانێکی یەجگار زۆر لەپێناو کۆکردنەوەی نووســـخە ڕەســـەنەکـان شـــتێکی گرنـگ و پێـویســـتە. کـاتێـک کە ساغکەرەوە(ڕاستکەرەوە) هەست بکات کە نزیکەی هەشتا لە سەدی نووسخەکان و هەروەها ڕەسەنترین و ڕاستترین نووسخەکانی لەبەر دەستدایە دەتوانێت دەست بە کارەکە بکات، چونکە کارێکی لەم جۆرە باشـــترە لەوەی کە بۆ هەمیشـــە لە چاوەڕوانی کۆکردنەوەی تێکڕای نووسخەکان بێت و ئەو دەقەشی کە مەبەستە هەرگیز بڵاونەبێتەوە و نەکەوێتە بەردەســـتی هەواداران. ئەوەی شـــایەنی باســـە کە، ئەگەر دەقێکی باوەڕپێکراوتری بەرهەمەکە لە داهاتوودا، یا دوای کۆتاییهاتنی ڕاستکردنەوە و چاپکردن بەدەست بکەوێت دەکرێت وەکو دەرفەتێک بێت بۆ ســـەرلەنوێ چاوخشـــاندنەوە بە بەرهەمەکە و دەســـتکەوتە

نوێکان بەشـــێوەی گوتارێک، یا پاشـــکۆیەک بخرێتە ســـەر دەقە ساغکراوەکە.

کاتێک کە هەموو یـا زۆرینەی نوســـخە کۆن و ڕێک و پێکەکـانی بەرهەمێک ئامادە بێت بەشـــێکی گرنگ لە کارەکە بەکۆتا هاتووە، چونکە سەختی و دژواری لە کاتێکدایە، کە ئەو نووسخانەی لەئارادان هەڵە و باوەپێنەکراو بن و ڕاســـتکەرەوە بیەوێت لەم نوســـخە هەڵانە دەقێکی پاکسازکراو و مشتومالّکراو دەربخات[٣٨].

٢.لێکۆڵینەوە و پشکنینی نوسخەکان

کۆکردنەوە ولێکۆڵینەوەی نوســـخەکان لە ڕاســـتیدا قۆناغگەلێکی هاوکات و نزیکیان لەگەڵ یەکتردا هەیە، چونکە لەم قۆناغەدا پێویســتە پلان دابنرێت کە پێویستە کام لە نووسـخەکان کۆبکرێنەوە. ئەم پلانە لەم ڕووەوەیە کە هەر نوســـخەیەکی بەرهەمەکە وێڕای ئەوەی کە نوســـخەیەکی بەرهەمەکەیە ناکرێت شـــیاوی ســـود لێوەرگرتن بێت، بەڵکو ئەم کۆکردنەوەیە پێویستی بە دوربینی و قوڵبوونەوە هەیە.

٣.هەڵبژاردنی نوسخەی سەرەکی

هەڵبژاردنی نوســـخەی ســـەرەکی کارێکی ورد و ســـەختە، چونکە ڕاستکەرەوە لەم قۆناغەدا پلان دادەنێت کە کام نوسخە بکاتە بنەڕەت و بنەمای کارەکەی، نوســـخەیەک کە وەکو نوســـخەی ســـەرەکی هەڵدەبژێردرێت پێویســـتە ڕەســـەنترین و ڕاســـتترین نوســـخە بێت، بۆچوونی زۆرینە ئەوەیە کە نوســـخەی ســـەرەکی ئەو نوســـخەیە کە

سەرەڕای دروستترین ، کۆنترین نوسخەش بێت، بەڵام هەرگیز نابێت وا گومان بکرێت کە کۆنترین نوسخە یا بەپێی زاراوەکە ئەوەی کە پێیدەوترێن(بەراییترین نوسخە) هەمووکات ڕاستترین نوسخەیە، چونکە دەشێت بەم جۆرە نەبێت، لەبەر ئەم هۆیە ڕاستکەرەوە نابێت ڕاستەوڕاست بە کۆن بوون یا بەراییترین بوونی نوسخە دڵی خۆش بکات و هەڵخەڵەتێت، کۆنی نوسخە بەشێوەیەکی گشتی لە مێژووی نووسینەوەکەی دەزانرێت، بەڵام هەندێجار دەشێت نوسخەیەک ماوەگەلێکی زۆر بەسەر نوسینەوەی تێپەڕیبێت و پاشان مێژووی لەسەر نوسرا بێت، لەبەرئەوە دەستنیشانکردنی کۆنی نوسخە تەنیا بە پشت بەستن بە مێژووی نووسینەوەکەی نازانرێت، بەڵکو پێویستە ڕاستکەرەوە بە چەند خوێندنەوەو لێکدانەوەیەکی وەک کاغەز، مەرەکەب، شێوازی خەت، شێوازی دارشتنی وشەکان و تەنانەت بەرگ، کۆنی نوسخە دەستنیشان بکات.

لە کۆتاییدا هەڵبژاردنی نوسخەی سەرەکی و چڕکردنەوەی کاری ڕاستکردنەوە لەسەر ئەو نوسخەیە یەکێکە لە گرنگترین قۆناغەکانی ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقەکان.

٤.تەواوکردنی نوسخەی سەرەکی

تەواوکردنی نوسخەی سەرەکی لە ڕاستیدا قۆناغێکی هەستیار و ئەنجام بەخشە لە پڕۆسەی ڕاستکردنەوە و ڕەخنەی دەقدا. لەم قۆناغەدا دەشێت بە سێ شێواز کار بکرێت تاوەکو بە نزیکترین

شێوەی ڕەسەنی نوسخەکە، واتا ئەو شێوەیەی کە لەژێر دەستی نووسەر یا خاوەنی بەرهەمەکە هاتۆتەدەرەوە بگەیت، ئەم شێوازانە ئەم بوارانەی خوارەوە دەگرنەوە:

١.دانانی نوسخەی سەرەکی وەکو دەق و تۆمارکردن خوێندنەوە و لێکدانەوەکانی دیکە ، کە لە لەناو نوسخەکانی دیکە و لەپەراوێزی دەقدا هەن ، لەم بارودۆخەدا ڕاستکەرەوە لە گۆڕانکاریکردن لە ڕێکخستنکاری نوسخەی سەرەکی خۆپاریزی دەکات، گرنگی ئەم کارە لەوەدایە کە نوسخەیەک ی باوەڕپێکراوی بەرهەمێک فەراهەم بووە و سەرەڕای ئەوەش شێوەگەلێکی جۆراوجۆری نوسخە جێگرەوە(بەدیل)کانیش بۆ تێگەیشتنە گریمانەیی و کۆششکاریەکان(ئیجتیهادییەکان)ی خوێنەرانی خاوەن زانیاری بەدەست دەخرێت.

٢.ڕاستکردنەوەی دەق لەسەر بنەمای شیکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانە و دەقناسانە:

ئەم کارە لەڕووی ڕەخنەی دەقناسییەوە گرنگییەکی زۆری هەیە. شێوازی ناوبراو کە لەڕاستیدا بەدەستەوەدانی ڕاستکردنەوەیەکی پانۆرامایی (=پێکەوەبەستراو)ی بەرهەمەکەیە، زۆربەی کات لەباڕێکدا بەکار دەبردرێت کە نوسخەیەکی زۆر باوەڕپێکراوی بەرهەمەکە لەبەردەستدا نەبێت و ئەو نوسخانەی کە هەن هەڵەدار و ناڕێک و پێک بن. لەم شێوازەدا ڕاستکەرەوە پێویستە ئاشناییەتی لەگەڵ زمان و شێوازی خستنەڕوو و بابەتی بەرهەمەکە هەبێت و لە لێکدانی ئەو

پاشـــماوە و ئەرشـــیڤانەی کە هەن باشـــترین و بەرزترین شـــکڵ بەدەســـتەوە بدات. جێی بیرهێنانەوەیە، کە ئەم شـــێوازە پێویســـتی بە شـــارەزاییەکی زۆر هەیە و ڕاســـتکەرەوە نابێت بە هۆی بێتوانایی لە بەدەســـتخســـتنی نوســـخەی ڕەســـەن یا بێتوانایی لە هەڵبژاردنی نوســـخەیەک وەکو نوســـخەی ســـەرەکی، خۆی بە ڕێگەپێدراوی ڕاســـتکردنەوەی پـانۆرامـایی بزانێت، بەڵکو وەکو ئەوەی وترا ئەم شـــێوازە کاتێک پەســـەندە، کە هیچ یەکێک لەو نوســـخانەی کە هەن باوەڕپێکراو و ڕێک و پێک نەبن[٣٩].

٣.چـاککردنـی گـۆڕانکـاریـیە ڕووداوی و نـاخـودیـیەکـان(= ئەو گـۆڕانکـاریـیـانەی کە بە هۆی ڕوداوەوە یـا بەهۆی دەســـتێوەردانی نووسەرەوەن) لە دەقدا. کارکردنی ئەم شێوازە لە چەند بارودۆخێدایە کە چـاککردنی هەنـدێـک لە گـۆڕانکـاریـیە بەڕووداوەکـان(واتە ئەو گـۆڕانکـاریـیـانەی، کە بەهۆی ڕووداو و ڕێکەوتێک بەســـەر دەقەکە هاتوون.و) لە دەقەکەدا شـــتێکی خۆ لێ لانەدراو بێت. ئەم کارە کاتێک دێتەکایەوە، کە ڕەخنەگر بەتەواوەتی ئاشـــنای ئامانج و مەبەســـتی خولقێنەری بەرهەمەکە بێت. لەم شـــێوازەدا ڕەخنەگر یا ڕاســـتکەرەوە بە چاککردنی ڕێنووســـی وشـــەکان و نیشـــاندانی خاڵبەندی دروست و تەنانەت لە هەندێک بارودۆخدا هەڵدەســـتێت بە جیاکردنەوەی بابەتە ســـەرەکییەکـان لە بـابەتە لاوەکییەکـان بەیـارمەتی نیشـــانەکـانی خاڵبەندی[٤٠].

٥.شیکردنەوە و ڕاڤەکاری دەق

کاتێک ڕاستەکەرەوە دەقێک ڕاستدەکاتەوە، هەندێجار پێویستی بە نیشاندانی چەند ڕوونکردنەوەیەک بۆ بابەتە چاکسازی تێداکراوەکان هەیە. ئەم ڕوونکردنەوانە پێویستە بە ڕەچاوکردنی پوختنووسییەوە بنوسرێتەوە و گونجاو بێت لەگەڵ پێویستی خوێنەر بۆ نموونە ئەگەر دەقەکە بۆ سوودوەرگرتنی خوێندکاران ئامادەکراوە ئەوا پێویستە ئەم ڕوونکردنەوانە زۆر پوخت بکرێن و بەشێوەی یادداشتگەلێک لە پەراوێز یا وەکو چەند کۆمێنتێکی دەقەکە بهێنرێنەوە، بەڵام ئەگەر بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی دەقناسی ئامادەکراوە و ڕووی قسە لە کەسانی زیرەک و شارەزایانی دەقە کلاسیکییەکانە، ئەوا پێداویستییەک دەبێت گشت زانیارییە بنچینەیی و تایبەتمەندەکان نیشان بدرێت، لەهەمان کاتدا پێویستە وریا ئەوە بین کە هەندێک لە ڕەخنەگرە دەقناسەکان گرفتاری ئەم دودڵییە یا ئارەزووە دەبن کە تەواوی مەعریفە و زانیارییەکانی خۆیان، کە هەرچەندە خوێنەریش پێویستی پێیانەوە نەبێت لە پەراوێز یا لە کۆمێنتەکان نیشان بدەن و پەراوێز و کۆمێنتەکانی کتێبەکە وەکو هەلێکی گونجاو بۆ خۆنوێنی و گەورەیی دەستەبەر بکەن.

ڕاستکەرەوە لەتەک ڕوونکردنەوە تەواو گرنگەکان پێویستە پێڕستێکی وشە و گوزارشت و ناو و بابەتە پێویستەکان و ئەگەری

دیکە ئامادە بکات و تەنانەت پێڕستێکی بابەتی بۆ دەقەکەش فەراهەم بکات[٤١].

لەتەک ئەو شێوازانەی، کە باسیان لێوەکرا ، هەندێجار ڕاستکەرەوەکان دەست بۆ (ڕاستکردنەوەی مەزەندەیی)[٤٢] دەقەکە دەبەن، ئەم شێوازە کاتێک ڕێگەپێدراوە کە ئەو تاکە نوسخەی دەقەکە کە هەیە هەڵەدار و ناڕێک و پێک بێت و ڕاستکەرەوە هەوڵبدات ئەو نوسخەیە بەشێوەیەکی تاڕادەیەک ڕاست نیشان بدات. ئەم کارە پێویستی بە کارامەیی و زانینێکی قوواڵی ڕاستکەرەوە لە زمان و وشەکان و شێواز و بونیاتی ڕێزمانی و دەربڕینیی(بیانی) بەرهەمەکە هەیە. ڕەخنەگر لەم شێوازەدا بەهەمان شێوە پێویستە زانیاریەکی قووڵ و باوەڕپێکراوی لە بارەی بابەتی کتێبەکەوە هەبێت. لە ڕاستکردنەوەی مەزەندەییدا زۆرجار هەندێک لە تێبینییە چێژداریەکانیش بتەوێ یا نەتەوێ دێنە ناوەوە، بەڵام ڕاستکردنەوەیەکی لەم جۆرە بێگومان ئەگەر پاڵپشت بە هۆشیارییە زانستی و تێگەیشتنە کۆششکارییەکان(ئیجتیهادییەکان) نەبێت، ئەوا ناکرێت وەکو دەقێکی باوەڕپێکراو لێی بڕوانرێت.

پەراوێزەکانی فەسڵی شەشەم

١- راستکردنەوەی دەق لە راستیدا ڕەخنەی دەقە، چونکە راستکردنەوەی دەق بەبێ روانینێکی ڕەخنەیی ناتوانێ بە کەماڵ بگات.بڕوانە: نقد و تصحیح متون، نجیب مایل هروی، آستان قدس رضوی، مشهد١٣٦٩.

٢- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ویلفرد ال.گورین و دیگران، انتشارات اطلاعات، تهران١٣٧٠، ص١٩.

3-Textual Criticism

٤- بڕوانە: یادداشت ها و اندیشه ها، عبدالحسین زرین کوب، طهوری، تهران ١٣٥١، ص ٤٢.

٥- هەروەها بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٤٠.

٦- بۆ شارەزایی دربارەی هۆکار و کێشەکانی دەق لە دەقی چاپکراو دا بڕوانە:

An Introduction to Literary Criticism, p. 6. ، تێکستی چاپی لەوانەیە بە هۆی کێشەی سیاسی و تێبینی سیاسی یان عورفی یا ئایدیۆلۆژی یان هەر مەسەلەیەکی تر‌ەوە لە هەندێ چاپدا بە ناچاری تووشی سڕینەوە یان لابردنی هەندێ وتارو بابەت بێت،بۆیە تۆیژەر دەبێ لە کاتی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا ئاگای لەو حاڵەتانە بێت، چونکە زۆر لەو بابەتانە نرخ و بەهای خۆیان بە باش یان خراپ بە هۆی ئەو لابردنامەوە لەدەست دەدەن.

٧-پێداچوونەوەوچاکردنەوەو دەسکاریکردنەکەی «عەزرا پاوەند Ezra pound بۆ کتێبی وێرانەخاک

The Waste Landی «تی ئەس ئیلیوت–T.S.Eliot ست، کە لە قەسیدەیەکی ئاساییەوە کرد بە شاکارێک لە ئەدەبی ئینگلیزیدا، نموونەیەکی بەرچاوە.
8-Aristophanes.
9-Byzantium.
١٠- خاوەن کتێبە بەناوبانگەکانی ئەو کتێبخانەیە بڕێتی بوون لە زندوتوس Zendotus خەڵکیEphesus و ئیرستارخس خەڵکی Samotrace ، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
Principes of Textual Criticism, by James Throp, California,1972, P.81.
11-St.Augustine
12-ibid, p.81-82.
١٣- المجسطی Almageste ناوی نامەیەکە دەبارەی ئەستێرەناسییە لە دانانی (بطلمیوس)ە.
١٤- نقد و تصحیح متون، پێشوو، ل ٢٣١.
١٥- بڕوانە: یادداشتها و اندیشه ها،ص٣٠-٣١.
١٦-ئاماژە بەو شنامەیە،کە بە فەرمانی بایسنقەری کوڕی شاهروخی تەیموری بە خەتێکی زۆر جوان لە ساڵی ٨٢٩.ک نووسراوەو شاکارێکی هونەری و ئەدەبییە.
١٧- بڕوانە: نقد و تصحیح متون، ص ٢٣٣-٢٣٤.
١٨- هەمان کتێب، ل٢٣٥.
١٩- هەمان کتێب، هەمان لاپەڕە، هەروەها یادداشتها و اندیشه ها، ص ٢٩.
٢٠- نقد و تصحیح متون، ص ٢٤٥.
٢١- نقد ادبی، زرین کوب،ج١، ص٢٩٠ ، شیوههای نقد ادبی، دیچز، ص٥١٠.
٢٢- نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص٩٦.
٢٣- راهنمای رویکردهای نقد ادبی،ص٤٢.

٢٤- جامع نسخ ديوان حافظ، مسعود فرزاد، دانشگاه شيراز، شيراز ١٣٤٧، ص١١.
٢٥-بڕوانە:نظريەء ادبيات، رنه ولک / اوستن وارن، ترجمه ضياء موحد و پرويز مهاجر،نشر انديشه های عصر نو، تهران ٣٧٣١، ص٥٣.
٢٦- بڕوانە:: نقد و تصحيح متون، ص٨٢.
٢٧- هەمان سەرچاوە، ل٧١-٧٤.
٢٨- ديوان منوچهری، تصحيح محمد دبير سياقی، ص٦٣.
٢٩- هەمان کتێب، ل ٣.
٣٠- سەرنجێک هەيە، کە فرمانی ناوبراو لە چەمکی خوازەيی خۆيدا فراوانتر بۆتەوەو بەکارهێنانی ئەم وتەيە (لادان)ی زمانی تێکەوتووە.
٣١- بوستان سعدی، تصحيح غلامحسين يوسفی، چاپ دوم، انتشارات خوارزمی، تهران،١٣٦٣،ص٧١.
٣٢- دەقە کۆنەکانی فارسی، پڕيەتی لەم جۆرە دياردانە.
33-Principles of Textual Crirticism,p.4.
34-ibid,p.22.

هەروەها بڕوانە::

A. Walton List, Uses of the Finnegans Wake manuscripts, London 1966, p.100.

٣٥- شيوه های نقد ادبی، پێشوو، ص ٥٠٩.
٣٦- نقد و تصحيح متون، ص٢٦٧.
٣٧- نظريەء ادبيات، پێشوو، ص٥٤.
٣٨- يادداشتها و انديشه ها، ص٢٧.
٣٩- بڕوانە: نقد و تصحيح متون، ص ٢٧٩-٢٨٠ هەروا:
Principles of Textual criticism, p. 186.
٤٠- هەندێ لە ڕەخنەگرانی دەق لەو باوەڕەدان، کە هەڵەچن لە هێنانی نيشانەکانی سجاوندی اە دەقە کۆنەکاندا خۆپارێزی بکات،بە تايبەتی دەقی

شیعری، تاوەکو خوێندنەوەیەکی تایبەتی بۆ خوێنەر نەیەتە پێشەوەو خوێنەر بتوانێت خوێندنەوەی جیاواز شێوەی ڕەسون دیاری بکات.، بەڵام لە دیدی دەقناس و ڕەخنەگرانی ڕۆژئاواییەوە،نووسینی دەسپێکی هەندێ لە وشەو گوزارشتەکان (Capitalization) لارکردنەوەی هەندێ وشە
(Italization) و هەروەها چاکردنی ڕێنووسی وشەو نیشانەکان کاری سەرەکی هەڵەچنن،بۆیە ئەو مەسەلە وێنەییانە پیش لەوانەیە تێگەیشتنی دەق دژوار بکات و بزربوونی نیشانەیەکی وەستان یان وێرگوڵێک ببێتە هۆی ئاوەژووکردنی چەمکەکە. بڕوانە:

-Principles of Textual criticism, p. 130.

-An Introduction to Literary criticism, p. 7-8.

٤١- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

Principles of Textual criticism, p. 183-199.

٤٢- بڕوانە: نقد و تصحیح متون،ص٢٨١-٢٨٢.

فەسڵی حەوتەم

ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی

باسێکی گشتی دەربارەی پێشینەی ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی

لەنێو جۆرە باوەکانی ڕەخنە لە ڕۆژگاری ئێمەدا ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی خاوەن پێشینەیەکی کۆنترە. (ئەفلاتوون) لە کۆماردا سەرنجی لە کاریگەری ڕەوشتیی شیعر داوە و ئەرستۆ مەسەلەی پاکژبوونەوە بە پەند و عیبرەت وەرگرتن لە چارەنووسی پاڵەوانان باس دەکات و هۆڕاس بۆ سوودبەخش بوونی شیعر لەتەک بەها هونەریی و جوانیناسییەکانی پشتی بە ڕەهەندە ڕەوشتییەکان بەستووە. ئەم سەرنج و گرنگیدانە بە زەمینە ڕەوشتییەکان پاشتر لە قۆناغی ڕێنیسانسیشدا بەردەوامی هەبوو . ڕەخنەگرانی پاش ڕێنیسانس و قۆناغەکانی پاشتر لەوانە(ساموێل جۆنسۆن) و (ماتیۆ ئارنوڵد)یش پێگەیەکی زۆریان بۆ ڕەوشت داناوە[1]. لە سەدەی

نۆزدەیەم و بیستەمی زایینیدا بەهەمان شێوە پشت بەستن بە زەمینە ڕەوشتییەکان لە هەندێک لە ڕێباز و دیدگا ئەدەبییەکاندا درێژە و بەردەوامی بەدەست خست، بەڵام بە گرنگیدان بە بەها سۆزداری و ئەدەبی و جوانیناسییەکان جێگە و پێگەیەکی بەرزتریان بەدەست هێنا. بەربڵاوی و بڕەوی لەمێژینە و جاودیدانەی ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی زۆربەی کات قەرزاربار پارێزگاری لێکردنەکانی فەیلەسووف و پیاوانی ئایینی و مرۆڤناسەکان بووە و لەوەوەی کە ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی زیاتر لەپەیوەندی لەگەڵ ئایینداا خراوەتەڕوو هەمیشە بۆتە مایەی پارێزگاری لێکردنێکی زۆر لەلایەن خەڵکی ڕەشۆک و چاکسازیکەرە کۆمەڵایەتییەکان و لەم ڕووەوە لە زۆربەی زمان و کلتورەکاندا ئەو بەرهەمە هونەرییانەی کە خاوەن بارێکی ڕەوشتین لەبەرامبەر ئەوانەی کە بارودۆخێکی ڕەوشتییان تێدانییە زۆر زیاتر بووە.

بێگومان ریسگەلێکی ئاشکراو پەنهانی زۆر دەتوانن ئەدەب بە ڕەوشت ببەستنەوە. پەندئامێز بوونی ئەدەب یەکێکە لەو بابەتانە. ئەدەب هەمیشە نموونەگەلێکی زۆری ئەزموونکارییە مرۆییەکانی پێمان نیشانداوە تا بەو هۆیەوە داواخوازی سیفاتە ڕەوشتییەکان بین و لە خراپەکان دوور بکەوینەوە. داستانەکان لەڕوێکەوە خاوەنی بارێکی ڕەوشتین و ئەفسانەکانیش کە بەیەکێک لە گرنگترین پاڵپشتە ناواخنییەکانی ئەدەب هەژمار دەکرێن هەندێجار بونیاتێکی تەواو

ڕەوشـــتییـــان هەیە، لە ڕووێکی دیکەوە تراژیـدییە کۆنەکـانیش بەپێچەوانەی ئەوەی هەندێک لە ڕەخنەگرانی هـاوچەرخ باســـیـان کردووە بەتەواوەتی لەســەر ســووده ڕەوشـتییەکان بنیاتنراون[٢]، لەم نێوانەدا ئەگەر بنەمـا ڕەوشـــتییەکـان لە هەنـدێـک لە بەرهەمە شـــیعرییەکانی وەک شـــیعرە لیریکییەکان کەمتر بەرچاو دەکەون، یا هەر بەرچاو ناکەن، ئەوا بێگومان پەیوەســـتە بە پێکهاتە و ناوەرۆکی تایبەتی ئەم جۆرە شـیعرانە و ئەو جۆرە سـۆزەی، کە لەو شـیعرانەدا ڕەنگدەداتەوە.

بەهادانانە ڕەوشتییەکان لە ئەدەبدا

ڕەوشـــتگەراکان و ئەدیبە ڕەوشـــتگەراکان هەمیشـــە لەســـەر ئەم باوەڕە بوون، کە ئەدەب پێویستە ڕاستەوڕاست لە خزمەتی ڕەوشتدا بێت و بە دەربڕینێکی دیکە بە بۆچوونی ئەوان ڕەوشتی بوونی ئەدەب تاکە پێوەری بەهادانانە لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا، بەڵام ئەم تێڕوانینە هەرگیز ناکرێت و ناشـــبێت بە واتای لەبەرچاونەگرتنی تەواوی بەها ئەدەبییەکان لێی بڕوانرێت، چونکە بەرهەم و دەقەکان تەنیا بەهۆی ســـوودمەندبوون لە ناوەرۆکە ڕەوشـــتییەکان مۆڵەتی چوونە ناو دونیای ئەدەب وەرناگرن، لە ڕووێکی دیکەوە ئەم بەرهەمانە ئەگەر چاکیی و فەزیلەتە ڕەوشـــتییەکانیان بە تەواوەتی و بەبێ هیچ جۆرە دەســـت تێوەردانێکی هونەری و تەنیا بەشـــێوەیەکی ڕێگەپێدراو ئـاخنیبێتە نـاو خۆیـان، ئەوا ئیتر بە ئەدەب هەژمـار نـاکرێن. بە

گرنگدانانی پاڵپشـــتیی ڕەوشـــتی لە ئەدەبدا بەبێ ئاوڕدانەوە لە بەها ئەدەبی و هونەرییەکان هەرگیز ئەزموونێکی ســـەرکەوتووی ئەدەبی لەگەڵ خۆیدا نەهێناوە. نموونەیەکی دیاری شتێکی لەم جۆرە شانۆنامە ڕەوشتییە باوەکانی ئەوروپای خۆرئاواییە لە سەدەکانی ناوەڕاست و ســـەرەتاکانی ڕێنیســـانســـدا. ئەم شـــانۆنامانە کە زۆربەیان لەســـەر ململانێی نێوان چـــاکە و خراپە و بەرزی و نزمی بوون بەهۆی گرنگینەدان ڕەهەندە ئەدەبییەکان زۆربەی کات لاواز و ناکاریگەر دێنەبەرچاو و ڕەنگە پاڵپشتیکەری ئەم خاڵە ئەوە بێت کە هیچ یەکێک لەم بەرهەمانە پەیوەست نین بە شاعیر یا نووسەرێکی بەناوبانگەوە[٣].

سـنووردارکردنی بێ مەرجدارانەی ئەدەب بە بەها ڕەوشـتییەکان- بەبێ هەبوونی ڕوانینێکی قوڵ و فەلســـەفی بۆ ڕەوشـــت- دەتوانێت ناچارمان بکات بەوەی، کە بەشـــێکی گەورەی میراتە ڕاســـتەقینەکانی ئەدەب لەبەرچاو نەگرین[٤] و هەمیشـــــە ناچار بین بەوەی کە بەرهەمە ئەدەبییەکان بە هەر دوو دەستەی ڕەوشتی و ناڕەوشتی و بگرە دژە ڕەوشتی دابەش بکەین، لەکاتێکدا ئەم دابەشکردنە شتێکی بێ واتایە.

ئەوەی ئێســـتا وترا دەشـــێ بیرخەرەوەی تێڕوانینی پەیڕەوکارانی تیۆری هونەر بۆ هونەر بێت، یـا بە نزیـک لێیەوە بزانرێت، چونکە ئەوان لەســـەر ئەم باوەڕەن، کە شـــیعر دەبێت ڕاســـتەوڕاســـت لە هەر جۆرە تێکەڵاوییەکی ڕەوشـــــتی و کۆمەڵایەتی دوور بێـت[٥]. تیۆری ناوبراو لەسەر ئەم تەوەرە وەستاوە، کە هونەر پێویستە بەشێوەیەکی

سەربەخۆیانە بە مەبەست و ئامانج دابنرێت، نەوەک ئامراز. ئێستا ئەم پرسیارە بۆمان دێتە پێشەوە کە ئایا تیۆری ناوبراو بەو ڕوونکردنەوەی کە هەیەتی دەکرێت وەکو خاڵێکی پێچەوانە و دژ لەگەڵ ڕەوشتدا هەژمار بکرێت؟ بەپێی ڕوانینێکی شیکارانە نابێت بەم جۆرە بێت، چونکە دەشێت ئەدەب لەگەڵ مەسەلە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیش لە پەیوەندیدا نەبێت، لەکاتێکدا ، کە ململانێی و دژایەتییەکیشی لەگەڵیاندا نییە[٦].

ئێستا پێویستە لەنێوان تیۆری(ڕەوشت تەوەری- اخلاق محوری) و بیروباوەڕی (هونەر بۆ هونەر) ڕێگەیەکی مامناوەندی بەدەست بهێنرێت، کە تێگەیشتنمان لە واقیعییەتەکانی وابەستە بە ژیانی مرۆیی لە ڕوێکەوە و بەها ڕەوشتی و هونەرییەکان لە ڕوێکی دیکەوە دورنەخاتەوە، لە مەیدانێکی لەم جۆرەدا بەهادانانە ڕەوشتییەکان لە ئەدەبدا تەنیا لە چوارچێوەی باری ڕەوشتیدا ناوەستێت، بەڵکو ڕەخنەگر هەوڵدەدات کە بەدیدێکی قووڵ و کراوە لە ئەدەب بڕوانێت. لێرەدا تەنیا هەبوونی چەمک و واتا ڕەوشتییەکان لە بەرهەمەکەدا شتێکی یەکلاییکەرەوە نییە، چونکە دەشێت لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا ئەو واتایانەی کە بەڕووکەش دژە ڕەوشتین بە جۆرێک لە جۆرەکان لە خزمەتی ڕەوشت دا بن[٧] و سەرەڕای ئەوە، ئەگەر واتا ڕەوشتییەکانیش لە بونیاتێکی هونەری و کاریگەردا نیشان نەدرێن، ئەوا ماهییەتێکی نزم بەدەست دەهێنێت، کە ئیتر نە بارە ڕەوشتییەکەی

سودبەخش دەبێت، نە بەها هونەرییەکەشی شایەنی پشت پێبەستنە، هۆشیاری و ئاگاداربوون سەبارەت بەم ڕاستییانە ڕەخنەگر ناچار دەکات کە تەرازووی ڕەخنە ڕەوشگەراییەکەی خۆی یەجگار ورد دامەزرێنێت و زیرەکانە بەکاری بهێنێت.

لەسەر بنەمای ئەوەی گوترا گومان لەوەدا نییە، کە مەیل و ئارەزووی زگماکیی مرۆڤ بۆ ڕەوشت، ئەم ئومێدەمان لەلا دروست دەکات، کە ئەدەب پێویستە بتوانێت ببێتە مایەی بڵاوکردنەوەی ئەزموونی ڕەوشتی و لەئەنجامیشدا ببێتە مایەی هەڵسەنگاندنی ڕەوشتی[٨]، بەڵام لە هەمان کاتدا ئێمە ناشتوانین ڕێژەیی بوونی پێوەرە ڕەوشتییەکان لە کۆمەڵگا جۆراوجۆرە مرۆییەکان لەبەرچاو نەگرین.

ڕێژەیی بوونی ڕەوشت

ئەوەی خولقێنەری پێوەرە ڕەوشتییەکانە لەناو کۆمەڵگا مرۆییەکاندا، وێڕای ڕەهەندە زگماکی و ویژدانییەکان، ڕەگ و ڕیشەیەکیشی لە هۆکارە جەستەیی و دەروونی و نەژادی و زەمینە ئایینی و بیروباوەڕییەکان و نەتەوە و هۆکارە کۆمەڵایەتییەکاندا هەیە، هەندێک لەم هۆکارانە شێوەگەلێکی نەگۆڕ و هەندێکی دیکەیان شێوەگەلێکی تەواو گۆڕاو لە هۆشی ئێمەدا بەرجەستە دەکەن، ئەوە ئاشکرایە، کە هەر جۆرە داوەریکردنێک لەسەر بنەمای شێوە گۆڕاوەکان شتێکی تەواو ڕێژەیی دەبێت، لەبەرئەوە ڕەخنەی ڕەوشتگەراییش هەمووکات لە چوارچێوەی ڕێژەییەکاندایە و

ڕەخنەگرێک کە هەڵدەستێت بە ڕەخنەی ڕەوشتی ناتوانێت غافڵ بێت لەم ڕێژیی بوونانە، چونکە بۆ نموونە بەرهەمێکی وەک (وەیس و ڕامین)ی (فەخرەددینی گورگانی) دەکرێت لە داوەریکردنی ڕەوشتگەراییانەی (عوبێد زاکانی)دا بە هۆنراوەیەکی گومڕاکەر هەژمار بکرێت، لەکاتێکدا چەند بەیتێکی ئەم هۆنراوەیە سااڵەهایە نموونەگەلێکی لە دەقە وانەییەکان (مەنهجییەکان ، یا ئەرکییەکان ئەوانەی لە قوتابخانە و زانکۆکان وەکو ئەرک دەخوێندرێن.و)پێکهێناوە[9] ، هاوشێوەی ئەم جۆرە داوەریکردنانە لە ئەدەب و هونەری ڕۆژئاواشدا زۆرە[10]، لە سەردەمی پشکنینی بیروباوەڕەکان لە ئینگلتەرا دا بەرهەمەکانی شکسپیر بە قەدەغە دانران، بەهەمان شێوە یەکێک لە پاپاکانیش بەشێوەیەکی خورتەکی نیگارەکانی (مایکل ئانژ)ی لە پەرستگای سیستین(sistine) لە چاوی خەڵک دەشاردەوە و بەشێوەیەکی پەنهانانە پاسەوانی لێدەکردن[11].

ئێستا ئەم دەرەنجامە دەتوانرێت هەڵبهێنجرێت کە ڕەخنە ڕەخنەگرە ڕەوشتییەکان ناچار بن بۆ خۆپاراستن لە هەندێک لە داوەریکردنە لەرزۆک و ناپتەوەکان بازنەی تێڕامان و تێبینییە ڕەوشتییەکانی خۆیان بڕێک فراوانتر بکەن، چونکە ئەگەر نووسەرێک لە بەرهەمەکەی خۆیدا هەوڵی دابێت هۆکارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان، یا سیاسییەکانی قۆناغێک بەشێوەیەکی ڕووتەڵ و واقیعی باس بکات و تێیدا دەرەنجامێکی بەسوود و خولقێنەر بەدەست بهێنێت، ئەوا ئیتر

شـــتێکی بێوێژدانیـــانە، کـــاتێـــک دەبێتە مـــایەی ڕەتکردنەوە و سەرزەنشتکردن لەلایەن ڕەخنەگرانی ڕەوشتگەراوە.

هەروەها ڕەخنەگر ناتوانێت لە هەڵســەنگاندنە ڕەوشـتییەکاندا چەند پێوەر و ئـامـاژەیەکی دیـاریکراو و تـایبەتی بکـاتە بنەمـا بۆ نموونە گونجـاونەبوونی بەرهەمێکی ئەدەبی بۆ منـدالاّن نـاکرێت بە واتـای ناڕەوشـــتی بوونی بەرهەمەکە ســـەیر بکرێت، لە ڕووێکی دیکەوە وا دەردەکەوێـت، کە بەدگـومـانـیـیەکـانـی ئـێـمە بەزۆری بەرهەمە هاوچەرخەکان دەگرێتەوە و دەقە کلاســـیکییەکان لەخۆ ناگرێت، لە کـاتێکدا وا بڕیـار بێت کە بە وردبینییە ڕەوشـــتییەکـان لە بەرهەمە کلاســـیکییەکـانیش بڕوانین و لێکۆڵینەوەیـان لەســـەر بکەین، ئەوا بابەتگەلێکی زۆر بۆ ڕەخنەلێگرتنی ڕەخنەگرانی ڕەوشـــتگەرا بوونیان دەبێت[١٢]، بەڵام ئەوە دەزانین، کە داوەریکردن و هەڵســەنگاندنی وەچە جۆراوجۆرە مرۆییەکـان بە تێڕوانینە فراوان و تێبینییە ئـاوەڵایە کلتوری و هونەری و ئەدەبییەکانیان، بەرهەمگەلێکی لەم جۆرەیان لە بێژینگی نادیاری و ئاڵۆزی تێپەڕاندووە.

شێوازی ڕەخنەی ڕەوشتگەرا

بە وردبوونەوە لە بابەتەکانی پێشـوو، سـنووری کاری ڕەخنەگری ڕەوشتگەرا تا ئەندازەیەک دەستنیشان کرا، ڕەخنەگرێکی لەم جۆرە بە پشت بەستن بە زەمینە زەینییەکان و سەلیقەکانی خۆی هەوڵدەدات لە ڕەهەندە ئەرێنی یا نەرێنییە ڕەوشـتییەکانی بەرهەمەکە بڕوانێت، بەڵام

ئەگەر کارەکەی ئەو بەم ئەندازەیە سنوردار بێت، واتە بنەما ئیستاتیکی و هونەرییەکانی بەرهەمەکە نەخاتە بەر لێکۆڵینەوە و بەهادانان، ئەوا کەموکوڕییەکی سەرەکی دێتە ناو کارەکەیەوە، چونکە گەورەیی شاکارە ئەدەبییەکان سەرەڕای ئەوەی کە بیرۆکە بااڵکان بەشداریکردنێکی نکولی لێنەکراویان تیایاندا هەیە، قەرزاربارى بەها و بایەخە هونەرییەکانیانە.

هەرچۆنێک بێت ڕەخنەگری ڕەوشتی نابێت لە هەڵسەنگاندنی خۆیدا خۆی لە دونیای ئەدەب و داوەریکردنە تایبەتەکانی ئەدەب دوورەپەرێز بگرێت، چونکە هەرچونێک بێت کاتێک بەرهەمێک وەکو بوونەوەرێک لە دونیای ئەدەبدا دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە و بە ئەدەب تەماشای دەکەین، ئەوا بنەڕەتیترین پێوەری ئێمە بەها هونەری و پێوەرە ئەدەبییەکان دەبێت[١٣] و هیچ گومانێک لەوەدا نییە، کە ئەم بەهایانە نەک تەنیا هاوتا و بەرامبەر نییە لەگەڵ سووودە ڕەوشتییەکانی ناو بەرهەمەکە، بەڵکو کاریگەری ڕەوشتی بەرهەمەکە بەهێزتر دەکات و ڕەخنەگری ڕەوشتی دەتوانێت لە بنەما هونەرییەکانی بەرهەمەکە بۆ نیشاندانی ڕۆڵێکی ڕەوشتی کاریگەرتر سوودی لێ وەربگرێت و ڕەنگە بەهۆی سەرنجدان لەم الیەنەوە بێت، کە شاعیرانی وەک (شیللی)شاعیری بەناوبانگی ئینگلیزی(١٧٩٢-١٨٢٢ز) لەسەر ئەم باوەڕەن، کە (ڕەوشت نەک لەڕێگەی ئامۆژگاریکەران، بەڵکو بەهۆی شاعیرانەوە بنیاتنراوە)[١٤].

کاری ڕەخنەگری ڕەوشتی کاتێک لەنێو ژانرە ئەدەبییەکاندا پەلکێشی قەڵەمڕەوی شیعر دەبێت، ئەوا خاوەن هەستیارییەکی زیاترە و پێویستی بە چاوکراوەییەکی زیاتر هەیە، شیعرە لیریکی و وەسفییەکان زۆربەی کات وا دەردەکەون، کە وا گومان بکەی پێیان خستوەتە ئەودیوی سنووری ڕەوشتییەکانەوە، بەڵام ئەم هێرش و پەلاماری دەربڕینی و گوزارشتییە نابێت وەکو دژ و پێچەوانەی شیعر و ڕەوشت لێی بڕوانرێت، چونکە شیعر لە زۆرێک لە بابەتەکاندا ڕەوشتی قەرزاربارى خۆی کردووە و زۆرێک لە بەها و دیدگا ڕەوشتییەکان، کە لە بۆچوونەکانی فەیلەسووفاندا هاتۆتە بەرچاو، لە شیعردا نازکی و ڕوونی وەرگرتووە و سەرنجڕاکێشییەکی زیاتری لەخۆ گرتووە[١٥]، ئەم واقیعییەتانە بۆنەتە هۆیەک تا ڕەخنەگرانی ڕەوشتیی زۆربەی کات بە جۆرە چاوپۆشی لێکردنێک لە شیعر بڕوانن و بێگومان بەهۆی ئەم خاڵەوەیە، کە زۆرێک لە تێۆریستە سیاسییەکانیش تێڕوانینێکی چاوپۆشیگەرانەیان بەرامبەر بە شیعر هەبووە[١٦] و یا بیرمەندانێکی وەک(ژان پۆل سارتەر)یش کاتێک کە قسە لەبارەی ئەدەبی پابەندەوە دەکات شیعر لە ئەدەبی پابەند جیادەکاتەوە[١٧].

سەرنجدان لە لە بەها جوانیناسییەکانی شیعر لە دووتوێی ڕەخنەی ڕەوشتیدا، یا لە پەراوێزی ئەودا دەبێتە هۆی ئەوەی، کە بەهەمان شێوە بوونی شیعر وەکو دیاردەیەکی ئەدەبی و هونەری

لەبەرچاو بگیرێت ، لەبەرئەوە ڕەخنەگرێک، کە شـــیعرێک تەنیا بەپێی ڕەهەندە ڕەوشـــتییەکانی دەخاتە بەر لێکۆڵینەوە، ئەوا بەشـــێوەیەکی بێئاگایانە و نەخوازراو گوێگرەکانی خۆی ســـنووردار دەکات، چونکە تەنیا چینێکی تایبەت واتە ڕەوشتگەراکان ڕازی دەکات، لەکاتێکدا چەند گوێگرێکی دیکەشـــی هەیە، کە بەها ڕەوشـــتی و هونەرییەکان لەتەک یەکدا وەکو هۆکارێکی بەهاداربوونی بەرهەمەکە دادەنێن، یا تەنانەت لەوانەیە بەهای هونەری بە بەرزتر هەژمار بکەن.

ئەوەی بەرهەمێک دەکاتە ئەوەی، کە شـــایســـتەی تێڕوانینێکی ڕەوشـــتگەرایی بێت، هەبوونی بنەما ڕەوشـــتییە گرنگەکانە تێیدا، ئەم قســـەیە بەو واتایە نییە، کە ئەگەر بەرهەمێک ڕاســـتەوڕاســـت بابەتە ڕەوشـــتییەکانی لەخۆ نەگرت، شـــایســـتەی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ڕەوشـــتگەرایانە نییە، بەڵکو بەپێچەوانەوە هەر بەرهەمێک دەکرێت لەگەڵ هەبوونی زەمینەکـانی دیکەی خۆی بەپێی ئەو گۆشـــە نیگـا ڕەوشـــتییانەی، کە تێیدایە گونجاویش بێت بۆ پڕۆســـەی ڕەخنەی ڕەوشـــتگەرایی ، لەبەرامبەریشـــدا بەرهەمگەلێک هەن، کە قابیلیەتی ڕەخنەی ڕەوشـتیان تێدا نییە، واتە شـێوەیەکی بابەتییان بۆ باسـکردن و خستنەڕووی شیکردنەوە و لێکۆڵینەوە ڕەوشتییەکانیان نییە، لێرەدا پێویسـتە جارێکی دیکە ئەم بابەتە سـەرەکییە لە شـێوازەکانی ڕەخنە بیربخرێتەوە، کە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی توانـای ئەوەی نییە، کە لە گشـــت شـــێوازەکانی ڕەخنەدا بخرێتە بەر لێکۆڵینەوە، هەندێک لە

بەرهەمەکان زۆربەی کات دەتوانن تەنیا لە یەک یا چەند شێوازێک لە شێوازەکانی ڕەخنە لێیان بکۆڵدرێتەوە، نەوەک لە گشت شێوازەکاندا.

ڕەخنەی ڕەوشتی لە غەزەلێکی حافزدا

مـا نگـــویم بد و میل به ناحـــــق نکنیم
جـامه کس سیه و دلق خـــود ازرق نکنیم
عیب درویش و توانگر به کم و بیش بد است
کـــار بد، مصلحت ان است که مطلق نکنیم
رقـــم مغلطه بر دفـــتر دانش نـــزنیم
سر حق بر ورق شـــعبده، ملحق نکـــنیم
شاه اگر جرعه رندان نه به حرمت نوشـــد
التفاتش به می صـــاف مـــروق نکـنیم
خـــوش برانیم جـــهان در نظر راهروان
فکر اسب ســـیه و زین مغرق نکـــنیم
اســـمان کشتی اربـــاب هنر می شکند
تکیه ان کـــــه بر این مـعلق نکـــــنیم
گـــر بدی گـــفت حسودی و رفیقی رنجید
گو تو خوش باش که ما گوش به احمق نکنیم
حـــافظ از خصم خـــطا گـــفت نگیریم برو
ور به حق گـفت ، جـدل با سخن حق نکنیم

ئەم غەزەلە، کە پێدەچێت لە ڕۆژگاری چوونەناو ســـاڵی یا پیری شـاعیرەوە هۆنرابێتەوە، گوزارشـتی هەڵسـوکەوتی ئاینییانەی ئەوە و بەم هۆیەوە جیـاوازییەکی لەگەڵ بیرکردنەوەی ســـۆفیگەریـانە و ســروشـتی ڕەخنەگرانەی ئەو بەرامبەر خەڵکی ســەردەم و شــەڕ و ململانێ لەگەڵ ڕیاکاران و ڕووکەشگەرایان و پلەوپایە پەرستان نییە، خواجە لەم غەزەلە هەشت بەیتییەدا، کە خاوەنی جۆرە بەدواییەکداهاتن و یەکێتییەکی بابەتییە، تێڕوانینە ڕەوشـتییەکانی خۆی لەگەڵ چەمک و واتاگەلێکی ڕەوشتی کردەیی تێکەڵ کردووە.

شـاعیر لەم شـیعردەدا هەوڵ دەدات، کە بێزاری خۆی لەبەرامبەر کۆمەڵێک کەموکوڕی و نزمی و خراپییە ڕەوشـتییەکانی ســەردەمی خۆیـدا بخـاتەڕوو، ئەم هەوڵەی ئەو زیـاتر لەوەی، کە وەک بڵێی دووربوونی ئەو بێت لەم کەموکوڕییانە، نیشـــاندەری داڕوخـانی ڕەوشـتی و کلتوری ســەردەمی شـاعیرە، کە لە شـیعرەکانی دیکەی شـــاعیردا هەمـدیســـان چەندین جـار بە شـــێوەی جۆراوجۆر بەرجەســـتەکراوە و بەرهەمە مێژووییەکانی ســـەردەمی حافز و هەروەها ســەرچاوە ناوەند و دواترینەکانیش، کە بەجۆرێک قســەیان لەبارەی ســەردەمی ناوبراوەوە کردووە، جەخت لەســەر ئەم ڕاستییە دەکەنەوە.

ئەوەی لە بەیتەکانی ئەم غەزەلەدا گێڕەرەوەی چەند نیشـــانە و ئـاماژەیەکە لە داڕوخـانە ڕەوشـــتی و ڕەفتـارییەکـانی ســـەردەمە

پێڕستێکی پوخت و گشتگیری گەندەڵی و خراپەکارییەکانە، کە لەچەند دەیە لە پێش سەردەمی حافزەوە بە زاڵبوون و بالادەستی پەیڕەوکارانی ئیلخان(مەغول) و ئەو ئاغا و خاوەن مولکانەی، کە لەلایەن سوپای ئیلخانییەوە پارێزگارییان لێدەکرا فراوانی بەخۆیەوە گرتبوو و لە سەردەمی حافزدا بە بڕەوێکی زیاتری دنیاییەکان و مالپەرستەکانی دەسەلاتداران و فێڵ و تەڵەکەکانی دام و دەزگاکانیان گەیشتبووە لوتکەی خۆی، وەک بڵێی لەو ڕۆژەدا بازاڕی گەندەڵی و خراپەکاری هەر گروپێک هەوڵیدەدا تا لەوەیتر دانەبڕێت.، لەڕووێکی دیکەوە بارانی تانە و تەشەر و توانجی حافز بۆ سەر شێخی خانەقا و زاهید و موفتی و دارۆغە و دادوەر و کرێکار و کارگوزار و زۆرێک لە کەسانی دیکە لە تان و پۆی ئەم گەندەڵکاری و خراپەکارییانە دایە.

شاعیری غەزەل لەم شەڕ و ژاوەژاوانەدا چەند تایبەتمەندییەک لە ڕەفتار و هەڵسوکەوتی ئاینیانە(تەریقەتیانە)ی خۆی بەم جۆرەی خوارەوە دەگێڕێتەوە:

-خۆپارێزی لە قسەی خراپ و پوچگەرایی.

-دوری لە ساختەکاری و بەدناوکردنی کەسانی دیکە.

- بێزاری لە هەڵەکاری و فێڵبازی.

-خۆپارێزی لە خۆڕازاندنەوەکاری و خانەدانێتی.

-گرنگینەدان بە ڕۆژگارێک، کە ڕێز لە کەسانی هونەرمەند و خاوەن بەهرە ناگرێت.

-گوێ پێنەدان بە مرۆڤە نەزانەکان.

- ڕادەستبوون بەرامبەر قسەی هەق.

شتێک کە قسەی خواجەی لە خستنەڕووی ئەو بابەت و ناوەرۆکانەی، کە پێشتر باسکران ڕەونەقدارتر کردووە و سەرنجڕاکێشییەکی زیاتری پێداوە بریتییە لە نیشاندانە ڕاستگۆیانە و ڕازاوەکەی ئەو لە قاڵبی غەزەلێکی پوخت و بەپێز.

ئەو کێشەی بۆ غەزەلەکە هەڵبژێردراوە لەڕیزی ئەو کێشانەیە، کە گونجاوە لەگەڵ ئاوازی ئامۆژگاری و پەند و ئاماژەیەکی لە هێمنی و تێڕامانی شاعیر لە خستنەڕووی بابەتەکان تێدایە، هێواشی و لەسەرخۆییەک کە خوێنەر یا گوێگر ناچاردەکات دوور لە هەر پەلەپەلی و کەمتەرخەمییەک بچێتە بنج و بنەوانی و لێی قووڵ بێتەوە بەکارهێنانی سەرواکانی بەیتەکان و ئامادەیی نەبزوێنی سەراپایی(ق) لە وشەکانی سەرودا(= ازرق، مطلق، ملحق، مروق...) نیشاندەری هەڵبژاردنێکی وشە ڕەوانەکانە بۆ گەیاندنێکی بەهێزتری بابەتەکە بە کۆمەکی دەرخستەکاری وشەکانی سەرواوە. شاعیر لە تەکنیکی ناوبراودا یەکێک لە پتەوترین ئەزموونە شیعرییەکانی شاعیرانی پێش خۆی، واتە لە سەردەمی مەنوچەهری بەدواوە، خستۆتە کارەکەوە[١٨].

لەڕوویکی دیکەوە بەکارهێنانی پێش سەروا(ردیف)ی (نکنیم) نیشاندەری خۆپاریزە چەندبارەکانی شاعیر بووە لە هەموو شتە نەشیاوەکان، کە بەدوای خۆدورخستنەوە بووە لێیان.

دژیەک و گونجاوییە(تناسب) زۆرەکان و لەهەمانکاتدا سروشتی و دور لە سەختی و زۆرلەخۆکاری سەرنجڕاکێشی و بەهایەکی هونەری دیکەی بە وشـــەکانی شـــیعرەکە داوە و وایلێکرووە کە خاوەنی کاریگەرییەکی زیاتر بێت، دچیەکی وشـــەگەلێکی وەک حق و ناحق، درویش و توانگر، جامە و دلق، اسمان و بحر، بەهەمان شێوە گونجان و تەناسوبی وشەگەلێکی وەک (رقم، ورق، دفتر، یا جرعە، می صاف، مروق) هاوشـــێوەکانیان، بوونەتە مایەی گونجاوی و یەکانگیری و پێوندیگەلێک، کە لە کاریگەربوونی وشەکانی شاعیردا ڕۆڵێکی یەجگار بنیاتنەریان هەبووە.

پەراوێزەکانی فەسڵی حەوتەم

1-Five Approaches of Literary Criticism,p.23.

٢- گفتاری دربارەء نقد،ص ٣٩.

٣- معجم مصطلحات الادب، مجدی وهبة، بیروت،١٩٧٤،ص٣٣١.

٤- گفتاری دربارەء نقد،ص ٣٩.

٥- بە باوەڕی لایەنگرانی ئەم تیۆرییە،ئەگەر ئەدەبیات خاوەنی ڕەوتێکی ڕەوشتی بێت ئەوا لە ڕاستیدا بەدوای سوود و بایەخەوەیە و هەر شتێکیش سوود و بایەخی هەبێ ناشیرینە،چونکە لە نیاز و پێداویستییەکانی مرۆڤەوە سەرچاوەی گرتووەو هەموو پێویستییەکانی مرۆڤیش ناشیرین و پەست و ناچیزن.بڕوانە:شعر بی دروغ ، شعر بی نقاب، ص ٢٤٣.

٦- در نقد و ادب، مندور، ص٦٥.

٧- بۆ نموونەی ئەوە، خستنەڕووی لە ڕێ لادان و شتە بێ ڕەوشتییەکان لە بەرهەمی ئەدەبیدا بە مەبەستی ریفۆرمی تاک و کۆمەڵە. ڕەنگە بەردەوام دووپات کردنەوەی لەو بەرهەمانەدا بە شێوەیەکی نادروست سوودی لێ وەربگیرێ و کاریگەرییەکی نێگەتیڤی ببێت.لە کاتێکدا ئەو بەرجەستەکردنە هەرگیز بە ئەندازەی بەهای فێرکاریی ئەو بەرهەمانە دەرناکەون.

٨- گفتاری دربارەء نقد،ص٤٠.

٩- رک: کلیات عبید زاکانی، رساله صد پند، انتشارات اقبال. تهران ،١٣٤٦،ص٥٥.

١٠- نظیر داوری های درباره أثارج٠اج٠ لارنس و اسکار وایلد شده است.

١١- ادبیات و بازتاب آن، ویلیام ج٠گریس، ترجمه بهروز عزب دفتری، انتشارات آگاه، تهران،١٣٦٣،ص٩٦.

١٢- وەسفی عاشقانەی جوانیی خۆشەویست لە دەقی غەزل و موغازەلەی دوورو درێژ یان داشۆرین وتەنزی شاعیران و لەو وتەیەدا جێی دەبێتەوە ،بەڵام ئەگەر لەو باوەڕەدابین ئەو ناوەرۆکانە رێگەخۆشکەرن بۆ ئەو لادانانە،ناچار دەبین ئەو پێودانگە بەسەر زۆر شتی هاوشێوەدا پیادە بکەین،ئەڵبەتە کارێکی ئاوەها لەجیاتی ئەوەی رەوتێکی ریفۆرمخوازانە وەربگرێت،دەبێتە رێگر و لەمپەر لەبەردەم داوەریکردنمان بۆ کاری هونەری و ئەدەبی.

13-Five Approaches of Literary Criticism,p.23.

14- Prriniples of Literary criticism, p. 46.

١٥- شیوه های نقد ادبی،ص١٩٦.

١٦- هەروەک چاوپۆشیگەراکان،هەندێ جار لە رەخنەی مارکسیستیشدا بۆ شیعر پەسەندی دەکەن.

١٧- گفتاری دربارەء نقد،ص ٤٥.

١٨- رک: منوجهری دامغانی ادوار زندکی وآقرینثیهای هنری، نصرالله امامی، چاپ دوم،دانشگاه شهید چمران اهواز، ١٣٧١،ص٤١.

فەسڵی هەشتەم

ڕەخنەی دەروونناسی

پێناسە و باسێکی گشتی

پێوەندی نێوان ئەدەب و دەروونی مرۆڤ پێویستی بە سەلماندن نییە، ئەم پێوەندییە هەمیشە خەسڵەتێکی دووسەرەی هەیە، دەروونی مرۆڤ ئەدەب دەخولقێنێت و ئەدەبیش دەروونی مرۆڤ پەروەردە دەکات، تێگەیشتن و تێڕوانینە دەروونییەکانی مرۆڤ سەیری چەند لایەنێک لە ژیانی سروشتی و مرۆیی دەکات و بنەماکانی ئەفراندنە ئەدەبییەکان دەهێنێتەکایەوە، لەڕن٨وێکی دیکەوە ئەدەبیش سەیری حەقیقەتەکانی ژیان دەکات تا ڕونکەرەوەی چەند لایەنێکی دەروونی مرۆیی بێت[1] و هەر لەم ڕێگەیەشە کە ڕەخنەی ئەدەبی و دەروونناسی پەیوەندیگەلێکی هاوبەش پەیدا دەکەن.

ژیانی مرۆڤ و بابەتەکانی ڕەگ و ڕیشەگەلێکی جێگیر و دیاریکراو و نەگۆڕاویان هەیە، ئەوەی دەگۆڕێت دیمەنەکانی ژیانی مرۆییە.

شاعیر و نووسەر لە گۆشەنیگایەک و دەروونناس لە گۆشەنیگایەکی دیکەوە لە ژیانی مرۆیی دەڕوانێت ، بەڵام گۆشەنیگا و تێڕوانینی هەردووکیان وەک یەکە، واتە هەردوکیان گرنگی بە ژیانی مرۆیی و دیمەنەکانی ژیانی مرۆیی دەدەن و هەر کامێکیان بە جۆرێک گەڕان و پشکنین و خۆی وابەستە بە خەیاڵ و هەست و سۆزەکان و بابەتە ڕۆحی و دەروونییەکانی مرۆڤ دەکات.

ڕەخنەی دەروونناسی لەم نێوانەدا هەوڵی ئەوە دەدات، کە پەیوەندییە زیندوو و هەستپێکراوەکانی نێوان هونەر و هونەرمەند بدۆزێتەوە و هەڵبستێت بە لێکۆڵینەوە لەوەی کە لە پشتی بەرهەمی ئەدەبیی دایە، لەکاتێکدا ڕەخنە تەقلیدی و کلاسیکییەکان زۆربەی کات سەرنجیان لە ڕەهەندە مێژوویی و فیکری و ئیستاتیکی، یا ڕەوشتییەکان داوە، بە دەربڕینێکی دیکە بێ ئەوەی بتوانرێت کە بانگەشەی ئەوە بکرێت کە تەواوی لایەن و ڕەهەندەکانی بەرهەمێک دەکرێت لەژێر ڕۆشنایی ڕەخنەی دەروونناسی لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت دەتوانرێت دان بەوەدا بنرێت کە ڕەخنەی دەروونناسی لەتوانایدایە کە هەندێ لە لایەن و ڕەهەندەکانی بەرهەمەکەمان بۆ ڕاڤە بکات کە ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕابردوودا فەرامۆشی کردووە.

پێشینەی ڕەخنەی دەروونناسی

ئەگەرچی پێویستە سەدەی بیستەم بە سەردەمی دەرکەوتنی ڕاستەقینە و گەشەکردنی ڕەخنەی دەروونناسی هەژمار بکرێت، بەڵام ناکرێت چەند چاڵاکییەکی سنورداری هەندێک لە کەسانی پێشینان لە سەدەکانی ڕابردووشدا نکۆڵییان لێبکرێت.

ڕەنگە ئەرستۆ یەکەمین کەسێک بێت، کە بە خستنەڕووی بیردۆزی کاسارسیس(catharsis)(= پاککردنەوەی دەروون یا دەرون پاکژی)بەشێوەیەکی نیمچە زانستی سەرنجی لە پەیوەندی نێوان ئەدەب و دەروون داوە و جۆرێک لە ڕەخنەی دەروونناسی دارشتووە. ئەرستۆ لە هونەری شیعردا کاتێک پێاسەی تراژیدیا دەکات، تراژیدیا وەکو لاساییکردنەوەیەکی کرداری کەسەکان دادەنێت، کە دەبێتە مایەی وروژاندنی هەستی ترس و بەزەیی لای بینەران و دەرئەنجامەکەشی پاکژکردنەوەی دەرونی مرۆڤە[٢].

لەدوای ئەرستۆ پێویستە باسی شاعیر و وتاربێژانی کۆن بکرێت، کە لەسەر شێوەی تێگەیشتنگەلێکی کورت و هەندێجاریش ئاڵۆز و دوور لە هەبوونی دیدگا ئەزموونییەکان پێوەندی نێوان دەروونی مرۆڤ و بەرهەم و ئەفراندنە ئەدەبییەکانیان خستۆتە بەر تیشکی سەرنج و ڕوانین.

لەنێو نووسەرانی ئیمەدا عەبدولقادری جورجانی(لە ٤٧١ کۆچی مردووە)خاوەن چەند بەرهەمیکی وەک (اسرار البلاغە= ڕازەکانی

ڕەوانبێژی) و (دلائل الاعجاز)،یەکێکە لەو کەسانەی کە شرۆڤە و تۆێکاری دەلالەتە دەروونییەکانی بۆ دەربڕینە ئەدەبییەکان کردووە، بەڵام تێگەیشتنەکانی ئەو زۆربەی کات لەم چوارچێوەیە ، کە ناخ(نەفس) یا دەروونی مرۆڤ لە هێنانەکایەوەی دەربڕینە ئەدەبییەکاندا کاریگەرییەکی بەرچاوی هەیە[٣]، هەڵبەتە ئەوەی شایەنی وتنە ئەوەیە، کە پێش ئەو (ئەبو ن٢هیلالی عەسکەری)(لە ٣٩٥کۆچی مردووە) خاوەنی کتێبی بەناوبانگی(الصناعتین= دوو سەنعەتەکە) دەربارەی کاریگەری دەروونی لە ئەفراندنی خواستنەکاندا قسەی کردووە، هەروەها (ئەبو حەسەنی جورجانی)(لە ٣٦٦کۆچی مردووە) لە کتێبی(الوساطة بین المتنبی و خصومه= نێوەندگیرییەک لەنێوان موتەنەببی و ڕکابەرەکانی) تێڕوانینێکی دەروونناسانەی لە پێوەندی شیعر لەگەڵ شاعیرەکەیدا خستۆتەڕوو.

ڕەنگە یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی گرنگیدان بە لێکۆڵینەوە دەروونناسییەکان لە بەرهەمەکانی شاعیر و نووسەرانی ڕابردوودا ، تێگەیشتن و لێکدانەوەیان بۆ جۆرە (نەست)ێکی دەروونی بێت ، بەر لەوەی لەلایەن فرۆیدەوە باسی لێوە کرابێت، ئەوان بە ئاشکراکردنی نەست(ناخی مرۆڤ) زۆرێک لە کێشمەکێشمە دەروونییەکانیان لە بەرهەمەکانی خۆیان بەرجەستە کردووە و ئەمەش خاڵێکە کە فرۆیدیش چەندین جار خۆی دانی پێداناوە و بەرهەمگەلێکی وەک برایانی کارامازۆڤی دیستۆڤسکی نووسەری ناوداری ڕووسی و

تراژیدیای هاملێتی شکسپیری گەورە شانۆنامەنووسی ئینگلیزی گەواهیدەری ڕاستییەکی لەم جۆرەن.

فرۆید و ڕەخنەی دەروونناسی

بێگومان لە سەدەی بیستەمدا فرۆید پێشەوای ڕەخنەی دەروونناسییە، کاتێک ئەو دوو نامیلکە بەناوبانگەکەی خۆی دەربارەی لێوناردۆ داڤینشی و هۆڵدەرلین نووسی، ئەوا خۆی لەخۆیدا کارێکی نوێ وابەستە بە تاکی نیشاندا و کارەکەی ئەو بووە نموونە و سەرمەشقێک بۆ کەسانێک کە لەم ڕێگەیەدا هەنگاویان هەڵهێنا، سەیری ئەمە لەوەدا بوو کە بە ماوەیەکی کەم هەر لەگەڵ برەوسەندنی شێوازێکی لەم جۆرە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا سەدان کتێب و نامیلکە و لەبارەی شیکردنەوە و شرۆڤەکاری دەروونناسی بەرهەمەکانی نووسەرە جۆراوجۆرەکان نووسرا و ئەم بیروباوەڕەی لە هۆشی خەڵک ڕەگی داکوتا کە شێوازگەلێکی وەک تێڕوانینی ئیستاتیکی یا ڕەوشتی بە تەنیا بەسەندە و ڕازیکەر نییە.

ئاشنایی نووسەران و ڕەخنەگرانی ئەدەبی بە بیرۆکەکانی فرۆید لە یەکەمین ساڵەکانی دەیەی دووەمی سەدەی بیستەم دەستی پێکرد و بە وەرگێڕانی بەرهەمەکانی فرۆید بۆ زمانی ئینگلیزی[٤]، گروپێکی گەورەی ڕەخنەگران ئاشنایەتییان لەگەڵ بیرۆکەکانی ئەو پەیدا کرد، کاتێک کە دکتۆر(ئارنست جۆنز)(Ernest jones) شیکردنەوە بەناوبانگەکەی خۆی دەربارەی هاملێت لە گۆشەنیگای فرۆیدییەوە

بڵاوکردەوە، سەرەڕای هەندێک ڕەخنە لێگرتن پێشوازییەکی فراوانی لێکرا، چونکە ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم شێکردنەوەیان بە مۆدێل و نموونەیەک بۆ پڕۆسەی شیکردنەوە دەروونناسییەکانی خۆیان دانا[٥].

دەسپێک و بڵاوبوونەوەی ڕەخنەی دەروونیی نوێ بەهۆی فرۆید و لایەنگران و خوێندکارەکانییەوە بوو،بەڵام ئەو بۆچوونانەی فرۆید و شیکردنەوە دەروونییەکان ئەو لە نێوانی پشتگیری و ڕەتکردنەوەدا بووە هۆی ئەوەی چەندین گوزارشتی نەشیاو و تاوانی زۆری بدرێتە پاڵ.

هەڵە تێگەیشتن و سنورداریەکان

ئەوەی بە بنەڕەت و بنەمای هەڵە تێگەیشتن سەبارەت بە ڕەخنەی دەروونناسی هەژمار دەکرێت، تێنەگەیشتنێکی دروستە لەبارەی ئەم شێوازە، هەروەها چەند کەموکوڕییەکە لە لێکدانەوەگەلێک کە دەچنە ناو خانەی ئەم شێوازە ڕەخنەییەوە ، ڕەخنەگرانی دەروونناس هەندێجار لە شیکردنەوە و لێکدانەوەکانی خۆیان سوود لە وشەگەلێکی تایبەتمەند(واتە وشەگەلێک کە لەناو گروپەکەی خۆیاندا بەکار دێت) وەردەگرن، کە زۆربەی کات بۆ کەسانی ناپیشەیی شتێکی نەناسراون، لە ڕوێکی دیکەوە ئەم ڕەخنەگرانە کاتێک ئاشنایەتییان لەگەڵ ماهییەتی ئەدەب نەبێت، ئەوا لەبارەی پاڕ و وردەکارییە ئەدەبییەکان دەکەونە غەفڵەتەوە و ئەم خاڵەش دەبێتە هۆی جۆرە ڕوانین و سەیرکردنێکی تاک لایەنانە بەرامبەر بە بەرهەمە ئەدەبییەکان، هەڵبەتە پێچەوانەی

ئەم بابەتەش ڕاستە، چونکە زۆرجار وا هاتۆتە پێشەوە کە چەند ئەدیبێکی ناشارەزا لە چەمکە وردەکانی دەروونا‌سیش، بەهۆی ئاشنایەتییەکی ڕووکەشی لە چوارچێوەی درککردنی هەندێک لە زاراوەکان ، چەند شیکردنەوەیەکیان بەدەست داوە، کە بە هۆی هەندێک تێڕوانینی سادەوە بۆتە هۆی هاتنەکایەوەی چەند شکستێک لە کارەکانیاندا ، ئۆبالّی ئەوەش کەوتۆتە ئەستۆی ڕەخنەی دەروونناسی.

جگە لەمانە بۆ زۆرێک لە ئەدیبە نەریتی و ئەوانەی کە ئاشنایەتییان لەگەڵ ڕەخنەی دەروونا‌سی نییە خستنەڕووی چەند بابەتێکی وەک گرێی ئۆدیپ، گرێی خەساندن، ڕۆڵی بەرزبوونەوە و بالّایی لە داهێنان و ئەفراندنی بەرهەمی هونەریدا، هەمیشە بۆتە مایەی سەرسوڕمانی و هەندێجاریش بۆتە مایەی ترس و سەرەنجام بە خۆپارێزی و ڕەتکردنەوەی ڕەخنەی دەروونناسی کۆتایی پێهاتووە[۷].

لایەنێکی دیکەی ئەم ڕەشبینییە بەرهەمی پێداگری و سووربوونی ڕەخنەگرانی دەروونناسە لەسەر دیدگا و تێگەیشتنەکانی خۆیان و لەبەر ئەم هۆیەشە کە کاری ئەم جۆرە ڕەخنەگرانەیان بە کرداری(پڕۆکراستۆس)ی ڕێگری یۆنانی چواندووە. دەوترێت (پڕۆکراستۆس) بۆ سزادانی کەسەکان، کەسەکانی لەسەر چڕبایەک یا قەرەوێلّەیەک دەخەواند و بۆ ئەوەی کە درێژی کەسەکان هاوتای درێژی چڕباکە بێت، ئەندامەکانی کەسەکانی ڕادەکێشا، یا پێیەکانی

دەبڕینەوە، مەبەست لەمە ئەوەیە کە نەیارانی ڕەخنەی دەروونناسی لەو باوەڕە دان کە ڕەخنەگرانی دەروونناس دیدگاکانی خۆیان بەسەر بەرهەمەکە دەسەپێنن و زۆربەی بە تێگەیشتنەکانیان چەند لایەنێکی بەرهەمەکە دەخەنە خانەی کەمتەرخەمی لێکردن و فەرامۆشکارییەوە[٨].

لەتەک ئەوەی وترا سەرنجدان و وردبوونەوە لەم خاڵەش شتێکی پێویست و گرنگە، ئەویش ئەوەیە کە بەکارهێنانی دەروونناسی لە ئەدەبدا پێویستی وریاییەکی تەواو هەیە، چونکە ئەدەب ڕەهەندە دەروونی و کەسایەتییە مرۆییەکان بە دید و تێڕامانێکی وەسفی و بە وردبوونەوە لە وردەکارییەکان تەماشا دەکات، لە بەرامبەریشدا دەروونناسی خاوەنی چەند بنەما و پۆلێنبەندییەکی گشتییە و هەڵسوکەوتی دەروونی کەسایەتی پاڵەوانانی بەرهەمەکە بە تێڕوانینێکی گشتی دەخاتە ژێر لێکۆڵینەوە. لە پێکچواندنێکدا پێویستە بگوترێت، کە کەسایەتییە مرۆییەکان خاوەنی چەند تایبەتمەندی و کەسایەتییەکی جیاوازن و ناکرێت بە گەڵاکانی درەختێک بچوێنرێن و هەموویان بە یەک شێوە و ڕووخسار سەیر بکرێن، یا لە تێڕوانینە دەروونناسییەکاندا ڕەهەندە ئیستاتیکی و ئەدەبییەکان لەبەرچاو نەگیرێن.

فرۆید و ماهییەتی دەروون

شـــیکردنەوە دەروونناســـییەکانی فرۆید لەســـەر تێگەیشـــتن و تۆێکارییکـانی ئەو بۆ دەروونی مرۆڤ دامەزراوە، لەبـاوەڕی فرۆیـدا دەروونی مرۆڤ لەڕووی پڕۆســـە ناخەکییەکانەوە لە ســـێ ناوچە یا سێ سنوور پێکهاتووە. ئەم سێ سنورە بریتین لە ئەو(Id)، من(Ego) و منی باڵا(super ego .)

١.بنیات(ئەو):

بنیات یا کۆگای (لیبیدۆ)[٩] ، بنچینەی ژیانی ئەزەلی[١٠] تێر دەکات ، کە فرۆید بە زاراوەی (بنەمای چێژوەرگرتن)[١١] باســـی لێوەدەکات ، بنیات بەبێ هەست، کە هێما و نیشانەی سیستمێکی لۆژیکییە، ژیانێکی نـاڕێک[١٢] و پێکی هەیە. بنیات بێ یاســـا و دژە کۆمەڵایەتی و دژە ڕەوشتییە و کارەکەی تەنیا تێرکردنی ڕەمەکە چێژخوازەکانە[١٣]. فرۆید لەو باوەڕەدایە، کە چاڵاکی (لەبیدۆ) لە ســەردەمی منداڵییەوە دەســت پێدەکات و لە بەشگەلێکی جۆراوجۆری جەستەدا هاتوچۆ دەکات، لە کەسانی گەورەدا بەرەو ئەندامە سێکسییەکان دەگوازرێتەوە، کەواتە لە باوەڕی فرۆییدا ژیانی سێکسی لە سەردەمی پێگەیشتنەوە دەست پێناکات، بەڵکو چاڵاکییەکەی لە ســـەرەتای قۆناغی منداڵی دەســـت پێدەکات[١٤].

شـایەنی گوتنە بنیات لە پێش فرۆییدا لە بیرۆکەکانی فەیلەسـووف و سـۆفی و ئەدیبانی کۆن و پاشـتریش شـتێکی ناسـراو بووە و درکی

پێکراوە. نیچەی فەیلەسووفی ئەڵمانی (١٨٤٤-١٩٠٠) لە پێش فرۆییدا بوونیاتی وەکو بنەمای هێز و ئارەزووە سەرەتاییەکانی مرۆڤ باسکردووە. لە کلتوری ئیسلامیدا بە گوزارشتی(نەفس) یا(نەفسی ئەمارە) قسەیان لەبارەی بونیات کردووە، ئەم هێزە شەڕانگێز و دژە کۆمەڵایەتی و سەرکێشە، ئەگەر ڕام بکرێ و بەڕێدا ببردرێت، دەکرێت لە پێناوی ئامانجە مەعنەوییەکاندا بەکار بهێنرێت[١٥].

٢.مـن

بۆ پێشگیریکردن لە سەرکێشی و لە فەرمان دەرچوونەکانی بونیات، وا پێویست دەکات، کە هێزگەلێکی ڕێگریکەر هەبن تاوەکو بە پاسەوانیکردن لە تاک و کۆمەڵگا هەڵبستن[١٦]، هەوەڵین هۆکار و هێزی ڕێکخەری بنیات و چاودێریکەری تاک(من)ە. من لەژێر کاریگەری بنەمای حەقیقەت و ڕەفتارە کۆمەڵایەتی و عەقڵی و سۆزدارییەکاندا دێتەکایەوە ، دەرخەری کەسایەتی دەروونی مرۆڤە[١٧].

بەشێک لە من لە قەڵەمڕەوی هەستدایە و لە چالاکییە هەستییەکانی وەک درککردن، قسەکردن و شتە ناخەکیی و ڕەفتارییەکاندا ڕۆڵ و بەرپرسیاریەتی هەیە، هەروەها تاکەکەس لەگەڵ ژینگە دەگونجێنێت و ئارەزووە دژەکان و جووڵە و بزاوتنەکان و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤ گونجاو و هاوتەریب دەکات[١٨]، لەبەرئەوە وا دەردەکەوێت، کە من نوێنەری عەقڵ و لۆژیک و بەرژەوەندی خوازییە، لەکاتێکدا بونیات نوێنەری ئارەزووە هەوسار پچڕاوەکانە[١٩].

٣.منی بالّا

منی ســـەرتر یـا منی بـالّا هۆکـارێکی ڕێکخەری دیکەیە و بۆ پارێزگاریکرنی کۆمەڵگا چالاکی دەنوێنێت، بەشـی سـەرەکی (منی بالّا) نەســـتە[٢٠] و لە تێکڕای هەندێک لە ئەزموونەکانی ژیان و لە ئەنجامی پەیوەندیکردن لەگەڵ باوان و کەســـانی دەوروبەر دێتەکایەوە[٢١]، ئەم پێوەندی و هەندێجار پاڵپەستۆیانە بە سـەپاندن و بالّا و بەم شـێوەیە منی بالّا بە دوورکەوتنەوە لە من دێتەکایەوە[٢٢]. منی بالّا هەوڵدەدات شـــێوازکانی پەروەردەکردنێک، کە پێدەچێت لە زۆرێک لە لایەنەکاندا شـیاوی درککردن نەبن و بە ترسـناک دێنەبەرچاو هاوسـەنگ بکات، بەڵام منی بالّایەک کە زۆر چالّاک بێت جۆرە هەستکردنێکی نەست بە تاوان دەخولقێنێت کە شـــێوە ســـەخت و تونـدەکەی ئەم هەســـتکردنە بریتییە لە (گرێی تاوان guilt complex).

ئامادەیی ئەم ســـێ لایەنە واتە بونیاد و من و منی بالّا لە کەســـایەتی مرۆییدا لە ڕۆژگاری منداڵێتیدا دەســـت پێدەکات و لە هەرزەکاریدا پێدەگات و دێتەکایەوە، ئەوانە دەتوانن بە شـێوەیەکی بەردەوام لەگەڵ یەکتریدا لە ململانێ دا بن[٢٣].

هەست و نەست

تا ئێستا چەندین جار قسـە لەبارەی هەست و نەست کراوە، بەڵام بێگومان شـارەزا بوون لە (تۆێکاری سـروشـتی ناخەکی و دەروونی مرۆڤ)[٢٤] بەبێ تێڕامان و قوڵبوونەوە لەم دوو ناوچەیە نایەتەکایەوە.

هەســـــت هەروەکو ئەوەی لەناوەکەیدا دیارە،کۆمەڵە هەڵچوون و بارودۆخێکە کە لە بەشـــی ڕوناکی ناخ دان و مرۆڤ بەرامبەریان هۆشـیارە، بەڵام هەســتیترین پرۆســەکانیش تەنیا بۆ ماوەیەکی کەم هەســتین و زۆر زوو وندەبن و لە نەســتدا شـــوێن دەگرن،ئەرچی هەندێک لەوانە بە ئاسـانی دەتوانن دوبارە بێنەوە ناو هەست، ئەوەی لە بیرۆکەکانی فرۆید بە قســەیەکی شـــۆڕشـگێڕانە و زۆر گرنگ لێی دەڕواندرێت خســـتنەڕووی ئەم خاڵەیە کە نەســـت لایەنێگی گەورەی بوونی دەروونی مرۆڤ پێکدەهێنێت، هەرچەندە هەمیشە داپۆشراو و شاراوەیە.

بە گوزارشـــتێکی دیکە نـاخی مرۆڤ هـاوشـــێوەی کێوێکی سـەهۆڵییە،کە قەبارە و کەڵەکەبوونە سـەرەکییەکەی(= نەست) لە ژێر ئاودا شاردراوەتەوە و ئەوەی دیارە(= هەست) ، کەمێکە لە شتگەلێکی زۆر[٢٥].

شـــتێک، کە هەمیشـــە جەختی لێدەکرێتەوە ئەوەیە کە ســـنورێکی دیاریکراو لەنێوان هەســـت و نەســـتدا نییە، بەڵام لەنێوان ئەم دوو ناوچەیەدا ، ناوچەی ســـێیەم لەئارادایە، کە نە هەســـتی تەواوە و نە نەستی تەواو، هەم تاریکە و هەم ڕووناک. لە فەرهەنگی فرۆیدیستیدا چەند دەربڕینێکی وەک(پێش هەســـت) یا (ژێر هەســـت) بەم ناوچەیە دەوترێت، بەڵام زاراوەی بـاوتر لەمە (نیمچە هەســـــت)[٢٦] یـا (نیوە ئاگا)[٢٦]یە، بەشـــێوەیەکی کورت و بە دەربڕینێکی ڕوونتر ئەوەی بە

سەختی و لە بارودۆخە تایبەتەکان دەبێتە هەست نەستە و ئەوەی ئاسانتر دەگاتە هەرێمی هەست نیوە ئاگایە[٢٨].

لە ڕوانینی فرۆید دا هەست لەبەرامبەر نەستدا سەنگەری گرتووە و بەرگری دەکات و ڕێگری لەوە دەکات کە بابەتەکانی پەیوەست بە نەست بچنە ناو ئەوەوە[٢٩]. ئەو ئارەزووانەی، کە لە نەستدا عەمبار دەکرێن گۆڕانکاری بەسەر ڕوالەتیان دێنن و هەڵدەگیرێن و بەم هۆیەوە لەکاتی تێپەڕین بە هەست زۆربەی کات ڕەنگ وشێوەیەکی دیکە لەخۆ دەگرن[٣٠] و هەمدیسان هەر بەم هۆیەوەیە کە ڕەنگدانەوە و بەرجەستەبوونەکانی نەست لە شکڵ و شێوەگەلی جۆراوجۆردا دەردەکەون و درککردنی ماهییەت و حەقیقەت و کرۆک و تیمەکەی پێویستی بە شیکردنەوەیەکی زیرەکانەیە.

لە داهاتوودا ئاماژە بەوە دەکەین کە(کارل گۆستاڤ یۆنگ) چەمکی هەست فراوان و بەربڵاوتر دەکات و تیۆری نەستی گشتی(نەتەوەیی) دەخاتەڕوو و بە بنەمای ڕەمز و فۆلکلۆر و ئایینەکانی گروپە مرۆییە سەرەتاییەکانی دەزانێت.

گرێیەکان لە پرۆسەی دەرونشیکارییەکانی فرۆید دا

کاتێک کە ئارەزووەکان تێر نەکرێن، بەردەوام بۆ دواوە دەگەڕێنرێنەوە و لە نەستدا عەمبار دەکرێن، لە بارودۆخێکی وەهادا لەنێوان من و نەستدا ململانێ پەیدا دەبێت، بەشێوەیەک کە وەک بڵێی لە سنوری حکومەتێکدا جەنگێکی ناوخۆیی هەڵگیرسێت[٣١].

دەوترێت ڕەتکردنەوەی ئارەزووەکان ، وزەیەکی فراوان لە نەستدا کۆدەکاتەوە و زیندانی دەکات و ڕێکی و ئاسوودەیی دەروونی تێکدەدات، ئارەزووگەلێک کە بە تووندی ڕەتدەکرێنەوە و دەکشێنرێنەوە دواوە لە نەستدا کۆدەبنەوە ودەستە دەستە کەڵەکە دەبن و گرێ دەدرێن و ناخ بریندار دەکەن)[٣٢] ئەم ئارەزوانە هەمیشە بەدوای ڕێگەیەکی هەڵاتن و دەرچوونداد دەگەڕێن، هەندێجار لە نەستدا، هەندێجار لە نیمچە هەستدا و لە کۆتاییدا لە مەیدانی هەستدا خۆیان دەردەخەن، بەڵام هەست بە پشت بەستن بە پێداویستییەکانی جیهانی دەرەوە و هەندێک کۆت و بەند و سنور مۆڵەتی پێشڕەوییان پێنادات و لەبەرامبەردا ئەوان بە تووندی بەرگری دەکەن[٣٣].

پێشگیری کردن لە خواست و ئارەزووە ڕەمەکییەکان چ بە سادەیی و چ هاوتا لەگەڵ هەندێک ئاگادارکردنەوە و هەڕەشە لێکردنەکان و بەبێ هیچ ڕوونکردنەوەیەکی ڕازیکەر و پەسەندکراو دەبنە هۆی سەرکوتکردنی ئارەزووە غەریزییەکان ودەرکەوتنی گرێکان[٣٤]. ژمارەی گرێکان زۆرە، چونکە هەر ئارەزوویەک، کە بە ئەندازەیەکی زێدەڕۆییانە سەرکوت بکرێت، لە کۆتاییدا کۆدەبێتەوە و بەهێز دەبێت و لەسەر شێوەی گرێ[٣٥] دەردەکەوێت. دیارترین ئەو گرێیانەی کە لە بۆچوونەکانی فرۆید دا باسیان لێوە دەکرێت و زۆربەی کاتیش بنەمایەکن بۆ شیکردنەوە دەروننناسییەکانی هونەر و ئەدەب بریتین لە گرێکانی (ئۆدیپ و ئەلکترا و خەساندن).

گرێی ئۆدیپ

گرێی ئۆدیپ لە ڕکابەری نەستی منداڵ(نێر) بەرامبەر باوکی خۆی و ئارەزوویەکی زۆر و سروشتیانە بەرامبەر بەدایک سەرچاوە دەگرێت[٣٦]. سەرچاوە و کانگەی بارودۆخێکی لەم چەشنە ئارەزووە سێکسییە شاراوە و نادیارەکانە، سەرەنجام بەهۆی دوژمنایەتی بەرامبەر باوک درێژ دەبێتەوە بۆ جۆرە هەستکردنێک بە تاوان لە نەستی منداڵدا . منداڵ لەم قۆناغەدا ناتوانێت هەڵسوکەوتی خۆی لەگەڵ عەقڵ هاوتەریب بکات و سەرەنجام هەڵسوکەوتێکی هەیە کە لەژێر کاریگەری هەستەکاندایە. ئەم بارودۆخانە بەشێوەیەکی(نەستیانە)دەبنە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەگەلێک لەگەڵ باوان کە منداڵ هۆکاری ئەوە درک ناکات، ئەم بارودۆخە لەسەر شێوەی دوژمنایەتی و جەنگ بەرامبەر بە باوک و وەکو ڕکابەری و تۆندوتیژییەک بەرامبەر بە دایک بۆ دورخستنەوەی هەستی حەزلێکردنی زگماکیانە، کە منداڵ بەهۆی ئەوەوە هەست بە تاوان دەکات دەردەکەوێت.

شایانی باسە، ئەم دوژمنایەتی و ڕووتێکردنە(حەزلیکردنە) دیاردەیەکی ئاسایی نییە، بەڵکو یەکێکە لە قۆناغەکانی گەشەکردنی منداڵ و تا کاتێک بە قۆناغێکی تۆندی دوژمنایەتی یا خۆشەویستی نەگات شتێکی نابێتە شتێکی زیانهێنەر[٣٧]، هەر چۆنێک بێت ئەگەر بارودۆخگەلێکی لەم شێوەیە بە شێوەیەکی زێدەڕۆییانە سەرکوت

بکرێت منداڵ هەست بە تاوان دەکات و پەنا بۆ خەون و خەیاڵاتەکانی خۆی دەبات و کاریگەری ئەوە لە کەسایەتی دەروونی ئەودا بە نەمری و پایەداری دەمێنێتەوە.

فرۆید لە ناولێنانی هەستە ناوبراوەکان بە(گرێی ئۆدیپ) سوودی لە ئەفسانەی یۆنانی ئۆدیپ oedipe یا Oedipus ی بەرهەمی سۆفۆکلیسی ترایژیدیانووسی کۆنی یۆنانی وەرگرتووە کە لە دەوروبەری ساڵی ٤٩٦ پ.ز کۆچی دوایی کردووە. سەرنجدانێکی کورت لە تراژیدیای ناوبراو بۆ زیاتی ئاشنابوون بە چەمکی گرێی ئۆدیپی شتێکی بێسوود نابێت:

چارەنووس وەها بووە کە لە زنجیرە و ڕەچەڵەکی (لاداسیدا)کان هەموو پاشایان بەر نەفرەتی خودایان بکەون و بە مردنێکی زۆر ئازاراوی بمرن.

بە (لایۆس) کە هەر لەم نەژادەیە دەوترێت چارەنووس وەهایە کە کوڕەکەی باوکی خۆی دەکوژێت ودایکی خۆی مارە دەکاتەوە، کاتێک کە ئەم منداڵە واتە ئۆدیپ لەدایک دەبێت،باوک و دایکی بۆ هەڵگەڕاندنەوەی چارەنووسێکی لەم جۆرە ئۆدیپ لە کێوی سیترۆنcitheron بەڕەڵا دەکەن تا منداڵەکە بمرێت یاخود ببێتە پاروە نانێک بۆ درندەکان،شوانێک ئۆدیپ دەدۆزێتەوە و دەیباتە لای پۆلیبpolybe ی پاشای ئەم مەملەکەتە و ئۆدیپ لەوێدا گەورە دەبێت و گەنجێکی بەهێز و تۆندوتۆڵی لێدەردەچێت. لەم کاتەدا ئەو لە

چارەنووســـەکەی خۆی کە کوشـــتنی باوک و چوونە پاڵ دایکیەتی ئاگادار دەکەنەوە. ئۆدیپ کە ئەم دایک و باوکەی بەخێویان کردووە بە دایک و باوکی ڕاســـتەقینەی خۆی دایاندەنێت لە کۆرنێت هەڵدێت تاوەکو لە چارەنووس و قەدەری خۆی ڕزگاری بیت. لە ڕێگەدا بەرەو شـاری تیبە دەگاتە لایۆسـی باوکی ڕاستەقینەی خۆی و بەهۆی شـەڕ وململانێیەک، کە لەکـاتی پەڕینەوەی ئەو لە پردێـک لەگەڵ بـاوکی ڕوودەدات، باوکی خۆی دەکوژێت، بەڵام لەڕێگەدا بەرەو شـــاری تیبە ڕووبەڕووی ئەژدیهایەک دەبێتەوە بەناوی ســـفینکس، کە ئەندامەکانی ئەندامی شـــێرن و دەموچاوێکی ژنانەی هەیە و لەســـەر گابەردێک دانیشـتووە و بۆ هەر کەسـێک کە مەبەسـتییەتی بچێتە ناو شـارەکەوە پرســـیارێک دەخاتەڕوو، کە کەســـەکە دەبێت بە ناچاری وەڵامی پرســـیارەکە بداتەوە، بەڵام لە وەڵامەکەدا نهێنییەک هەیە، کە جگە لە ســفینکس کەســی دیکە ئەم نهێنییە نازانێت. پرســیارەکە بەم جۆرەیە: ئەو بوونەوەرە چییە، کە بەیانیـان لەســـەر چوار پێ و نیوەڕۆیـان لەسەر دوو پێ و ئێواران لەسەر سێ پێ دەڕوات؟

ئۆدیپ نهێنییەکە هەڵدێنێت و دەڵێت ئەمە بارودۆخی مرۆڤێکە، کە لە منداڵیدا لەســـەر چوار پەلی دەڕوات و لەکاتی گەنجیدا لەســـەر هەر دوو پێی خۆیدا وەســـتاوە وســـەرەنجام لە پیریدا بێ یارمەتی گۆچان نـاتوانێـت هەنگـاو بنێـت. ســـــفینکس هەر کە دەبینێـت نهێنییەکەی هەڵهێنراوە ژیانی کۆتایی پێدێت و ئۆدیپ سـەرکەوتوانە دەگاتەشـاری

تیبە. خەڵکی ئەم شـارە وەکو سـوپاسـگوزارییەک بۆ ئەم ڕزگاربوونە ئەو دەکەن بە پاشـای خۆیان و ئۆدیپ هاوسـەرگیری لەگەڵ شـاژنی شـــار، کە لە حەقیقەتـدا دایکی خۆیەتی دەکـات و بەم شـــێوەیە چارەنووسەکە دێتەدی، چونکە ئێستا باوکی خۆی کوشتووە و دایکی خۆی هێناوە.

دوا تێپەڕبوونی چەند ســاڵێک لە پادشــایەتی دادپەروەرانەی ئەو، مردن و وشکەسـاڵی باڵ بەسـەر شـاردا دەکێشـێت، پێشـبینیکەران بۆ ڕزگار بوون لەم دەرد و بەڵا و وشـــکەســـاڵییە دۆزینەوەی بکوژی لایۆس بە چارەسەر دادەنێن.

لێرەدا ئۆدیپیش لەڕێگەی ئەو شوانە لە بارودۆخی ڕابردووی خۆی ئاگادار دەبێتەوە و بێ چاو وڕوویی و(دایکبوونی ژنەکەی) بۆ ڕوون دەبێتەوە، کاتێک کە دەچێتە لای دایکی و دەیدۆزێتەوە دەبینێت دایکی بە پەتێکەوە خۆی بەدار هەڵواسیوە:

پاشا ئەوی بینی و بە نالّە و شیوەنگەلێکی دڵبریندارانەوە پەتەکەی کردەوە و دایکی خستە سەر زەوی،بەڵام دیمەنێکی ترسناکتری بەدواوە بوو، بەسەر پۆشاکەکەی‌شابانوو چەنەد قولاپەیەکی زێڕین هەبوون، کە پاشا ڕایکێشان و بە درێژایی دەستەکانی هەڵیکێشان چەقاندیە ناو چاوەکانییەوە[٣٨].

فرمێســـکی خوێنین دەموچـاوی ئۆدیپی داپۆشـــی و ئـامـادەی دورکەوتنەوە لە ولاتێک دەبێت، کە ئیتر توانای مانەوەی تێیدا نییە و ئەمەش دەسپێکی ئاوارەیی و تاریکییەکانە.

گرێی ئیلکترا

گرێی ئیلکترا Electra complex گوزارشـتێکە بۆ خسـتنەڕووی عیشـق و خۆشـەویسـتییەکی زۆری کچ بەرامبەر باوک لەتەک نەفرین و ڕژدییەکی زۆر بەرامبەر دایک. ئەم پەیوەســـتبوونە بەهۆی داب و نەریـت و کۆت و بەنـدە کۆمەڵایەتیەکـانـەوە دەرفەت و بوێری خۆدەرخسـتن بەدەسـت ناهێنێت، بە ناچاری دوو سـۆزی دژیەک واتە خۆشەویستی بۆ باوک و نەفرین لە دایک بە تۆندی یەکتری سەرکوت دەکەن و بەهۆی ئەوەوە گرێی ئیلکترا پەیدا دەبێت[٣٩].

گوزارشـتی(گرێی ئیلکترا) لە ئەفسـانەی یۆنانی کۆنەوە وەرگیراوە. کاتێک ئیلکترای کچی ئاگامەمنوون لەوە تێدەگات، کە باوکی بە دەستی دایکی و بە کۆمەکی خۆشەویستەکەی دایکی کوژراوە. براکەی خۆی(ئۆریســـتoreste)هاندەدات، کە دایکیان بکوژێت و بەم شـــێوەیە دایکی ئیلکترا و مێردە تـازەکەی بە دەســـتی ئیلکترا و ئۆریـســـت دەکوژرێن[٤٠].

دەروونناســـان گرێی ئیلکترایان وەکو بنەمایەک داناوە بۆ هەندێک لە شـــیکردنەوە دەروونناســـییەکانی خۆیان، کە بۆ دەقە ئەدەبییەکان ئەنجامیان داوە و چەند نموونەیەکی جۆراوجۆری ئەو گرێیەیان لە

بەرهەمە ئەدەبییەکاندا شیکردۆتەوە بۆ نموونە لە چیرۆککەلێکی وەک دڵبەندبوون و شەیدابوونی کچ بە هەر کەسایەتییەکی نێرینەی بەرزتر، کە بتوانێت لە ناخی ئەودا جێگرەوەی باوک بێت، نموونەیەک لە گرێی ئیلکترای بە مێشکدا دێت. شایەنی وتنە بابەتی جێنشینی یا جێگرتنەوە یەکێک لە خاڵە گرنگەکانە لە شیکردنەوە دەروونناسییەکاندا[٤١].

گرێ دەروونییەکان بەپێی هەڵکەوتەوبارودۆخەوە دەکرێ چەند جۆرێک بن،بەڵام گرێ گشتییەکان لە سێ شێوەدا ، گرێی ئۆدیپ و ئیلکترا و خەسان[٤٢]دا دەردەکەون.

یۆنگ و نەستی کۆ(دەستەجەمعی)

کارل گۆستاڤ یۆنگ دەروونناسی بەناوباگی سویسری لەسەر بنەمای تیۆری (کۆ-نەست)ی خۆی شیکردنەوەیەک بۆ گرێ بەدەستەوە دەدات، کە جیاوازی لەگەڵ تیۆری (فرۆید)دا هەیە.ئەو لەو باوەڕەیە، کە هەموو ناخی مرۆڤ لە نەستە تاکەکەسییەکەیدا کورت نابێتەوە، بەڵکو نەستی تاکەکەسی بەشێکی کەمی دەروونی مرۆڤ پێکدەهێنێت و بەشە گەورەتر و گشتییەکەی بریتییە لە کۆمەڵە دەستکەوت و کەڵەکەبوون و تێگەیشتن و هەست و چەندین هەڵچوون، کە ڕەهەندێکی سەراپایی هەیە و بە دەربڕینێکی دیکە کۆ-نەستی مرۆڤ دەهێننەکایەوە. ئەم عەمبارکراوانەی کۆ-نەست وابەستە نین بە ئەزموون و دەسکەوتە تاکەکەسییەکانی مرۆڤەوە، بەڵکو خاوەنی بیروباوەڕە و هەست و چەندین هەڵچوون، کە لە

ڕابردوو و پێشینانەوە گوازراوەتەوە بۆی ، بە پشت بەستن بەوەی، کە وترا باوەڕی یۆنگ دەربارەی گرێ لە تیۆری ئەو دەربارەی(کۆ-نەست) جیاواز و دابڕاو نییە.

باوەڕی یۆنگ ئەوەیە، کە گرێکان چەند پارچەیەکن لە دەروونی مرۆڤ، کە بەدوای ڕووداو و پێشهاتە ناخۆشەکاندا، یا بەهۆی خواست و ئارەزووە نەگونجاوەکان چالاکی هەست پەشێو و پەرێشان دەکەن.

لە باوەڕی یۆنگدا گرێکان بە پەیڕەویکردن لە یاسایەکی تایبەتدا دەردەکەون و وندەبن و بوون و چالاکییەکی سەربەخۆیانەیان هەیە[٤٣]، بە هەمان شێوە لەتەک ئەوەی،و کە وترا ئەو ئاماژە بە سنوردار بوونی ژمارەی گرێکان دەکات.

لەو بەشەی پێوەندی بە (ڕەخنەی ئەفسانەیی و تەرزە کۆنەکان)ەوە هەیە بە وردی قسە لەبارەی ڕوانینەکانی (یۆنگ)ەوە دەکرێت.

خەون

فرۆید تێڕوانین و بیرۆکەکانی خۆی دەربارەی خەون لە بەرهەمێکدا بە ناوی(لێکدانەوەی خەونەکان)دا باسکردووە[٤٤]، کە تا ئەمڕۆش یەکێک لە پڕ خوێنەرترین بەرهەمەکانی فرۆید بووە، لە خودی خۆیدا وەکو بنەڕەتێک بۆ چەند تیۆرێک دەربارەی شیعر و خەیاڵ و وێنە شیعرییەکان هەژمار دەکرێت[٤٥].

خەون لە باوەڕی فرۆیددا ڕەنگدەرەوەی نەستی مرۆڤە و لە ڕاستیدا تانوپۆی ئەو ئارەزووە چەپێنراوانەی مرۆڤ پێکدەهێنێت.

ئەم ئارەزووە چەپێنراوانە زۆربەی کات کۆن و وابەستەن بە سەردەمی منداڵی مرۆڤەوە، بەڵام هەندێجار بابەت و ناوەرۆکەکانی خەون ئارەزووگەلێکی نوێش دروستدەکەن[٤٦]. فرۆید لەوباوەڕەیە، کە بەشێکی گەورەی خەونەکانمان وابەستەن بە چەند ئەزموون و کاریگەییەک، کە لە قۆناغی منداڵیدا هەمانبووە، لە تێڕوانینی ئەودا گشت کەسێک دەتوانێت ئەم ڕاستییە بە گەڕانەوە بۆ خەونەکانی خۆی چاکتر درک بکات[٤٧].

بۆ منداڵان خەون جێگەی بەدیهاتنی ئارەزووەکانە، هەڵبەتە کەسانی گەورەش لەم تایبەتمەندییەدا بەدەر نین[٤٨]، بەڵام منداڵ بەشێوەیەکی سەرەکی ئارەزووە تێرنەکراوەکانی خۆی لەڕێگەی خەونەوە تێر دەکات.

لە شیکردنەوەی تیۆری فرۆید دا پێویستە بگوترێت خەون بریتییە لە بەدواییەکداهاتنی چەند یادەوەرییەک، کە لەسەردەمی منداڵێتییەوە تێرنەکراون و لە نەستدا عەمبار کراون. لە بارودۆخەکانی دەرکەوتنی خەوندا ساندسۆری عەقڵ لەبارەچێت و ئارەزووەکان لە نەستەوە بۆ هەست شۆڕدەبنەوە و تێر دەبن. خەونەکان بە هەر شێوە و بە هەر قاڵبێک دەرکەون زمانێکی ڕەمزین بۆ خستنەڕووی ئارەزووەکانی مرۆڤ[٤٩].

لەکـاتی بێـداریـدا هێزە بەرگریکـارەکـان لێنـاگەڕێن ئـارەزووە بەشـخوراوەکان و خواسـتە سـەرکوتکراوەکان لە نەسـتەوە بچنە ناو هەســـت، بەڵام لەکاتی خەودا ئەم هێزانە بەرگرییکردنێکی ئەوتۆیان نییە، کە ڕێگرییان لێبکەن تا نەچنە ناو هەســتەوە و بەم هۆیەوە تەنیا کارێک کە دەیکەن ئەوەیە، کە پۆشـاکێک دەخەنە سـەر ئەم ئارەزووە ســەرکوتکراوانە و دەیانخەنە ســەر ڕەنگ و شــێوەیەکی دیکە و بەم شێوەیە کەسێک کە خەوندەبینێت ناتوانێت پێوەندی ئەو خەونە لەگەڵ واقیعیەت درک بکات[٥٠]، چونکە کاتێک کە ئارەزووە چەپێنراوەکان لە خەوندا بەرجەســتە دەبن، شــکڵ و شــێوەی خۆیان دەگۆڕن و ئەم شــــێوەگۆڕکێ و دۆخگۆڕکێیە دەکرێت بە چەند شــــێوەیەکی جۆراو جۆرر و سەرسوڕهێنەر دەربکەوێت، بۆ نموونە دەگوترێت لە خەوندا نــاوی ڕاســـتەقینە بۆ نــاوێکی دیکە، کە تەنیــا لە ڕیزبوون و بەدواییکـداهـاتنی دەنگە بزوێنەکـانـدا خـاڵی لێکچووی لەگەڵ نـاوە ڕاســتەقینە هەیە دەگۆڕێت[٥١]، یا بە شــێوە و شــکڵێکی ســیمبولیک و ڕەمزی دەردەکەوێت[٥٢] و بەم هۆیەوە پێویســـتە جارێکی دیکە ئەوە دووبارە بکرێتەوە، کە ئەگەرچی خەون بەرامبەر بە بارودۆخی بێداری زمانێکی جیاوازی هەیە، بەڵام زمانێکی نالۆژیکی نییە، بەڵکو پەیڕەوی لە لۆژیکی تـایبەتی خۆی دەکـات[٥٣]. لەتەک ئەوەی وترا، پێویســـتە ســـەرنج لەوە بدرێت، کە لەباوەڕی فرۆید دا لێکدانەوەی خەون وەکو شـــا ڕێگەی(via regia) یە بۆ ڕاڤەکردن و لێکدانەوەی نەســـت، بە

دەربڕینێکی دیکە لەبنەڕەتدا لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی خەون ڕێگەیەکی ڕاستەوخۆیە بۆ ناسینی شتە نەستییەکان و بەم هۆیەوەیە، کە لە ڕوانەی ئەودا خەون بە گەورەترین بنەما و بەش و بابەتی دەروننناسی هەژمار دەکرێت[٥٤].

فرۆید ئەگەرچی لە بەشێک لە بەرهەمەکانی خۆیدا بابەتەکانی غەریزەی سێکسی بە کانگە و سەرچاوەی خەون داناوە، بەڵام بە جەختکردنەوەیەکی دوپاتکراوەوە دەڵێت :من هەرگیز نەمگوتووە، کە تەواوی خەونەکان خاوەن چەمک و واتایەکی سێکسین، یا پەیوەندییان بەو هێزانەوە هەیە، کە لە غەریزەی سێکسییەوە سەرچاوە دەگرن، چونکە بە ئاسانی دەتوانرێت ئەوە ببینرێت، کە ئارەزووە چەپێنراوەکانی دیکەی وەک تینوێتی و برسیەتی و پێداویستییەکانی دیکەی مرۆڤ بەهەمان شێوە دەتوانن لە هێنانەکایەوەی خەوندا کاریگەرییان هەبێت[٥٥].

لێرەدا پێویستە ئەوە باسبکرێت، کە چەند ڕەخنەیەکیش بەرامبەر تێڕوانینەکانی فرۆید دەربارەی خەون هاتۆتەکایەوە[٥٦].

خەون و ئەفراندنی ئەدەبی

ڕۆڵی خەون لە پێکهێنانی ئەفسانە و خورافاتە کۆنەکان، هەر لە کۆنەوە بۆ لێکۆڵەران شتێکی ڕوون و ئاشکرا بووە[٥٧]. خەونەکانی خەڵکی جیهانی کۆن بە ڕوونکەرەوە و نیشاندەری ئارەزووەکان و ئایندە لە قەڵەم دەدران[٥٨]. خەون لەتەک ئەو ڕۆڵەی، کە لە

هێنانەکایەوەی ئەفسانەدا هەیەتی بە سەرچاوەیەکیش بۆ داهێنانی بەرهەمە هونەرییەکان دەژمێردرێ و ئەم بابەتە واتە پێوەندی نێوان خەون و هونەر زۆر بەر لە فرۆید شتێکی زانراو بوو. ئەوەی فرۆید ئەنجامی دا دووبارە جەختکردنەوە و ڕوونکردنەوەیەکە لەم بوارەدا[٥٩].

وێڕای ئەوەی، کە خەون بە سەرچاوەیەک بۆ داهێنانی بەرهەمە هونەرییەکان هەژمار دەکرێت، چەند لێکچوونێکیش لەنێوان ئەم دوانەدا، واتە هونەر و خەون دەبینرێت، چونکە کارکردنی خەیاڵ، یا بە دەربڕینێکی دیکە یاری خەیاڵ لە هەردووکیاندا وەکو یەکە[٦٠].

یەکێک لە لایەنە لێکچووەکانی خەون و هونەر یەکسانی و هاوتایی ڕەمزەکانی هونەر و ڕەمزەکانی خەونە[٦١]، بە دەربڕینێکی دیکە هەمان ئەو پاڵنەرانەی، کە لەنەستەوە سەرچاوە دەگرن و پاشان دەبنە مایەی دەرکەوتنی خەون، بەهەمان شێوە دەبنە هۆی داهێنان و ئەفراندنی هونەریش و بەم هۆیەوە ڕەمز و سیمبولەکانی خەون و هونەر هاوشێوەیی و لێکچوون لەگەڵ یەکتریدا پەیدا دەکەن.

فرۆید لە شیکردنەوەی کورتە چیرۆکێکدا بەناوی (گرادیڤا)[٦٢] (لەبارەی ڕەگەز)[٦٣] هەوڵیداوە ئەوە بسەلمێنێت، کە خەو وخەیاڵە داهێنراوەکانی نووسەر دەتوانرێت وەکو خەون و خەیاڵە ڕاستەقینەکان لێکبدرێنەوە، لەبەر ئەوەی هەمان ئەو میکانیزمە نەستیانەی کە لە پێکهاتن و شێوەگیری[٦٤](elaboration) خەوندا چاڵاکن دەست دەخەنە ناو کاری هونەری شاعیریش[٦٥].

دەوترێت زانینی پێوەندییەکی لەم جۆرەی نێوان شـــیعر و خەون تەنانەت بۆ مرۆڤە ئاساییەکانیش شیاوی تێگەیشتنە ، چونکە ئەوانیش درکیـان بە هەبوونی جۆرە لێکچوون و هـاوشـــێوەییەک لە نێوان خەونەکانی خۆیان و ئەوناوەرۆکانەی، کە زادەی میزاجی شـــاعیرانن کردووە و بەهۆیەوە هەســـتیان بە ســـەرســـوڕماوی کردووە[٦٦]. لە ڕوانگەی دەروونناســـانەوە پەیدابوونی خەونی شـــاعیر پەیڕەوی لە هەمـان ئەو بنەمـایـانە دەکـات، کە لە پرۆســـەی دەرکەوتنی خەونی واقیعی لەئارادان[٦٧].

خەون و لێکدانەوەی هونەری

زۆر لە دیاردە هونەرییەکان هەروەکو خەون زادەی نەســـتن و هەردووکیـان ســـوود لە یەک کـانگە و ســـەرچـاوە وەردەگرن، شـــیکردنەوەی زۆر لە دیمەنە هونەرییەکانیش وەکو شـــیکردنەوەی خەون وایە، واتە دەتوانرێت لەچەند بابەت و لایەنێکی زۆر بە هەمان ئەو شـــێوازەی، کە خەونەکان لێکدەدرێنەوە ، لێکدانەوەی بەرهەمە هونەرییەکانیش ئەنجام بدرێت[٦٨].

بۆ لێکدانەوەی خەون پێویســـتە ســـەرنج لەوە بدرێت، کە ئەو کەرەســـانەی خەون ســـوودیان لێوەردەگرێت پەیڕەوی لە هەردوو یاســای کەڵەکەبوون یا (چڕکردنەوە condensation) و (جێگۆڕکێ displacement)دەکەن[٦٩].

(چرکردنەوە) واتە کەڵەکەبوون و چوونەناویەک لە خەوندا، بەرهەمی کۆبوونەوەی چەندین بیرۆکە و هەست و چەندین تێبینی شاراوەیە، کە هەموویان لە خەودا لەسەر شێوەی سیمبول یا ڕەمزێکدا دەردەکەون. ئەم سیمبولە دەرخەری هەموو بیرۆکە ئاوێتەبووەکانە، بە جۆرێک کە لێکدانەوە و ڕاڤەکردن یا توێژینەوە و شیکردنەوەکەی دەرخەر و نیشاندەری بیرۆکەگەلێکە، کە خەون پەیوەستە پێیانەوە[٧٠]. بەراوردکردنی ناوەرۆکی ئاشکرا و بەرجەستەی خەون لەڕووی واتاییەوە چەندین جار بەقەت ئەو ناوەرۆکە ئاشکرایەیە، کە کەڵەکەبوونی بەخۆیەوە بینیوە، هەڵبەتە ئەوەی شایەنی وتنە ئەوەیە، کە تەرازووی ئەم کەڵەکەبوونە لە خەونە جۆراوجۆرەکاندا جیاوازە[٧١].

کەڵەکەبوون لە خەونەکاندا لەسەر بنەمای سڕینەوە و کورتکردنەوە پەیدا دەبێت، واتە خەون بە ڕەنگدەرەوەی تەواو و وردی بیرۆکە شاراوە و پەنهانەکان هەژمار ناکرێت، بەڵکو خستنەڕوویکی کورت و پوختیەتی[٧٢].

جێگۆڕکی بەتەواوەتی بریتییە لە گۆڕانی شکل و شێوەگرتنی بابەتی خەون[٧٣]، ئەم شێوەگۆڕکێیە پۆشاکێک بەسەر ڕووی ئارەزووە سەرکوتکراوەکاندا دادەدات و ڕەنگێکی تریان پێدەدات و هەر بۆیە، کە بینەری خەون ناتوانێت بابەتی سەرەکی خەون درک بکات[٧٤]. میکانیزم یا بنیاتی جێگۆڕکێ و گۆڕانی نەست و ئارەزووە

سەرکوتکراوەکانی لە ئەدەبدا بە شێوەی نیشانە ڕەمزییەکان و درکە و خواستنەکان و بگرە پۆشینیش بەرجەستە دەکرێن[٧٥].

هەرچەندە دەتوانین بە تەماشا کردنی وێنەیەک، لە ناوەرۆکەکەی تێبگەین، بەڵام ناتوانرێت دیمەنەکانی خەون لە بەرهەمەکانی شاعیر و نووسەراندا لەڕێگەی ئاماژە ڕاستەوخۆکانەوە درک بکرێت ، چونکە بە پاڵپشتی و یارمەتی زمانی تایبەتی خەون فەراهەم بووە و درککردنی ئەم زمانە بەبێ گرنگیدان بە دیاردەی کەڵەکەبوون وجێگۆڕکێ لە دروستبوونی و پێکهاتنی خەوندا شتێکی نەشیاو و ناکردەییە[٧٦].

شیکردنەوە ڕەمزییەکان

سیمبولەکان، یا ڕەمزەکان لە کۆنەوە ئامرازێک بوون بۆ نیشاندانی بیرۆکە و هەست و هەڵچوونەکانی مرۆڤ و دەروونناسان جەخت لەسەر ئەم خاڵە دەکەنەوە، کە سەرچاوەی بیرکردنەوەی مرۆیی پێش هەر شتێک لە ئەفسانەکاندا شاردراوەتەوە و بەهۆی سیمبولەکانەوە خراوەتەڕوو[٧٧]. زۆرێک لە ڕەمزسازییەکان بەرهەمی تێگەیشتنە خۆنەویستەکانی(لا ارادي)مرۆڤن، کە ڕوونکردنەوە و پاساوەکانیان لە نەستی تاکەکەسی یا کۆنەستی مرۆڤ دایە و لەخودی خۆیاندا وێڕای ئەو جۆراوجۆرییەکی کە هەیانە پەیڕەوی لە سیستم و دەزگایەکی تایبەت دەکەن.

لە باوەڕی فرۆید دا سیمبول و ڕەمزەکان دەرەنجامی ئەو پاڵنەرە ڕەتکراوانەن کە دەبنە هۆی جۆرە ئاخاوتنێکی ناڕاستەوخۆ و لە بارودۆخێکی وەها دایە کە ئاو دەبێتە ڕەمزی زاوزێ و ژیان، یا گەشت وەکو ڕەمزێک بۆ مەرگ دەردەکەوێت[۷۸]. شایەنی باسە کە میسداقیەت و بەڵگەی ئەم ڕەمزانە دەشێ هەمیشە لەباری بەربڵاوی و فراوان بوون دابێت هەروەک ئەوەی کە ئاو وەکو یەکێک لە باوترین ڕەمزەکانی نەست لە پڕۆسەی ڕەمزسازییەکانی مرۆڤدا واتاگەلێکی وەک: دووگیان بوون، ئەفراندن، لەدایکبوون، سەروەت و سامان، زۆربوون و فراوانی، ئاسوودەیی و ئاسایش، پاکبوونەوە، شیفا وتەنانەت مەرگ و زیندوبوونەوەشی پەیدا کردووە.

لە بەشی (ڕەخنەی ئەفسانەیی)دا بە وردەکارییەکی زیاتر قسە و باس لەبارەی ڕەمزەکان دەکەین.

لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا تێگەیشتنی زۆرێک لە واتاکان بە یارمەتی ناسینی ڕەمزەکان دەبێت، بە دەربڕینێکی یکە بە کۆمەکی شیکردنەوە ڕەمزییەکان فەراهەم دەبێت. لە شیکردنەوەگەلێکی وەها دا ئەفسانەی پاکیزەیی(پاڵتۆی سور)ی چکۆڵە وەکو حیکایەتێکی خوازەیی بۆ نیشاندانی کێشمەکێشمی نێوان دوو ڕەگەزی جیاواز دەخرێتەڕوو، کە تێیدا کچۆلەیەکی گەنج و ئازا کە کلاوە سورەکەی ڕەمزێکە بۆ(بێنوێژی= سوڕی مانگانە)گورگی خوێنخۆر و تینوی هەوەس دەست بەسەر دەکات[۷۹].

هەروەها پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت، کە زۆرێک لە زاراوەی سۆفییەکان لەوانە: خەرابات، ساقی، مەی، شاهید، دێری موغان، دڵ، جام و هاوشێوەکانی هەندێجار واتا و چەمکێکی تەواو ڕەمزی لەخۆ دەگرن و درککردنی قسە و وتەکانی سۆفییەکان لە چوارچێوەی زانینی چەمکە ڕەمزییەکانیان دایە، واتە تا ئاشنایەتیمان لەگەڵ چەمکە ڕەمزییەکانیان نەبێت، ناتوانین درک بە قسەی سۆفییەکان بکەین.

شیکردنەوە دەروونناسییەکان

شیکردنەوەیەک،کە بە سوودوەرگرتن لە تێگەیشتن و زەمینە دەروونناسییەکان دێتەکایەوە، زۆربەی کات سەرنج لە چەند بەرهەمێک دەدەن، کە بابەتێتی(موضوعیت) تەواو و پێویستیان بۆ شیکردنەوەیەکی لەم جۆرە هەبێت و ڕەخنەگری ئەدەبی بە مەرجی هەبوونی شایستەییەکی لەم جۆرە لە بەرهەمەکەدا، هەوڵدەدات بە یارمەتی ڕەخنە و شیکردنەوەی دەروونناسی بەرەو قوڵاییەکان و چینەکانی ژێرەوەی بەرهەمەکە شۆڕبێتەوە.

ئەگەرچی شیکردنەوە دەروونناسییەکان هەروەک ئەوەی پێشتر ئاماژەمان پێکرد قەرزاربارى دەسکەوتەکانی فرۆید و خوێندکارەکانیەتی، بەڵام پێویستە ئەم ڕاستییە پەسەندبکرێت، کە دەتوانرێت زۆرێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان بە بێ سنوردار بوون و کۆت و بەند بوون لە چوارچێوەی تێگەیشتنە دەروونناسییەکانی

فرۆید و دیدگا فرۆیدیستییەکان شیبکرێنەوە، چونکە ئەوەی زەمینە و لایەنە دەروونییەکانی مرۆڤ پێکدەهێنێت، وابەستە نییە بە دەسکەوتەکانی فرۆید و لایەنگرانی.

هەندێجار وا بەرچاو دەکەوێت، کە زۆرێک لەو چیرۆکانەی، کە زەمینەیەکیان بۆ شیکردنەوەی دەروونی هەیە، یا تێگەیشتنێکی دەروونی تایبەت لە مێشکی نووسەردا بۆتە هۆی ئەفراندیان، ڕیشەیە کی ڕیالیستی بەهێز و هەسپێکراویان هەبووە. بۆ نموونە لە ئەدەبی هاوچەرخی فارسیدا هەندێک لە بەرهەمەکانی غولام حوسێنی ساعیدی (گەوهەری موراد) لەم دەستەیەن، کە زۆربەی کات داوای شیکردنەوەیەکی دەروونناسیانەی تایبەت بە خۆیان دەکەن،بەڵام لە هەمان کاتدا چەندین بەرهەمی وەک (کوندەپەپۆی کوێر)ی سادقی هیدایەتیش لەسەر بنەمای گرێی ئۆدیپی شیکردنەوەی بۆ کراوە[٨٠].

ئەوەی پێویستە لە ڕەخنەی دەروونناسیدا بەشێوەیەکی جیددی سەرنجی لێبدرێت ئەوەیە، کە میتۆدێکی لەم جۆرە ناتوانێت ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی بەرهەمێکی ئەدەبی بەتەواوەتی بخاتە بەر لێکۆڵینەوە[٨١] و تەنانەت دان پێدانانی گەورەترین هاوەڵانی فرۆید ئەوەیە، کە فرۆید تێگەیشتنە ئیستاتیکییەکانی سنووردار کردووە و لەم پێناوەدا هەندێجار خودی هونەرمەندانیش ڕەخنەیان لە فرۆید گرتووە بەوەی، کە نەیتوانیوە ئامانجەکانی ئەوان درک بکات[٨٢].

لە ڕوویەکی دیکەوە سنوردارێتی خۆ لێ لانەدراوی ڕەخنەی دەروونناسی لەو کێماسی و کەموکوڕییە ئیستاتیکیانەدایە، کە هەیەتی، بەم هۆیەوە شیکەرەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان زۆربەی کات هەوڵیان داوە کەم و کوڕییەکانی ڕەخنەی دەروونناسی بە سوود وەرگرتن لە ئامراز و میتۆدەکانی دیکەی وەک ڕەخنەی تەقلیدی، یا فۆرمالیستی پڕبکەنەوە[٨٣].

لەسەر بنەمای تیۆرێک، کە بەڵگە بینراو و هەسپێکراوەکانی لە چەند جۆرێکی بەرهەمە ئەدەبییەکانیش نیشاندراوە ، تاڕادەیەک دەکرێت هەموو میتۆدە باوەکانی ڕەخنە لەڕێگەی ڕەخنەگری دەروونناسەوە سوودیان لێوەربگیرێت، بە دەربڕینێکی سادەتر، ڕەخنەی دەروونناسی دەتوانێت بوون و ئامادەیی خۆی بە ئاوێتەیی لەگەڵ زۆرێک لە میتۆدەکانی دیکەی ڕەخنەدا دەربخات[٨٤].

نموونەیەک لە ڕەخنە و شیکردنەوەی دەروونناسی

نهێنی شەهرزاد

پاشا(شەهریار) بەرامبەر خانمی خۆی(پدور) خۆشەویستی و میهرەبانییەکی زۆری هەبوو، بەڵام ئەوەی ئەم خۆشەویستییەی ڕەش و تار دەکرد خولقوخوی ئارەزووبازانە و دەسەڵاخوازانەی شەهریار بوو. ئەم خاسیەتەی شەهریار لەگەڵ بارودۆخەکانی ناو ناخی (پدور) گونجاو نەبوو و هەر بۆیە خۆی ڕادەستی خواستەکای شەهریار نەدەکرد، ئەم کارەی ئەو دەبووە هۆی ئەوەی هەندێجار پشکۆی تورەیی شەهریار وەها دابگیرسێت، کە بیر لەوە بکاتەوە شمشێری خۆی لە سینەی پدوردا بچەقێنێت.

دوورەپەرێزییەکانی پدور لە شەهریار ببوە هۆی ئەوەی کەوا گومان بکات شەهریار خۆشەویستیی خۆی لەو وەرگێڕاوە، بۆیە پدور کەوتە دوای ئەوەی، کە شەهریار تاقی بکاتەوە. ئەو داوای لە هاوەڵەکەی شەهریار کرد تا خزمەتکارێکی قولەڕەش بنێرێتە سەر جێگای خەوتنەکەی و لەلایەکی دیکەوە کچە هاوەڵەکەی خۆیشی بەرەو لای شەهریار نارد تا شەهریار بۆ سەرجێگای خەوتنەکەی بانگ بکات و بەم شێوەیە عیشق و تورەیی شەهریار بەرامبەر بەخۆی تاقی بکاتەوە، هاوەڵەکە پاش ئەوەی بەندەکەی بۆ سەر جێی خەوتنەکە برد بە ترسەوە بەرەو لای شەهریار چوو تا حیکایەتی ئەم یارییە بۆ شەهریار بگێڕێتەوە. دەرەنجامی ڕووداوەکە وای لێهات، کە

شــەهریار بەندە ڕەشــەکەی لە جێگەی خەوتنەکەدا کوشــت وپدوریش بەر لەوەی بتوانێت شــەهریار لە ڕاســتیی ئەوەی لەدڵیدایە تێبگەیەنێت دەکوژرێت.

شــەهریار دوای کوشــتنی هاوســەرەکەی بەرامبەر بە تێکڕای ژنان دەکەوێتە بەدگومانییەوە و گشــت شــەوێک کچێکی دەکردە ژنی خۆی و لە سپێدەدا دەیسپاردە دەستی جەللادەکان.

شـــەهریار لەم ماوەیەدا نورەددینی وەزیری خۆی لەســـەر کار لابرد و وەزیرێکی ناشـــایســـتەی بەناوی (رکن الدولە)ی لە پێگەی وەزیرێتی دانا، نەشـــیاوی وەزیری نوێ بووە هۆی ئەوەی، کە کاری پاشا بەرەو خراپی بچێت.

نورەددینی وەزیری پێشوو دوو کچی هەبوو بەناوەکانی شەهرزاد و دونیازاد، کە ڕەزوانی حەکیم ئەوانی پەروەردە دەکرد، ئەم ڕەزوان حەکیمە هەر خۆیشی مامۆستا و ڕاوێژکاری شەهریار بوو، شەهریار خوازبێنی شـــەهریاری کرد بۆئەوەی دوای هەفتەیەک ببێت بە ژنی ، ئەم ڕووداوە هەموویانی خســـتە ترســـەوە و لە هەمان کاتدا پیلان و فەرتەنەی (رکن الـدولە)ی وەزیری نوێش کـاریگەری هەبوو و لەکۆتاییدا شـــەهریار پلانی دانا، کە شـــەهرزاد لە هەمان شـــەوی خوازبێنییەکەیدا بکات بە هاوســـەری خۆی و هەر کە ســـپێدە داهات بەدەستی جەللادی بسپێرێت و جەللاد سەری ئەو و باوکی(نورەددین) لە جەستەیان جیا بکاتەوە.

لە شـــەوی پەردەدا، هەموواون لە کۆشـــک چوونە دەرەوە و تەنیا شـەهریار و شـەهرزاد لە کۆشک مانەوە. دنیازادی خوشکە بچووکی شـــەهرزاد کە مندالّ بوو و هەرگیز بەرگەی دووری شـــەهرزادی نەدەگرت لەســـەر ڕاوێژ و تەگبیری شـــەهرزاد لەپشـــت پەردەیەک لە خەڵوەتگاکەدا خۆی شاردبوویەوە شەهریار لەگەڵ شەهرزاددا کەوتە قســـەوە و شـــەیدای وتە و جوانی شـــەهرزاد بوو، لەم کاتەدا دونیازاد خۆی دەرخســـت و بیانوێکی منداڵانەی هێنایەوە بەوەی، کە لەســـەر تەختی شـــەهریاردا پاڵکەوێت و شـــەهرزاد چیرۆکێکی بۆ بگێڕێتەوە تا خەوی لێبکەوێت، شـــەهریار کە شـــیفتەی چیرۆکی شـــەهرزاد بوو، شەهرزادی بە زیندوویی هێشتەوە تا لە شەوی دواتریشدا بەردەوامی بە چیرۆکەکەی خۆی بدات.

بەم شێوەیە چیرۆک دوای چیرۆک هات و چەندین شەوگاری زۆر تێپەڕی. شـــەهرزاد هەر شـــەوێک چیرۆکێکی دەگێڕایەوەو شـــەهریار شـێت و شـــەیدای حیکایەتەکانی ئەو دەبوو، بەڵام لەهەر لەو ماوەیەدا شەهریار بێ ئەوەی ئاگای لە حاڵی خۆی بێت گشت شەوێک لە خەو ڕادەپەڕی و شـــمشـــێری لە کاڵان دەردێنا و بەدوای تارمایی (پدور)دا دەڕۆیشـــت و دوای ئەوەی هـاواریـدەکرد:(ئەی خراپەکـار تۆیش دەکوژم) و لە خەیاڵی خۆیدا پدوری دەکوشـــت و هێور دەبوویەوە و دووبارە دەگەڕایەوە سەر جێگەی خەوەکەی.

شـــەهرزاد، کە لە ڕووداوەکە تێگەیشـــتبوو دەیزانی، کە پاشـــا ئەگەرچی ســـاغ و ســـەلامەت دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام دەروونی نەخۆشـــە، پاشـــان لەگەڵ ڕەزوان حەکیم ڕاوێژی کرد و بەدوای چارەسەرێکەوە بوون.

ڕۆژێک، کە شەهریار بە تەنیایی بۆ ڕاو دەچووە دەرەوە، شەهرزاد بەدوای ئەوە بوو تـا کـارەکەی جێبەجێ بکـات، ئەو داوای لە ژنە هاوەڵەکەی خۆی کرد جلی کۆیلەکان لەبەر کەنیزەکێکی ڕەشـپێسـت بکات و بیخاتە ژووری خەوتنەکەوە و هیچ شـــتێک دەربارەی ئەم ڕووداوە بە شـــەهریار نەڵێت، کاتیک شـــەهریار لە ڕاو دەگەڕایەوە، شەهریار بەهەمان شێوەی پدور بەهەڵەداوان بۆ پێشوازی ڕۆیشت، بەڵام شەهریار هەر لەگەڵ چوونەژووروەوە کۆیلەیەکی لە خەڵوەتگاکەی خۆی بینی و قینێکی گەورە ناخی تەنی و شـــەهرزادی لە خیانەتێکی هاوشـێوەی پدور و ژنانی دیکەدا بینی، کاتێک کە شـمشـێری لە کاڵان دەردەهێنا تا شـــەهرزاد بکوژێت لەوە تێگەیشـــت، کە ئەو کەســـەی پۆشـــاکەکەی لەبەرە کەنیزەکێکی هاوەڵانی شـــەهرزادە و ناپاکییەک ڕووینەداوە و ئەم شتە جگە لە گاڵتە و شۆخییەک چیتر نەبووە، بەڵام کاریگەری ئەم ڕووداوە لە دەرونی شـــەهریاردا یەجگار گەورە بوو، ئەوەی هێنایە مێشکی، کە پدوریش ناپاکی لەو نەکردبوو و ئەو کاتەی، کە ئەوی لەگەڵ کۆیلەکە بکوشـتایە ئەوسـا دەیزانی، کە ئەو خیانەتکار نەبووە.

شـــەهریار لەو ســـاتەدا هاتەوە ســـەر خۆی و پەی بە خراپی ئەو تـــاوانە برد، کە دەســـــتی بۆ بردبوو و ڕەزوان حەکیمـیش بۆ قەرەبووکردنەوە و پاکبوونەوەی تاوانەکان شەهریاری بە ئەنجامدانی کاری باش ڕاســـپارد. شـــەهریار کە لەگوناهەکانی خۆی پەشـــیمان ببووەوە دەستی لە هەموو شتێک بەردا و وەکو گەڕیدەکانی لێهات و ئاوارەی دونیا بوو.

شیکردنەوەی دەروونناسی نهێنی شەهرزاد

خستنەڕووی چیرۆکەکە سەرەتا سادە دەکەوێتە بەرچاو. پیاوێک ژنی خۆی بە هۆی ناپاکیکردن کوشـــتووە، بەڵام وەک بڵێی لە ناخی خۆیدا بەئاگایە لەوەی، کە تەنیا وەهم یا گومانی ناپاکیکردن هۆکاری ئەم کوشـــتنە بووە و بەم هۆیەوە ناتوانێت خۆی لە تاوانی کارێک، کە ئەنجامیداوە ڕزگار بکات. ڕەنگە خۆشـــەویســـتی زۆری شـــەهریار بۆ پدور و لەبەرامبەردا ساردی و خۆشنەویستنی پدور بۆ ئەو بتوانرێت بە هۆکاری ســـەرەکی دابنرێت، خۆشـــەویســـتییەکی لەڕاددەبەدەر، کە بەهۆی نائومێدبوونە هەســـــتەکیەکان دەگۆڕێت بۆ کینەیەکی قوڵ. بوونی ئەم بابەتانە لە نەستی شەهریاردا کێشمەکێشمێک دێنێتەکایەوە، کە هەمیشـــە شـــەهریار ئازار دەدات، بەڵام لە کۆتاییدا گرێی ئەم گرفتە بە دەستی شەهرزاد دەکرێتەوە.

لەخەو ڕابوونەکانی گشت شـەوێکی شـەهریار لە خەو و گەڕانی بەدوای تارمایی پدور بە خاڵێکی گرنگی دیکەی ئەم چیرۆکە هەژمار دەکرێت، شـەهریار لەکاتێکدا کە شـمشـێر لە کاڵان دەردەهێنێت گشـت جـارێک هـاوار دەکـات: (ئەی خراپەکـار تۆ دەکوژم) و بەدوایەوە لە وەهم خەیاڵاتەکانی خۆیدا تارمایی پدور دەکوژێت. ئەم بزاوتە ئەوە دەگەیەنێت، کە گرفتەکە لە ناخی شـەهریاردا شـاراوە و زیندووە و لە ڕاسـتیدا شـەهریاری گرفتاری ململانێیەکی ناخەکی کردووە، ئەو گەرچی لە کۆتاییدا هەر شـەوێکدا کچێک کە بووەتە ژنی دەکوژێت، بەڵام ناتوانێت تا کۆتایی هۆکاری کوشـتنی پدور لە ناخی خۆیدا خامۆش بکات. شـەهریار دەزانێت، کە پدور ناپاکی لەو نەکردووە، بەڵام نەسـتی ئەو پێچەوانەی بابەتێکی لەم جۆرەی دەخاتە بەردەمی، چونکە پێویسـتی بەوە هەیە، کە بە جۆرێک لە جۆرەکان خۆی لە کوشـتنی پدور قایيل بکات، کاتێک ، کە لەماوەی ئەو شـەوانەی شـەهرزاد چیرۆکی بۆ دەگێڕێتەوە ناتوانێت درێژە بە کوشـتنی کچان بـدات تـارمـایی پـدور دەکوژێـت تـا هۆکـارەکـانی دڵـدانەوەی خۆی فەراهەمبکات، بەڵام ئەم کارەی ئەو دەرمانێکی کاتەکی و ڕووکەشـییە و ناتوانێت لە ململانێی ناخەکی دەربازی بکات. لێرەوە، کە شەهرزادی چیرۆک بێژ بیر لە چـارەیەک دەکـاتەوە تـا بتوانێت لەقوڵاییەکـانەوە ناخی شەهریار هەڵبداتەوە.

ململانێیەک، کە شـــەهریار بەهۆیەوە ئازاری دەکێشـــا جۆرە هەســـتکردێکە بە تـاوان. ئەم هەســـتکردنە بەتـاوان ئەوی بەرەو ناخگەرایی هەڵپێچاوە و دوچاری جۆرە شیزۆفیرینیایەکی کردووە.

ئەم بـارودۆخە بۆتە هۆی دوولەتبوونی کەســـایەتی و هەڵاتن لە واقیع[٨٥]، بێگومان بارودۆخێکی وەها دەرهاوێشتەی کاردانەوەکانیەتی لەبەرامبەر نـائومێد بوونەکـانی، کە لەکۆتـاییدا بەرەو خۆفریودان و ڕێگریکردن پەلکێشـــی دەکات[٨٦]. شـــەهریار بۆ ڕزگار بوون لە دوو لەتبوونی کەسایەتی پێویستی بەوە هەبوو، کە لە هەستکردن بە تاوان ڕزگاری بێت و بۆ دەرباز بوون لە هەست بەتاوان کردنیش پێویستە بەرامبەر تاوانێک، کە ئازاریدەدا هەســـت(خودئاگاە) بدۆزێتەوە و بەم شـــێوەیە خۆی لە ناخ ڕازی بکات.شـــەهرزاد ئەم ســـەرکەوتنەی بەدەســـتهێنا، چونکە یەکێک لە کاریگەرترین شـــێوازەکانی دەرمانی نەخۆشی تووشبوو بە شیزۆفیرینیا ئەوەیە، کە کەسەکە هان بدەن تا لە قەفەزی دەروونی خۆی بێتە دەرەوە و یارمەتی بدرێت تا دید و تێڕوانینی پێویســـت بۆ چارەســـەرکردنی گرفتی خۆی بدۆزێتەوە و ڕووبەڕووی واقیع ببێتەوە. لە بارودۆخگەلێکی وەها دا خستنە شۆکی نەخۆش شتێکی کاریگەرە[٨٧] و ئەمە کارێک بووکە شەهرزاد ئەنجامیدا لەڕێگەی پۆشـینی پۆشـاکی پیاوان، کە لەبەر یەکێک لە کەنیزەکەکانی کرد و لە ئەنجامدا بووە هۆی فریودانی شەهرزاد ، هێشتا هەنگاوێکی دیکە مابوو، شـــەهریار پێویســـت بوو قەرەبووی ئەو تاوانە بکاتەوە،

کە ئەنجامی دابوو، هەر لێرەوە، کە ڕەزاوان حەکیم دێت بۆ یارمەتیدانی دێت و شەهریار لەوە ئاگادار دەکاتەوە، کە بۆ دەربازبوون لە تاوان دەست بۆ کاری چاکە ببات تا ناخی ئاسوودە بێت و دەروونی ڕزگار بێت و پاک ببێتەوە و سەرەنجام شەهریار بەم زەمینەسازیانانە لە حەقیقەتی حاڵی خۆی تێدەگات[٨٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی هەشتەم

١- التفسير النفسي للادب، عزالدين اسماعيل. بيروت ١٩٦٢، ص١٣.
٢- ارسطو و فن شعر، پێشووتر، ص ١٢١. دەربارەی کاسارسیس «کثارسیس» و بۆچوونی ئەفلاتوون و ئەرستۆ و کاریگەریی ڕەوشتی و پێوەندی بە کاسارسیسەوە بڕوانە:هەمان سەرچاوە،ل١٥.کاسارسیس هەندێ جار (پالایش) و هەندێ جار بە (تزکیە و تهذیب)تەرجەمەیان کردووە، بەڵام لە زمانی عەرەبیدا بە زۆریی (التطهیر-پاکبوونەوە)بۆ هەڵبژاردووە. بڕوانە: معجم المصطلحات الادبية. فريد وجدی، بيروت، ١٩٧٢،ص٦٢.
٣- التفسيرالنفسي للادب ص١٤.
٤-لەو بەرهەمانە وەکو:
-Three Contributions to the Theory of Sex.
-The Interpretation of Dreams.
٥- بڕوانە:
Five Approaches of Literary Criticism, P. 59
هەروەها: النقدالادبی الحديث احمد زکی کمال، القاهرة ١٩٧٢، ص١٧٠.
٦- بڕوانە: ڕاهنمای ڕویکردهای نقد ادبی پێشوو، ص١٤١.
٧- هەمان سەرچاوە، ١٤١.
٨-هەمان سەرچاوە، ١٤١.
٩-Libido بنەچەکەی لە زمانی ئەڵمانییەوە وەرگیراوە Lieben (= خۆشویستن). لە بەرهەمەکانی فرۆید دا (لیبیدۆ) بە واتای وزەی توانای سێکسییە، کە لە ڕووی چەندێتییەوە،دەگۆڕێت،بەڵام لە هەمان کاتدا ناتوانرێ

مەزەندە بکرێت. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فرویدیسم با اشاراتی به ادبیات و عرفان،ا٠ح.آریانیور، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران،ص٩٠.
10-Premordial Life Principle.
11-Pleasure Principle.
١٢- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٣.
١٣- هەمان سەرچاوە، ل١٤٤.
١٤- بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ژان پل شاریه، ترجمه سیدعلی محمد، نشر نکته، تهران ١٣٧٠،ص٥٣. هەندێ لە دەروەناسانی وەکو «اوتوریک»، دەسپێکی چالاکی لیبیدۆ لە قۆناغی مەلۆتکەییەوە دەست پێدەکات. بڕوانە: فرویدیسم، پێشوو، ص١٠١.
١٥- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤٠.
١٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٤.
١٧- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی،ص٢٩ ، ٤٠.
١٨-هەمان سەرچاوە،ل٤٠.
١٩- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٤.
٢٠- هەمان سەرچاوە، ل١٤٥.
٢١- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤١.
٢٢) هەمان سەرچاوە، ل٢٩.
٢٣- هەمان سەرچاوە، ل٤٠.
24-The Anatomy of Mental Personality.
25-Preconcious
٢٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٢.
٢٧- فرویدیسم، ص ٩٦-٩٧ و هەروەها فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٢٠.
٢٨- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٢.

٢٩- روانشناسی، زیگموند فروید، ترجمه مهدی افشار، انتشارات کاویان، تهران (بی تا)،ص٣٩.
٣٠- هەمان سەرچاوە، ل٤٠.
٣١-فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤٦.
٣٢- فرویدیسم، ص١٣٧.
٣٣- هەمان سەرچاوە،١٦٨.
٣٤- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤٧.
٣٥-گرێی Complex لە مانی فارسیدا هاوواتای وەکو: گەرم ،گرێ و داخستن هەیە. بۆ چۆنیەتی بەکارهێنانی لە دەقی شیعریدا،بڕوانە: فرویدیسم با اشارتی به ادبیات و عرفان. ص١٣٥-١٤٤.
٣٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٨.
٣٧- بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٥٩ ،٦٠.
٣٨-ادیب شهریار، سوفوکل،ترجمة شاهرغ، نشر اندیشه، تهران ١٣٦٤،ص ١٠٨.
٣٩- بڕوانە: فرویدیسم، ص ١٤٣.
٤٠- اساطیر یونان و روم، سعید فاطمی، انتشارات دانشگاه تهران ١٣٤٧، ص ١٤٣.
٤١- مکانیزمە دەروونییەکان، چلۆنایەتییەکی سادە و شاراوەی فراوانیان هەیە، لەوانە ناچارکردن(دەسدرێژی)،چاکتر سازکردن، هەڵگرتن و گەڕانەوەیش دەگرێتەوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:فرویدیسم، ص١٨٤.
٤٢- گرێی خەسان واتا ناچارکردنی کچۆڵەیەک بۆکاری سێکسی و دەرکەوتنی هەستی سێکسی تێیدا و هەستی بە خەیاڵ لەدەستدانی ئەندامێکی سێکسی لە منداڵاندا(باڵقبوون). لێرەدا لە جیاتی سەرکوتکردنی حەزی منداڵ بە جوانی و ناسکییەوە رێنوێنی بکرێت تاوەکو نەبێتە هۆی دەرکەوتنی

شلّەژان و لەرێ لادان و تێکچوون.بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٦٠.
٤٣- رمز و مثل در روانکاوی، ص٤٢١-٤٢٢.
44-Interpretation of Dream.
ئەم بەرهەمە بە ناونیشانی «تعبیر خواب» لەلایەن ایرج پورباقر، انتشارات آسیا، تهران (بی تا) بۆ زمانی فارسي وەرگێڕدراوە.
45-Freudianism and the Literary Mind, Frederick J. Hoffman, U.S.A 1967 p. 10.
٤٦- بڕوانە: فرویدیسم، ص٢٢٣.
٤٧-زیگموند فروید، روانشناسی، پێشوو، ص١١٢.
٤٨- هەمان سەرچاوە، ل١٠٨.
٤٩- بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٨٢.
٥٠- زیکموند فروید ، روانشناسی، ص١٠٩.
٥١- بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم تیۆرییە،بڕوانە: رمز و مثل در روانکاوی، ص١٢٩.
٥٢- فروید، ناخودآگاەو روانکاوی، ص١٤.
٥٣: بڕوانە: فرویدیسم، ص٢٣١.
54-Freudianism and the Literary Mind, p. 10.
٥٥- روانکاوی و زندگی من، زیگموند فروید. ص٦٨.
٥٦- بۆ ئەم بابەتانە بڕوانە: روانکاوی و خیال پردازی، روبرو دوزوال، درکتاب رمز و مثل در روانکاوی،ص٤٠٢-٤١٩.
٥٧- رمز و مثل در روانکاوی،ص٧٤.
٥٨- زیکموند فروید ، روانشناسی، ص١٠٧.
٥٩-بڕوانە: رمز و مثل در روانکاوی، ص٥٢.
٦٠-هەمان سەرچاوە،ل٥٣.
٦١- هەمان سەرچاوە،ل٥٣.

62-Gradiva
٦٣-ئەم شیکردنەوەیەی فرۆید بۆ زمانی فارسی وەرگێڕدراوە.بڕوانە W.Jensen
64-Elaboration
٦٥- رمز و مثل در روانکاوی، ص٥٤.
٦٦- هەمان سەرچاوە،ل٥٤.
٦٧- هەمان سەرچاوە،ل٥٥.
٦٨- بۆ ئەم بابەتانە بڕوتنە: رمز و مثل در روانکاوی، ص٥٩.
٦٩- رمز و مثل در روانکاوی،ص٥٢.
٧٠- روانشناسی، زیگموند فروید، ص ١١.
٧١- تعبیر خواب و بیماری های روانی، فروید، ترجمه ایرج پورباقر، انتشارارت آسیا، ١٣٤١، ص٢٠٣.
٧٢- هەمان سەرچاوە،ل٢٠٣.
٧٣- روانشناسی، زیگموند فروید، ص١٠٨ و ١٠٩.
٧٤- هەمان سەرچاوە،ل١٠٩.
٧٥-بڕوانە: فروید،ناخودآگاه و روانکاوی، ص١٤.
76-Freudianism and the Literary Mind, p.142.
٧٧- فروید،ناخودآگاه و روانکاوی، ص ٩٤.
٧٨- هەمان سەرچاوە،ل٨٤ هەروەها فروییسم،ص٢١٣.
٧٩- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٧.
٨٠- بڕوانە: «بوف کور و عقده ادیپی»، بهرام مقدادی، مجله جهان نو،سال ٤٩،شماره ١-٢.
٨١- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٣.
٨٢- رمز و مثل در روانکاوی،ص١٤٢.
٨٣-راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٠، هەروەها بڕوانە:

Literary Criticism and Psychology, edited by Joseph p. Strelka , London, 1966. ،p. VII.

٨٤- بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم جۆرە شیکردنەوانە:بڕوانە:
The Practice of Psychoanalytic Criticism, edited by Leonard Tennenhouse، Detroit 1976.

٨٥- بڕوانە: اصول روانشناسی، ترمان ل٠مان، ترجمه و اقتباس محمود ساعتچی، انتشارات امیرکبیر، تهران،١٣٦٦ ج١،ص٦٠٧-٦٠٨.

٨٦- زێدەڕەوی لە خۆفریودان، خۆدەرخستن، شڵەژانی سۆزداری وخەیاڵپڵاوی لە میکانیزمەکانی بەرگری
«من» ن له بەرامبەر ناکامیدا. بڕوانە: روانشناسی رفتار غیرعادی (مرضی)، ترجمه و تألیف دکتر پروین بیرجندی، چاپ چهارم، کتابفروشی دهخدا، تهران، ١٣٦٢، ص٢٧٦.

٨٧- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: اصول روانشناسی،ج ١، ص٥٩٦-٥٩٧.

٨٨- بۆ شیکردنەوەی ئەم چیرۆکە سەربارەی سەرچاوە ناوبراوەکان لە بواری دەروونناسیدا لە شیکردنەوەی سەنگینەکەی دکتر عزالدین اسماعیل لە کتێبی التفسیرالنفسي للادب، بیروت، ١٩٦٢ ص٢٠٠-٢٠٣ سوودم وەرگرتووە.سەرچاوەی بنچینەیی چیرۆکەکەم لە شانۆنامەی (سر شهرزاد) ی نووسەر و ئەدیبی ناوداری عەرەب علي احمد باکثیر وەرگرتووە.نووسەر لەو بەرهەمەدا،گۆڕانکاری لە گێڕانەوەی چیرۆکەکەدا کردووە، بە شێوەیەک لەگەڵ دەقە بنجییە عەرەبی و وەرگێڕانە فارسییەکەیدا کردووە.

سەبارەت بە (هەزار و یەک شەوەی عەرەب)یش دەبێ ئەوە بگوترێ ئەگەرچی ئەگەرێکی بەهێز هەیە، کە بنچینەی کتێبەکە ئێرانی و هیندی بووبێت،بەڵام وا پێدەچێت بە تێپەڕبوونی کات و رۆژگار سەدان گۆڕان و

دەسکاری تێدا کرا بێت.هەر بۆیە دەبێ بە ئاوێنەی هەقایەتگێڕانەوەی رۆژهەڵاتی و بە گوزارشتی دایرة المعارف بە ئەفسانەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی رۆژهەڵاتی دادەنرێ. هەوەڵین وەرگێڕانی (هەزار و یەک شەوە)بۆ زمانە ئەوروپاییەکان لەلایەن (Antoine Galland(1646-1715 ،کە لە ئەسڵە عەرەبییەکەوە بۆ فرەنسی وەرگێڕدراوەو کاردانەوەیەکی فراوانی بووو دواتر بۆ چەندین زمانی دی وەرگێڕدرا،کە زۆربەیان بە سەلیقەو زەوقی خۆیان وەریانگرتووە.یەکێ لە وەرگێڕانە سەرەتاییەکان بۆ سەر زمانی فارسی وەرگێڕانەکەی ئەدیبی ناسراوی سەدەی سێزدەمی کۆچی (عبداللطیف طسوجی تبریزی)یە، کە بە فەرمانی (بهمن میرزا)ی کوڕی (عباس میرزای نایب السلطنة)ئەنجامدراوە. ناوەرۆکی ئەم کتێبە لەلایەن (انتشارات علمی)یەوە چاپکراوە. لەم وەرگێڕانەدا شیعرە عەرەبییەکانی نێو کتێبەکە لەلایەن (سروش اصفهانی)یەوە بۆ فارسي وەرگێڕدراوە. بۆ ئاگاداری زێتر و وەرگێڕان و چاپە جیاوازەکانی کتێبەکە بڕوانە:

افسون شهرزاد: پژوهشی در هزار افسان، جلال ستاری، انتشارات توس، تهران ١٣٦٨،ص٥-٧.

فەسڵی نۆیەم

ڕەخنەی مێژوویی- ژیننامەیی(بایۆگرافی)

ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئێمەدا وەکو زانستێکی سەربەخۆ و بە ئامانجگەلێکی تایبەت و جیا لە قەوارەی گشـــتیی ئەدەب ، پێگەی ڕاستەقینەی خۆی بەدەست هێناوەتەوە.

ڕەخنەی ئەدەبی هەوڵی ئەوە دەدات بەرهەمە ئەدەبییەکـان بە خوێنەرانیان بناسـێنێت و بێ ئەوەی ڕاستەوخۆ دەست بۆ داهێنانی ئەدەبی ببـات، بە شـــێوەیەکی کردارەکی جۆرە خولقـانـدنەوەیەک ســـازدەکات. ئەوەی ڕەخنەی ئەدەبی لە شـــێوازە تەقلیدییەکەیدا لەبەردەمی دایە بریتییە لە: شـــرۆڤەکردن و ڕاڤەکردن، بەهادانان و خســـتنەڕووی بەڵگە و ڕوونکردنەوەگەلێکی بـاوەڕپێکراو بۆ بەهادانانەکان و بەم شـــێوەیە ڕەخنەی ئەدەبی هەوڵدەدات کارەکەی

خۆی لەگەڵ خاسیەتە تەواو چێژداریپەکان، کە زۆربەی کات پێویستییان بە نیشاندان و خستنەڕووی بەڵگە بۆ پەسەندکردن یا ڕەتکردنەوە نییە تێکەڵ نەکات.

ڕەخنەگرانی ئەدەبی لە ئامانجەکانی خۆیاندا کە هەندێجار بە خستنەڕووی خوێندنەوە یا لێکدانەوەیەکی تایبەت بۆ بەرهەمەکە کۆتایی پێدێت و تەنانەت هەڵسەنگاندن دەخاتە پەراوێزەوە سوود لە میتۆدی جۆراوجۆر وەردەگرن و هەر کامێکیان هەوڵدەدەن تا لە دیدگایەکی تایبەتەوە کە ڕەنگە مەودای هەندێکیان لەگەڵ یەکتریدا هێندە نزیک نەبێت بە ڕەخنەگرتن لە بەرهەمە ئەدەبییەکان هەڵبستن.

هەندێک لە تیۆریستەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئێمەدا هەوڵیانداوە مەودای نێوان میتۆدە جیاوازەکانی ڕەخنە کەمتر بکەنەوە، دوو ڕێچکە یا شێوازی گشتییان بۆ تێڕوانینە ڕەخنەییەکان لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا خستۆتەڕوو: یەکەم میتۆدی فۆرمالیستی و دووەم شێوازی ڕەوشتی. لەم پۆلێنبەندییەدا، کە لە کاریگەریی هەردوو دیدگای پێچەوانەی ئەفلاتوون و ئەرستۆ بەرامبەر بە بەرهەمە ئەدەبییەکان بەدەر نییە، دەتوانرێت بە کەمێک دەسکارییەوە زۆربەی میتۆدە ڕەخنەییەکان لە ئامانج و شێواز و بنەما گشتییەکانی کارەکەیاندا لەیەکتر نزیک بکرێنەوە.

هەروەها کاریگەری ڕەخنەیش، کە لە ڕووێکەوە پەیوەستە بە داهێنانە ئەدەبییەکانەوە و لە ڕووێکی دیکەشەوە ڕەنگ و بۆیەکی

زانستی هەیە دەبێتە هۆی ئەوەی، کە زانایانی زانستە جۆراوجۆرەکانیش بەشێک لە تێڕامانەکانی خۆیان پەیوەست بە بابەتەکانی ڕەخنە بکەن، کە لەخودی خۆیدا لە جۆراوجۆری میتۆدە ڕەخنەییەکاندا کاریگەرییەکی ڕەهای هەیە، لەوانە دەکرێت ئاماژە بە زمانناسان و کۆمەڵناسان و دەروونناسان وئەفسانەناسان و زانایانی مێژوو بکرێت. شایەنی باسە کە هەر یەکێک لەم زانایانە لەسەر بنەمای تێرمینۆلۆژی یا زاراوەناسی تایبەت بە بەشی خۆی و بەکارهێنانی نوێترین دەسکەوتە زانستییەکان بۆ چوارچێوەدارتر کردنی ڕەخنە، یا بە دەربڕینێکی دیکە بەدوای بە زانستیتر کردنی سنووری ڕەخنەی ئەدەبییەوەن لە قەڵەمڕەوی کاری خۆیاندا.

ڕوانینی تاکلایەنانە لە کاری هەندێک لەم ڕەخنەگرانە بۆتە هۆی ئەوەی، کە ئەو میتۆدانەی لەلایەن ڕەخنەگرانی دیکەوە کاریان لەسەر دەکرێت بە نازانستی دابنرێت، هەروەها ئەو زێدەڕۆییانەی کە لە هەندێک لە میتۆدەکانیشدا هەن بوونەتە مایەی چەند سەپاندن و زیادە خستنەسەرێکی تایبەت بۆ سەر بەرهەمە ئەدەبییەکان و بێبەشکردنی خوێنەران لە سوود وەرگرتنە هەمەجۆرەکانی ئەم بەرهەمانە، بۆ نموونە هەندێک لە دەروونناسانی پەیڕەوکاری قوتابخانەی فرۆید لە هەوڵ و تەقەڵای دۆزینەوەی ڕیشەگەلێکی گرێی ئۆدیپ یا ئیلکترا لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندان سەرەنجام یەکێکن لە دروستکەر و خولقێنەرانی ئەم بەرهەمانەدا، ڕەخنەگرانی

ئەفسانەگەرا جەخت لەسەرئەم خاڵە دەکەنەوە، کە تێکڕای بەرهەمە ئەدەبییەکان هەڵگێڕانەوە یا کاردانەوەیەکن بەرامبەر بیروباوەڕە ئەفسانەییەکانی مرۆڤە کۆنەکان یا دیمەن و نیشانەیەکی تەرزە سەرەتاییەکانن(ئارکی تایپ) و زمانناسان، کە شیعر یا هەر بەرهەمێکی دیکەی ئەدەبی بە دیاردە و داهێنانێک لە قەڵەمڕەوی زمان دادەنێن و داوەریکردن دەربارەی ئەو بەرهەمە بە ئەرکی زمانەوان دەزانن. بەهەمان پێودانگ هەوڵی فۆرمالیستە مۆدێرن و بنیاتگەرەکان پرۆسەیەکی زانستی و ئاڵۆز لە پەیدابوونی بەرهەمە ئەدەبییەکان بەدەستەوە دەدات، کە ڕەنگە پەسەندکردنی هەندێجار پێویستی بە لەبەرچاونەگرتنی هەندێک لە ڕەهەندە هونەری و تەواو ئیستاتیکیەکان هەبێت.

ئەوەی لەنێو میتۆدە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنەدا دەکرێت بە مەترسیدار و کارەساتبار هەژمار بکرێت، سەرنج نەدانە لە بنەما تەواو ئەدەبییەکانی بەرهەمگەلێک، کە دەخرێنە بەر تیشکی ڕەخنەوە، بۆ نموونە زمانناسێک، کە لێکۆڵینەوەی زمانناسیی بەرهەمە ئەدەبییەکانی دەکەوێتە ئەستۆ، هەڵبەتە پێویستە لەسەری زانیاریەکی گرنگ و زۆری لە بواری ئەدەبدا هەبێت، بەهەمان شێوە ئەم شتە سەدا سەد لەبارەی ئەدیبێکیش، کە بە سەرنج و تێبینی زمانناسییەوە ڕوو لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان دەکات هەر ڕاستە.

یەکێک لەو تێڕوانینانەی، کە ڕەنگە لەنێو میتۆدە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنەدا زیاتر لە میتۆدەکانی دیکە سەرنجی لێدراوە و هەندێجار بە پشکنین و بەدواداچوونێکی ئاوێتە بە ڕەتکردنەوە ئاوڕی لێدراوەتەوە ، میتۆدی ڕەخنەی مێژوویی- ژیننامەییە.

پێگەی ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەیی

بەشێکی گەورەی میراتە ئەدەبییەکان لەڕووی ئەو ناوەرۆکە تایبەتییەی، کە هەیانە بە شێوەیەک پەیوەستە بە ژیان و ڕووداوە مێژووییەکانی سەردەمی نووسەر یا شیعر دەبن، بۆیە گرنگی و پێویستی لێکۆڵینەوەکاری لەم بابەتانە بۆ ڕوونکردنەوە و ڕاڤەکردنی بەرهەمە ئەدەبییەکان لە کۆنەوە جێگەی سەرنج بووە. ئەم گرنگییە کاتێک زیاتر هەستی پێدەکرێت، کە هۆنراوەی شاعیر ڕەنگدانەوەی وردی ڕۆژگار و ژیانی ئەو و بگرە لە هەندێک بواردا ئۆتۆبیۆگرافی و خۆ-ژیاننامەنووسی نووسەر بێت. لە ڕووێکی دیکەوە، بە پشت بەستن بە چەند سەرنج و تێبینییەک، کە باسکردنی بە وردی لێرەدا شیاو نییە. هونەر و ئەدەب لەڕووی خاسیەتی کۆمەڵایەتی خۆیانەوە – تەنانەت لە ئەبستراکترین جۆرەکانییەوە- بە جۆرێک لە جۆرەکان بەرهەم و زادەی پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکانە لە دونیای دەرەوەدا و لەم ڕووەوە بەرهەمی ئەدەبی لەلایەکەوە لە پێوەندیدایە لەگەڵ کەسەکە و لە لایەکی تریشەوە لەپێوەندیدایە لەگەڵ کۆمەڵ[۲]، کە ئەم

دووانەش دوپاتکردنەوەیەکە لەسەر ڕەوایەتی لێکۆڵینەوە مێژوویی- ژیننامەییەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکان.

ڕەخنەگرانی نوێ ، کە هەمیشە لە کۆششدان بۆ سنووردارترکردنی بازنەی کاری ڕەخنەی ئەدەبی، هەوڵدەدەن لێۆڵینەوەی سەربەخۆی بەرهەمەکە نەخەنە ژێر کاریگەری هۆکارە دەرەکییەکانی وەک ژیانی نووسەر و پێوەرە مێژوویییەکانی سەردەمی نووسەر، بەم هۆیەوە دەتوانرێت بگوترێت کە ڕەخنەی نوێ تا ئەندازەیەک بەرامبەر بە ڕەخنەی مێژوویی- ژیننامەیی وەستاوەتەوە و زۆربەی کات دەوترێت، کە پێویستە بەرهەمی ئەدەبی بەبێ گرنگیدان بە مەبەستی نووسەری داهێنەر و سەرنج و تێبینییەکانی دیکە لێی بکۆڵدرێتەوە.

پێویستی(زەرورەت) سەرنجدانی ڕاستەوخۆ بە بەرهەم و بە سەربەخۆ دانانی بەرهەمەکە، کە بنچینە و بنەمای دژایەتیکردنی ڕەخنەگرانی نوێیە لەگەڵ ڕەخنەی مێژوویی – ژیندنامەییدا، بابەتێک نییە کە دەسکەوتی ڕەخنەگرانی نوێی خۆرئاوایی بێت. لە ئەدەبی کۆنی ئێران و عەرەبیشدا، هەروەها لەنێو یۆنانییەکانیشدا زۆرترین سەرنجدان وابەستە بووە بە بەرهەمەکەوە. لەنێو ڕەخنەگرانی کۆن تەنیا ئەرستۆیە، کە سەرنج لە پێوەندییە چالاک و زیندووەکانی نێوان بەرهەم و هونەرمەند دەدات و ڕەخنەگرانی دیکەی کۆن زۆربەیان لەوەیان نەکۆڵیوەتەوە، کە لە پشتی بەرهەمی ئەدەبییەوەیە و تەنیا سەرنجیان لە بەرهەمەکە داوە. پێویستە ئەوەش زیاد بکرێت، کە

دیدگا ئیستاتیکی و ڕەوشتییەکان کە دوو دیدگای زاڵ و باوی ڕەخنەی پێشینانن لەم ڕوانین و سەرنجدانەوە هەڵقوڵاون[٣].

ناسنامەی نوێی ڕەخنەی مێژوویی – ژینناممەیی لە ڕۆژئاوادا بە برەوی ڕۆمانسیزم لە ئەدەبدا بووە شتێکی باو و لەم نێوانەدا (سانت بۆڤ)[٤] ڕۆڵێکی یەجگار کاریگەری هەبووە. ئەو لە دیدگا ڕەخنەییەکانی خۆیدا، کە لەژێر کاریگەری بزووتنەوەی گشتی ڕەخنەی سەردەمی زاڵبوونی ڕۆمانسیزمدا بوو، باوەڕی وابوو کە لە هەڵسەنگاندنە ئەدەبییەکاندا هەموو شتێک پێوەندی لەگەڵ ئەفرێنەری بەرهەمەکەوە هەیە، بە باوەڕی ئەو لە شیعردا ناوەرۆکی خراپ و چاک لەئارادا نییە و تەنیا شاعیرانی چاک و خراپ بوونیان هەیە[٥]، لە تێڕوانینی (بۆڤ)دا هەر شتێک، کە بەجۆرێک لە جۆرەکان پەیوەست بە نووسەر دەبێت دەکرێت بۆ ناسینی شیعرەکەی ئەو(مەبەست نووسەرەکەیە) لێی بکۆڵدرێتەوە: باپیرە، دایک و باوک، خوشکان، برایان و کەسانێکی زۆری دیکە.

بەبۆچوونی (بۆڤ) تەمەن و سەردەم و ڕۆژگاری نووسەر یا شاعیرێک بۆ خوێندکاری ئەدەب گرنگییەکی تایبەتی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا پێویستە ئاگای لەوە بێت، کە کارەکەی بەم بنەمایە سنووردار نەبێت[٦]. مەرامی ئەو لەمە بیرهێنانەوە ئەوەیە، کە نابێت گرنگێتی چێژی هونەریش لەبەرچاو نەگیرێت و بەهەما ئەو شێوەیەی، کە لە فەلسەفە و زانستەکاندا چێژی هونەری فەیلەسوف

و زانا شتێکی پێویستە، لە ڕەخنەیشدا پێویستە سوود لە جۆرە چێژێکی تایبەت وەربگیردرێت[٧].

وا دەردەکەوێت، کە ڕەخنەی ژینناممەیی زیاتر لە ڕەخنەی مێژوویی لای ڕۆمانسیزمەکان ئاوڕی لێدراوتەوە و گرنگی پێدراوە، چونکە ئەوان بە تێگەیشتنێکی زانستیانەوە لە ئەدەبیان دەڕوانی. یەکێک لەو کەسانەی کە لە برەودان و پێگەیاندنی ڕەخنەی ژینناممەییدا هەنگاوێکی گەورەی ناوە و بە ستایشکەر و درێژەپێدەری ڕێگەی (بۆڤ)ی دادەنێن، ڕەخنەگرێکی فڕەنسییە بەناوی (تین)[٨].

لەڕاستیدا (تین) بە کەمێک دەسکاریکردنەوە شوێن بۆچوونەکانی (بۆڤ) کەوت و لە هەندێک بابەتیشدا بۆچۆنی لەگەڵ ئەودا جیاوازە. تین، کە بە بۆچوونی بەشێک لە ڕەخنەگرانی پاشتر زیاتر شایستەی ناوی زانایە تا ڕەخنەگر، باوەڕی وابوو، کە پێویستە لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبدا هەروەکو زینـدەوەرناس کار بکرێت، چونکە بەرهەمێکی ئەدەبی وەکو بەبەردبوویێک(متحجر)وایە و پێکهاتە و قاڵبێکی ئەندامییە، کە بەرهەمەکە تێیدا ژیاوە، بەهەمان ئەو شێوەیەی، کە لە قاڵبی هەر بەبەردبووێکدا بوونەوەرێک هەبووە، لە پشت هەر بەرهەمێکی ئەدەبیشدا مرۆڤێک هەیە و بەم هۆیەوە هەڵەیە، کە بەرهەمی ئەدەبی بە تاک و تەنیا و دوور لە نووسەر یا شاعیرەکەی بخەینە ژێر لێکۆڵینەوە[٩].

شـــــایـانی بـاســـــه(تین)یش لێکۆڵینەوە لە بەرهەمی ئەدەبی(بەشێوەیەکی گشتی نەک تایبەتی) بە ڕەنگدانەوەیەکی بارودۆخەکان و ژیانی نووسەر داناوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ڕێگەیەکی بۆ هەندێک تێڕامانە هونەرییەکان هێشـــتۆتەوە و ئەمەش خاڵێکە ، کە دەتوانێت لەســـەر بنەمای چەند لایەنێک لە دیدگاکانی(ڕەخنەی نوێ) ڕەوایەتی بە ڕەخنەی ژیاننامەیی بدات، چونکە بە باوەڕی ڕەخنەگرانی نوێش زانیارییە مێژوویی و ژیننامەییەکان دەکرێت لە تێگەیشتنی درووستی بەرهەمەکەدا یـارمەتیـدەر بن، بەڵام لەهەمـان کـاتـدا ڕەهەنـدە هونەرییەکانیش پێویســـتە ســـەرنجیان لێبدرێت. لێرەدا ئەم وتەیەی (دیچز) شـــایەنی ســـەرنجدانە :(بەرهەمدارترین و ڕوونترین جۆری ڕەخنە لە بەرهەمە ئەدەبییە کۆنەکاندا زۆربەی کات لەنێوان تێڕوانینە مێژوویی و ئیستاتیکییەکاندا لە جوڵە و بزاوت دایە)[١٠].

لەگەڵ ئەو پێشـــینەیەی، کە لەبارەی کارایی ڕەخنەی مێژوویی-ژیننامەیی خراوەتەڕوو، ناتوانرێت نکۆڵی لەوە بکرێت ، کە هەندێک لە زێندەڕۆییەکان لەلایەن ڕەتکەرەوە و لایەنگران بوونەتە هۆی ئەوەی بەهای تێڕامانە مێژوویی و ژیننامەییەکان لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا بکەوێتە ژێر گومـانەوە و هەنـدێجـاریش خەوشـــــدار بێـت، ئەم زێدەڕۆییانە ، کە زیـاتر لەلایەن هەندێک لەلایەنگرانەوەیە بە وتەی (تێری ئیگلتن) تەواوی ئەدەب بۆ مەیدانێکی ژیاننامە کەســـییەکان دەگۆڕێـت و ئیتر بەرهەمی ئەدەبی بەهۆی ئەوەی، کە بەرهەمی

ئەدەبین ناخوێنینەوە، بەڵکو بەتەواوەتی لەسەر بنەمای شێوازە لاوەکییەکان(دەستی دوو) بۆ ناسینی بوونەوەرێکی دیکە(واتە بۆ ناسینی نووسەر) ئەنجامی دەدەین[11].

ئەگەرچی ڕەخنەی مێژوویی و ژیننامەیی لە هەندێک لە سەرچاوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا وەکو یەک بابەت سەرنجیان لێدراوە، بەڵام جیاکردنەوەیان بە وردبوونەوە لەو جیاوازیانەی، کە ئامانجەکانی هەر یەکێکیان لەئارا دایە دەکرێت سودمەنتر بێت.

ڕەخنەی مێژوویی

لە ڕەخنەی مێژووییدا هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لەسەر بنەمای بواری مێژووییەکانی وابەستە بە بەرهەمەکە شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە دەکرێت. ئەم بوارانە لە ڕووێکەوە دەکرێت تەواوی هۆکارە مێژووییەکانی پەیدابوونی بەرهەمەکە بگرێتە خۆی و لە ڕووێکی دیکەوە دەکرێت وردەکارییەکانی بەرهەمەکە لەڕێگەی نیشاندان و خستنەڕووی چەند لایەنێک لە مێژوو ، یا ئاماژەکردن پێیانەوە ڕاڤە بکرێت ، هەر چۆنێک بێت ئەوەی لە ئارا دایە جۆرە ڕەخنە و ڕاڤەکارییەکە لەڕێگەی سەرنج و تێبینییە مێژووییەکان، بەڵام ئەم شتە بەو واتایە نییە، کە ئامادەیی یا نائامادەیی دۆکیۆمێنت و بەهای مێژووییەکان لە هەر بەرهەمێکدا بە تاکە پێوەری هەڵسەنگاندنی ڕەخنەگر هەژمار دەگرێت.

لێرەدا بیرهێنانەوە و باسکردنی ئەم خاڵە شتێکی گرنگە ئەویش ئەوەیە، کە لە ڕەخنەی مێژووییدا بەها و بایەخی بەرهەمەکە لە ڕێچکەی مێژوویی یا ڕەوت و بزاوتی ڕووداوە مێژوویەکانی ناو بەرهەمەکەدا هەڵناسەنگێنرێت، چونکە لە بنەڕەتدا بەرهەمی ئەدەبی تەنانەت ئەگەر وەکو بەڵگەنامەیەکی مێژوویی سوودی لێوەربگیرێت بە مەرامی مێژوونووسی و مێژووسازی نەخولقێندراوە و ئامانجی نووسەر یا شاعیر گەیاندنی زانیاری مێژوویی نەبووە و ڕەخنەگری ئەدەبیش پێویستە خۆی لەم جۆرە بارکردن و سەپاندنە تایبەتیانە بۆ سەر بەرهەمی ئەدەبی بەدوور بگرێت، هەروەکو ئەوەی یەکێک لەو ڕەخنانەی بۆ سەر ڕەخنەی مارکسیستی لە ئارادایە بریتییە لە تەماشاکردنی تەواو مێژووییانەیان بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان، چونکە فۆرم و شێواز و ناوەرۆکەکان بە تەواوەتی وەکو دەسکەوتە مێژووییەکان دەخەنە بەر لێکۆڵینەوە.

شایەنی وتنە، پێش مارکس بیرێکی لەم جۆرە لە بۆچوونەکانی (هیگڵ)ی فەیلەسووفی ئایدیالیستی ئەڵمانیش دەرکەوتبوو و هەر ئەویشە، کە زۆرترین کاریگەری لەسەر تێگەیشتنە هونەری و ئیستاتیکییەکانی (مارکس)دا هەبووە[١٢].

ئەرکی ڕەخنەگری مێژوویی ئەوەیە، کە ئەو کورتبڕی و پوختەکردنە هونەرییەی، کە سوودی لە چرکەساتە مێژووییەکان وەرگرتووە ڕوونتر بکاتەوە و هەوڵبدات مەودای چێژوەرگرتنی

هونەری خوێنەر فراوان بکات، ئەگینا لێکچوونە بێهێز و نادیارییە بەهێزەکان کە خودی کاریگەرییەکە لە چڕی و تێروپڕی ناهاوشانی یا کەم هاوتایی میژوویی دایە ، تەنانەت ئەو کاتەشی کە لە ڕێگەی ڕاڤەگەرییەکانی ڕەخنەگر ڕوون بکرێنەوە، هەمدیسان بێ بایەخ دەبێت و بە وتەی دیچز ((بەرهەمێک، کە چێژوەرگرتن لێی بنیاتنراوە لەسەر ئاگاداربوون لە پێشینە میژووییەکان ناتوانێت ببێتە بەرهەمێکی سەرکەوتوو و بگرە چێژوەرگرتن لە بەرهەمی هونەری لەژێر ڕۆشنایی گلۆپی میژووییشدا نایەتەکایەوە))[١٣]

لەگەڵ ئەوەی خولقێنەری بەرهەمی ئەدەبی ئەرکی میژوونووسی نییە و بەدڵنیاییەوە ڕەخنەگری ئەدەبیش لە کاری خۆیدا ڕێگەی پێنەدراوە شتە میژووییەکان بەسەر بەرهەمەکە بسەپێنێت، بەڵام هەرچۆنێک بێت بۆ داوەریکردنە ڕەخنەییەکانی خۆی بەرامبەر بە بەرهەمەکە لە قەڵەمڕەوی میژوویی تایبەتدا پێویستی بە چەندین زانیاری دەرەکییە و هەمان ئەو خاڵەش مایەی ڕەخنەلێگرتنە بەلای ڕەخنەگرانی نوێوە، چونکە وەکو ئەوەی وترا لە بۆچوونی ئەواندا بەرهەمی ئەدەبی پێویستە سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت. هەڵبەتە ئەم قسەیەی ئەوان ئەگەرچی لەو بەرهەمە لیریکیانەی، کە سوودمەندن لە سەرچاوە دەوڵەمەندەکانی هەڵچوونی تاکەکەسی شتێکی پەسەندکراوە، بەڵام لە بەرهەمە چیرۆکییەکان و ڕۆمانەکاندا، کە هەرچۆنێک بێت بە جۆرێک لە جۆرەکان بە واقیعە میژووییەکانەوە

بەستراونەتەوە، شتێکی پەسەندنەکراوە. (گراهام هۆف) یەکێک لە ڕەخنەگرە هاوچەرخەکانی ئێمەیە، کە تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانی ئاماژە و گوزارشتێکن لە قوولّی و فراوانی بیر و تێڕوانینی، نووسیویەتی: (هەر جۆرە ڕەخنەیەک دەربارەی ڕۆمان بنوسرێت و بێئاگا بێت لە وابەستەیی ئەو ڕۆمانە بە واقیعیەتی میژوویییەوە، ئەوا بەرامبەر بە بەها ڕاستەقینەکانی ڕۆمان بارودۆخێکی درۆیینەی هەیە)[١٤] .

ئەو شتەی ڕێگەی سەرنج و تێبینییە میژوویییەکانمان لە بەرهەمە ئەدەبییەکان پێدەدات ئەوەیە، کە هەندێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان لەژێر کاریگەری هۆکار و مەرجە تایبەتییە کۆمەڵایەتییەکاندا هاتونەتەکایەوە و جیاکردنەوەیان لە ناسنامە میژوویییەکەیان یەکسان و هاوتایە بە لەدەستدانی چەندین سوود لێیان. تەنانەت دیدگا زێدەڕۆییکارانەکانی فۆرمالیستەکانیش، کە زۆربەی کات هەوڵدەدەن ناسنامە و ڕۆڵی نووسەر لە بەرهەمی هونەری جیا بکەنەوە نەیتوانیوە نکۆڵی لە ڕۆڵی پێگە میژوویییەکان بکات، بە جۆرێک، کە هەندێجار جەختکردنەوە لەسەر ئەوە لەلایەن ئەوانەوە دەبێتە مایەی سەرسوڕمانی و پێویستە ئەوەمان لە بیر بێت، کە ئەمە قسەی فۆرمالیستەکانە، کە دەڵێن: ((تەنانەت ئەگەر پوشکینیش بوونی نەبووایە، ئەوا کتێبی (یەڤگێینی ئۆنگین) دەنوسرا.))[١٥]

ڕەخنەگری نوێ تەنانەت ئەگەر بۆ خۆدوورخستنەوە لە بارکردن و زیادەخستنەسەرە تایبەتییەکان، کە دەیخەنە پاڵ میتۆدە

تەقلیدییەکانی ڕەخنە چاوی خۆی لە بەرامبەر ئەو بەڵگە ڕوونە مێژووییانە ببەستێتەوە، کە لەبەرهەمەکەدا هەن و لە ڕوونکردنەوەی بەرهەمەکە لە سەر بنەمای ئەم بەڵگانە خۆپارێزی بکات، هەمدیسان ناتوانێت بەرهەمی ئەدەبی بەچاوپۆشیکردن لەو پێوەرە مێژووییانەی، کە لەناو بەرهەمەکەدا هەن بخاتە بەر سەرنج و لێکدانەوە ، وەکو ئەوەی وتویانە ئەدەب وەکو تەواوی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان مەحکومە بە گۆڕانکاری و گەشەکردن و ئەم خاڵە ئەوە نیشان دەدات، کە لێکۆڵینەوە لە ئەدەب ناکرێت لە میتۆدی ڕەخنەی مێژووی جیابکرێتەوە[١٦] و هەتا بە گوتەی (تریلینگ): کۆنیی بەرهەم زۆربەی کات بەشێکە لە واتا و بەهای بەرهەمەکە خۆی[١٧]، بۆ نموونە دەتوانرێت بگوترێت، نەرمی و نازکی زۆرێک لە تەنزەکانی (عوبێد زاکانی) بەبێ لەبەرچاوگرتنی بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکان و زەمینە مێژووییەکانی ڕۆژگاری ئەو خۆشی و نازکییەکیان تێدا نییە و بەم هۆیەوە بۆ تێگەیشتنی چاکتر لە بەرهەمەکانی ئەو ئاگاداربوون لە بارودۆخە مێژووییەکانی سەدەی هەشتەم شتێکی پێویستە. لە ئەدەبی ڕۆژئاوشدا درککرنی شیعرەکانی (درایدن) لە سەدەی حەڤدەیەم و (پۆپ) لە سەدەی هەژدەیەمدا وابەستەیە بە ئاگاداربوون لە بارودۆخە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکانی ڕۆژگاری ئەوان.

ئێستا بە وردبوونەوە لەوەی، کە وترا ڕەخنەی مێژووی وابەستەی تێڕامانێکی مێژووی دوو لایەنەیە. ئەم ڕەخنەیە لە

ڕوویکەوە لە ڕێگەی ئەو ســـەرنج و تێبینییە مێژووییانەی، کە لە بەرهەمەکەدا هەن لەگەڵ جوانییەکانی دەربڕین(جوانییە وشەییەکان)و لێکدانەوە تایبەتییەکان لە بەرهەمە ئەدەبییەکان دەڕوانێت و لە ڕوویکی دیکەوە ســەرنج لەو ســەردەمە مێژووییە دیاریکراوە دەدات، کە ئەم بەرهەمانەی تێدا هاتۆتەکایەوە.

ڕوانینە تاکلایەنەکانی ڕەخنەی نوێ بەرامبەر بە ڕەخنەی مێژوویی

ڕەخنەی نوێ، کە هەندێجار لە بارودۆخێکی زێدەڕۆییکارانەدا ڕەهەندە مێژووییەکان ڕەتدەکاتەوە، لە کۆتاییدا ڕەتکردنەوە و نکۆڵیکردنی خۆی بەســـەر ڕەهەندە ڕەوشـــتی و کۆمەڵایەتییەکانیش دەگشـــتێنێت. دیدگایەکی لەم جۆرە لەلایەن ڕەخنەگرە نوێکانەوە لەحەقیقەتدا جۆرە ســـەیرکردنێکی تاکلایەنانەیە، چونکە ســـەربەخۆیی دان بە بەرهەمە ئەدەبییەکان بەبێ گرنگیدان و وردبوونەوە لە هۆکارە مرۆیی و کۆمەڵایەتی و مێژووییە کاریگەرەکانی ناو بەرهەمەکان دەبێتە هۆی ئەوەی، کە بەرهەمی ئەدەبی لە بێ کاتی و بێ شـــوێنیدا بخرێتە تای تەرازوی لێکۆڵینەوە، بە دەربڕینێکی دیکە لە بۆشـــاییدا بخرێتە ژێر تیشکی ڕەخنە و شیکردنەوە. نادروستی ئەم بیرە ڕەنگە لە ڕەخنەی هونەرەکانی دیکە و هونەرە نیگارکێشییەکان(هێلکارییەکان) هەستپێکراوتر بێت، ئەگەر نیگارکێشـێک بە پشت بەستن بە تێڕامانە تایبەتە مێژوویەکان هەڵســـێت بە کێشـــانی تابلۆیەک، ئەوا هەرگیز ناتوانرێت بەرهەمەکەی ئەو بەبێ لەبەرچاو گرتنی تێڕامانگەلێکی

وەها بخرێتە بەر ڕەخنە و لێکۆڵینەوە، بۆ جەختکردنەوەی ئەم خاڵە دەتوانرێت نمونەگەلێکی زۆر بهێنرێتەوە.

لەبارەی (ماکس بیکمان)ی ئیکسپریسۆنیستی سەربەخۆ و بەتوانا، کە بەشێک لە نەمرترین بەرهەمەکانی قوتابخانە نیگارکێشییەکانی ئەڵمانی خولقاندووە نوسیویانە، کە هونەری ئەو زادەی تاریکترین چرکەساتەکانی سەدەی بیستەمە، کە دیکتاتۆرییەتی نازی هەڕەشەی لە شارستانییەتی ئەوروپی دەکرد. ناوەرۆکی بەرهەمەکانی (بیکمان)، کە خاڵی هاوبەشی ئەو و هونەرمەندە هاوچەرخەکانیەتی نیشاندەری کاریگەربوونیەتی بە کوشت و کوشتارە دڕندانەکان لە گۆڕەپانە جەنگییەکانی فڕەنسا و کۆمەڵگای لەباریەک هەڵوەشاوە و گەندەڵی ئەڵمانیا لە سالاّنی دوای جەنگدا[١٨].

یەکێک لە تابلۆ بەناوبانگەکانی(فرانسۆ میلێ)[١٩] بەناوی (گوڵەگەنم کۆکەرەوەکان) وێنەی غەمبارانەی چەند ژنێکی لادێییە، کە دوای دروێنە بە پشتی چەماوە و دەست و پەنجەی زبر و توێژاڵگرتوو خەریکی کۆکردنەوەی گوڵە گەنمە بەجێماوەکانی سەر زەوین. ئەم تابلۆیە نیشاندەری ڕەهەندێکی ئاشکرای هەژاریی گوندنشینانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمی فرەنسایە. ئاشکرایە کە ئەگەر ڕەخنەگری هونەری لەم تابلۆیەدا تەنیا لە هۆکار و بنەما تایبەتییەکانی هەڵبژاردنی ڕەنگ و هێڵ و فیگەرەکانی و ئەم جۆرە شتانە بکۆڵێتەوە،

ئەوا بەشێکی گەورەی لە لێکدانەوە ڕەخەییەکانی خۆی بە نەوتراوی جێهێڵاوە و خۆی لێ بواردووە[٢٠]..

سووودە وەرگرتن لە مەعریفە و داتا میژووییەکان لە ڕەخنەی بەشێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان و ڕاڤەکردن و شیکردنەوەی ئەو بەرهەمەدا لەڕێگەی ڕەهەندە میژووییەکانەوە پێشینەیەکی کۆنی هەیە. لەڕۆژگاری ڕابردوودا هەندێجار شاعیران لە وێنا و خەیاڵی بەرتەسکیاندا خۆیان بە میژووزان دادەنا، شیعری ئەو دەکرا وەکو بەڵگەنامەیەکی باوەڕپێکرا بۆ ڕووداوە میژووییەکان هەژمار بکرێت[٢١].

ئامادەیی ئاماژە میژووییە ئاشکراکان یا ورد و خوازەییەکان لە بەرهەمە شیعرییەکانی فارسیدا یەجگار زۆرە ، ڕەخنە و ڕاڤەکردنی میژوویی ئەم بەرهەمانە مایەی ئاشنایەتی و چێژوەرگرتنی زیاترە لێیان، دوو نموونەی بەرچاو لە لەشکری گەورەی ئەم بەرهەمانەدا دیوانی فەرخی و غەزەلیاتی حافزە، ئامادەییەکی وەها لە بەرهەمی نووسەران و شاعیرانی خۆرئاواشدا زۆر و زەبەندە، لەوانە دەتوانرێت ئاماژە بە لیریکە بەناوبانگەکەی (جۆن میلتۆن)[٢٢] بەناونیشانی (لەناو جینۆسایدی دوایی لە پیدمۆن)[٢٣] بکرێت، کە بەبۆنەی سالۆوەگەری کۆمەڵکوژی ١٦٦٥ی تاقمی (ڤالدنس)ی ئەندامانی ڕێچکەی پڕۆتستان، کە لە دۆڵەکانی ئیتاڵیای باکووردا دەژیان، هۆنراوەتەوە. ئاگاداربوون لە زەمینەی میژوویی ئەم ڕووداوە دەتوانێت بەلانیکەم بە ئاماژەیەکی ڕاستەوخۆ و دوو تیل

نیشان لە لیریکی ناوبراودا ئاشنامان بکات. هەروەها پێویستە ئەوەش زیاد بکرێت، کە ئەم ناوەرۆکە گونجاوانە بۆ ڕەخنەی میژوویی و یادداشتنامەیی دەتوانرێت لە بەشێکی دیکەی غەزەلەکانی میلتۆن بدۆزرێتەوە، بەهەمان شێوە دەتوانرێت ئاماژە بە بەرهەمگەلێکی بەناوبانگی وەک (چیرۆکی دوو شار) ی دیکنز و (هێشووەکانی تورەیی) جۆن شتاین بێک و (خانۆچکەی مامە تۆم)ی هیریت بیچراستۆ بکرێت، کە هەموویان ڕەنگدانەوەیەکی واقیع و ڕووداوە میژووییەکانن.

شێواز و تەکنیکی کار لە ڕەخنەی میژووییدا

لە ڕەخنەی میژوویی ڕەخنەگر هەوڵی ئەوە دەدات ڕوونکردنەوەیەکی میژوویی بۆ ئاماژە وردەکان، یا بۆ ئەو زەمینە میژووییانەی ناو بەرهەکە، کە شیاوی کشان و درێژکردنەوەن، کە لەوانەیە لەڕێگەی تیل نیشانەوە تەنیا گۆشەیەک لێیان نیشان درابێت، بەدەستەوە بدات. ئاشکرایە کە بەهای کاری ڕەخنەگری میژوویی لەم نێوانەدا خۆپارێزیکردنە لە ڕوانینی تاکلایەنانە. ئەگەر ڕەخنەگری میژوویی بە شیکردنەوەی هۆکارە میژووییەکان واز بهێنێت، یا بەدوای بارکردن و سەپاندنی ئەو ئەگەرانەوە بێت، کە خۆی دروستی کردووە و لەڕوویکی دیکەوە بەها هونەرییەکانی بەرهەمەکە نادیدە بگرێت، ئەوا کارەکەی لە سنووری تێڕامانێکی میژوویی بۆ سەر بەرهەمە ئەدەبییەکە بە وەستاوی و چەقبەستوویی ماوەتەوە و

لەڕاستیدا وەکو دەقێکی مێژوویی و ئامرازێک بۆ گەیاندنی زانیاری مێژوویی سەرنجی لە بەرهەمە ئەدەبییەکە داوە و ئەمەش خاڵێکە، کە هەمیشە ڕێگەیەکی بۆ ڕەخنەگرتن لە ڕەخنە سنووردارە مێژووییەکان هێڵاوەتەوە.

زانیارییە دەرەکییەکانی ڕەخنەگر بۆ بەرهەمی ئەدەبی کاتێک لەگەڵ تێگەیشتنە هونەرییەکانی بۆ بەرهەمەکە هاوتەریب دەبێت دەتوانێت لە پڕۆسەی تێڕامان و دۆزینەوە و دواتریش چێژی هونەریدا سوودێکی بنەڕەتی بۆ خوێنەری زیرەک بهێنێتەکایەوە، ئێمە لێرەدا وەکو نموونە یەکێک لە غەزەلەکانی حافز بە وردبوونەوە لە گونجاوی و شیاوی ڕەخنەی مێژوویی تێیدا دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە:

ڕەخنەی مێژوویی لە غەزەلێکی حافزدا

حافز لە ڕیزی هەوەڵینی ئەو شاعیرانەیە، کە بازنەی غەزەلی فراوانکرد و بابەتگەلێکی جۆراوجۆری خستنە ناو قاڵبی غەزەلەوە. ناوەرۆکە کۆمەڵایەتی و ڕەخنەییەکان، کە لە کۆتاییدا باریکی مێژوویی بە بەشێک لە غەزەلەکانی حافز دەبەخشێت و بە یەکێک لەو خەسڵەتە زۆر و زەوەندانەی خواجە دادەنرێت. ئەم پۆلە لە غەزەلەکان هەندێجار بە ڕاشکاوانە و هەندێجار بە درکە و خوازە ئاماژە بە ڕووداوەکانی سەردەمی ئەو دەکەن.

وردی و جوانییەکانی گوزارشتکردن و وەستایی حافز بۆتە هۆی ئەوەی، کە لە چەند بوار و زەمینەیەکدا خوێنەری شیعری حافز بە

ئاســـانی لە ئاماژە تایبەتییە مێژوویی- کۆمەڵایەتییەکانی حافز نەبێت، چونکە لە زمـانی ڕەنگدانەی خواجەدا زۆربەی کـات زمـانی ئـامـاژە شـــوێنگرەوەی جۆرە باوەکانی دەلالەتە، بەشـــێوەیەک تەنانەت لە بەناوبانگترین بەیتەکانیشـــیدا ئەگەر ئەو زەمینانەی، کە شـــیاوی بەبیرهێنـانەوەن و ئەو ســـەرنج و تێبینییە مێژووییـانەی، کە بەدەســـهێنانیان قورس و ســـەختە لەبەرچاو نەگیرێن، ئەوا جوانی و نازکی گوزارشـــتکردنی زمانەکەی بەپەنهانی دەمێننەوە، بۆ نموونە کاتێک کە خوێنەر ئەم دێڕە بەناوبانگەی حافز دەخوێنێتەوە:

دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد

شد پی محتسب و کار به دستوری کرد

ڕەنگە ئاگای لەم چرکە ســـاتە نەبێت، کە لە ســـەردەمی زاڵبوونی ئەمیر تەیمور و هاوتا لەگەڵ ســـەردەمی پیری حافز لە خەراباتی شـــیراز، کە بە (بیت اللطف) ناوی دەهێنرا بڕە پارەیەک وەکو باج بۆ گەنجینەی حکومەت دەڕۆیشت و بە گوزارشتێک(ژنانی خەرابات، کە هاوشێوەی شەڕابی سوور لە پەنهانی و مەستوریدا تۆبەیان دەکرد، دەیانتوانی بە مۆڵەتی دارۆغە(محتســـب) کارەکەیان بکەنە شـــتێکی فەرمی و ئاشکرا)[٢٤]

ژمـارەی ئەو غەزەلانەی حـافز، کە تیـایـانـدا ڕووی لە بـارودۆخە مێژوویەکانی سەردەمی خۆی کردووە لە دیوانەکەیدا یەجگار زۆرە، بەجۆرێک کە بۆ ڕوونکردنەوەی مێژووی ســـەردەمەکەی بەڵگە و

گەواهی خواستن لە غەزەلەکانی شتێکی یەجگار کارئاسانیکەر و ڕێگەخۆشکەرە.

ژمارەی ئەم غەزەلانە بە ئەندازەیەکن، کە تەنانەت ناوهێنانی سەرە بەیتەکانییشیان لەم باسە کورتەدا جێگەی نابێتەوە[٢٥].

لەدوای ئەم پێشەکییەوە شیکردنەوەیەکی میژوویی بۆ غەزلێکی ئەو هەیە. ئەم غەزەلە لەڕیزی ئەو غەزەلانە نییە، کە پڕاوپڕن لە ئاماژە میژوویییەکان و هۆکار و بنەمای هەڵبژاردنەکە بۆ هاوسەنگی و مامناوەندێتیەکە لە ڕەنگدانەوەی ڕەهەندە میژوویییەکاندا هەیەتی تا بەهۆیەوە خۆپارێزی لە ئەگەر و گومانی سەپاندنی هۆکار و بۆنە میژوویەکاندا بکەین. حافز لەم غەزەلە هەشت دێڕییەدا وەها دەدوێت:

یاد باد آن که سر کوی توام منزل بود
دیده را روشنی از خاک درت حاصل بود
راست چون سوسن و گل از اثر صحبت پاک
در زبان بود مرا هر چه تو را در دل بود
دل چو از پیر خرد نقل معانی می کرد
عشق می گفت بشرح آنچه بر او مشکل بود
در دلم بود که بی دوست نباشم هرگز
چه توان گفت که سعی من و دل باطل بود
دوش بر یاد حریفان به خرابات شدم

’خم می دیدم خون در دل و پا در گل بود
بس بگشتم که بپرســـــم سبب درد فراق
مفتی عـــقل در این مســـاله لایعقل بـود
راستی خـــــــاتم فیروزهء بواسـحاقی
خوش درخشید ولی دولت مـستعجل بود
دیدی آن قهقههء کبک خـــرامان حـــافظ
که ز سر پنجهء شـــــاهین قضا غافل بود[٢٦]

خۆ ئەگەر گوزارشـــتی داپۆشـــراوی(فیروزه بواســـحاقی)یش له بەیتی حەوتەمی غەزەلەکەدا بیرهێنەرەوەی ناوی شـــاه شـــێخ ئەبو ئیســـحاق نەبوایە، هەمدیســـان ئاماژەگەلێکی جوان و چەند گلەیی و گازندەیەکی بەســـوێی شـــاعیرو چەندین ئاماژەی بۆ هەندێک لە ڕەهەندە مێژوویییەکان بەدەستەوە دەدا.

دڵبەندبوونی حافز بە (شـاه شـێخ) لە چەندین غەزەلدا، کە شـاعیر دەربارەی ئەو هۆنیویەتیەوە ڕوون و ئاشـــکرایە، لەوانە ئەو غەزەلە کە بەو بەیتە دست پێدەکات:

یاد باد آن که نهانت نظری با ما بود
رقم مهر تو بر چهرهء ما پیدا بود

ئەم غەزەلە، کە دەســـتەواژەی(یاد باد) لە ســـەرەتای هەموو بەیتەکانیدا جەختکردنەوە لە غەمی لەدەســـتدانێکی گەورە دەگەیەنێت و بیرخەرەوەی دێڕی یەکەمی ئەو غەزەلەیە، کە خســـتومانەتە ژێر

باس و لێکۆڵینەوە، هەروەها پێدەچێت لەدوای کوژرانی شـــاە شـــێخ هۆنرابێتەوە[۲۷]، کاریگەربوونی حافز بە مەرگی شاە شێخ لە غەزەلێکی دیکەشدا دەبینرێت، کە بەم بەیتە دەست پێدەکات:

دمی با غم به سر بردن جهان یک سر نمی ارزد

به می بفروش دلـــق مـــا کـزین بهتر نمی ارزد

ئەمەش لایەنێکی دیکە لە پێوەندی حافز لەگەڵ شـــاە شـــێخدا باس دەکات و هەمدیسان غەزەلی دیکەش هەن[۲۸].

پانتایی گشـــتی غەزەلە هەڵبژێردراوەکەمان پێوەندی بە لەناوچوونی حکومەتی شـــاە شـــێخ ابوئیســـحاقی ناســـراو بە شـــاە شـــێخ و هاتنەسەرکاری (ئەمیر موبارەزەدین)ەوە هەیە.

(شـــاە شـــێخ ئەبو ئیســـحاقی ئینجو) یەکێک لە بەناوبانگترین فەرمانڕەواکانی فارس بوو، لە ۷۲۱ی کۆچی لەدایکبووە، پاشـــایەکی قەد و قەڵافەت ڕێک ، ڕوخســـار جوان و لەبار ، خو و ڕەفتار چاک ، خاکی ، شیعردۆست و شیعرناس، جوامێر و دەست و دڵکراوە بووە، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا تەواو شادمان و خۆشحاڵ بووە. خۆشترین و ئـــارامـــتـــریـــن ڕۆژگـــاری ژیـــانـــی حـــافـــز هـــاوتـــابـــووە لەگەڵ دەســـەڵاتدارێتییەکەی ئەودا و ئەو خۆی دڵسـۆزی و هاوڕێیەتی خۆی بۆ حافز دەنواند و نەوازشـــی دەکرد، ئاماژەگەلێک لە دیوانی حافزدا هەن ئەوە دەردەخەن[۲۹] ، کە ئەگەر حافز هاوەڵی شاە شێخ نەبووبێت، ئەوا لانیکەم لەگەڵ دەرباری ئەودا دۆستایەتی و پێوەندی هەبووە[۳۰].

شیراز لە ڕۆژگاری ئەو لە چاوی شاعیراندا بە بەهەشتی سەر ڕووی زەوی دادەنرا[٣١]. دەوڵەتشای سەمەرقەندی نووسیویەتی: (هاوڵاتیانی فارس لەسەردەمی دەسەڵاتداریٚتییەکەی ئەودا، بارودۆخیان خۆش بوو، لەدوای شاە ئەبو ئیسحاق خەڵکی فارس بەدبەخت بوون و خۆزگەی سەردەمی ئەویان دەخواست)[٣٢] دەسپێکی سەردەمی شاە شێخ هاوتابوو لەگەڵ ڕۆژگاری گەنجێتی خواجەدا، ئەو کە خۆی لەگەڵ شاە شێخدا هاوتەمەن و دۆستی گیانی بەگیانی بوو و بە هەبوونی ئەو دڵخۆش بوو، هەرگیز ڕێگەی وێناکردنی لەناوچوونی لەناکاوی دەوڵەتێکی وەها زووتێپەڕی بەخۆی نەدەدا.

دوژمنی شاە شێخ واتە ئەمیر موبارەزەددین موحەممەد لە تیرەی ئالی موزەفەر بیست ساڵ لە شاە شێخ گەورەتر بوو - لەدایکبووی ٧٠٠کۆچی- هەیڤییە- فێڵباز و فریودەر بوو. ئەو کە سەرەتا حکومەتی (مەیبەدی یەزد)ی هەبوو و دواتریش چەندین ساڵ حوکمڕانێتی یەزد و کرمانی کردبوو، هەمیشە ئارەزووی دەستبەسەرداگرتن و خاوەندارێتی کردنی شیرازی لەمێشکدا بوو، ئەو دوای چەندین ساڵ دوژمنایەتی و جەنگ لەگەڵ شاە شێخ لە کۆتاییدا فارسی کردە پاشکۆی قەڵەمڕەوی خۆی. ئەمیر موبارەزەددین بە جۆرێک، کە تەنانەت مێژوونووسانی نزیک لە دەسەڵاتی خۆی نووسیویانە پیاوێکی بێڕێز و ڕەشۆک و دەم پیس

بوو، لەگەڵ نایەکسانی و کەللەپووتی زۆر و لەڕادەبەدەری لە گوناە و خراپەکاری و مەیخۆری و لە کەمالّی ڕاڕایدا بوو.

ئەم قسەیەی موعینەددینی یەزدی مێژوونووسی تایبەتی ئەو بۆ نیشاندانی یەکێک گۆڕانی حالّەتەکانی ئەو،(ئەمیر موبارەزەددین) بەناوبانگە، کە دەڵێت:(لە دەزگای ئەو جارجارە هاتوهاواری مەستان دەگۆڕا بۆ تەکبیری خواپەرستان و گۆرانی و چریکەی مەیخۆران بۆ نزای دینداران دەگۆڕا)[٣٣].

خۆنوێنییە پووچەکانی ئەمیر موبارەزەددین لە دینداریدا شێوە و نموونەگەلێکی زۆریان هەیە. ئەو دوای پەنجا ساڵ لە داوێنپیسی وەکو خۆدەرخستنێک هەوڵدەدات ڕۆژانی هەینی بە پیادە بۆ مزگەوت بڕوات، یا خۆی تەکیە و مزگەوتی دروستدەکرد و فەرماندان و دورکەوتنەوە(امر و نهی)ی شەرعی دەردەکرد و مەیخۆرەکانی جەڵد دەکرد و تەنانەت هەر بۆ ئەم خۆدەرخستنە کتێبە فەلسەفییەکانی بە بیانوی کتێبی گومڕاکەر و سەرلێشێوێنەر دەسوتاند[٣٤] و تێکڕای ئەم بارودۆخە خۆنوێنیانە و پیس بوون بە گڵاوی ناخ ببووە هۆی ئەوەی نازناوی دارۆغە(محتسب)ی پێ بدەن.

نازناوی دارۆغە لەلایەن کەسە زرنگەکانەوە بە ئەمیر موبارەزەددین درابوو و ئەم قسەیەی جەلالەددینی تورانشا چەندە جوان و نازدارانە ڕیسواکەری بارودۆخی خۆنوێیانەی ئەوە:

رندان همه ترک میپرستی کردن

جز محتسب شهر که بی می مست است[۳۵]

ئەو زیاتر لە ۸۰۰ کەسی بە دەستی خۆی سەر بڕیبوو و تەنانەت لە بڕینی سەری منداڵانیش باکی نەبوو[۳۶]. ئەم بوونەوەرە ترسناکە کە نووسەرانی ساختە و زانایانی چەلاوخۆری سەردەمەکەی نازناوی(غازی اسلام= جەنگاوەری ئیسلام) و (موعود مائە سبعە)[۳۷]یان بەو دابوو، بەشێوەیەک بوو، کە تەنانەت مێژوونووسێکی وەک (محمود کتبی) کە ماڵباتەکەی لە حکومەتی ئالی مزەفەردا پێگە و پلەوپایەیان هەبوو دەربارەی ئەو نووسیویەتی: (سروشتی لەسەر خوێنڕێژی و دڵڕەقی و ستەم خولقێنرابوو)[۳۸]، بەڵام غەزەلی(فیروزە ابواسحاقی)، کە جۆرە خۆدواندێکی بەو ڕەنگ ڕوخسارە سکاڵاییە گێڕانەوەئامێزە بەخشیوە، خاوەنی سەرخان و ژێرخانێکی شەتەکدراو و بەیەکەوەبەستراوە. لە بەیتی یەکەمدا وابەستەیی شاعیر بە قاپی و دەرگای شاە شێخ و خۆشحاڵی و شادمانی شاعیر بەم وابەستەیی و پێوەلکانە دیارە. دێڕی دووەم قسە و باسە لەبارەی هاوسۆزی شاعیر لەگەڵ سوڵتان، کە لەمەوبەر ئاماژەی پێکرا. (سەوسەن) گوزارشتێکە بۆ شاعیر، لەگەڵ جەختکردنەوە لەسەر پلەوپایەکانی شاعیرێتی و گۆیندەیی. (گوڵ) خوازەیە لە پاشا بە پشت بەستن بە هۆکارگەلێک کە دواتر دێن دێڕی دواتر نیشاندەری پەیوەندییەکی مەعنەوییە لە کۆڕ و مەجلیسی شێخ ئەبوئیسحاقدا، کە پێدەچێت لەپاشتردا هاوتا و هاوشێوەی لە ژیانی

شـــاعیردا دووبارە نەبووبێتەوە، (دامگە) یا (دامگا) گوزارشـــتێکە، کە شـــــاعیر بۆ دونیـا هێنـاویەتییەوە. (جور=ســـتەم) و (تطـاول= دەســتدرێژی)خســتنەڕووی بارودۆخی جەور و ســتەمی حکومەتی ئەمیر موبـارەزەددینە، چونکە شـــــاعیر، کە ئومێـدی یـاوەری و هاونشـــینییەکی هەمیشـــەیی و نزیکایەتییەکی درێژخایەنی لە دڵدا بووە بە نەمانی حکومەتی شـاە شـێخ تووشـی بێ ئومێدییەکی زۆر هاتووە. دێڕی پێنجەمی غەزەلەکە بیرهێنەرەوەی گۆزەشـــکێنییەکانی ئەمیر موبـارەزەددینە. حـافز لەم دێڕە و دێڕی دواتردا بێ بنەمـایی زوهدی ڕوکەشـــیانەی ئەمیر موبارەزەددین دەخاتەڕوو، کە تەنیا شێوە و ڕواڵەتی نەبووی یەخەی ئەوانی دیکەی گرتووە، ئەگینا گۆزە بۆ(دارۆغەیەک کە بێ مەی مەستە)بەهەمان شێوە(خوێن لە دڵ و پێی لە گڵ)واتە لە دونیای واقیعدا بەرقەرار و بەردەوامە. درەوشـانەوەی خێرا و زووتێپەڕی(خاتم فیروزە بواسـحاقی=ئەنگوستیلەی پیرۆزەی بوئیســحاقی)یش گوزارشــتێکی خوازەییە لە ماوە و کاتی حکومەتی شاە شێخدا ، کە یازدە ساڵی زیاتر نەخایاند.

لە دواهەمین دێڕی غەزەلەکەدا (کبک خرامـان= کەوی خەرامـان، واتە ئەو کەوەی بە ناز و لەنجە دەڕوات)دەشێت ئاماژەیەکی شاراوە بێ بۆ هەمان پاشا، لەگەڵ یاد و یادەوەری شادمانی و مەسروری و جوانی ئەو و هەروەهـا بێئـاگـاییەکەشـــی، چونکە کەو بە هێمـا و نیشـــانەی غەفڵەت و بێ ئەزموونیش دانراوە. (شـــاهین قضـــا=

چارەنووسێکی وەک چارەنووسی شەهێن) دەشێت نیشاندەری چارەنووسێکی شووم بێت، خۆی لەخۆیدا لەگەڵ پابەندبوونی ئەشعەرییانەی کەسێتی خواجەدا گونجاو و شیاوە و لەڕووێکی دیکەوە بیرهێنەرەوەی هەبوونی بەدخویی ئەمیر موبارەزەددینە، کە شاە شێخیان بە فەرمانی ئەو سەربڕی[٣٩]، هەروەهاش کوشتنی بەئازاری شاە شێخ.

لە بەکارهێنانی ئاگایانەی وشەی(قضا= چارەنووس)یشدا ڕازێک هەیە: نووسیویانە، کە شاە شێخ بایەخێکی زۆری بە بیروڕای ئەستێرەناسان دەدا و بە پێی بیروڕای ئەوانیش جەنگی لەگەڵ هەڵدەگیرساند و هەندێجار بەهۆی پەیڕەویکردن لە فەرمانی ئەوان دەستی لە جەنگ بەردەدا و بەم شێوەیە دەرفەتی خۆبەهێزکردنەوەی بە دوژمنی زامدار دەدا، بەڵام لەگەڵ ئەم هەموو خۆپارێزییە سەرەنجام خۆیشی کەوتە داوی چارەنووس، گوتوویانە شاە شێخ ئەم چوارینەی لە دواهەمین چرکەساتەکانی ژیانیدا هۆنیوەتەوە:

با چرخ ستیزه کـــــار مستیز و برو
با گـــردش دهر، درمیاویز و بـــــــرو
یک کاســـــه زهر است مرگش خـوانند
خودش درکش و جرعه بر جهان ریز و برو[٤٠]

چەند تێبینییەکی هونەری

ڕەخنەی میژوویی ئەگەر ڕاستەوڕاست لێکۆڵینەوەیەک بێت بۆ دۆزینەوەی ئاماژە و نیشانە میژووییەکان و لەو جوانی و وردەکارییە هونەریانەی، کە لە شیعردا هەن دورەپەرێز بێت، ئەوا ڕاستەوخۆ شیعرەکەی کردۆتە بیانوویەک بۆ ڕووداو و بۆنە میژووییەکان و ئەمەش خاڵێکە، کە ڕۆحی شیعر لەگەڵیدا مەودایەکی زۆری هەیە بەم هۆیەوە ڕەخنەگری میژوویی دەتوانێت لەگەڵ جەختکردنەوەیەکی زیاتر و وردتر لەسەر وردەکارییەکانی میژوو خۆی لە وردەکارییە هونەرییەکانی بەرهەمەکەی نووسەریش بەدوور نەگرێت.

بێگومان ئەو غەزەلەی، کە خرایە بەر لێکۆڵینەوە وێڕای هەموو ناوبانگەکەی لەڕووی هۆکارە هونەرییەکانی وەک خوازەکاری، تیل نیشانەکان، پاڵپشتە ئەفسانەییەکان و بەها مۆسیقییەکان لە شکڵە جۆراوجۆرەکانی خۆیدا هەروەها وێنە بەهێز و نوێکان لە ڕیزی هونەریترین غەزەلەکانی حافزدا نییە و ناوبانگەگەی زیاتر قەرزاربارى زەمینە میژووییەکەیەتی، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا نابێت هەندێک لە ڕەهەندە هونەری و سۆزدارییەکان کە لەم غەزەلەدا هەن دوورەپەرێز بن لە دیدگا و تێڕوانینی ڕەخنەگری ئەدەبی.

ئەو کێشەی هەڵبژێردراوە بۆ غەزەلەکە لە ڕیزی باوترین کێشە گونجاوەکانە بۆ لاواندنەوە و سکاڵاکاری و یادداشتنامەی خوودی.

پاش قافیەی(بود= بوو) نیشاندەری بوونێک لە ڕابردوو و لەدەستدانێکی هەنوکەییە و دوپاتکردنەوەکەی مایەی چەند جەختکردنەوەیەکی یەک بەدوای یەکە بۆ گەیاندنێکی قوڵتری ئەو لەدەستدانە. لەڕوێکی دیکەوە بزوێنی بڵندی(u= ئو)لە بیرهێنانەوەی حاڵەتی سۆزداری پرسە و ماتەم و گریە و زاریدا کاریگەرە.

(یاد باد) لە سەرەتای دێڕی یەکەم نیشانەی کەلەکەبوونی غەم و حەسرەتێکە، کە یەکێتی سۆزداری غەزەلەکە بەوەوە دەستی پێکردووە و زرنگانەوەکەی لە فەزای سۆزداری شیعرەکەدا ماوەتەوە و هەستی پێدەکرێت.

جێناوی(تو= تۆ) لە دوو بەیتی بەدواییەکدا هاتوودا باس لە گفتوگۆی ڕاستەوخۆ و بێ مەراییانەی شاعیر لەگەڵ گوێگری لەدەستچوو دەکات و گوزارشتی ناڕاستەوخۆی(دۆست= هاوڕێ) لە دێڕی پێنجەمدا ئەم بۆچوونە بەهێزتر و قایمتر دەکات.

لێکچواندنی شاعیر بە (سەوسەن) و پاشا بە (گوڵ) ئەگەرچی بە جیا لەیەک، لەڕێزی وێنە دوبارەبووەوە شیعرییەکاندایە، بەڵام پێکەوە بوونیان لەگەڵ یەکتریدا وێنەیەکی لێکدراوی ڕەمزی و هونەرمەندانەییە، هەروەها (زبان= زمان) لەگەڵ (سەوسەن) کە بە دە زمان و سەد زمان وەسفکراوە لەگەڵ باری شاعیرێتی و گۆینەیی گونجاوە، هەروەک چۆن (گوڵ)یش لەڕووی (توێ تۆ=

پەڕپەڕی)یێیەتی خۆیەوە گوزارشتێکی خوازەییە بۆ شاراوەیی حەرەمی فەرمانڕەوایی و شکۆداریێتی ئەو.

ئەو کۆمەڵە وشانەی غەزەلەکە کە خاوەن ڕۆڵ و باریێکی سۆزداری(ویژدانی) و هەندێجاریش وێنەیین گونجاون لەگەڵ بارودۆخی حەسرەت و بێئومێدی شاعیردا:

یاد/اە/دل/سوز/درد/مشکل/خون و دەستەواوژەگەلێکی وەک: جور و تطاول/ سوز و نیاز/خون در دل/ درد فراق/ بی دوست/ یاد حریفان/ پا در گل/

بەرجەستەکردنی دژەیەکەکان، واتە سەرەکیترین پەیام و باسی شاعیرر لەم غەزەلەدا لە لێکنزیکردنەوەکانی: دیدە و خاک/ زبان و دل/ خرد و عشق/ کبک و شاهین بەرچاو دەکەوێت.

بەم شێوەیە ئەوە مەزەندەیەکی ئاساییەکە کە ڕەخنەگری ئەدەبی بەسەندە بە پەیوەندی نێوان ناوەرۆکی لۆژیکی ئەم غەزەلە و زەمینە میژوویییەکەی نەکات و بەها هونەری و ئیستاتیکییەکانی شیعرەکەش بە بەشێکی دانەبڕاو لە قەوارەی شیعرەکە دابنێت.

ڕوانینێکی سەربەخۆیانە بۆ ڕەخنەی ژیننامەیی

ئەم میتۆدەی ڕەخنە بەرهەمی ئەدەبی بەشێوەیەکی گشتی نەک ڕەها وەکو ڕەنگدانەوەیەکی بارودۆخەکانی نووسەر یا کەسایەتییەکی بەرهەمەکە دادەنێت، بەڵام پێویستە ئاگاداری ئەوە بین، کە لە ڕەخنەی ژیننامەیی تەنیا لێکۆڵینەوە لە نووسەری بەرهەمەکە ناکرێت،

بەڵکو بەهەمان شـــێوە بەرهەمەکەش لەســـەر بنەمای بارودۆخ و خاســـیەتە کۆمەڵایەتییەکانی قۆناغی خۆی دەخرێتە ژێر لێکۆڵینەوە[٤١]. ئەم بابەتەش دەبێتە هۆی ئەوەی، کە ڕەخنەی ژینگەیی و ڕەخنەی مێژوویی زۆر نزیک لە یەکتر درکیان پێبکرێت، بەتایبەت ئەوەی کە بەشـــێک لە ژیانگەکان لە حەقیقەتدا مێژووی بەســـەرهات و ڕووداوگەلێکن کە بەســـەر ئەو کەســـەی کە باس لە ژیانی دەکرێت(واتە ئەو کەسایەتییەی کە دەخرێتە ژێر تیشکی باس و لێکۆڵینەوە و گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت)دا هاتووە. لە ڕوێکی دیکەوە ســەرنجدان لە قۆناغێکی تایبەت کە نووســـەر و بەرهەمەکەی لەو قۆناغەدا دروست بوون بەو هۆیەوەیە کە بیروباوەڕ و خواست و ئارەزوو و دیدگاکانی هەر مرۆڤێک لە هەر قۆناغێک یا چەند قۆناغێکدا دەگۆڕێت و ئاشکرایە کە ناتوانرێت قۆناغە مێژوویی یا کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان ، کە بەرهەمەکە تێیدا پێگەییوە و کاریگەری لێ وەرگرتووە لەبەرچاو نەگیرێت[٤٢].

شیاویی و گونجاوییەکانی ڕەخنەی ژینگەیی

ڕەخنەی ژینگەییش وەکو تەواوی میتۆدەکانی ڕەخنە، تەنیا بۆ بەشێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان گونجاوە. ڕۆمان و شیعری لیریکی بە یەکێک لە گونجاوترین ژانرە ئەدەبییەکان بۆ شـــیکردنەوە ژیانگەییەکان هەژمار دەکرێت و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە تەنانەت ڕۆمان بۆ ئەم جۆرە ڕەخنەیە لە شـــیعری لیریکیش

گونجاوترە، چونکە ڕۆمان بە بەراورد لەگەڵ هۆنراوە لیریکییەکاندا چوارچێوەیەکی فراوانتری ئەزموونەکان لە خۆدەگرێت و زیاتر لەژێر کاریگەری هۆکارە دەرکییەکاندایە[٤٣] و تاڕادەیەک کەمتر وا ڕێک دەکەوێت، کە بە جۆرێک لە جۆرەکان نەتوانرێت ڕۆمان لەسەر تەوەر و بنەمایەکی تایبەتی گۆڕانکاری و ڕووداوەکانی ژیانی نووسەری بەرهەمەکە بخرێتە بەر لێکۆڵینەوە، بەڵام لەهەمانکاتدا ناتوانرێت توانست و شیاویی ناوبراو بە کات سنوردار بکرێت، چونکە زۆرینەی بەرهەمە ئەدەبییەکان بەپێی بارودۆخ خاوەنی شایستەییەکی لەم جۆرەن و تەنانەت ئەم تایبەتمەندییە هەندێجار بەسەر هەموو بەرهەمەکانی نووسەر دەگشتێندرێت. لەبارەی (میلتۆن) گووتوویانە، کە بەرهەمەکانی ڕەنگدانەوەی ڕووداوەتایبەتەکانی ژیانی ئەوە و بۆ نموونە دەتوانرێت ئاماژە بە دوو بەرهەمی ئەو، واتە (ئازارەکانی سامسۆن)[٤٤] و (داب و نەریتەکانی تەڵاق)[٤٥] بکرێت[٤٦]. لەنێو جۆرەکانی شیعردا هەروەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا شیعری لیریکی خاوەن ڕەهەندێکی تاکەکەسیانەترە و بەم هۆیەوە زۆربەی کات لە ناو ئەو شیکردنەوانەدا دادەنرێت کە لەسەر بنەمای باسکردنی ژیان و بەسەرهاتی شاعیر بونیاتنراون[٤٧].

بەرهەڵستیکارانی ڕەخنەی ژینناممەیی

سووود وەرگرتن لە ڕەخنەی ژینناممەیی لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا مایەی چەند و چوون و ناکۆکییە لەنێو ڕەخنەگراندا. ڕەخنەگرانی نوێ سوودوەرگرتن لە زانیارییە ژینناممەییەکان لە ڕەخنەدا بە جۆرە سەپاندن و لەبەرچاونەگرتنی سەربەخۆیی بەرهەمە دادەنێن. ئەم کەموکورتی و ڕەخنەیە لە ڕوانگەی ئەوانەوە بۆ سەر شێوازەکانی دیکەی ڕەخنەش لەوانە ڕەخنەی مێژوویی و دەروونناسی شێتکی بەجێیە. ئەوان ڕەخنە ژینناممەییەکان بە(تاک ڕەهەندی) وەسف دەکەن و بە هۆکاری چەند هەڵەیەک لە پانتایی و زەمینەی ڕەخنەدا دەزانن[٤٨]. وا دەردەکەوێت، بەشێکی زۆری ئەو ڕەخنانەی کە لە ڕەخنەی ژینناممەیی گیراوە بەهۆی تێنەگەیشتنێکی دروست بووە لە واقیعیەتی ئەم جۆرە ڕەخنەیە، چونکە لەم شێوازە ڕەخنەییەدا بەرهەمی ئەدەبی بەتەواوەتی بە دەرخەری هەست و ئەزموونە تاکەکەسییەکانی نووسەر دادەنرێت، لەکاتێکدا لە دیدی بەناوبانگترین تیۆریستانی ڕەخنەی ئەدەبی تەنانەت کاتێک، کە بەرهەمێکی ئەدەبی خاوەنی چەند ڕەگەزێک بێت، کە سەد لەسەد بتوانرێت بە وابەستەی بارودۆخەکانی نووسەر دابنرێن. هەمدیسان ڕێکخستنی ئەم ڕەگەزانە بە جۆرێک لە جۆرەکان دەگۆڕێت و قاڵب و شێوەیان گۆڕانی بەسەردا دێت، کە هەموو واتا خودی و تایبەتمەندەکانی خۆیان لەدەست دەدەن[٤٩].

لە ڕوانگەی بەرهەڵستکارانی ڕەخنەی ژینناممەییەوە جەختکردنەوە لەسەرئەوەی، کە ڕووداوەکانی ژیانی نووسەرە، ئەم گومانە بەرەو پێش دەبات، کە دەشێ بەرهەمەکە لە پێناوی ناسینی نووسەرەوە فەرامۆش کرا بێت، لەکاتێکدا پێویستە ڕەخنە بە واتا تایبەتییەکەی خۆی لە بەرهەمەکە بڕوانێت، نەک نووسەر[٥٠].

لە ڕووێکی دیکەوە دەتوانرێت ناوی نووسەرانێکی زۆر بهێنرێت، کە بەرهەمەکانیان بەهیچ کلۆجێک دیمەن و نیشانەیەکی ژیانە تاکەکەسییەکەیان نییە[٥١] و ڕەنگە ڕەخنەگری ژینناممەیی بەشێکی گەورەی کۆششی خۆی بۆ پەردەهەڵماڵین لەسەر ڕووداوەکانی تایبەتەکانی ژیانی نووسەر خەرج بکات، لەکاتێکدا ئەم ڕووداوە لاوەکییانە یا وردەکارییەکانیان لە پێکهاتنی بەرهەمەکەی ئەودا کاریگەرییەکی ئەوتۆیان نەبووە[٥٢].

یەکێک لە ئامانجە گشتییەکان لە میتۆدی ڕەخنەی ژینناممەییدا هەوڵدانە بۆ دەست گەیشتن بە ڕەهەند و گۆشەکانی ژیانی نووسەر لەڕێگەی بەرهەمەکەیەوە. کاریگەری وەها وێڕای ئەوەی، کە ڕەنگە ڕەخنەی ژینناممەیی بەرەو تێگەیشتنە دەروننناسییەکانی بەرهەمەکان کێش بکات، بەشێوەیەکی پراکتیکیش شیاوی متمانەپێکردن نییە، چونکە لە زۆربەی بارەکاندا بەرهەمی ئەدەبی زیاتر لەوەی کە ڕەنگدەرەوەی واقیعیەتی ژیانی شاعیر یا هونەرمەند بێت بەرجەستەکەری خەونەکانی ئەوە و لە حەقیقەتدا پەچەیەکە کە

کەسایەتی ڕاستەقینەی نووسەر لە پشتیدا خۆی حەشاردراوە و تەنانەت بە دەربڕینێکی دیکە دەمامک یا(وێنەی دژیەک)[٥٣]ی خاوەن بەرهەمەکەیە و ئەوەی وەکو وێنەیەک لە ژیانی نووسەر بەدەست دەهێنرێت، ڕەنگە وێنەیەکی ئەو ژیانە بێت کە نووسەر بەدوای ئەوەوەیە لێی هەڵبێت[٥٤].

لە سەردەمی ئێمەدا فۆرمالیستەکان بە یەکێک لە سەرسەختترین بەرهەڵستکارانی ڕەخنەی ژینامەیی هەژمار دەکرێن. زێدەڕۆیی فۆرمالیستەکان لە وەلاوەنانی ناسنامەی نووسەر یا شاعیر لە داوەریکردن دەربارەی بەرهەمی ئەو نووسەرە، کاریگەرە بە دیدگاکای دیاردەگەرایی لە قەڵەمڕەوی ڕەخنەی ئەدەبیدا. لە تێڕوانینە دیاردەناسییەکاندا بونیات و واقیعیەتی مێژوویی بەرهەمەکە و هۆکار و مەرجەکانی هاتنەکایەوەی بەرهەمەکە و نووسەر و تەنانەت خوێنەریش لەبەرچاو ناگیرێن و لەجیاتی ئەوە لێکۆڵینەوەیەکی تەواو ناوەکیانەی بەرهەمەکە یا دەقەکە بەدوور لە گشت کاریگەرییە دەرەکییەکان گرنگی پێدەدەرێت. لێرەدا بنچینەی کارەکە زیاتر لە هەر شتێک لەسەر یەک بنەمایە و ئەویش(قەدەغەیی ڕەخنەی ژینامەیی)یە.

لە ڕوانگەی ئەم دەستەیەوە پێویستە تەنیا لەو لایەنەی زانیارییەکانی نووسەر بکۆڵینەوە، کە لە بەرهەمەکەیدا ڕەنگی داوەتەوە[٥٥]، بەڵام هەر لەم جێگەیەدا ئەم پرسیارە دەخرێتەڕوو، کە

ئایا زانیاری و ئەزموونکانی شـــاعیر و تێکڕای ئاڵۆزی تێگەیشـــتنی سۆزداریانەی ئەو شیاوی جیاکردنەوە و دیاریکردنە؟.

(تین) وەکو ڕەخنەگرێکی بیرقوول، ئەم وتەیەی بەناوبانگە، کە دەڵێت پێوەندی بەرهەمی ئەدەبی لەگەڵ نووسەرەکەی وەکو پێوەندی میوەیە لەگەڵ درەخت[٥٦]. هەر بەرهەمێکی ئەدەبی زادەی بیرکردنەوە و هزر و خەیاڵی ئەفرێنەرەکەیەتی ســـەرنجدان لەم تەوەرانە بۆ هەڵســـەنگاندنی بەرهەمەکە بەرەو بیرکردنەوە دەربارەی خاوەنی بەرهەمەکە و لەکۆتـاییـدا بەرەو جۆرە لێکۆڵینەوە و ڕەخنەیەکی ژیننامەیی پەڵکێشمان دەکات. دۆزینەوەی ڕیشەگەلێک لە هەستەکانی نووســـەر یا شـــاعیر لە بەرهەمەکەیدا بابەتێکی نکۆڵی لێکراو نییە، هەروەک ئەوەی کە چەنـد لایەنێـک لە ژیـانی(دیکنز) دەتوانرێـت لە چیرۆکی(دایڤد کۆپەرفیڵد)دا بەدواداچوونی بۆ بکرێت[٥٧]. لێکۆڵینەوە لە بەرهەم لەڕێگەی زانیاری ســەبارەت بە نووســەرەکەی هەرچەندە لە کۆنەوە مایەی ســەرنجی ئەدەبناســان بووە، بەڵام بەها و بایەخەکەی لە تێڕوانینی دیارترین ڕەخنەگرانی ڕۆژگاری ئێمەشـــدا بەشـــاراوەیی نەماوەتەوە، چونکە لە گشت بارێکدا دیارترین هۆکاری هەبوونی هەر بەرهەمێک هەبوونی نووسەرەکەیەتی[٥٨].

لێکۆڵینەوەکانی کۆمەڵناســیی هونەر ئەوە نیشـــان دەدەن، کە لەو هەشـــت تیۆرەی، کە بۆ ســـەرچـاوە و پەیـدابوونی هونەرەکـان خســـتویانەتە ڕوو، ســـیانیان باس لە ســـەرچاوەی تاکەکەســـی یا

کەسی(خودی) لە هونەر دەکەن، بەڵام پێویستە ئاگاداری ئەوە بین، کە بیرکردنەوەی تاک بەشێوەیەکی تەنیا و جودا لەئارادا نییە، بەڵکو هەمیشە پێگەیشتنی دەروونی تا لە پێوەندی لەگەڵ کۆمەڵدا دێتەکایەوە و ناسنامەی ڕەفتاری و دەروونیشی بەرهەمی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیەتی[٥٩]. ئەم تێڕوانینە لە پانتایی ڕەخنەی دەروونناسیدا شکڵ و شێوەیەکی تۆندتر وەردەگرێت. لە ڕەخنەی دەروونناسیدا لە بەرهەمەوە تێدەگەن خاوەنی بەرهەم و بەرهەمی ئەدەبی هەروەکو دانپێدانانێکی مرۆڤ لەبەرامبەر دەروننـاس لێی دەڕواندرێت و ڕەخنەگر لەو ڕاز و وردەکارییانەی، کە لەناو بەرهەمەکەدا کڵاوڕۆژنەیەک بەسەر ژیانی نووسەردا دەکاتەوە، یەکێک لە ڕەخنەگران-ناوی ئەدمۆند ویلسنە- کە ڕەخنەکانی لە ڕاستیدا تێکەڵەیەکە لە دەروونناسی و کۆمەڵناسی لە بنەڕەتدا کاری ڕەخنە لە ژیانی نووسەرەوە دەست پێدەکات و پاشان سەرنج لە بەرهەمەکەی دەدات و بەرهەمەکە بە پشت بەستن بە ژیانی نووسەرەکە ڕاڤە دەکات[٦٠].

ئەگەرچی زۆرێک لە ڕەخنەگرانی ڕۆژگاری ئێمە بەهۆی ختوکە و فریوی تێڕوانینە فۆرمالیستییەکان بەشێوەیەکی زێدەڕۆییکارانە نکۆڵی لە بنیاتی ڕەخنەی ژیننامەیی دەکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە ڕەهایی ڕەتکەرەوەی ئەم بابەتە نین، کە زانیاری لەبارەی بارودۆخەکانی خاوەنی بەرهەم بۆ ڕاڤەکردنی بەرهەمەکە شتێکی

یەجگار سوودمەند دەبێت[٦١]، بەڵام جەخت لەسەر ئەوە ناکەنەوە، کە بۆ هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکە پشتی پێ ببەستریێت، لەکاتێکدا ئامانجی ڕەخنە لە ڕاڤەکردندا کورت نابێتەوە و بتەوێ و نەتەوێ هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەش لەئارادایە. ئەم بابەتە وێڕای هەموو پەسەندییەکانی خاڵی نییە لە کەموکورتی، چونکە شیکردنەوەی بەرهەم، کە خۆی لە خۆیدا لەسەر زانیارییە ژینناميەیەکان بنیاتنراوە، بە حوکمی ڕاڤەیی بوونی بەکردارەکی لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەدا ڕۆڵی دەبێت، گومانێک نییە لەوەی کە ڕەنگە لە هەندێک لە بارودۆخەکاندا زانیارییەکانی ئێمە سەبارەت بە ڕووداوە لاوەکی یا سەرەکییەکانی ژیانی نووسەر ببێتە هۆی چەند سەپاندنیکی پێچەوانەی واقیع بەسەر تێگەیشتنی ڕەخنەگر، بەڵام زۆرێک لە تێگەیشتنەکانی ئێمە لە سنوور و مەودای ڕەخنەی پێوەری(Evaluative Criticism) و ڕەخنەی وەسفی(Descriptive Criticism)دا قەرزاربارى ئەم زانیارییانەیە، تەنانەت زۆرێک لە کارە ئەدەبییەکان کە بەشێوەیەکی گشتی دەتوانن بە سەربەخۆیی و جیا لە نووسەر یا خولقێنەری خۆیان بخرێنە تای تەرازووی هەڵسەنگاندەوە، هەروەها بە دەزوگەلێکی نەبینراو بە هۆشی ئەفرێنەرانی خۆیان دەبەسترێنەوە[٦٢].

لەتەک هەموو لایەنە بەسوودەکان و بەکارهێنانێکی پەیوەست بە ڕەخنەی ژینناميەیی، هەروەها تێڕوانینەکانی بەرهەڵستیکەرانی ئەم میتۆدە، پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە هەندێک لە بەرهەڵستیکردنەکان

و ڕەخنەکان بەرامبەر بە ڕەخنەی ژینینامەیی بەهۆی زێدەڕۆییەکانی ڕەخنەگرانی ڕۆمانتیکی بووە، کە پەیڕەوییان لە بۆچوونەکانی سانت بۆڤ و تین کردووە، لەبەرئەوە باسەکانی ڕەخنەی ئەدەبییان لە قایمترین و بەهێزترین شێوەکانی خۆیدا بە لق و پۆپێکی زۆر بە مرۆڤناسی[٦٣] و ڕەچەڵەکناسی و باسە زمانەوانییەکان و لقە زمانییەکانەوە پەیوەست کردووە[٦٤] و ئەم شتەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە تێگەیشتنیان بۆ ئامانجی سەرەکی هاتنەکایەوەی بەرهەمی ئەدەبی بە جۆرە تێگەیشتنێکی تەمومژاوی و گوماناوی دابنرێت.

ژیاننامە و ڕەخنەی ئەدەبی

کاتێکی دورودرێژ بەسەر ئەو ساتە تێدەپەڕێت، کە دکتۆر ساموێل جۆنسۆن(١٧٠٩-١٧٨٤ز)هەوەڵین باسە جیدییەکانی پەیوەست بە ڕەخنەی ژینینامەیی دەست پێکرد، ئەو بەم بۆچوون و بیرۆکەیەی کە ئاشنایەتی لەگەڵ ژیانی نووسەر دەکرێت لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەی نووسەر و بۆ گەیشتن بە ڕەخنەیەکی خوازراو لە شیعری ئەودا کاریگەری هەبێت هەڵسا بە ڕەخنەی ژینینامەیی. ئەم میتۆدە ئەمڕۆیش کە دیدگاکانی ڕەخنەی ئەدەبی هاوتا لەگەڵ پێشکەوتنە زمانەوانی و واتاناسی و جۆرە نوێکانی ڕاڤە و شیکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە دەتوانێت لە شکڵ و شێوەیەکی مامناوەندا شیاوی سوود لێوەرگرتن بێت و بە گوتەی دیچز هیچ هۆکار و بەڵگەیەک لە ئارادا نییە کە

نەتوانرێت لە چیرۆکی بەسەرهاتی شاعیر یا نووسەرێک ئاگادار بیت و دواتر شیکردنەوەیەکی ڕەخنەیی لەسەر بەرهەمەکەی بنووسرێت[٦٥] . لە ئایندەدا دوای دکتۆر جۆنسۆن ئەوەی وەکو ڕەخنەی ژینناممەیی(bio critical) خرایەڕوو لە ڕاستیدا گۆڕانکاری و دەستکاریکردنێک بوو لە لێکدانەوەکانی ئەودا. لەم جۆرە ڕەخنەیەدا ژیان و بەسەرهاتی خاوەن بەرهەمەکە لە بەرهەمەکە جیا ناکرێتەوە و هەریەکێک لەم دووانە دەتوانێت لە شیکردنەوەی ئەوەیتردا کاریگەری هەبێت[٦٦]. لە ڕەخنەی نوێدا لەگەڵ هەبوونی ئەو سەربەخۆییە بێ چەند و چوونەی، کە بۆ بەرهەمەکەی دادەنێن، ئەم ڕاستپاردەیەش لەبەرچاو گیراوە کە پشکنین و بەدواداچوون لە زانیارییەکانی وابەستە بەشاعیر دەتوانێت لە ڕەخنەیەکی پتەو و توندوتۆڵی شیعرەکەی یارمەتیمان بدات[٦٧].

لە ڕەخنەی ژینناممەیدا بەشێک لە کاری ڕەخنە دەچێتە ناو قەڵەمڕەوی کاری ژیاننامەنووس و لەنێوان کاری خۆی و ڕەخنەی بەرهەمەکەدا جیاوازییەکی ئەوتۆ نابینێت، چونکە لە تێڕوانینی ئەودا کاتێک، کە لە پشت هەر بەرهەمێکی ئەدەبیدا مرۆڤێکی زیندوو و ڕۆحدار بوونی هەبێت، ئەوا شتێکی زۆر سەخت دەبێت کە بتوانرێت لەنێوان ژیاننامە و ڕەخنەی ئەدەبیدا جوداییەکی ڕەها و ئاشکرا بهێنرێتەکایەوە[٦٨]. هەروەها پێویستە سەرنج لەوە بدرێت کە ڕەخنەیەکی خوازراو و شیاوی پەسەندکردن کە ژیاننامەنووس

دەتوانێت ئەنجامی بدات تووشـــبوونە بە لێکۆڵینەوەیەکی تەواو لە کرۆکی بەرهەمەکە و چۆنایەتییە ئیستاتیکییەکان و تانوپۆی هونەری کـارەکە و ئەو لەم ڕەوتی لێکۆڵینەوە و ڕامـانی خۆیـدا هەوڵی ئەوەدەدات پەردە لەســـەر بیر و هەســـتی خولقێنەری بەرهەمەکە هەڵمـاڵێت. کـارێکی وەهـا بەشـــێوەیەکی ئەزموونی ئەنجـامگەلێکی پەســـەند و خوازراوی لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هەبووە بۆ نموونە لە ڕەخنەی شـــیعری (بۆ مەعشـــوقی شـــەرمنی خۆی)ی بەرهەمی (ماڕۆڵ)[٦٩]دا زانیاریگەلێکی فراوان دەربارەی شاعیر و ناخ و خوێندنی توانیویەتی لە شـیکردنەوەی چوارچێوەی لۆژیکی گفتوگۆ و هەروەها تێگەیشتنی تیل نیشانە تایبەتەکان کە فەزای شیعرەکەیان پڕ کردووە کۆمەکێکی زۆر بکات.[٧٠]

لە دەرەنجام و هەڵهێنجانێکی گشـتیدا نابێت گومان هەبێت لەوە ، کە ژیاننامە بەپێی پێویسـت ناتوانێت کاریگەرییەکی ڕەها بخاتە سـەر ڕەخنەیەکی پێوەری، بەڵام لەهەمـان کـاتـدا نـاتوانرێـت نکۆلی لەوە بکرێت کە ژیاننامە لە بەهادانانە ڕەخنەییەکاندا بێ ڕۆڵ و کاریگەری نابێت[٧١].

هەروەها ڕەخنەی ژینناممەیی بە جۆرێک لە جۆرەکان دەچێتە ناو قەڵەمڕوی شـێوازناسـیی شـیعر، چونکە لێکۆڵینەوەی شـێوازی شـیعر بە پێوەرێک لە پێوەرەکان بە چالاکییەک لە سـنووری ڕەخنە هەژمار دەکرێـت. کـاتێـک کە ژیـاننـامەنووس یـا ڕەخنەگری ژیننـامەیی

هەوڵدەدات ڕیشەگەلێک لە ئامادەیی کەسایەتی نووسەر یا شاعیر لە بەرهەمەکەیدا بپشکنێت[٧٢]، لە ڕاستیدا دەستی بۆ جۆرە هەوڵدانێک بۆ دیاریکردنی شێواز بردووە. گرنگی تێڕامان لە شێواز بۆ ژینناممەنووسی سەردەمی ئێمە لەو ڕووەوەیە کە شێواز بۆ ئەو نیشاندەری جۆرە ناسنامەیەکە لەبارەی خولقێنەری بەرهەمەکە و بە گوزارشتێکی دیکە(پاسپۆرتی نووسەرە بۆ گەیشتن بە کەسانی داهاتوو)[٧٣] سەرنجدان و وردبوونەوە لە خوددی بوونی شێواز هەندێجار ڕەخنەگر بەرەو قەڵەمڕەوی ڕەخنەی کۆمەڵناسی ، یا کۆمەڵناسی هونەر و ئەدەب پەلکێش دەکات، چونکە هەندێک لە کۆمەڵناسانیش ئەم بیروباوەڕە پەسەند دەکەن، کە شێوازی هەر هونەرمەندێک ڕاستەوڕاست زادەی کەسایەتی ئەوە و لەوەوەی کە کەسایەتی هونەرمەند بارودۆخێکی خۆکارانەی نییە، کەواتە پێویستە شێوازەکەی لە هۆکارە خولقێنەرەکانی کەسایەتییەکەی واتە لە ژینگە کۆمەڵایەتییەکەی پشکنین و بەدواداچوونی بۆ بکرێت کە ئەمە خۆی لەخۆیدا ئاوەڵاکەری باسێکە لەبارەی پەیوەندی شێواز لەگەڵ کۆمەڵناسیدا ، کە باسکردنی لەم گوتارەدا شوێنی نابێتەوە[٧٤].

ئێستا لە هەڵسەنگاندنێکی گشتیدا پێویستە بگوترێت، کە ڕەخنەی مێژوویی – ژینناممەیی ئەگەر لە شێوە دیاریکراو(سنووردار) و گۆشەگیرانەکەی خۆیدا سەپاندن و بارکردنی ڕووداوە مێژوویی، یا داتا ژینناممەییەکان بێت بۆ سەر بەرهەمەکە ، ئەوا بێگومان دەبێتە

هۆی تاک جەمسەرگەرایی لە ڕەخنەدا، چونکە هۆکارەکانی دیکەی بەرهەمەکە واتە ڕەهەندە هونەرییەکانی بەرهەمەکە دەخاتە خانەی فەرامۆشکردنەوە،بەڵام ئەگەر داتا مێژوویییەکان و ئاگاداربوون لە بارودۆخەکانی ژیانی نووسەر یا شاعیر ببێتە هۆی تێگەیشتن و لێکدانەوەیەکی زیاتر لە ڕەخنە و ڕاڤەکاریدا و لە کۆتاییشدا ببێتە هۆی هەڵسەنگاندنێکی بەهێزتر بۆ بەرهەمەکە، ئەوا لەم بارەدا دەبێتە بابەتێک کە بەشێوەیەکی ڕەها ناتوانرێت لە ڕەخنەی نوێدا ڕەتبکرێتەوە

ئێستا سالانێک بەسەر هەوەڵین کۆششەکانی کەسانی وەک دکتۆر ساموێل جۆنسۆن و تین و سەنت بۆف لە بواری ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەییدا تێپەڕیوە و تێگەیشتنەکانی وابەستە بە ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەیی گۆڕانکاری و پێشکەوتنیان بەخۆیەوە بینیوە، ئەگەر ڕەخنەیەکی لەم جۆرە بتوانێت وردەکارییە هونەرییەکان لەگەڵ سەرنج و تێبینی و ڕوونکردنەوە مێژوویییەکانیان هاوتەریب بکات و لە پێناوی بەهێزکردنی شرۆڤەکردن و ڕاڤەکردنی ئەدەبی و وردی و پتەوی و توندوتۆڵی هەڵسەنگاندنەکان تێبکۆشێت، ئەوا بە هەمان شێوە دەتوانێت پەیامی خۆی لەتەک نوێترین میتۆدەکانی ڕەخنەدا بپارێزێت و بۆ چەندین بەرهەم، کە شایستەیی و گونجاوی ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەییان تێدایە وەکو میتۆدێکی گونجاو هەژمار بکرێت.

پەراوێزەکانی فەسڵی نۆیەم

١- دربارەی ویلیام بیتز (William Butler Yeats) نووسراوە، کە زۆربەی هۆنراوەکانی لە راستیدا ژیاننامەی خۆیەتی. بڕوانە:
Literary Biography by Leon Edal, London 1973, p. 57.

٢- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: جامعه شناسی هنر، امیرحسین آریانپور، دانشگده هنرهای زیبا دانشگاه تهران،١٣٥٤،ص١٠.

٣- بڕوانە: التفسيرالنفسي للادب، عزالدين اسماعيل، بيروت،١٩٦٢،ص١٩.

4-Sainte-Beuve (1804-1869.(

5-A Short History of Literary Criticism, By Vernon Hall, New York 1963, p100.

6-Ibid.

٧- بڕوانە: در نقد و ادب، محمد مندور، ترجمه علی شریعتی، مشهد١٣٤٩، ص١١٠.

8-H. A. Taine (1828—1893).

9-A Short History of Literary Criticism, p. 105.

١٠- شیوه های نقد ادبی، دیوید دیچز، ترجمه غلامحسین یوسفی و محمدتقی صدقیانی، انتشارات علمی، تهران ١٣٦٦، ص٤٩٩.

١١- بڕوانە: پیش درآمدی بر نظریهء ادبی، تری ایگلتون، ترجمهء عباس مخبر، نشر مرکز، تهران،١٣٦٨، ص ٦٦.

١٢- ماركسيسم و نقد ادبی، تری ايگلتون، ترجمه م. امين لاهيجی، انستشارات كار، تهران١٣٥٨،ص١١.

١٣- شيوه های نقد ادبی، پێشوو، ص٤٠٤.

١٤- گفتاری درباره نقد، گراهام هوف، ترجمه نسرين پروينی، اميركبير، تهران ١٣٦٥، ص١٢٥.

١٥- بڕوانه: پيش درآمدی بر نظريه ادبی، پێشوو، ص٦.

١٦- نقد ادبی، عبدالحسين زرين كوب، اميركبير، تهران،١٣٥٤،ج٢،ص٧٥١.

١٧- بڕوانه: شيوه های نقد ادبی، ص٥٠٢.

١٨- هنر درگذر زمان، گلن گاردنر، ترجمه محمدتقی قرامرزی، انتشارات آگاه، تهران،١٣٦٥ ،ص٤١٥.

19-Jean Francios Millet (1814-1875).

٢٠- بۆ تێبينی هونەری دەربارەی ئەو تابلۆيە،بڕوانه:

20-A Short Guide to Writing about Literature, by sylvan Barnet. Boston 1968, p. 4-6.

21-Modern Literary Criticism, Edited by Lawrence 1. Lipking and A. walton litz. New York 1972. p. 280.

22- John Milton

23-On the Late Massacre in Piedmont.

٢٤- از كوچه رندان، عبدالحسين زرينكوب، چاپ پهارم، اميركبير، تهران ١٣٥٤، ص٤٢.

٢٥- تەنيا بۆ هەندێ بابەت بڕوانه: تاريخ عصر حافظ، قاسم غنی، انتشارات زوار، تهران١٣٥٦ ، ص ١٨٣،١٨٤، ٢٢٩ ،٢٤٣ .

٢٦- دیوان حافظ، به تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، چاپ دوم، خوارزمی، تهران١٣٦٢، ج١، صر ٤٢٢. ئەم غەزەلە لە در دیوان حافظ چاپی (علامەء قزوینی) لە ٩ بەیت پێکهاتووە.

٢٧- تاریخ عصر حافظ، پێشوو، ص١٣٥.

٢٨- از جمله غزلی با مطلع:

یاری اندر کس نمی بینیم یاران را چه شد.. (خانلری/٣٤٤)

هەروەها:

دی پیر می فروش که ذکرش به خیر باد... (خانلری/٢٠٨)

بڕوانە: تاریخ عصر حافظ، ص١٣٦.

٢٩- بڕوانە: مقدمه دیوان حافظ، تصحیح ابوالقاسم انجوی شیرازی، علمی تهران١٣٤٦،ص٧٢.

٣٠- ازکوجه رندان، پێشوو، ص٢٧.

٣١- به یمن معدلت پادشاه بنده نواز بهشت روی زمین است خطهء شیراز

(دیوان عبید زاکانی / ٢٨)

٣٢- بڕوانە: تذکرةالشعراء دولتشاه سمرقندی، به همت محمد رمضانی،کلالهء خاور، تهران١٣٣٨ ،ص٢٢١.

٣٣- مواهب الهی، جلالالدین معلم یزدی، تصحیح سعید نفیسی چاپ کتابفروشی اقبال،

تهران (بی تا)،ص١٠٦.

٣٤- بڕوانە: تاریخ عصر حافظ، ص٧٥.

٣٥- هەمان سەرچاوە، ل ١٨٢.

٣٦- مقدمه انجوی بر دیوان حافظ، ص٧٥.

٣٧- تاریخ عصرحافظ، ص١٨٠.

٣٨- تاریخ آل مظفر، محمود کتبی، به اهتمام وتحشیه عبدالحسین نوایی، امیرکبیر، تهران،ص٣٤.

٣٩- تاریخ عصرحاقظ، ص ١١٩.

٤٠-بڕوانه: تاریخ آل مظفر پێشوو، ل ٧٥.

41-A Short History of Literary Criticism, p. 100.

42-Ibid,p.106.

٤٣- بڕوانه: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ویلفرد. ال٠گورین و دیگران، ترجمه زهرا میهن خواه ، انتشارات اطلاعات، تهران ١٣٧٠، ص٤٤.

44-Samson Agonists.

45-The Doctrine and Disciple of Divorce.

٤٦- بڕوانه: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، پێشوو، ص ٤٤.

٤٧- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٨- بۆ هەندێ بابەت بڕوانه: شیوه های نقد ادبی، ص٤٩٤.

٤٩- هەمان سەرچاوە، ل٤٩٣.

٥٠- در نقد و ادب، پێشوو، ص١١٨.

٥١- گفتاری دربارهء نقد، پێشوو، ص٧٥.

٥٢- بڕوانه: در نقد و ادب، ص١١٨-١١٩.

53-Antiself

٥٤- شیوه های نقد ادبی، ص٤٩٤.

٥٥- پیش درآمدی بر نظریهء ادبی، پێشوو، ص٨٢-٨٣.

٥٦- در نقد و ادب، ص١١١.

٥٧- فن السیرة، احسان عبدالقدوس. دارالثقاقة، بیروت،١٩٥٦،ص٨٩.

58-Theory of Literature by Rene Wellek and Austin Warren, U.S.A. 1966، p. 76.

٥٩- بڕوانه: جامعه شناسی هنر، پێشوو، ص٢.

٦٠- شیوه های نقد ادبی، ص ٥٧٢.

٦١- هەمان، ص٣٨٢ و ٤٩٣.

62- Literary Biography, p. 54.

63- Anthropology

64-A Short History of Literary Criticism, p. 100.

٦٥- شیوه های نقد ادبی، ص٣٨٢.

٦٦- هەمان سەرچاوە.

67-Modern Literary Criticism, p. 202.

68-Literary Biography, p. 62.

٦٩.بڕوانە: ڕاهنمای ڕویکردهای نقد ادبی، ص٤٩-٥٤.

٧٠-هەمان سەرچاوە،ل٥١.

71-Literary Biography, p.62.

72-Ibid 53' .

73-Ibid.

٧٤-جامعه شناسی هنر، ص٩٠.

فەسڵی دەیەم

ڕەخنەی ئەفسانەیی

چەمکی ئەفسانە

لەکاتی لێدوان لە ئەفسانەدا ئەوەی بەر لە هەموو شتێک مایەی هەڵوەستەکردن و تێڕامانە بازنەی فراوانی چەمکی ئەفسانە و پانتاییە تەواو بەربڵاوەکانیەتی و بەم هۆیەوە ئەفسانەناسان لە وەدەست خستنی پێناسەیەکی تەواو و گشتگیر، کە بتوانێت هەموو جۆرەکانی ئەفسانە و بەکارهێنانەکانیان لە تەواوی کۆمەڵگا کۆن و دێرینەکانی مرۆڤ لەخۆ بگرێت دەستەوەستان ماونەتەوە، بگرە پێناسەیەکی وەهایان بە شتێکی نەشیاو و ناکردەنی زانیوە[1].

سەختی نیشاندانی پێناسەیەکی گشتگیر بۆ ئەفسانە زیاتر بەم هۆیەوەیە، کە لێکۆڵەرە جیاوازەکان بەپشت بەست بە بۆچوون و تێڕوانینە جۆراوجۆرە کۆمەڵناسی و مرۆڤناسی و دەروونناسی و

بیروباوەڕی و بنیادگەرەکان، یا ئەرکناسی(functionalism) و هاوشێوەکانیان، شیکردنەوە و چەندین ڕوونکردنەوەگەی جیاوازیان بۆ ئەفسانە بەدەستەوە داوە[٢].

(میرچا ئیلیادە) یەکێکە لە دیارترین ئەفسانەناسەکانی سەردەمی ئێمە پێناسەیەکی وەها کە کێماسییەکی کەمتری لە پێناسەکانی دیکە هەیە دەهێنێتەوە(ئەفسانە گوێزەرەوی سەرگوزشتەیەکی پیرۆز ومەعنەوییە، گێڕەرەوەی ڕووداوێکە، کە لە زەمانێکی زوو ڕوویداوە ، واتە لە زەمانی سەرسوڕهێنەری دەسپێکی هەموو شتەکانەوە ڕوویداوە)[٣]، بەڵام لە تەک هەموو پێناسەکاندا ئەوەی مایەی لەسەر کۆکبوونە بریتییە لە لەدەرەوە بوونی ناسنامە و چەمکی ئەفسانە لە سنوورەکانی تێگەیشتی عەقڵی و لۆژیکی. ئەم واتایە لە وشەیmyth ،کە بەرامبەری ئەفسانەیە بەدەست دێنین، چونکە وشەی ناوبراو لە میتۆس(mythos)ەوە وەرگیراوە، کە بە واتای چیرۆک و گێڕانەوەی ناواقیعی دێت، لەبەرامبەردا لۆگۆس(logos) بە واتای خستنەڕووی چیرۆکی ڕاست و دروستەوە دێت[٤]، ڕەنگە ئەم بابەتە بووبێتە هۆی ئەوەی تا ماوەیەکی زۆر خورافە و چیرۆکە دروستکراوەکانیش بە چاوپۆشی لە بنەڕەت و چەمک و واتای ناوەکییان بە ئەفسانە ناو بنرێن، لەکاتێکدا زۆربەیان لە چەمکی ئەفسانەدا شوێنیان نابێتەوە. ئەوەی کە دەگوترێت ئەفسانە وابەستەیە بە جیهانێک لە دەرەوەی جیهانەکانی بیر و ڕامانە، بەواتای وەستان و لەنگەرگرتن نییە

لەبەرامبەر ناواقیعیەتدا، ڕەنگە ئەم قسەیەی جۆرج والی(George whally) کەمێک بابەتەکە ڕوونتر بکاتەوە، ئەو دەڵێت: ئەفسانە خستنەڕوێکی ڕاستەوخۆ و فەلسەفییە، کە لەودیوی زانستەوەیە و لەسەر شکڵ و بنیادی ڕەمزێک یا گێڕانەوەیەک دەردەکەوێت و بەشێک لە واقیع نیشان دەدات[٥]، کەواتە لایەنێکە لە واقیع لە پۆشاکێکدا، کە لەدەرەوی دیمەن و دەرکەوتە زانستی و عەقڵانییەکاندایە، بە وتەیەکی دیکە ئەفسانە نیشاندەری کۆنترین هەوڵەکانی مرۆڤە بۆ درککردن و ناسینی بوون(وجود). ڕوونکردنەوەی ئەوەی، کە مرۆڤ بۆ ناسینی بوون لەو سەرەتایەوە دەستی بە میتۆد و لۆژیکی عەقڵی و شێوە عەقڵانییەکان نەگەیشتووە تا پۆشاکێکی هزری و زانستی لەبەر مەعریفەکانی خۆی بکات، لەم ڕووەوە هەزاران ساڵ لە ژیانی ئەو بە مەعریفەیەکی ئەفسانەیی تێپەڕی، کە لە سنوورەکانی زانست و عەقڵ دوور بوو[٦]. ئەم لەمێژینەییە لە ناسینی سەرەتاکان، یا مەعریفەتی ئەفسانەیی لە ڕوویکی دیکەوە بۆتە هۆی ئەوەی، کە پێشینەی ئەفسانە بگاتە پێش پەیدابوونی زمان و بۆ ئەوە باوەڕ بە بە سیستمێکی سەربەخۆ و ڕەمزی بهێنن، کە هەمیشە هاوتا لەگەڵ گەشەکردنی زماندا نەش و نما و گەشەکردنی بەخۆیەوە بینیوە و پاشتریش، کە ئەفسانەکان گوێزرانەوە بۆ ناو زمان و جوولە و ڕەنگ و ئامرازەکانی دیکە هەمیشە ئەم زمانە ڕەمزی و سیمبولییەیان وەکو هاوزا و جمکێک لە تەک خۆیاندا هەبووە[٧].

ئەرک و ڕۆڵە بەراییەکان و مەرام و تایبەتمەندیی ئەفسانەکان

بۆ نەتەوە بەراییەکان ئەفسانەکان بە بنچینە و بنەمای بڕوا و بیروباوەڕە ئاینییەکان هەژمار دەکران و مرۆڤە بەراییەکان دەیانتوانی بە کۆمەکی ئەفسانەکان دیاردە گەردونی و سروشتییەکان بۆ خۆیان شیبکەنەوە و ڕاڤەیان بۆ بکەن[٨]، بە دەربڕینێکی دیکە ئەفسانەکان هەمیشە چیرۆکی دروستبوونێکیان(خەلق بوون) لەخۆ گرتووە، واتە نیشاندەری ئەوە بوون، کە (چۆن شتێک هاتۆتەکایەوە، خولقێنراوە و بوونی خۆی دەسپێکردووە)[٩].

وەچەکانی کۆنی ئێمە هەوڵیانداوە نادیارەکان بۆ خۆیان بکەنە شتێکی بینراو و هەستپێکراو و بەم هۆیەوە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەکان پێدانی ناسنامەیەکی مرۆیی بووە بە دیمەنە سروشتییەکان. جەستە دان بە هێزە نادیارە سروشتییەکان و بەخشینی ناسنامەی زیاتر پێیان هەوڵ و تەقەڵایەک بووە بۆ زانین و تێگەیشتنێکی زیاتر. ئەم ئاشنابوونانە دەبووە بنچینەی بیروباوەڕ و بڕوا ئاینییەکانیان و کۆمەڵە تێگەیشتنێکیان بۆ جیهانی بوون و وابەستە و گرێدراوی داب و نەریتەکانیان بوو و بەهەمان شێوە ئەفسانە بنیادەم لەگەڵ هەردوو جیهانی ماددی و جیهانی مەعنەویدا دەبەستییەوە و هەردوو دونیای ماددی و دونیای مەعنەوی پێکەوە تێکەڵ دەکرد و پێکهاتەیەکی نوێی دەئافراند و هەمیشە بەدوای ئەزموونێکی نوێ و ئاوێتە و دروستکردنێکی تازەدا بوو.

هەنووکە بە وردبوونەوە لەوەی، کە چەمکی ئەفسانە لەگشتگیرێتی خۆیدا خاڵی نییە لە ئاڵۆزی بۆ درککردنێکی باشتری ئەفسانە، لە واتا تایبەتییەکەیدا و بۆ خستنەدەرەوەی خورافە بێ بنەماکان باسکردنی خەسڵەتەکانی ئەفسانە شتێکی گرنگ و پێویستە، بەڵام پێش هەموو شتێک پێویستە وریای ئەوە بین، کە هەر یەکێک لەم ڕەهەندانە پێوەندی بە تێڕوانینێکی تایبەت بۆ ئەفسانە هەیە، هەڵبەتە ئێمە نامانەوێت ئەم تێڕوانینە سنووردار بکەین :

١.ئەفسانەکان چیروکی بوونەوەرگەلێکی سەیرو سروشتین(میتافیزیکین).

٢.ئەفسانەکان بە مێژوو و سەرگوزشتەی ڕووداوە دروست و واقیعیەکان دادەنرێن و لەوەی کە لەگەڵ بوونەوەرە میتافیزیکییەکاندا پەیوەست دەبن، شتێکی پیرۆز و مەعنەوین.

٣.ئەفسانەکان لەگەڵ ئەفراندن و پەیدابوون لەپێوەندیدان ، چونکە وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا هەمیشە قسە لەبارەی پەیدابوون و دروستبوون و ڕەفتارە زگماکییەکانەوە دەکەن.

٤.ناسینی ئەفسانە بە واتای ناسینی بنج و بنەچەی کەلوپەل و بنیادی بوونە.

٥.ئەفسانەکان هەمیشە زیندوو و نەمرن[١٠].

٦.ئەفسانەکان بە دەستورگەلێک بۆ خوو و داب و نەریت و ڕێورەسمەکان هەژمار دەکرێن و بەسترانەتەوە بە خو و نەریت ورێورەسمەکانەوە(rituals)[١١].

تەرزە سەرەتاییەکان یا شێوە میسالییەکان(ئارکی تایپەکان)

بە وردبوونەوە لە ئەفسانەی نەتەوە جۆراوجۆرەکان درک بەوە دەکرێت، کە هەموویان وێڕای ئەو جۆراوجۆییەی، کە هەیانە چەند لێکچوونێکیان لەنێواندا هەیە، کە نیشاندەری ڕەگ و ڕیشەیەکی هاوبەشی ئەفسانەکانە. بە دەربڕینێکی دیکە ئەفسانەکان خاوەنی چەند ناوەڕۆکێکی گشتین، کە بە تەرەزە سەرەتاییەکان یا شێوە میسالییەکان ناوزەد دەکرێن. گوزارشتی تەرزی سەرەتایی بە (شێوەی میسالی) یا (شێوەی ئەزەلی) لەبەر ئەوەیە، کە کۆنەست پێشینەیەکی یەجگار کۆنی هەیە، بەهەمان شێوە ئایندەیەکی بێ نووری زەمەنی لەبەردەمدایە، هەروەها لەبەر هۆکاری بەرفراوانبوونی زێدەبوونەکانی بۆ سەدەکانی دواتر و سەختی و دژواری ناسینی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆیە[١٢]. لەسەر ئەم بنەمایە دەوترێت، کە تەرزە سەرەتاییەکان بەتەواوەتی بریتین لە کرۆک و وێنە و چەندین نموونە، کە چەمک و واتایەی یەکسان و هاوشێوە بۆ ئاستێکی بەرفراوانی مرۆڤایەتی و کلتور و شوێنەکان دەگەیەنن[١٣]. وەک بڵێی ئەفسانەکان لە تۆو و ناوکێکی دیاریکراوەوە دروست بووبن، کە لەبارودۆخ و هەڵ و مەرجە کاتی و شوێنییەکاندا گەشە

دەکەن و جۆراوجۆری پەسەند دەکەن. ئەم تۆوانە لە حەقیقەتدا هەر هەمان تەرزە سەرەتاییەکانن. ژمارەی تەرزە سەرەتاییەکان زۆرە، چونکە ئەزموونە مرۆییەکان یەجگار زۆرن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خستنەڕووی جۆرە پۆلێنبەندییەکی گشتی و ڕێژەیی بۆیان شتێکی ئاسایی و کردەنییە. ئەم نموونە و شێوانە، کە لە ناخی مرۆڤدا بوونەتە خوودی و زگماکی لەسەر شێوەی ڕەمزە جواروجۆرە گەردونی و ئاژەڵی ، یا ڕووەکییەکانەوە دەردەکەون. ئەم ڕەمزانە لە لەلایەنی خۆیانەوە دەتوانن شێوەگەلێکی جۆراوجۆر پێک بهێنن و لەسەر شێوەی کۆمەڵێەک لە وێنە پێکەوەبەستراوەکان دەرکەون، کە هەمان ئەفسانەکان بن[١٤].

پێشینەی چەمکی تەرزە سەرەتاییەکان

ئێستا، کە تێگەیشتنێکی پوختی تەرزی سەرەتایی کرا، پێویستە سەرنج لەوە بدرێ ، کە ئەگەرچی ئەم گوزارشتە لە وشەی ئارکی تایپ(archetype)دا پێشینەیەکی کۆنی هەیە، بەڵام لە ئەدەبدا لەڕێگەی دەروونناسی یۆنگەوە بڕەوی پەیدا کرد[١٥]. یۆنگ شێوە میساللییەکان بە (تایپگەلێکی بۆماوەیی)دادەنێت، کە ڕەنگدانەوەی ڕووداوە ناخەکی و زگماکییەکانە[١٦]. لە ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتەدا پێویستە بگوترێت، کە یۆنگ بە پێچەوانەی دەروونناسانی وەک لۆک(lock) لە سەدەی هەژدەیەمدا، لەسەر ئەم باوەڕە بوو، کە ناخی مرۆڤ وەکو کاغەزێک سپی نییە، بەڵکو مێشک و ناخی مرۆڤیش

هەروەکو جەستەی مرۆڤەکە تایبەتمەندیگەلێکی پێشتر درووستکراو یا شـــێوەگەلێکی ڕەفتاری هەیە، کە لەســـەر بنەمای ئەوان ئیش دەکات. یۆنگ هۆکارەکانی خولقاندنی ئەفســـانە لە ناو هەســـتی مرۆڤدا بە هۆکـارگەلێکی هەبوو و ئـامـادە دادەنێـت و لەو بـاوەڕە دایە، کە درەوشـــانەوە و ڕەنگدانەوەی ئەم هۆکارانە هەمان (ناوەرۆکەکان) و (شـێوە میسـالییەکان، یا تەرزە سـەرەتاییەکان)ن[١٧]. کەواتە لەباوەڕی یۆنگـدا بەپێچەوانەی بۆچوونی هەنـدێک لە مرۆڤنـاســـان شـــێوە میســـالییەکـان لە پـانتـایی ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکـان نین، کە لە وەچەیەکەوە بۆ وەچەیەکی دیکە بگوازرێنەوە[١٨]، بەڵکو نیشـــاندەری پێگەیشـــتنی بۆماوەیی ناخەکییەکانی مرۆڤن، شـــتێکە شـــایەنی پێوانەکردنە لەگەڵ پێگەیشتنی جەستە فیزیکییەکەی مرۆڤ.

ئەم شـــێوانە بەهۆی ئەزموونە دوپاتبووەوە مرۆییەکان لە نەســـتدا جێگیر بوون، وردە وردە لە نەستی دەستەجەمعی مرۆڤدا هەڵنیشتوون و بوونەتە شـــتێکی زگماکی و خودی و بەشـــێوەیەکی بۆماوەیی دەگوازرێنەوە. ئەگەرچی لە ڕوانگەی زیندەوەرناســـاندا گوێزانەوەی بۆماوەیی شـــێوە جۆرییەکان نەســـەلمێنراوە، بەڵام باســـکردنەکەی شـتێکی نەرێنی نییە[٢٠]. شـایەنی باسـە چەمکی شـێوە میسـالییەکان لە بۆچوونی یۆنگـدا کـاریگەرە بە تیۆری یـاکۆب بۆکهـارت(jaccob Burkhart)، کە شـــێوە میســـالییەکانی بە دوورترین مێژووی ژیانی

مرۆڤ و بەرهەمی یەکەمین ئەزموونەکانی مرۆڤ لە گۆڕەپانی بوون و سروشت و ڕوبەڕووبوونەوەی لەگەڵ هاوڕەگەزەکانی خۆی دادەنا[٢١].

پێویستە ئەوە لەبەر چاو بگیرێت، کە لێکۆڵینەوەی شێوە جۆرییەکان هەروەکو لێکۆڵینەوە لە مرۆڤی سەرەتاییە، کە وەک بڵێی لە گشت کەسێکدا دەژیێت و بەم هۆیەوە لێکۆڵینەوەی ئەم شێوە جۆرییانە هاوتا و هاوکوفی لێکۆڵینەوەی جیهانبینی نەتەوە سەرەتاییەکان و هەروەها چەمکە باوەڕییەکانی(اعتقاد) میللەتە جۆراوجۆر و ئەفسانەکانیان و لە ڕاستیدا وەکو (وێناکردنە بەرایی و سەرەتاییەکان)[٢٢]ە.

ئێستا ماوەیەک دوای خستنەڕوو و شیکردنەوەی تەرزی سەرەتایی ڕەخنەگرانی سەردەمی ئێمە تەرزی سەرەتایی بەواتای شێوەیەکی خەیاڵی، پنتێکی وەسفی، نموونە و شێوەیەکی پلۆت بەکار دەبەن، کە زۆر جار لە ئەدەب و ئەفسانە و ئایین و فۆلکلۆردا دەردەکەوێت و ئەم بیروباوەڕە دەهێنێتە کایەوە، کە شێوەی جۆری وروژێنەر و بانگکەری هەست و هەڵچوونە خەوتوو و قوواڵەکانی ناو ناخی مرۆڤە، چونکە وابەستەیە بە یادگەی نەستەوە و دەتوانێت ببێتە هۆی چەندین کاردانەوەی ناماقوڵ(لە دەرەوەی بازنەی تێگەیشتنە عەقڵییەکان)، بەڵام بەهێز و پتەو[٢٣].

کۆنەست و تەرزە سەرەتاییەکان

کۆنەست دەفر و سەرچاوەیەکە بۆ شێوە جۆریی یا میسالییەکان بەم هۆیەوە تێگەیشتنی ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی تەرزە سەرەتاییەکان و لایەنەی تێڕوانینەکانی یۆنگ پێویستیان بە شارەزابوون و ئاشنایەتییەکی دووبارە و زیاتری نەستی دەستەجەمعییەوە هەیە.

یۆنگ لەو باوەڕەدایە، کە لە ژێر ئاستی ڕووکەشی هەستیدا، کۆنەستی ئەزەلی(سەرەتایی)(collective unconscious) هەیە، کە لەسەر شێوەی فاکتەرێکی هاوبەشی بۆماوەیی و دەروونی تەواوی ئەندامانی خانەوادەی مرۆیی دەرکەوتووە[٢٤]. یۆنگ بەپێچەوانەی فرۆید، کە باوەڕی بە نەستی تاکەکەسی هەبوو سەبارەت بە نەست باوەڕی بە دوو لایەن هەیە: نەستی تاکەکەسی و کۆنەست[٢٥]. بە مەزەندەی یۆنگ (نەستی تاکەکەسی)فرۆید یەجگار کەسییە و لەسەر ڕووەکەی چینێکی قوواڵتر هەیە، کە لە ئەزموون و پێدراوە تاکەکەسییەکانەوە سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو لەسەر خودی خۆی وەستاوە. ئەم چینە قووڵە هەر ئەوەیە، کە بە (کۆنەست) ناودەبردرێت و هۆکاری بەکارهێنانی سیفەتی کۆ بۆ ئەم نەستە بەهۆی گشتی بوون و هەمەکی بوون و بەهەمان شێوە هاوبەشی بوونیەتی لەنێوان هەموو ئەندامانی مرۆڤدا، هەروەها جگە لەمەش پابەند نییە بە

ئەزموونگەراییە تاکەکەسییەکان و ناوەرۆک و پێکهاتەیەکی هەیە، کە لەسەرووی درککردنە تاکەکەسییەکانەوەیە[٢٦].

لە لێکچواندنێکدا بۆ نەستی دەستە جەمعی دەگوترێت، کە ئەگەر بمانتوانییایە نەستێکی لەم جۆرە لە لاشەی مرۆڤێکدا بەرجەستە بکەین ، ئەوا بەشێوەی بوونەوەرێک دەردەکەوت بەدەر لە هەموو تایبەتمەندییەکانی وابەستە بە سێکس و گەنجی و پیری دەبوو و لەسەرەوەی مەرگ و ژیاندا دەژیا و توانست و دەسەڵاتی بەسەر بازرگانیی دووهەزار ساڵی مرۆڤدا دەشکا، نە مەحکوم بوو بە لەناوچوون و نە خولقێنراوی کات دەبوو. ئەو دەیتوانی خەوە ئەزەلییەکان ببینێت و ئاگاداری زانستی پەنهان(علم غیب) بێت، چونکە ژیانی کەس و خانەوادە و میللەت و نەتەوەکانی هەزاران جار ئەزموون کردبوو و هەموو شتێکی دەزانی[٢٧]. هەر چۆنێک بێت دەستەجەمعی بوونی ئەم نەستە دەبێتە هۆی ئەوەی، کە خاوەنی چەند بابەت و بیر و باوەڕێکی دەستەجەمعی بێت و ڕوالەت و شێوەیەکی جیهانی لەخۆ بگرێت[٢٨] و لەودیوی ئەزموونە تاکەکەسییەکانەوە بێت. ئەم کۆنەستە لە تێڕوانینی فرۆید دا خاوەنی بنیاد و سەرچاوەیەکی هاوبەشە و دەسکەوتی ئەزموونەکانی تەواوی کەسانێکە، کە لە پێش ئەواندا ژیاون[٢٩].

شیعر و ئەفسانە

ئەگەرچی تیۆریستان و ڕەخنەگرانی کۆن ئاماژەیەکردنێکی ڕاستەوخۆ و ڕوونیان بۆ پێوەندی نێوان شیعر و ئەفسانە نەبووە و تەنانەت (ئەرستۆ)ش قسەی دەربارەی ڕیشەی ئەفسانەییەکان لە تراژیدیا کۆنەکانی یۆنانیدا نەکردووە[۳۰]، بەڵام ڕەخنەگران و ئەدەبناسانی نوێ سەرنجێکی تایبەتییان لەم بابەتە داوە، تا ئەوەی کە نۆرتڕۆپ فرای(northrope frye) ئەفسانە و ئەدەب بە یەک شت دەزانێت و ئەفسانە بە یەکێک لە بنەما بنیاتنەر و ڕێکخەرەکانی قاڵبی ئەدەبی دادەنێت[۳۱]. ئەم بیروباوەڕی (فرای) هەڵبەتە بانگەوازێکی گەورەیە لەبارەی پێوەندی ئەفسانە لەگەڵ ئەدەب و کەمێک زێدەڕۆیی ئامێزانە دەردەکەوێت[۳۲]، چونکە (فرای) تەنانەت بەرهەمە ڕیالیستییەکانش بەشێوەیەکی دیکتاتۆریانە بەهۆی نموونە ئەفسانەییەکان دەبینێت. ئەم قسەیەی ئەو هەرچۆنێک بێت نکۆڵیکردنی تێکڕای ئەزموونی شاعیران و ئەو نووسەرانەیە، کە ئەزموونە واقیعییەکانیان و ئەزموونەکانی ژیانیان چەندین سەدە ئەدەبی قەرزاربارى خۆی کردووە. ڕوانینێکی میانگیرتر لەم بارەیەوە ئەوەیە، کە ئەفسانە ناسێنەری جەمسەرێکە لە ئەفراندنی شیعردا[۳۳] و هەبوونی ئەفسانە لە شیعردا دەبێتە هۆی بەپیتکردن و جۆش و خرۆشدانی وشەکان و ئەو توانایە بە وشەکان دەبەخشێت، کە شیاوی ڕەمزداریی شێوازی ئەفسانە بن.

گرنگترین ڕەهەند و لایەنێک، کە ئەفسانە بە شیعر دەبەستێتەوە خەسڵەتی شیعریی ئەفسانەکانە، کە هەمیشە مایەی سەرسوڕمانی و سەرسامی بووە. ئەم جەوهەر و کرۆکی شیعرییەتە لە ئەفسانەکاندا لەو لایەنەوەیە، کە ئەفسانەش هەروەکو شیعر لە بەشێک لە داهێنانی خۆی قەرزاربارى هێزی خەیاڵی شاعیرانەیە. تایبەتمەندییەکی دیاری دیکە ، کە لەڕیزی ئەو لقە زۆرانەی پێوەندی نێوان ئەفسانە و ئەدەب هەژمار دەکرێت پانتاییە گێڕانەوەیی و حیکایەتییەکانە لە ئەفسانەکاندا، کە خودی ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی کە هەر ئەفسانەیەک لە خودی خۆیدا شکڵ و شێوەیەکی ئەدەبی دەستەبەر بکات.

بۆ خۆپارێزی لە هەر جۆرە زێدەڕۆییەک لەبارەی پێوەندی ئەدەب لەگەڵ ئەفسانەدا پێویستە سەرنج لەم خاڵانە بدرێت:

ا- تەنیا بەشێک لە چەمکە ئەفسانەییەکان لەڕێگەی زمانەوە شیاوی مەزراندن و گونجاندنن. واپێویست دەکات، کە ئەفسانەکان پشت بە زمان نەبەستن. ئەفسانە دەتوانرێت وێنەی بکێشرێت، یا لە سەما و جوڵە ڕێکەکان ڕەنگبداتەوە. پانتایی و جۆراوجۆری ئەفسانەکان وەها نییە کە تەنیا لە زمانی وشە و دەربڕینەکان جێگەی ببێتەوە، بەڵکو ئەوان لە پانتایی بێسنووری خۆیاندا هەر چۆنێک بێت زمانی گوێزانەوەی خۆیان دەدۆزنەوە، زمانێک کە لەگەڵ فراوانی و هەمەچەشنی ئەفسانەکاندا گونجاو بێت.

ب- ئەفسانە هەتا نەهێنرێتە سەر زمان ، واتە فۆرمی زمانی پەیدا نەکات ناتوانێت لەگەڵ ئەدەبدا تێکەڵ بێت.

پ- ئەفسانە زمانێکی ڕەمزی هەیە و هەبوونی ئەفسانە لەناو ئەدەبدا پێویستی بە هەمان زمانی ڕەمزی هەیە و ئەگەر نەتوانین زمانی ئەفسانە درک بکەین، ئەوا توانای درککردنی چەمکی ڕاستەقینەی ئەفسانەمان نابێت و لە بارودۆخێکی وەها دا ئەفسانەکان تەنیا بە چیرۆککەلێکی سەرەتایی و نزم یا لانیکەم دەربڕینگەلێکی شیعرییانە و بەرهەمی ئەندێشەی مرۆیی دادەنێین[٣٤].

ڕەنگدانەوەی ئەفسانە لە شیعر و ئەدەبدا

سەرنجدان لە ئامادەیی ئەرک و ڕۆڵی ئەفسانەکان و تەرزە سەرەتاییەکان لە شیعردا و باس و لێکۆڵینەوەیەکی پۆلێنکراو لەم بوارەدا قەرزاربارى بۆدکین(Maud bodkin)ە، کە لە بەرهەمە بەناوبانگەکەیدا بەناونیشانی (شێوەکانی تەرزە ئەفسانەییەکان لە شیعردا)[٣٥] لە ساڵی ١٩٣٤دا بڵاوکراوەتەوە.

ئامادەیی ئەفسانەکان لە شیعردا هەندێجار لەچوارچێوەی ناوهێنان و سوود وەرگرتن لە ناوە ئەفسانەییەکانە وەکو جوانکارییەک لە گوزارشتە شیعرییەکاندا لەسنووری ئاست و لایەنە دەرەکییەکانی شیعردایە.

ئەم سوودوەرگرتنە لە ئەفسانەکان لە سنووری ئەدەبدا ، نزمترین شێوەی بەکاربردنە لاساییکەرەوەکانە و دووەم لە ڕەسەنایەتی ئەفسانە لە قەڵەمڕەوی ئەدەبیاتدا.

شێوەیەکی دیکەی، کە یەجگار باوە سوودوەرگرتنە وێنەییەکانە و زیاتر لەسەر لێکچواندن یا خواستن بنیاتنراوە. ئەم جۆرە سوودوەرگرتنە، ئەگەرچی لەچوارچێوەی تیل نیشانێک یا ئاماژەیەک لەسەر بنەمای ئەو بوار و زەمینانەی کە شیاوی بیرکەوتنەوەن پەیدا دەبێت، بەڵام زۆربەی کات دەتوانێت لە توانای گەیاندن و کاریگەری شیعردا سوودبەخش بێت بەبێ ئەوەی پێگە و پایەی هەبوونی ئەفسانەکان لە شیعردا بکاتە شتێکی کڵێشەیی یا نزم.

سوود وەرگرتن لە بە کەسکردن یا بەگیاندار کردن(personification)یش لە شیعر و ئەدەبدا لە خودی خۆیدا جۆرە سوود وەرگرتنێکی ئەفسانەییە، چونکە ڕیشەی لە مەعریفەت و تێگەیشتنە ئەفسانەییەکانی مرۆڤی کۆندا هەیە، کە هەموو بەش و لایەنەکانی سروشتیان بە خاوەن ڕۆح و ناخ دەزانی.

بە چاوپۆشی لەوەی، کە وترا هونەریترین سوودوەرگرتنە ئەفسانەییەکان لە شیعردا لە سەر دووبارە خولقاندنەوە و پێکەوەگرێدان و گونجاندنە ئەفسانەییەکان دامەزراوە.

ژمارەی ئەو شاعیرانەی، کە لە ئەدەبی جیهانیدا دەستیان بۆ کاری سەرلەنوێ خولقاندنەوەی ئەفسانەیی بردووە و لەم پانتاییەدا

داهێنانیان نیشانداوە بە ئەندازەیەک زۆرە، کە ژمارەنیان وەکو شتێکی دژوار دەردەکەوێت. شاعیر لە دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەییدا لە سنووری کلتوری و بیروباوڕییەکان(عەقیدەییەکان) دەردەچێت و لە دونیای بێسنووری ئەفسانەدا سەراپای جیهانە ئەفسانەییەکان دەکاتە مەیدانی تەراتێنی خەیاڵ و داهێنانی خۆی. بۆ شاعیرێکی لەم چەشنە سوودەوەرگرتن لە ئەفسانە ئینجیلی و تەوراتی و هیندی و یۆنانی و ئێرانییەکان بەبێ هیچ ڕێگری و بیانوێک شیاوە. هەوڵدانی شاعیران لە دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەییدا کۆششێکە بۆ ڕاکێشانی باری سۆزداری و واتایی ئەفسانە بۆ کاتی ئێستا و هێنانەکایەوەی زەمینەگەلێکی نوێ لە ڕێچکە و ڕێبازی تێگەیشتن و تێڕوانینی ئەفسانەییدا.

لە ئەدەبی ڕۆژئاوادا وێڕای شاعیرانی بەناوبانگی وەک (ویلیام ڕۆبێرت بلیک) لەئەدەبی ئینگلیزی و زۆرێکی دیکە چاومان بە چەند ڕۆمانێوس و شانۆنامەنووس و چیرۆکنووسێکی هاوچەرخ دەکەوێت، کە تۆوی کارەکانیان لە چوارچێوەی سەرلەنوێ خولقاندنەوەی ئەفسانەکاندایە.

لە ئەدەبی کۆنی ئێمەدا شاعیرانێکی وەک فیردەوسی و ئەسەدی تووسی و نیزامی و خاقانی و حافز هەمیشە بەدوای کاری دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەیی بوون و لەنێو کەسانی هاوچەرخیشدا دەتوانرێت ناوی چەند شاعیر و هونەرمەندێک بهێنرێت، کە

سەرکەوتنێکی بەرزیان لە خولقاندنەوەی ئەفسانەکاندا بەدەستهێناوە. لێرەدا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە خولقاندنەوەی ئەفسانەکان وا پێویستە، کە نابێت بەهۆی شاعیران یا نووسەران و بە سەرنجدانێکی تایبەت لە بەرهەمگەلێکی ئەدەبی دیاریکراو دەرکەوتبێت، بەڵکو نموونەوەرگرتنە ئەفسانەییەکان و تێکەڵاوبوونە کلتورییەکان و کۆچکردنە نەتەوەییە گەورەکانیش دەتوانن سەرچاوەی دوبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەیی بن. لە ڕووێکی دیکەوە هەر ئەفسانەیەک دەشێت بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانکاری و گەشەسەندن بەخۆیەوە ببینێت و بگۆڕێت. بۆ نموونە ئەفسانە هیندییەکان کاتێک دەگەنە ئێران لە زەمینەی پاکی و بێگەردی چاکسازییە ئایینییەکانی زەردەشتدا سەرلەنوێ دەخرێنەوە ژێر تێڕامان و وردبوونەوە و چەند دەسکاری و دەست تێوەردانێکیان تێدا دێتەکایەوە[٣٦].

ئاوێتەکردنە ئەفسانەییەکان، بە زمانێکی سادەتر تێکەڵاوکردنی چەند ڕەگەزێک لە ئەفسانە جۆراوجۆرەکان بۆ دەستگەیشتن بە خولقاندن و پێکهاتە نوێکان شێوازێکە، کە زۆر لە شاعیرانی هاوچەرخمان کاریان لەسەر کردووە. ئەم ئاوێتەکردنە زۆربەی کات ناتوانێت بە جیا و دابڕاو لە دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەیی لەئارادا بێت.یەکێک لە لایەنە دیارەکانی کارێکی لەم چەشنە لە بەرهەمەکانی (جێمز جۆیس)ی نووسەری ئیرلەندیدا ئەوە نیشاندەدات، کە ئەفسانە کۆنەکانی لەگەڵ ئەفسانە یەهودی و مەسیحی و تەرزە

سەرەتاییەکاندا تێکەڵ کردووە.لە ئەدەبی کۆنی ئێمەدا شانامەی فیردەوسی باڵاترین شێوەی پێکەوەگرێدانی ئەفسانەیی نیشان دەدات، ئەگەرچی خودی فیردەوسی داهێنەری ئەم جۆرە تێکەڵاکردنە نەبووە، بەڵام سەرلەنوێ خولقاندنەوە و بەرجەستەکردنی شیعری زۆرێک لە ئەفسانە ئێرانییەکان لە ڕیزی داهێنانی هونەری ئەودایە. یەکێک لە سەرەکیترین تێکەڵاوکردنە ئەفسانەییەکان لە شانامەی فیردەوسیدا کەسایەتی ڕۆستەم و قارەمانێتییەکانی ڕۆستەمە. لە ئەدەبیاتی ئاڤێستاییدا ئاماژەیەک لە هەبوونی ڕۆستەم لەئارادا نییە و باسی پاڵەوانەکانی دیکەی وەک گرشاسپ کراوە و بە ئەگەرێکی زۆرتر ڕۆستەم پاڵەوانی نەتەوە بیانییەکان(واپێدەچێت نەتەوەی سەکایەکان)بووبێت، کە بەهۆی گەیشتنیان بۆ خۆرهەڵاتی ئێران و دەوروبەری سیستان ئەو چیرۆکانەی، کە پێوەندییان بەوەوە هەبووە لەگەڵ ئەفسانە ئێرانییەکاندا تێکەڵاو بوون و کەسایەتییەکی لە چەشنی (ڕۆستەم)ی وەکو پاڵەوانێکی میللی تازە لە داستانە ئێرانییەکاندا بەدەست خستووە[٣٧]. دیاردەیەکی لەم چەشنە دەکرێت لەسەر شێوەی گۆڕانی کەسایەتییەکی میژوویی بۆ ئەفسانەیی دەرکەوێت. کەسایەتی میژوویی لە بارودۆخێکی وەهادا هێندە دەکەوێتە بەر دەسکاری و گۆڕانکاری تێداکردن تا کەسایەتییە میژووییەکەی دەگۆڕێت بۆ کەسایەتییەکی ئەفسانەیی هاوشێوەی کەسایەتیەک، کە ئەسکەندەر لە بەرهەمەکانی (نیزامی گەنجەوی)دا وەریگرتووە. ئەم جۆرە

ئەفسانەسازییە هەندێجار لەبارەی پاڵەوانانی هۆنراوە لیریکییەکانیش ڕاست دەردەچێت. بۆ نموونە چەندین کەسایەتی وەک لەیلا و مەجنوون و شیرین و فەرهاد و عەروە و عەفرا و هاوشێوەکانیان وردە وردە ئەفسانە دڵدارییەکان دەخولقێنن و بارودۆخێک، کە دەیخەنە پاڵیان پێکەوەگرێدان و ئاوێتەکردنێکە لە هەست و هەڵچوونەکانی مرۆڤگەلێکی زۆر، کە لە کەسایەتی ئەواندا بەرجەستە بووە.

لە ئەدەبی هاوچەرخماندا دیارترین شێوەی ئاوێتەکردنی ئەفسانەیی لە بەرهەمەکانی (سوهراب سپێهری) بەدەست دێنین، کە ئاسۆ ئەفسانەییەکانی نەتەوە جۆراوجۆرەکان لە پانتاییەکانی هەست و هەڵچوونە جۆراوجۆرە شیعرییەکانی خۆیدا تێکەڵ بەیەک دەکات و لە سایەی ئەم پێکەوەگرێدانە ئەفسانەییەدا دەست بۆ ئەفراندنی کۆمەڵێک لە وێنە زنجیرەییەکان(لێکدراو) دەبات، وێنەگەلێک، کە بە گومانی من چ هاوتەریب(دوور) بن چ نزیک، وێنەی لێکدراون، کە بەپێی بارودۆخ هەندێجار کورت و هەندێجار درێژ خۆیان دەنوێنن و لەبنەڕەتدا پێکەوەگرێدانە ئەفسانەییەکان لە شیعردا بۆ پاراستنی یەکانگیری خۆی لە ڕێگەی هێنانەکایەوەی جۆرە یەکێتییەکی شیعری چ واتایی بێت یا سۆزداری یا تەواو ئیستاتیکی پێویستی بەم وێنە لێکدراونەیە.

ئەوەی لە پێکەوەگرێدانە ئەفسانەییەکانی شاعیرانی داهێنەر و هۆشیار و نوێگەردا دەمێنێتەوە پاراستنی کەسایەتی کلتووریی خودی خۆیانە و ئەمەش لایەنێکە گەرچی ڕەها و گشتی نییە، بەڵام زۆربەی کات بەرچاو دەکەوێت[٣٨].

گونجاندن(مەزراندن)ی ئەفسانەیی، کە پێش ئەمەش ئاماژەیەکی سەرپێیانەمان پێکرد لە بەرهەمەکانی شاعیرانی هاوچەرخدا ڕەنگدانەوەیەکی تایبەتی بەخۆیەوە بینیوە، لەکاتێکدا شاعیرانی کۆنمان بە دەگمەن بەدوای گونجاندنی کەش و هەوای ئەفسانەکان و کەسایەتییە ئەفسانەییەکان لەگەڵ سەردەمی خۆیاندا بوون.

پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە شاعیرانی فارسی زمان لە سەردەمی مەشروتەوە بەم ئاراستەیە بەرەو ئەفسانەکان و سوود وەرگرتنی وێنەیی لێیان هەنگاویان ناوە، بەڵام لەم قۆناغە بەدواوە تەنانەت تەقلیدیترین شاعیرانیش ڕوویان لە جۆرە ئاراستەیەکی ئەفسانەخولقێنانە کردووە. لەنێو نوێگەرەکاندا (نیمایۆشیج) لە یەکەمین ئەو کەسانەیە، کە هونەریترین شێوەی مەزراندنە ئەفسانەییەکانی لە هونراوەکانی وەک (مرغ آمین) و (قەقنووس)دا نیشانداوە. شاعیر لەم مەزراندنانەدا – هەروەکو ئەوەی کە دێتە پێشمان- ئەفسانەکانی ڕابردوو وەکو ئاوێنەیەک بۆ درەوشاندنەوەی سەردەمی خۆی دەسازێنێت و دەست بۆ شیکردنەوە و ڕاڤەکردنێکی ناڕاشکاوانە دەبات، واتە دەست بۆ کارێک دەبات، کە سوودمەندە لە چەند

ڕەمزســـــازی و تەمومژی و نادیاری دروســـــتکردنێکی هونەری، کە شیاوی ستایشکردندنن.

ئەرکەکانی ئەفسانە لە دنیای ئەمڕۆدا

وێناکردنی ئەو خاڵەی، کە هەبوون و ئامادەیی لە ژیانی ئەمڕۆدا لەناو بچێت شـــتێکی ســـەخت و خەفەتهێنەرە. کارێکی لەم چەشـــنە بارتەقای دابڕانە لە پێوەندییە ســـۆزداری و کلتوورییەکانی کۆنە، بەڵام لە هەمـان کـاتـدا ئەم حەقیقەتەش پێویســـــتە پەســـــەند بکرێت، کە ئەفســـــانەکان ناتوانن لە دنیای هەنوکەییدا ڕۆڵێکیان هەبێت، کە تەواو لەگەڵ ڕابردوودا هاوشێوە بێت.

وەکو ئەوەی گوتمان لە ڕابردووە دورەکاندا ئەفسـانەکان کۆمەڵێک لە وێنە فێرکارییەکان بوون دەربـاری سروشت و چارەنووسی مرۆڤ و فەلســـــەفەی پەیـدابوونی مرۆڤ. ڕێگەیەک بوو بۆ بەڵگەکـاری و خســـــتنەڕووی چۆنیـەتـی هەمـوو ئەو نەزانـراو و مەتەڵانەی کە دەوروبەری مرۆڤی تەنیبوویەوە و مرۆڤ هەوڵی دەدا لە نهێنییەکانیان تێبگـات. ئەفســـــانەکـان ڕەنگـدەرەوەی خەونەکـانی مرۆڤ بوون لە کەسایەتییە ئەفسانەییەکان یا ڕووداوە ئەفسانەییەکان بۆ گواستنەوەی ئەزموونەکـان لەڕێگەیەکی نـاڕاســـــتەوخۆ و دڵـدانەوەی ترس و نائومێدییەکان و ڕازیکردنی ئارەزووەکان، بەڵام شـتێکی ناسـروشـتی نییە، کە لەگەڵ پێشـکەوتنی زانسـت و هۆشـیاری مرۆڤدا ڕووبەر و پـانتـاییەکـانی بـاوڕکردنی ئەفســـــانەکـان لاواز بن و هەنـدێجـار لە

چوارچێوەی چیرۆک و گێڕانەوەیەکدا بەردەوامی بە درێژایی ژیانی خۆیان بدەن.

بۆ زۆربەی ئەو مرۆڤانەی، کە لە سەردەمی ئێدا ژیان بەسەر دەبەن،ئەفسانە لەبەرامبەر مێژوو و زانست و فەلسەفە دەخرێتەڕوو و تەنانەت جار جارە بەشێوەیەکی بێویژدانانە لە بەرامبەر حەقیقەت دادەنرێت، لەکاتێکدا خۆی خستنەڕووی حەقیقەتە و بگرە تێگەیشتنێکی ژیرانەیە بۆ حەقیقەت. درککردنێک، کە لە دانراوە زانستی و لێکدانەوە لۆژیکییەکان نیشان نەدراوە یا ناگونجێت دەربخرێت، بەڵام ئەم قسەیە بەو واتایە نییە، کە ئەفسانەکان لە پانتایی دەسەڵاتی زانست و عەقڵدا ڕاستەوخۆ لە ئێمە دابڕێن، چونکە ئەفسانەکانی زۆرێک لە کۆمەڵگا کۆنەکان تا ڕۆژگاری ئێمە بەردەوامییان هەبووە و هەروەها دەستنیشانکەری نموونە و سەرمەشقە زیندووەکانی مرۆڤەکانن لە زۆرێک لە بوارەکان هەر لە خۆراک و ژن و هاوسەرگیرییەوە بگرە تاوەکو کار و پەروەردەکردن و هونەر و حیکمەت و دانایی[۳۹]. ئەفسانەکان هەمیشە بە ڕەگەزێکی سەرەکی بونیاتنان و دروستکردنی شارستانیەتی مرۆیی هەژمار دەکرێن و وەکو واقیعیەتێکی زیندوو و نەمر هەمیشە بۆیان دەگەڕێنەوە و کۆمەکیان لێ دەخوازن[۴۰]. لەم ڕووەوە ئەگەر بگوترێت ئەفسانەکان بگۆڕی بارودۆخ و ئازادکەری مرۆڤ بوون لە کۆت و بەندی گرفتاری و دڵتەنگییە ماددییەکان و قەرەبوکەرەوەی کەێماسییەکان و کەم و کوڕییەکانی مرۆڤ بوون

ئەوا نابێت بە شـتێکی زێدەڕۆییکارانە وەربگیرێت. ئەفسـانەناناسـان لەگەڵ هەموو ڕەخنە و نکۆڵیلکردنەکانیان لە دونیای زانسـتیانەی هەنووکەیی هێشـتا باوەڕیان بە بەردەوامی ڕۆڵی ئەفسـانە لە سـەردەمی ئێمە هەیە[٤١] و ئەفسـانە بە پاڵپشـتییەک بۆ ژیانی مرۆڤی سەردەمی ئێمە دەزانن.

لەبەرئەوەی ئەفسـانە خۆی لە کۆت و بەندی کات و هەندێجاریش شـوێن ئازاد کردووە و خاوەن توانایەکی خۆگونجاندنی بێسـنوورە و بە باوەڕی هەندێک لە ئەفسـانەناسـان نهێنی مانەوەی ئەفسـانەکان تا ڕۆژگاری ئێمەش هەر لەم توانای خۆگونجاندنی ئەفسـانەکان دایە، چونکە ئەفسـانەکان لەگەڵ بارودۆخە فیکری و کۆمەڵایەتییە تازەکان خۆیان دەگونجێنن[٤٢]، ئەگەر بەم چەشـتنە نەبووایە ئەوا ئەفسـانەکان لەدوای چەند وەچەیەک لە یاد و یادەوورییەکاندا دەسڕانەوە.

یەکێک لە ڕەهەندە بەهادارەکان لە ڕۆڵ و کارکردنی ئەفسـانەکاندا بەها ڕەوشـتی و فێرکارییەکانیانە. لە ڕوێکی دیکەوە پاڵەوانێتییەکانی پیاوانی ئەفسـانەییش هەمیشـە نموونە و سـەرمەشـقگەلێک بووە بۆ مرۆڤەکان.

مرۆڤی سـەردەمی ئێمە هەندێجار لە پێویسـتی ڕێچکە و شـێوازی خۆی بە ئەفسـانە هەوڵدەدات خۆی ببێتە ئەفسـانەسـاز. زۆر بەرچاو دەکەوێت کە بەرجەسـتەکردنی خواسـت و بیروباوەڕ و ئومێد و

هەست و هەڵچوونە کەڵەکەبووەکان لە کەسایەتییەک یا بوونەوەرێکدا بۆتە هۆی پەیدابوونی ئەفسانەیەک.

ڕەنگە تاقمێک بیانەوێت پەیدابوونێکی لەم چەشتە بە نیمچە ئەفسانە ناوبنێن، ئەم بابەتە هیندە گرنگ نییە، چونک سنوری کارکردنی ئەفسانە و نیمچە ئەفسانە بۆ مرۆڤی سەردەمی ئێمە مەودایەکی دووریان لەنێواندا نییە. بۆ مرۆڤەکانی ڕۆژگاری ئێمە لەوانەیە ئەفسانەکان لەناو خودی خۆیاندا(مەبەست لە مرۆڤەکانە) لەدایک بێت. ئەمە بابەتێکە، کە لە مێژووی ڕابردووشدا بێگومان بێ پێشینە نەبووە، بەڵام لە دنیای ئەمڕۆدا شتێکی نوێیە.

لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەفسانەکان و ناسینیان دەکرێت لەتەک شێوێنەوارناسی ئاوێنەیەک بێت بۆ شارەزایی و ئاگادار بوون لە ڕابردوو و ئەم بابەتەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە ئەفسانەناسی یا زانستی ئەفسانەکان(mythology) وەکو زانستێکی سەربەخۆ بە لێکۆڵینەوە لە ئەفسانەکانی میللەتە جۆراوجۆرەکان و بەراوردکردن و شیکردنەوەیان هەڵبستێت[٤٣] و ئاشکرایە، کە لە بارودۆخێکی وەها دا شیکردنەوە ئەفسانەییەکان لە شیعر و ئەدەبیاتیشدا پێگەی شایستەی خۆی بپاریزێت و لە پێناوی نیشاندانی چەند لایەنێک لە ڕاز و ڕەمزە ئەدەبییەکان تێبکۆشێت.

پڕۆسەی ڕەخنەی ئەفسانەیی

لە دەسپێکی ئەم باسەدا سەرەتا پێویستە سەرنج لەوە بدرێ، کە بەهۆی پێوەندی توند و تۆڵ و ڕاستەوخۆی ئەفسانەکان لەگەڵ تەرزە سەرەتاییەکاندا بەشێوەیەکی بنەڕەتی جیاوازی لەنێوان هەر دوو میتۆدی ڕەخنەی ئەفسانەیی و ڕەخنەی تەرزی سەرتایی شتێکی دیار و هەستپێکراو نییە و هەردووکیان لەیەکتر جیانابنەوە و تەواوکەری یەکترن، چونکە ئەفسانە بەجۆرێک لە جۆرەکان هەمان تەرزی سەرەتاییە، هەرچەندە وا گونجاوتر دەردەکەوێت، کە ئەگەر لایەنی گێڕانەوەی هەبێت ئەوا بە ئەفسانە ناوببرێت و ئەگەر چەمکە ڕەمزییەکانی تێدا بخرێتەڕوو ئەوا بە تەرزی سەرەتای هەژمار بکرێت[٤٥]. لەبەرئەوەی ڕەخنەی ئەفسانەیی ڕەخنەیەکە بە ئاشکراکردنی ماهییەت و تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەکان و تەرزە سەرەتاییەکان و ڕۆڵیان لە ئەدەبدا هەڵدەستێت. ڕەخنەگرانی ئەم میتۆدە بەقوولی بەدوای شێوە میسالیی و تەرزە سەرەتاییەکانی ناو بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دەگەڕێن[٤٥] و بە دەربڕینێکی دیکە قسە لەبارەی پەیوەندی نێوان ئەدەب و هونەر لەگەڵ قوڵاییەکانی سروشتی مرۆییدا دەکەن[٤٦]، چونکە بەرهەمی هونەری بە ڕەنگدانەوە و بەرجەستەبوونی هێزە جوڵاو و خوودییەکانی هەڵقوڵاو لە کردارەکانی دەروونی دەستەجەمعی مرۆڤایەتی دادەنێن[٤٧].

ڕەخنەگرانی ڕەخنەی ئەفسانەی لە هەمان کاتدا هەوڵدەدەن خۆیان گرفتاری بابەتە بنەڕەتییەکانی دروستبوونی ئەفسانە و تەرەزە سەرەتاییەکان نەکەن و لەبەرئەوەی گفتوگۆ لەبارەی سەرچاوەی ئەفسانەکان و شێوە جۆرییەکان و قوڵبوونەوە لەم خاڵەی کە ئەفسانەکان چۆن لە ڕێورەسمە پیرۆز و بیروباوەڕە سەرەتاییەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە لەدەرەوەی کاری ڕەخەگری ئەدەبییە و پەیوەست دەبێت بە بوارەکانی مرۆڤناسی و دەروونناسی و ئایینناسی و زانستەکانی دیکە، بەڵام ناتوانرێت نکۆڵی لەوە بکرێت، کە شێوازی ڕەخنەی ئەفسانەیی هەمیشە لە ژێر کاریگەری دەروونناسان و مرۆڤناسانێکی وەک فرۆید و یۆنگ و فرێزەر و ئەوانی دیکەدا بووە و لە بنەڕەتدا بۆچوون و بیرۆکەکانی ئەوان بۆتە هۆی دەرکەوتنی ئەم شێوازە تایبەتییە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا[٤٨].

لەگەڵ هەبوونی چەند نیشانە و ئاماژەیەک لە کۆنی شێوازێکی لەم چەشنە لە چاخەکانی ڕابردوودا پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە ڕەخنەی ئەفسانەیی بەشێوەیەکی جیددی لە دەیەکانی کۆتایی سەدەی بیستەم خراوەتەڕوو[٤٩] و بە ماوەیەکی کەم جێگەی خۆی لەنێو میتۆدە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنە کردۆتەوە.

بە گشتی ئەرکی ڕەخنەگری ئەفسانەیی ئەوەیە، کە خۆی لە ڕەهەندە ژیننامەییەکان و بابەتە لاوەکییەکانی پەیوەست بە نووسەر یا شاعیر بەدوور بگرێت و بێ گرنگیدان بە لایەنە پەراوێزییەکانی

بەرهەمەکە سەرنجی خۆی بخاتە سەر بوار و ئاستە ناوەکییەکانی بەرهەمەکە[٥٠] و ئاگاداری ئەو خاڵە بێت کە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی یا شیعری دەکرێت شوێنی دەرکەوتن و ڕەنگدانەوەی چەند یا چەندین ئەفسانەی سەربەخۆ بێت یا ئەفسانە پێکەوەگرێدراوەکان بێت، کە لەسەر شێوەی زنجیرەیەکی وێنەییە. هەرچۆنێک بێت پێویست دەکات کە شێوەی کار و پڕۆسەی ئەفسانەیی بۆ ڕەخنەگر ڕوون بێتەوە.

سەرنج و تێبینییە ئەفسانەییەکان لە (سێ هۆنراوە)دا

بواریک بۆ پێکەوەگرێدانە وێنەییەکان لە ئەفسانەدا ئەو کۆپلانەی خوارەوەیە لە هۆنراوەی (سبز به سبز) ی کۆمەڵە شیعری(حجم سبز) ی سوهراب سیپهەریدا:

من در این تاریکی
فکر یک بره روشن هستم
که بیاید و علف خستگیم را بچرد
من درین تاریکی
امتدادتر بازوهایم
زیر بارانی میبینم
که دعاهای نخستین بیشر را تر کرد
من درین تاریکی
در گشودم به چمنهای قدیم،

به طلایی هایی که به دیوار اساطیر تماشا کردیم
من درین تاریکی
ریشەها دیدم
و برای بته نورس مرگ اب را معنی کردم

لەم هۆنراوەدا جێناوی(من) له چەمک و واتای(منی بەربلاو) یا(منی میسالی) له دەسپێکی هەر کۆپلەیەکدا بەرچاوترین(بابەتیترین) ڕیسی بەیەکەوەگرێدانی پارچەکانی شیعرەکەیە.

پێکەوەگرێدانە وێنەییەکانی شاعیر لەگەڵ دونیای دەرەوەدا لەڕێگەی وابەستەبوونی بە دیمەنە گشتییەکانی وەک (برە و علف= بەرخ و گیا)(کۆپلەی یەکەم) باران(کۆپلەی دووەم)، (چەمەن)(کۆپلەی سێیەم) (ریشە و بته= ڕەگ و بڕک)(کۆپلەی چوارەم) دیارە.

پێکەوەلکانێکی دیکەی شیعرەکە له دژیەکی نێوان نور و تاریکی و دوبارەکردنەوەیان له هەموو کۆپلەکاندا دەبینین : تاریکی+ برە روشن(کۆپلەی یەکەم)، تاریکی+ باران[٥١] بیرهێنەرەوەی ڕوناکی و پاکیزەیی(کۆپلەی دووەم)، تاریکی +طلا- ڕەنگدانەوەیەکی ڕووناکی و درەوشانەوە(کۆپلەی سێیەک)، تاریکی+ اب- ڕەمزی ڕووناکی و پاکی(کۆپلەی چوارەم).

زنجیرەی وێنە بیرهێنەرەوە یا یادهێنەرەوەکان بەشێوەیەکی گشتی له وێنە کاڵ و خەیاڵییەکاندا لایەنێکی دیکەی پێکەوەلکان و

یەکگرتوویی شیعرەکە نیشاندەدات، لەم پێناوەدا وێنەکانی بڕە، علف، چمن، ریشە، بتە، و اب یەکتری بەبیر دەهێننەوە.

لەڕووی پانتاییە ئەفسانەییەکاندا کێشمەکێشمی نێوان ڕووناکی و تاریکی(نور و ظلمت) بە لق و پۆپە ئەفسانەسازە یەجگار چالاکەکانییەوە لە ئەفسانە ئێرانییەکان و هەندێک میللەتانی دیکەدا شیاوی گرنگی پێدانە و بە هەمان شێوە ناسنامەی ئەفسانەیی (بەرخی ڕوناک) نیشاندەری (نوری خودایی)یە لە ئەفسانە ئێرانییەکاندا، کە تیایاندا (نوری خودایی)هەندێجار لەسەر شێوەی بەرخێکی سپی نیشاندراوە[٥٢].

ڕەنگە زێڕینەکان بەسەر دیواری ئەفسانەکان(کۆپلەی سێیەم) خستنەڕووی یادەوەرییە ئەزەلی و ئاینییە بەچێژەکانە کە لە ویژدانی شاعیردا هەست و هەڵچوونگەلێکی خۆشی و شادمانی دەگەیەنێت.

چەمکی ڕەمزیانەی ئاو (کۆپلەی چوارەم) کە لە ئەفسانەکانی میللەتە جۆراوجۆرەکاندا نیشاندەری ژیانە لە بەرامبەر مەرگدا ڕەنگدانەوەیەکی دیکەی پانتاییە ئەفسانەسازییەکانی شیعرەکە دەردەخات.

ڕەخنەگری ئەفسانەیی پێویستە لەم خاڵە تێبگات کە شاعیرانی ئەفسانەساز ئەفسانە لە بۆشایی ناخولقێنن و ئەفسانە لە داهێنانە هونەرییەکانی ئەواندا بەهۆی گونجاندن لەگەڵ بارودۆخەکان و کات و شوێنەکان ناسنامە وەردەگرێت. گونجاندنە ئەفسانەییەکان کە پێش

ئەمە قسەمان لەبارەوە کرد گرنگترین هۆکاری ڕووتێکردن یا پەیوەستبوونی شاعیرانی ئەفسانەکارە و گرنگترین کاریگەری بۆ سەر خوێنەرانێک هەیە، کە بەدوای ئەوەوەن یادەوەرییە ئەزەلییەکان لە ئاوێنەی ئێستادا بە ڕوونی ببینن. بینینی ڕابردوو لە ئێستادا چێژ و نەئشەیەکی بەهێز بۆ هەموو هونەردۆستێک کە هەوڵدەدەن لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دەستیان بگات بە دۆزینەوەی ژیانی جاویدانە و چالاکی ئەفسانەیی. زەمینەیەکی گونجاندنە ئەفسانەییەکان لە شیعری هەستبزوێنی (قەقنوس)ی نیمایۆشیجدا دەبینین:

ققنوس ، مرغ خوش خوان ، آواره جهان
آواره مانده از وزش بادهای سرد
بر شاخ خیزران
بنشسته‌است فرد
بر گرد او به هر سرشاخی پرندگان...
او ناله‌های گمشده ترکیب می کند
از رشته‌های پاره‌ی صدها صدای دور
در ابرهای مثل خطی تیره روی کوه
دیوار یک بنای خیالی می سازد
ان مرغ نغزخوان ،
در آن مکان ز آتش تحلیل یافته
اکنون به یک جهنم تبدیل یافته

بسته است به دم نظر و می دهد تکان،
چشمان تیز بین .
وز روی تپه
ناگاه، چون به جای پر و بال می زند
بانگی برارد از ته دل سوزناک و تلخ
که معینش نداند هر مرغ رهگذر،
آنگه ز رنجهای درونیش مست
خود را به روی هیبت آتش می افکند
باد شدید می دمد و سوخته است مرغ!
خاکستر تنش را اندوخته است مرغ!
پس جوجه‌هاش از دل خاکسترش به در.

هەروەها (اخوان ثالث)یش لەم هونراوەی خوارەوە (چیرۆکی شاری بەردەڵان)دا دەرکەوتەکانی بیری ئایدیالیست و پڕ لە ئارەزووی خۆی لە وەبیرهێنانەوەی ئەفسانە کۆنەکاندا، وەها دەهۆنێتەوە:

نشانی ها که می بینیم در او بهرام را ماند،
همان بهرام ورجاوند
که پیش از روز رستاخیز خواهد خاست
هزاران کار خواهد کرد نام اور
هزاران طرفه خواهد زاد او بشکوه
پس از او گیو بن گودرز

و گرشاسپ دلیر ان شیر گنداور

و آن دیگر

و آن دیگر

انیران را فروکوبند، و ین اهریمنی رایات بر خاک.

(اندازند)

ئەو ڕەخنەگرانەی، کە ڕەخنەی ئەفسانەیی دەنووسن، بەبێ درککردنی زمانی ڕەمزیی ئەفسانەکان ناتوانن هیچ کارێک بکەن. ئەم زمانە سیمبولیکە پێویستی بە جۆرە دۆزینەوە و تێگەیشتنێکی ئەدەبی وچەند پەیبردنێکی بەهێز و کاریگەر هەیە، بەڵام لە هەمان کاتدا گەڕانەوە بۆ فەرهەنگی ڕەمزەکان و بەراوردکردنی وێنە ئەفسانەییەکانی شاعیران هەروەها لێکۆڵینەوەکانی مەیدانێکی تایبەت لە سنوور و قەڵەمڕەوی ئەفسانەدا شتێکی یەجگار ڕێگەخۆشکەر دەبێت.

ئەوەی دەکرێت وەکو بیرهێنانەوە و بیرخستنەوەیەک لە ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەفسانەییدا گرنگ بێت ئەوەیە، کە تەنیا ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ناو و نازناوە تایبەتەکان، کە دەتوانن پەسەندکەری چەمکە ئەفسانەییەکان بن نابێت ببێتە هۆی ئەوەی، کە بەبێ هۆ چەمک یا بنەما ئەفسانەییەکان بەسەر بەرهەمەکە بسەپێنین، بەڵکو ڕەخنەگری ئەدەبی تەنیا ئەگەر زەمینەیەکی پێویست یا نزیکایەتییەکی پەسەند و گونجاو بۆ ڕاڤەکردنێکی لەم چەشنە

بدۆزێتەوە ئەوکات دەتوانێت ئەو بارە ئەفسانەییەی، کە لەبەرهەمەکەدا هەیە، هەڵبسەنگێنێت.

کەموکوڕییەکانی ڕەخنەی ئەفسانەیی

وێڕای بایەخ وگرنگی ڕەخنەی ئەفسانەیی، ئەم میتۆدە بەو شێوەیەی، کە شایستەیەتی نەبۆتە شتێکی باو و ناسراو هۆکارەکانی ئەم کارەش لەبەرئەوەیە کە:

1. تەنیا لەم سەدەیەی ئێستادایە، کە زانستگەلێکی وەک مرۆڤناسی، دەروونناسی، مێژوو و کلتوری گەلان، ناسینێکی شیاو و زەروریانەی ئەفسانەیان خستۆتە بەردەممان.
2. زۆرێک لە لێکۆڵەرانی ئەدەبی و مامۆستا و ڕەخنەگرانی ئەدەبی بەهۆی ڕووتێکردنی ئەم جۆرە ڕەخنەیە بە بیروباوەڕ و داب و نەریت و شتە نادیارەکان، ئەم جۆرە ڕەخنەیە بە ڕەخنەیەکی باوەڕپێکراو و بایەخدار دانانێن
3. جۆرە پەرش و بڵاویی و نایەکگرتوویەک دەربارەی چەمک و پێناسەکانی ئەم ڕەخنەیە بەتایبەت لەنێو جڵەوداران و سەرئامادانی بۆتە هۆی ئەوەی، کە هەندێک لە هەوادارانی ڕەخنەی ئەفسانەیی لەم میتۆدە پاشگەز ببنەوە و ڕوو لە میتۆدەکانی دیکەی ڕەخنە بکەن[٥٣].

لەتەک ئەوەی وترا بەشێک لە زێدەڕۆییەکانی ڕەخنەگرانی ئەفسانەییش زەمینەیەکی بۆ پشت پێنەبەستن فەراهەم کردووە،

چونکە ئەوان ئەفسانە وەکو منداڵدانێک هەژمار دەکەن، کە تەواوی ئەدەب لەوەوە لەدایک بووە[٥٤] و هەروەکو ئەوەی پێشتریش ئاماژەمان پێکرد تێڕوانینێکی لەم جۆرە بە ئەندازەی ڕەتکردنەوەی ئەزموونگەراییە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکانی ئەفڕێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکانە،لە ڕوێکی دیکەوە ڕوانینی تاک جەمسەرانە بە ڕەخنەی ئەفسانەیی دەبێتە هۆی ئەوەی ، کە ڕەخنەگر لە ڕەهەندە هونەری و ئیستاتیکییەکانی ناو بەرهەمەکە خۆی دوورە پەرێز بگرێت، لەبەرئەوە پێویستە ڕەخنەگری ئەدەبی تێڕوانینە ئەفسانەنانسییەکان تا ئەو شوێنە بەکار ببات، کە چەمکی ناوەکی وزگماکی بەرهەمەکە بسەلمێنێت و بنیادی ناوەکی و چەمکی بەرهەمەکە بناسێت و لە زەمینە ئیستاتیکییەکان دوور نەکەوێتەوە ، چونکە لەم بارەدا هەندێجار ئەوە لەبیر دەکات، کە بەرهەمێکی ئەدەبی داوەتە بەر ڕەخنە و شیکردنەوە.

پەراوێزەکانی فەسڵی دەیەم

١- چشم اندازهای اسطوره ، میرچا الیاده، ترجمهء جلال ستاری، انتشارات توس، تهران١٣٦٢، ص١٤.
٢- بڕوانە: اسطوره زال، محمد مختاری، نشر آگاه، تهران ١٣٦٩،ص١٩.
٣- چشم اندازهای اسطوره، ص١٢.
٤- دەبێ ئەوە بڵێین،کە وشەی((Myth)).لە بنەڕەتدا لە وشەی یۆنانی (Muthos)ەوە وەرگیراوە و بە واتای هەر دەربڕینێک دێت،کە بە دەم یان بە نووسین بخرێتەروو،بەڵام چەمکی زاراوەی Myth بە واتای چیرۆکی ناواقیعی دێت. بڕوانە:
A Dictionary of Literary Terms, Cuddon (Myth.)
هەمچنین جشماندازهای اسطوره، ص١٠.
٥- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، پێشوو، ص ١٧٣.
٦- بڕوانە: زبان و اسطوره، ارنستکاسیرر، ترجمة محسن ثلاثی، نشر نقره، تهران١٣٦٦، مقدمه مترجم ص٦.
٧- بڕوانە: گفتاری درباره نقد ادبی، پێشوو،ص١٤٩. بۆ کۆمەڵێ چەمک: ڕەمز،ئەفسانە، سیمبوڵ، وێنە، ڕەنگ بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ١٧٦.
٢٧١٠ بۆ لێکۆڵینەوەیەک لەسەر هەمان بابەت،بڕوانە: دانش اساطیر روزه باستید، ترجمة جلال ستاری، انتشارارت توس، تهران ١٣٧٠،ص٤٥.
٨- فرهنگ اصطلاحات ادبی، پێشوو، ص ٢٦.
٩- چشماندازهای اسطوره، ص ١٢.

١٠- بڕوانە: چشماندازهای اسطوره، ص ٢٧. دربارەی نهێنی مانەوەی ئەفسانە و ئامادەییان لە ژیانی مرۆڤدا دواتر باسی دەکەین.

١١- یۆ شیکردنەوەی ئەم ڕوانگەیە، بڕوانە اسطورة زال، ص٢٤.

١٢- بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ واتاکەی دەرناکەوێ،بەڵکو لە ڕێگەی وێنەی میسالی و تەرزە سەرەتاییەکانی ئەفسانەوە بەرجەستە دەبێت.

١٣- ڕاهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص ١٧٢،ج٥.

١٤- دانش اساطیر، ص ٧٠.

15-A Handbook to Literature, p. 35.

١٦- ڕاهنمای رویکردهای نقد ادبی،ص١٩٣.

١٧- هەمان سەرچاوە٠

١٨- هەمان سەرچاوە٠

١٩- دانشر اساطیر، ص ٦٨.

٢٠- بۆ ناسینی ژینگەناسی شێوە جۆرییەکان، بڕوانە: رمز و مثل در روانکاوی، ص٤٤٠.

٢١- بڕوانە: دانش اساطیر، ص٦٨-٦٩.

٢٢- رمز و مثل در روانکاوی، صر ٨٣١

23-A Handbook to Literature, p. 35.

٢٤- ڕاهنمای رویکردهای نقد ادبی،ص١٩٢.

٢٥- گفت و شنودی با یونگ، ایونز، ترجمهء برادران رفیعی، انتشارات صحافیان. مشهد١٣٥١، ص٢٧.

٢٦- بڕوانە: بت های ذهنی و خاطرهء ازلی، داریوش شایگان، امیرکبیر، تهران ١٣٥٣، ص٢٠٧.

٢٧- هەمان سەرچاوە، ، ل٢٠٨.

٢٨- بڕوانە: گفت و شنودی با یونگ، ص٤٣.

٢٩- بڕوانە: درآمدی بر نقد کهن الگویی، والتر.کی. گوردون، ترجمەء جلال سخنور، ادبستان،فروردین ٧٠، شمارەء ١٦، ص٢٧.
هەروەها بۆزانیاری زیاتر لەبارەی تەرزە سەرەتاییەکان، بڕوانە:
-Maud Badkin, Archetypal Patterns in Poetry (1934)
-Bettina Knapp, A Jungian Approach to literature (1984.)
٣٠- بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی، ص ١٤٨.
٣١- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٨٠.
٣٢- بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی، ص١٥٠-١٥٦.
٣٣- هەمان سەرچاوە، ل١٥٨.
٣٤- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: زبان از یاد رفته، اریک فروم ترجمەء ابراهیم امانت، چاپ چهارم، انتشارات مروارید، تهران، ١٣٤٦ ، ص ٢٥٥.
35-Archetypal patterns in poetry.
٣٦- دانش اساطیر، ص٧٥.
٣٧- اساطیر ایرانی، مهرداد بهار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران، ١٣٥٢، ص جهل و نه.
٣٨- بۆ تێگەیشتنی زیاتر بڕوانە: بینش اساطیری در شعر معاصر فارسی، بهزاد رشیدیان،نشرگستره، تهران ١٣٧٠، ص٣٤.
٣٩- بڕوانە: جشماندازهای اسطوره، ص١٧.
٤٠- هەمان سەرچاوە،ل٢٨-٢٩.
٤١- بڕوانە: یادداشتهای جلال ستاری بر چشم اندازهای اسطور،ص٢١٥-٢١٦.
٤٢- بڕوانە: اساطیر ایرانی، مهرداد بهار، ص چهل و شش.

٤٣- واژە Mythology گاە واتا کۆمەڵێ ئەفسانە یان بە چیرۆکی ئەفسانەییش دەگوترێ.

44-"The Archetypes of Literature", Northrope Frye. Kenyon Review, VOLXlll. Winter 1951, No. 1, p. 104—105.

٤٥- بڕوانە: ڕاهنمای ڕویکردەای نقد ادبی، ص١٧٢.

٤٦- هەمان سەرچاوە، ل١٧١.

٤٧- هەمان سەرچاوە،، ل١٨١.

٤٨- بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی، صر ١٤٨. شایستەی بیرهێنانەوەیە،کە ئەم بۆچوونانە لە بەرهەمەکانی ئەفلاتوون و بیرمەندانی ئەفلاتوونی نوێ و دواتر لە بەرهەمی ڕۆمانسییەکانی ئەڵمانیشدا بەرچاو دەکەوێت.

49-A Handbook to Literature, p. 307.

٥٠- ڕاهنمای ڕویکردەای نقد ادبی، ص١٨١.

٥١- باران گوزارشتە لە نور و ڕۆشنی، مشبع بە سەفا و ڕۆشنی چووێنراوە، ئەم بابەتە لە بەرهەمی شیعریی شاعیرانی کۆنی فارسی زمانی وەکو ڕۆدکی و کەسائی دا بەردیدە دەکەوێ. لە شیعری هاوچەرخی فارسیشدا هەروایە.

٥٢- باسکردنی (فرّەء ایزدی) لە بەشە ئەفسانەیی و میژوولییەکانی شانامەی (فیردەوسی)دا دەبینرێ.

٥٣- ڕاهنمای ڕویکردەای نقد ادبی، ص١٨١.

٥٤-هەمان سەرچاوە، ل١٤٩.

فەسڵی یازدەیەم

ڕەخنەی فۆرمالیستی

چەند پێناسەیەکی زۆر و هەندێجار دژیەک، کە لەبارەی فۆڕم و فۆرمالیزم لە بەرهەمەکانی ڕەخنەگرانی ئەدەبیدا هاتووە، وایکردووە، کە پێناسەی فۆرمالیزم تا ڕادەیەک سەخت بێت.

لە پێناسەیەکی تاڕادەیەک گشتیدا فۆرمالیزم بە واتای دۆزینەوە و باسکردن و ڕوونکردنەوەی فۆرمە لە بەرهەمی هونەریدا. بنچینەی میتۆدی فۆرمالیستی لەسەر سەربەخۆیی بەرهەمەکەیە و بەم هۆیەوە ڕەخنەگری فۆرمالیست لە لێکۆڵینەوە لە بابەتە لاوەکی و پەراوێزییەکانی بەرهەمەکە وەک ژیانی نووسەر و سەردەمەکەی و تێبینییە مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان خۆی دورە پەرێز دەگرێت، یا لانیکەم لە ئاستە لاوەکی و ناسەرەکییەکاندا بە شتگەلێکی

بایەخداریان دادەنێت. ڕەخنەگرێکی لەم چەشنە بەدوای دۆزینەوە و بەدەستهێنانی وەڵامە بۆ چەند پرسیار و نادیارییەک لەوانە:

- بەرهەمی ئەدەبی چییە؟
- فۆرمی بەرهەمەکە و ئەو کاریگەرییەی کە ئەنجامی دەدات چییە؟
- ئەم فۆرمە و ئەو توانای کاریگەرییەی کە هەیەتی چۆن هاتۆتەکایەوە؟

لە کۆتاییشدا پێویستە وەڵامی ئەم پرسیانە لەناو خودی دەقەکە بەدەست بهێنێت.

پەراوێزخستنی هەموو بابەتە لاوەکی و پانتاییە کۆمەڵایەتییەکان لە شیکردنەوە فۆرمالیستییەکاندا لەو ڕووەوەیە کە لە باوەڕی ڕەخنەگرانی فۆرمالیستیدا شیکردنەوە مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان و گرنگیدان بە بیروباوەڕ و تێڕوانینە تایبەتە دەروونناسییەکان لە بەرهەمەکەدا لەڕووی هونەرییەوە ناتوانن ڕۆڵێکی ئەوتۆیان هەبێت.

پەراوێزخستنی زەمینە هەمەجۆرە دەرەکییەکان لە ڕەخنە و شیکردنەوەی فۆرمالیستیانەدا هەموکات یەکێک بووە لە بوار و بابەتە ڕەخنەییەکان، کە بەرهەڵستیکارانی ئەم میتۆدە پەنایان بۆ بردووە و تەنانەت لەم پێناوەدا ڕەخنەگرانی فۆرمالیست خۆیشیان بەدوای جۆرە دەسکاریکردن و ڕاستکردنەوەیەک بوون.

ئەوەی دەبووە هۆی ئەوەی فۆرمالیستەکان هەموو سەرنجی خۆیان لە بەرهەمی ئەدەبی چڕ بکەنەوە ئەمە بوو، کە ئەوان لە بنەڕەتدا ئەدەب بە جۆرە بەکارهێنانێکی تایبەتی زمان دادەنێن، کە بە تێکچڕژانی زمانی پڕاکتیکی یا کارەکی دەردەکەوێت. ئەم تێکچڕاژانە، کە دوای ئەمە قسەی لەبارەوە دەکەین هەوڵێکە بۆ جۆرە لادانێک لە پێوەری ئاسایی و باوی زمان تا لە سایەی ئەو نامۆییەی، کە دێتەکایەوە جۆرە داهێنانێکی هونەری دەربکەوێت.

فۆرمالیستەکان لەم پێناوەدا دەڵێن ئەمە ڕاست نییە کە ئێمە لە ڕێگەی شیکردنەوەی واقیعیەتی دونیا(= واقیعیە دەرەکییەکان) بگەین بە جیهانی دەق، بەڵکو پێویستە لە ڕێگەی واقیعیەتی دەقەوە واقیعیەتی جیهانی دەرەکی بناسین.

بنەماو دیدی فۆرمالیستەکان

بنچینە و بنەماو دیدگاکانی فۆرمالیستەکان بریتییە لە ڕەسەنایەتی و ئۆرژینالی فۆرم یا(تیۆری شێوەیی)، بەڵام هەروەکو ئەوەی لە دەسپێکی ئەم تەوەرەیەدا ئاماژەی پێکرا تێگەیشتنی بنەما گشتییەکانی تیۆرێکی لەم چەشنە لەنێو کۆی ئەو بۆچوونانەی، کە لە سەردەمی ئەرستۆ و هۆراسەوە تا سەردەمی (کۆڵدریج)ی شاعیر و ڕەخنەگری ناسراوی ئینگلیزی خراوەتەڕوو هێندە ئاسان نییە، چونکە ئەم تیۆرانە هەندێجار جیاواز و هەندێجار دژیەک دێنەبەرچاو .

ئەوەی ئەم تیۆرانە بەیەکەوە دەبەستێتەوە بانگەشە و هەوڵ و تەقەڵای هەموویانە بۆ گەیشتن بە جۆرێکی تایبەت لە (کەماڵ یا تەواومەندێتی شکڵی)، بە دەربڕینێکی سادەتر هەموویان بەدوای ئەوەوەن لە(کەماڵ و تەواومەندێتی فۆرم) لە بەرهەمی ئەدەبیدا بکۆڵنەوە.

دۆزینەوەی بنەماگەلێک، کە سەرچاوەی پشتپێبەستنی فۆرمالیستەکان بووە، ئەگەرچی سەختە، بەڵام ئەستەمیش نییە. (گراهام هۆف) ڕەخنەگری تیۆردانەری هاوچەرخی ئینگلیزی لە لێکدانەوەیەکی زیرەکانەدا سێ بنەمای گشتی لەم زەمینەیەدا خستۆتەڕوو ئەم بنەمایانە بریتین لە:

- یەکانگیریintegritas
- گونجاوی (هەماهەنگی)consonanatia
- ڕوونی و ڕۆشنیcaritas

١.یەکانگیری

مەبەست لە یەکاندگیری ئەوەیە، کە بەرهەمەکە خاوەنی گشتگیرییەک بێت، بەشێوەی پارچە پارچە و لەسەر شکڵی تۆپەڵێکی ناڕێک و پەڕاکەندە لێی نەڕواندرێت. ئەمە بابەتێکە کە هەر لە کۆنەوە جێگەی سەرنجی ڕەخنەگرانی ئەدەبی بووە.

ئەرستۆ باوەڕی بە دەسپێک و ناوەڕاست و کۆتایی هەبووە بۆ بەرهەمی ئەدەبی.لە تیۆرانینی ڕەخنەگرانی ڕۆمانتیکیشدا لەوانە

کۆڵریدج کاتێک قسە لەبارەی شێوازی شاعیر تاوەکو گەیشتن بە فۆرم یا شێوەیەکی جاویدانە دەکرێت هەمان گشتگیرێتی یا یەکانگیری لەبەرچاو دەگیرێت. ئەم گشتگیرییە دەشێ لەژێر سایەی یەکێتییەکی بابەتی یا سۆزداری بێتەکایەوە.

٢.گونجاوی

هاوئاهەنگی بەواتای ئەوەیە پێویستە و مەرجە یەکپارچەیی و گونجاویی لە بەرهەمەکەدا هەبێت و بە گوزارشتنی کۆڵێج پێویستە نیشاندەری ئەم ڕاستییە بێت کە:(بۆچی بەرهەمی ئەدەبی بەم چەشنەیە و بە چەشنێکی دیکە نییە) ئەم گونجاوییە دەکرێت چەندێتی یا چۆنییەتی بێت. پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگیرێت کە هاوئاهەنگی تەنیا لەڕووی فۆڕمی دەرەکی و بونیاتی بەرهەمەکە نییە، بەڵکو تەواوی گونجاوی لەنێوان وێنە خەیاڵییەکان و ڕەهەندە هەستەکی و ئیدراکییەکەکانی بەرهەمەکەش دەگرێتەوە.

ڕوونی و ڕۆشنی(دەرەوشانەوە):

مەبەست لە دەرەوشانە بوونی کرۆکی ئیستاتیکی و (ئەو)ی شاراوەیە لە بەرهەمەکەدا. شتێک کە هەندێجار بە (ئەفسونی شیعر) یا (جادووی وشەکان) گوزارشتی لێکراوە. ئەم تایبەتمەندییە لە هەندێک لە نموونە ئەدەبییەکاندا بە شێوەیەکی باڵا دەردەکەوێت و لە بەشێکی دیکەدا نزمە. بۆ نموونە ڕاپۆرتنووسی و لە چیرۆکە کرچ و

کاڵەکاندا، کە بەسەختی دەتوانرێت ناوی ئەدەبییان لێ بنرێت نزمە و لە نموونە باڵاکان و شاکارەکاندا لە لوتکەدایە.

ئەو بنەمایانەی، کە باسیان لێوە کرا هەمیشە بە ئاسانی لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا شیاوی لێتێگەیشتن و هەڵسەنگاندن نین، چونکە بۆ نموونە هەندێجار هەندێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا سەرەتایەکی ڕوون و دیاریکراویان نییە یا خاوەن پلان و خستنەڕوێکی یەکپارچەیی نین، بەڵام وەکو بەرهەمگەلێکی بایەخداری ئەدەبی دانراون و کاریگەری و ناوبانگێکی بەرچاویان هەیە. لەم بەرهەمانەدا یەکانگیری و گونجاوی و لە کۆتاییدا پێویستە یەکێتییەک لە ئاستەشاراوەکانی بەرهەمەکە، یا لە بونیاتی ژێرەوەی بەرهەمەکەدا بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ هەڵبهێنجرێت و بەدەست بهێنرێت.

دەسپێکی بیروباوەڕە فۆرمالیستییەکان لە ڕەخنەی نوێدا

بە چاوپۆشی لە پێشینەی گرنگیدان بە فۆرم لە بۆچوونی کەسانی پێشتر تا کۆڵدڕیچ پێویستە لێکدانەوە و بەدواداچوونێکی ڕێکوپێک و دروستی فۆرمالیزم لە بۆچوونەکانی فۆڕمالیستە ڕووسەکاندا پشکنینی بۆ بکرێت.

سەرەتا یا هەوەڵین دەرکەوتنی فۆرمالیزمی ڕووسی لە نامیلکەیەکی (ڤیکتۆر شکلۆفسکی)دا بەناونیشانی(زیندووبوونەوەی وشەکان)دا بەرچاودەکەوێت، کە لە ساڵی ١٩١٤دا بڵاوکرایەوە . ئەو هەموو جۆرە ڕاڤەکردنێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی بۆ بەرهەمی

ئەدەبی ڕەتـدەکردەوە و بەهـای هونەری بەرهەمەکە بە جیـاواز لە هەڵوێسـت و بیروباوەڕە تایبەتە دەرەکییەکان و بگرە بە جیا لە ژین و ژیانی تاکەکەسی نووسەردا لەبەرچاو دەگرێت.

فۆرمالیزمی ڕووسـی وەکو قوتابخانەیەکی چالاک لە دەوروبەری سـاڵی ١٩٢٠ز دا دەسـتی بە بڕەو و گەشـەسـەندن کرد و هەر لە هەمان دەسـپێکدا لەژێر کاریگەری دیاردەناسـی(phenomenology) هۆسرێل و بۆچوونە زمانەوانییەکانی فردیناند دی سۆسێردا بوو.

ئەم فۆڕمالیسـتانە جەختیان لەسـەر فۆرم و تەکنیک (device) و نامۆیی(strangeness)دەکردەوە و لەسـەر ئەم باوەڕە بوون، کە زمانی میکانیکی یا کارەکی نزمە و خاڵییە لە جوانکاری و نازکی و پێویسـتە بە یارمەتی زمانی ئەدەبی و زەمینەسـازییەکانی زمانی ئەدەبی نموونە و شـێوە باوە دەنگی و ڕێزمانی و پلۆتییەکان تێک بشکێندرێن. ئەوان وا بیریان دەکردەوە، کە نامۆیی دەبێتە هۆی تەڕی و پاراوی و چالاکی و زیندوێتی بەرهەمی ئەدەبی و هەوڵ و تەقەڵای هەموویان لەوانە (شـکلۆڤسـکی) و (یۆری تینیانۆڤ) و لە کۆتاییشـدا (ڕۆمان یاکۆبسـن) و (ڤلادیمێر پرۆپ) و (ئایخینباوم) و ئەوانیتر هەر لەم زەمینەیەدا بووە. ژیانی فۆرمالیزمی ڕووسـی، کە لە کرۆک و هەناوی چالاکی خۆیدا چەند قۆناغێکی تێپەڕاندبوو بەهۆی فشارەکانی سـیسـتمی مارکسـیسـتی و بەرهەڵسـتیکارییەکانی ڕەخنەگرانی مارکسـیسـت کۆتایی پێهات و بە گوێزانەوەی تێڕوانینەکانیان بۆ

پۆڵەندا و چیکۆسلۆڤاکیا لەماوەی نێوان هەردوو جەنگدا بنەڕەتی تیۆری بنیاتگەرایی داڕێژرا، بەڵام ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە، کە ئەگەر ئەو ڕیزبەستنەی سوپای ڕەخنەگرانی مارکسیستیش لە بەرامبەر فۆرمالیستەکاندا نەبوایە، ئەوا هەمدیسان لە کۆتاییدا بنچینەی تیۆری پتەوی فۆرمالیستەکان دەربارەی یەکێتی فۆرم و ناوەرۆک بە خستنەڕووی تێڕوانینگەلێکی نوێتر، کە بەهۆی بنیادگەرەکان و جێنشینەکانیان واتە پۆست بونیادگەرەکان دەرکەوتبوو دەڕوخا، ئێستا ئەگەرچی دەبێت قسەی (ڕینێ ویلک)ی ڕەخنەگر و تیۆردانەری دیاری ئەمریکی پەسەند بکرێت و بڕوای پێبکرێت بەوەی، کە دەڵێت لە ڕۆژگاری ئێمەدا فۆرمالیزم بە واتا پتەوەکەی خۆی جگە لە پەیگەڕێکی بێ گیان شتێکی دیکە نییە، بەڵام بێ گومان پێگەی فۆرمالیستەکان لە خستنەڕووی بابەتگەلێکی یەجگار گرنگ و ئەو گۆڕانکارییە بنەڕەتییەی، کە لە قەڵەمڕەوی ڕەخنەی ئەدەبیدا هێنایانەکایەوە، هەرگیز ناتوانرێت لە میژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا لەبەر چاوان ون بێت.

چەمکی شێوە یا فۆرم

درککردنی ڕاست و دروستی تیۆری فۆرمالیستەکان و ئاشنابوون بە پرۆسەی شیکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەم میتۆدەدا بەبێ ئاگاداربوون و شارەزابوون لە چەمکی شێوە یا فۆرم شتێکی شیاو نییە.

چەمکی شـێوە لە بیری ڕەخنەگرانی ئەدەبیدا سـەرەڕای هەبوونی پێشـینە کۆنەکەی خۆی هەمیشـە لە تێڕوانین و تێگەیشـتنێکی جیاواز سوودمەند بووە. فۆرم لە واتا تەقلیدییەکەی خۆیدا بە شێوە یا شکڵی دەرەکی بەرهەمەکە دادەنرێت و بەم هۆیەوە لە ئەدەبی کلاسـیکدا شـێوە بە واتای شـکڵی ڕووکەشـی و بینای دەرەکی بەرهەمەکەیە و کاتێک کە قسە لەبارەی قاڵب یا شێوە دەکرێت هەمیشە مێشک بەرەو لای شێوە دەرەکییەکان و قاڵبە شیعرییەکانی وەک قەسیدە و غەزەل و مەسـنەوی و هاوشـێوەکانیان دەڕوات. چەمکی شـێوە لە ئەدەبی خۆرئاوشدا هەندێجار ڕاستەوڕاست بە واتای قاڵب و چوارچێوەکانی بەرهەمەکە خراوەتەڕوو و بەم هۆیەوەیە، کە داسـتان یا تراژیدیایان بە جۆرێک لە جۆرەکان بە قاڵب هەژمار کردووە. لە تێگەیشـتنێکی وەهادا شـێوە بە جودا و جیاواز لە ناوەرۆک باسـی لێوەکراوە، لەکاتێکدا لە بۆچوونی ڕەخنەگرانی پاشـتر و نوێدا شـێوە تەنیا بە واتای هۆکاری شـکڵ پێدەری بەرهەم و یا قاڵبێک بۆ لەخۆگرتنی ناوەرۆک نییە. لەسـەر بنەمـای ئەم بیروبـاوەڕە لە بەرهەمێکی سـەرکەوتووی ئەدەبیدا ناتوانرێت فۆرم و ناوەرۆک لە یەکتر جیابکرێنەوە.

تێڕوانین و تێگەیشـتنی نوێ بۆ فۆرم بەرامبەر بەوەی، کە (کۆڵدریج) وەکو شـێوەی ئۆرگانیکی(organic form) یا (قاڵبی زیندوو) خسـتیەڕوو بەرفراوانییەکی زیاتری بەخۆیەوە بینی. لە

تێڕوانینی (کۆلدریج)دا شـــیعر هەروەکو گیایەک بە یارمەتی هێزە ناوەکی و زگماکییەکانی خۆی گەشـــە دەکات و شـــکڵ و شـــێوە وەردەگرێت و شـــێوەی دەرەکی و ناوەکی خۆی بەدەســـت دێنێت و بەم هۆیەوە ناتوانرێت قاڵبێکی پێشتر دروستکراو دوور لە بارودۆخە ناوەکییەکان و جیا لە بەشـە پێکهێنەرەکانی شـیعر لەسـەر شـیعرەکە باربکرێت. خاڵێکی گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە بەشە پێکهێنەرەکانی فۆرم یـا شـــێوە تەنیـا لە پێوەنـدی لەگەڵ ئەو گشـــتگیرێتییەی کە لە بەرهەمەکەدا هەیە دەبنە خاوەنی واتا و واتا پەیدا دەکەن. پێویســـتە تۆوی تێۆری کۆڵرێج دەربارەی ئەم تێگەیشـــتە تایبەتە بۆ فۆرم لە ناملیکەی (فیدرۆس)ی ئەفلاتوون بەدواداچوونی بۆ بکرێت. سـوکرات پڕۆســەی هاتنەکایەوەی وتارێکی بە گەشــەکردن و نەشــونماکردنی بوونەوەرێکی زیندوو بەراورد کردووە و کۆلرێج لە حەقیقەتدا هەمان تێۆری پەرەپێداوە. ئێستا پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە سـەرنجدان لە فۆرم وەکو (بوونێکی ئۆرگانیکی) قەرزاربارى هەوڵ و کۆشـشـی تێکڕای ڕەخنەگرانی ڕۆمـانتیکی ئەدەبی ئەوەروپی کۆتـاییەکـانی سەدەی هەژدەم و نۆزدەیەمە، چونکە ئەوان زۆربەی کات بە دیدێکی بایۆلۆژیانە و زیندەورناســـانە لە ئەدەبیان دەکۆڵییەوە و بەرهەمە ئەدەبییەکـانیـان بە بوونەوەرگەلێکی زینـدوو دەچـوانـد،بەڵام ئۆرگانیکیەتی بەرهەمی ئەدەبی لە چوارچێوەی ئەو هێزە خەیاڵییەیە، کە لەناو بەرهەمەکەدایە و ئەو شـێوە وەرگرتن و گۆڕانکاریانەی، کە

لە بەرهەمەکە پەیدا دەبێت بەهۆی ئەم هێزی خەیاڵکردنە دێتەکایەوە، چونکە بە کۆمەکی خەیاڵ و داهێنانێک کە لەژێر سایەی ئەودا پێکدێت تەنیا جۆرە کۆبوونەوە و پێکەوەگرێدانێک لە نێوان بەشە پێکهێنەرەکانی بەرهەمەکەدا دروست نابێت، بەڵکو بارودۆخێکی پەرەسەندن لە ناوک یا تۆوی سەرەکی پەیدا دەبێت و بەم هۆیەوەیە، کە ڕەخنەگرانێکی وەک (دیچز) لەسەر ئەم باوەڕەن، کە شێوەی ئۆرگانیکی شتێک نییە جگە لە بەرهەم و بەروبوومێکی خەیاڵ کردن.

ڕەخنەگرانی ئەدەبی لە تێڕوانینە نوێکانی خۆیان بۆ شێوە، ئەو بەشانەی کە لەناو بەرهەمێکدا هەن بە خاوەن چالاکیەکی کارلێککاری دادەنێن، چونکە هەر کامیکیان بە ئەندازەی خۆی ڕۆڵی لە یەکخستن و ئۆرگانیکیەتی بەرهەمەکە هەیە.

هارۆڵد ئۆزبۆرن(Harold Osborn) دەربارەی ئەم کارلێک و لێکدانەبڕاوییە دەڵێت: پەیکەری شیعر ، بذیاتی کێش و سەروا، سازگاری مۆسیقایی و زەمینەسازییە تایبەتەکان، هیچ یەکێکیان ناتوانن بە جیا لە ناوەرۆکی واتایی شیعر لەئارادا بن و لەبنەڕەتدا هەر شیعرێک پێویستە وەکو قەوارەیەکی گشتگیر و یەکگرتوو بخرێتەڕوو تا ڕوون بێت و شیاوی درککردن بێت. لەسەر ئەم بنەمایە دژایەتییەک لەنێوان شێوە و ناوەرۆک لەئارادا نییە، چونکە هیچ یەکێکیان ناتوانن بە بێ ئەوەی دیکەیان بوونیان هەبێت و بەم

هۆیەوە جیاکردنەوەیان لە یەکتر وەکو ئەوە وایە کە هەردووکیان نابووت بکرێن.

لەگەڵ ئەم دەسپێک و سەرەتایەی، کە باسکرا ئەوە دەردەکەوێت، کە شیعر بە هیچ هۆکارێکی دیکە وابەستە نییە جگە لە دەستەیەک لەم پەیوەندییانە نەبێت، ئەرکی ڕەخنەگری ئەدەبی ئەوەیە، کە ڕەگەزەکانی پەیوەندییەکی لەم چەشنە بخاتە ژێر لێکۆڵینەوە. هەرچۆنێک بێت ئەوەی گرنگە خستنەڕووی ئەو خاڵەیە، کە جیاکردنەوەیەکی کۆن و دێرین کە هەمیشە لەنێوان شێوە و ناوەرۆکدا لەئارادا بووە ئێستا شیاوی ئەوە نییە بەرگری لێبکرێت.

پرۆسەی ڕەخنەی فۆرمالیستی

بۆ ئەوەی بەرهەمی ئەدەبی بکەوێتە ژێر تیۆرامانێکی ڕەخنەگرانە پێویستە بەرهەمەکە بە جیا و دوور لە نووسەر و ژیانی نووسەر و ترس و پەیوەندی و ململانێکان قسەی لەبارەوە بکرێت. ڕووبەڕووبوونەوەیەکی لەم چەشنە دەشێ بۆ مامۆستا تەقلیدییەکانی ئەدەب بە شتێکی ناوبۆش و بێمانا بێتە بەر چاو، چونکە وا باو بووە، کە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان لە هەنگاوی یەکەمدا جەخت لە سەر بیروباوەڕەکان و کەسایەتی نووسەر و هەروەها نووسین و قسە و یادەوەرییەکانی نووسەر بکاتەوە – هاوشێوەی ئەوە لە ڕەخنە ڕۆژنامەییەکان بەرچاو دەکەوێت.

ڕەنگە جیاکردنەوەی بەرهەم لە خاوەنەکەی ئەم بابەتە بهێنێتە گۆڕی کە هەرچۆنێک بێت لە پشت هەر بەرهەمێک نووسەر یا شاعیرێک هەیە، کە قسە لەگەڵ کەسانی دیکە دەکات و ئەو کەسێکە کە بەرهەمەکەی هێناوەتەکایەوە و کەسانی دیکەی بە گوێگر داناوە ، کەواتە چۆن دەتوانرێت ئەو نادیدە بگیرێت. لە ڕوێکی دیکەوە هەر بەرهەمێک ڕەگ و ڕیشەیەکی مێژوویی هەیە، مێژووی ئێستا و ڕابردوو، لەبەرئەوە ناتوانرێت پێگەی ئەو بەرهەمە لە بونیات و سیاقێکی مێژووییدا فەرامۆش بکرێت.

ڕەخنەگری فۆرمالیست بە ئاگاداری و داننان بە هەموو ئەوانە، لە پلەی یەکەمدا سەرنجی خۆی دەخاتە سەر دەقەکە ، چونکە سەرنجدان لە نووسەری بەرهەمەکە دەبێتەهۆی ئەوەی هۆش و سەرنجی ڕەخنەگری ئەدەبی بەرەو چەند بابەتێکی ژیانامەیی و ڕەهندگەلێکی دەروونناسی بڕوات . ئەم بابەتانە ئەگەرچی دەتوانن بە ئەندازەی خۆیان بەهادار بن، بەڵام تێکەڵاوکردنیان بە دەق کارێکی دروست نییە. ئەم بابەتانە دەتوانن پڕۆسەی هاتنەکایەوەی بەرهەمەکە شیبکەنەوە، بەڵام توانای ڕوونکردنەوەی بونیاتی ئەو بەرهەمەیان نییە کە هاتۆتەکایەوە. لە ڕوێکی دیکەوە. ئەو بابەتەی باسیان لێوەکرا دەتوانن لە هەموو جۆرە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە لاوازەوە تا بەهێز و بگرە لەوەشی کە نائەدەبییە بخرێنە بەر باس و

هەڵبەت لێکۆڵینەوەیان لێناکرێت بە ئامانجی سەرەکی و خوازراوی ڕەخنەگری ئەژمار بکرێت.

هەوەڵین هەنگاو لە شیکردنەوەی فۆرمالیستیانەدا خوێندنەوەیەکی ورد و زیرەکانەی بەرهەمی ئەدەبییە بە هەستیارییەکی تایبەت بەرامبەر وشەکان و واتای بنەڕەتی یا ئاشکرا(Denotative) و واتای شاراوە یا سەربار (Connotative) تەنانەت بنج و ڕیشەی وشەکان(بە سوود وەرگرتن لەو فەرهەنگانەی کە هەن) بۆ بەدەستهێنانی چەند سەرەداوێکی بەسوود بە مەبەستی گەیشتن بە ناوەرۆک و واتای بەرهەمەکە.

سەرنج و تێڕامانەکانی ڕەخنەگر لە وشە کلیلییەکاندا گرنگییەکی تایبەتی هەیە، چونکە پەیوەست بوون و چوونەپاڵ یەکیان داهێنەری بەشێکی سەرەکی شێوەی ئۆرگانیکی شیعرە و لە ڕوێکی دیکەوە ئەم وشانە بە بنچینە و بناغەی ناوەرۆکە گشتییەکان هەژمار دەکرێن. ئەم هەوڵەی ڕەخنەگر دەتوانێت پەل بۆ درککردنی کاریگەرییە تایبەتییەکانی بەرهەمەکە بهاوێژێت لەڕێگەی پاش و پێشکردنی وشەکان، یا ئامادەیی و بەکارهێنانی تایبەتی جێناوێک، بۆ نموونە جێناوە لکاوەکان(جێگۆڕاوەکان).

خاسیەت و شێوازێک، کە لە هۆنراوەکانی حافز و بە ئەندازەیەکی کەمتر لای سەعدی لە چەند نامۆییگەراییەکی تایبەت و چەند لادانێکە لە باو سەرچاوەی گرتووە ، کە بوونەتە هۆی گەیاندن و

کاریگەرییەکی هونەری ناوازە و بالّا. لێرەدا جیاوازییە بچووکەکانی ڕێزمان و پشـــودان و هەڵوەســـتە و جەختکردنەوەکانیش دەکرێت واتادار بن، چونکە هەموویان هۆکارگەلێکن کە شـــێوەی بەکارهێنانی زمان دەگۆڕن. ئەم بەشـــە لە گۆڕانکارییەکان دەبنە مایەی دەســـت تێوەردان لە ئاخاوتنی میکانیکی یا گوزارشـــتە دوبارە و مردووەکان بۆ هێنانەکایەوەی ئەفراندنیکی هونەری تازە یا داهێنانێکی نوێ و لەبنەڕەتدا فۆرمالیستەکان هەمیشە بەدوای ئەم تەکنیکانەدا دەگەڕان، تەکنیکگەلێک، کە نووسەران بۆ هێنانەکایەوەی کاریگەرییە تایبەتەکان بەکاریان دەهێنا. لەتەک ئەوەی وترا سەرنجدان لە بنیات و شێوەکانی دەربڕین و گوزارشـــتکردنی گوتاریش شـــتێکی گرنگە، چونکە بۆتە مایەی چەند ســـودبەخشـــینێکی تایبەت لە پێکهاتن و شـــێوەگیری بەرهەمەکە.

جیاکردنەوەی بەش و بەندە ناوەرۆکییەکان بۆ چەند جۆرێکی شـیعر- شـیعرە وەرگێڕدراوەکان لە زمانەکانی دیکە و نموونەگەلێک لە هۆنراوەکانی نوێگەرەکان- بەبێ ئەوەی هیچ بەشـــێک لە پەیکەری گشـــتی شـــیعرەکە دابببڕێـت دەکرێـت ببێتە هۆی ڕاڤەکردن و شـــیکردنەوەیەکی چاکتری شـــیعرەکە. لەبارەی چەندین بەرهەم، کە خاوەن بنیاتێکی ڕوکەشـی(Surface Structure) پچڕاو یا ڕواڵەت پچڕاون، نیشاندانی شیکردنەوەیەکی لەم چەشنە بەبێ دەستگەیشتن بە ئاســـتی قوواڵی واتایی(Deep Structure) و تیمەی شـــیعرەکە

شتێکی نەشیاوە.شایەنی گوتنە لە هەندێک لە هۆنراوەکانی شاعیرانی نوێ لە شـــێوازی هیندیدا خوێنەر و ڕەخنەگر ناچارن بەهەمان ئەو بنەڕەت و بنیاتە ناوەرۆکییانەی، کە لەڕێگەی تاک تاکی دێڕەکان بەدەســـتی دەهێنن خۆیان قایل بکەن . درککردنی پێوەندی نێوان وێنەکان دەبێتە هۆی تێگەیشـــتنی یەکێتی هونەری لە شـــیعردا. ئەم یەکێتییە دەتوانێت بەدەر لە زەمینە هونەری و ســـتاتیکییەکانی خۆی خاوەن ڕەهەندگەلێکی سـۆزداری بێت- هاوشـێوەی یەکێتییەک، کە لە شیعرە زیندانناممەیی و لاواندنەوەکاندا بەرچاو دەکەوێت.

بواریکی دیکەی کاری ڕەخنەگر ســـەرنجدانە لە تیل نیشـــان و ئەفســـانە و ئاماژە میژوویی و ئەدەبییەکان، بۆ نموونە تێگەیشـــتنی واتای وردی زۆرێک لە دێڕەکانی حافزی شـاعیری ناوداری فارسـی بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەم جۆرە تیل نیشـــانانە و وردەکاری گەلێک فەراهەم نابێت.

ڕەخنەگری فۆرمالیســـت ســـەرباری لەتەک یەک دانانی ڕەهەندە وشەیی و ڕێزمانی و کێشی و لایەنە دەنگییەکان و چنین و ناوەرۆک و پلانی بەرهەمەکە پێویســـتە بتوانێت ڕێگەیەک بەرەو قـالّـب و پەیکەری بەرهەمەکە بـدۆزێتەوە. ئەم بـابە لە ئەدەبی چیرۆکیـدا بە یارمەتی درککردنی گونجانی بونیاتی چیرۆک لەگەڵ واتا و پەیامی چیرۆکەکە بەدەست دەهێنرێت.

تەواومەندێتی ڕێژەیی لە پڕۆسەی شیکردنەوەی فۆرمالیستیانەدا بە شێوەیەک لە شێوەکان لەسەر بنەمای ئەوەی وترا لەمەدا کورت دەبێتەوە، کە تەواوی ئەو ڕەگەزانەی کە لەناو بەرهەمی هونەریدا هەن بەپێی شێوە دیار و هەستپێکراوەکەی بەرهەمەکە ڕاڤە دەکرێن، هەروەها پێویستە ئەوە باس بکرێت، کە ئەگەرچی ماهییەتی شێوە(فۆرم) لە ژانرە جۆراوجۆرە ئەدەبییەکاندا تاڕادەیەک لێک نزیکن، بەڵام بێگومان بۆ ڕەخنەگری فۆرمالیست شیکردنەوەی شیعرە لیریکییە مەیلەو کورتەکان بە گونجاوترین ژانری ئەدەبی هەژمار دەکرێت. ئەم شتە بەو هۆیەوەیە کە کورتی بەرهەم ئەم بواڕە بە ڕەخنەگر دەدات کە بتوانێت بە ئاسوودەیی بەرهەمەکە بخاتە مێشکیەوە و پێداچوونەوەی بۆ بکات و دەربارەی بەشە جیاوازەکانی بەرهەمەکە وێڕای هەبوونی تێگەیشتنێکی گشتی، سەرنج و تێڕامانێکی ڕەخنەگرانەی هەبێت.

ڕەخنە و شیکردنەوەی غەزەلێکی حافز

سرو چمان من چرا میل چمن نمی کند
همدم گل نمی شود، یاد سمن نمی کند
دی گله‌ای ز طره‌اش کردم و از سر افسوس
گفت که این سیاه کج گوش به من نمی کند
تا دل هرزه گرد من رفت چین زلف او
زان سفر دراز خود عزم وطن نمی کند

پیش کـــمان ابرویش لابه همی کـــنم ولی
گوش کشیده‌است، از ان گوش به من نمیکند
با همـــــه عطف دامنت ایدم از صـــبا عجب
کـــز گـــذر تو خاک را مشک ختن نمی کند
چون ز نســـیم می شود زلف بنفشه پرشکن
وه که دلم چه یاد از ان عهدشـــکن نمی کند
دل به امید روی او همدم جان نمی شـــــود
جان به هوای کـــوی او خدمت تن نمی کـــند
ساقی سیم ســـــاق من گر همه درد می دهـد
کیست که تن چو جام می جمله دهن نمی کند
دست خـــوش جفا مکن ان رخم کـه فیض ابر
بی مدد سرشـــک من در عـــــدن نمی کـــند
کشـــته غمزه تو شد حـــــافظ ناشـــنیده پند
تیغ سزاست هر که را درد ســـخن نمی کـــند

شیکردنەوەیەکی فۆرمالیستیانە

لە غەزەلەکانی حافزدا وێڕای ســەرخان(ئاســتی ســەرەوە)[٥]یێکی شکڵ و شێوە پچڕاو کە تایبەتمەندی پاک و بێگەردترین شیعرەکانی حافزە پێویســتە ناوەرۆکی شــیعرەکە لە ئاســتی قوواڵ(ژێرخان)ی

[٥] .surface structure.

غەزەلەکە گەڕان و بەدواداچوونی بۆ بکرێتـــــــ بەڵام پێکەوەلکانی ســـــەرخانی ئەو غەزەلەی ســـــەرەوە بەو ئەندازەیە مامناوەندە کە بتوانرێت بە ئاسوودەیی پەیامی شاعیر درک بکرێت.

هەموو وردەکاری و جوانییە دەربڕینی و هونەرییەکانی خواجە لەم غەزەلەدا نیشـــاندەری ئەوەیە کە شـــاعیر بێبەشـــە لە ویســـاڵی مەحبووب و بە گەیشتنی بەهار پەرۆشی و جۆش و خۆشی لە ناخی خۆیدا بەگڕ و تینتر دەبینێت، بەو هەموو حەســـرەت و فیراقە هێشـــتا هۆکارەکـانی ئومێـدی گەیشـــتن بەو لە دڵی خۆیـدا نـامرێنێـت و هەوڵدەدات تا گەیشـــتنی بەهار هۆکار و پاڵنەرێک بۆ ڕاکێشـــانی ســـــەرنج و ڕووتێکردنی مەحبووبی خۆی بهێنێتەکـایەوە. ئەو لەم پێناوەدا لە بری ئەوەی مەحبووب ســـــەرزەنشـــــت بکات بەدوای ڕاکێشانی میهری یارە بەرەوە لای خۆی.

بە ســەرنج و تێڕامانێک لە ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی ئەم شـیعرە ئەوە دەبینین کە چۆن ڕەگەزە وێنەیی و ڕەوانبێژییەکان و ڕەهەندە مۆســـــیقـاییەکـان و بەکـاربردنە وشـــــەیی و تەکنیکە هونەرییە جۆراوجۆرەکـان بەکـار دەهێنرێن تـا یەکێتییەکی هەمەلایەنە بە پەیکەری ئەم شیعرە ببەخشن.

قســـــە و گوفتاری شـــاعیر خســـتنەڕووی هەســـتێکی قوواڵە لە بچووکترین و پوختترین شـــێوەی خۆیدا کە دە دێڕ دەگرێتەوە بە سوودەوەرگرتنگەلێکی زۆر لە کورتکردنەوەیەک کە هەمیشە شیاو و

گونجاوە لەگەڵ شـــکڵ و شـــێوەی غەزەلە چاک و بێگەردەکان لە شـــیعری فارســـیدا و ئەوە لەیاد نەکەین کە نموونە لیریکییەکان زۆربەی کات داوای جۆرە کورت و پوختییەک دەکەن. دەربڕینگەلێکی وەک (سرو چمان=خواستنە بۆ مەحبووبی بەژن و بالا جوان)، (گلە= گلەیی)(دل هرزە گرد= دڵی وێڵ)، (لابە=پارانەوە)، (یاد= یاد) لە مەحبووبی پەیمان شـــکێن، (امید= ئومێد)، (هوا= حەزوو ئارەزوو)، (دستخوش جفا= دیلی جەفا) و (کشتە غمزە= کوشتەی غەمزە) لە دیارترین ئەو وشە و دەستەواژانەن کە بەدوای یەکداهاتنی تەوەر و لایەنە ناوەرۆکسازییەکانی شاعیر و پانتایی سۆزداری شیعرەکە لە کێشە هێمن و مامناوەندەکەی ئەم غەزەلە نیشان دەدەن.

هەر لە هەمان دەسپێکی شیعرەکەدا دەتوانرێت ئەوە درک بکرێت، کە ڕووی قسە بەرامبەر مەحبووبێکە کە بە گوزارشتی (سرو چمان) باسی لێوەدەکرێت، مەحبووبێک کە باڵای بە بەرزی سەروو و ناز و لەنجەی لە ســەما و لەنجەی ســەروو دەچێت. ئەم گوزارشــتە(ســرو چمان) لەگەڵ وشەی (چمن= چیمەن) کە بە مەودایەکی کەم لە هەمان نیوەدێڕدا هاتووە، هەروەها بوونی نەبزوێنی(چ) لە وشـــەی(چرا= بۆچی)دیاری و بەرجەستەیی وەردەگرن، بەم هۆیەوە (سرو چمان) هاوتەریب لەگەل باری واتایی و گەیاندنی خۆی لە هۆشدا جێگیری و بەرقەراری بەدەست دێنێت و جێدەگرێت. وشەکان زۆربەی کات بە هۆی ڕەگەزدۆزی و بەتایبەت ڕەگەزدۆزی گەلێک کە نیشـــاندەری

پەرۆشـــی و ئارەزوو یا نیمچە حەز بن دیاری و بەرجەســـتەیی وەردەگرن. شـــاعیر لەم تەکنیکە هونەرییەدا ســـەرباری دوبارەکردنەوەی وشەکان سوودی لە گونجاندنە وشەییەکان و چەند ڕەچاوکردنێکی گونجانی(تناسب یا مراعات النظیر) وەرگرتووە کە لە چەند شوێنێکی ئەم غەزەلە بەرچاو دەکەون بە مەرامی دەرخستن و بەرجەســـتەکاری وشـــەیی. بە هەمان شـــێوە لە دێڕی دواتریش دوپـاتکردنەوەی چـار جـاری نەبزوێنی(س) بەشـــێوەی بڕگەیەکی چڕوپڕ لەنێوان دوو نەبزوێنی (ش)وشـــەکـانی دێڕەکەی دیـار و بەرجەستە کردووە:

دی گلەای ز گرەاش کردم و از سر افسوس

گفت که این سیاه کج گوش به من نمی کـند

شـــاعیر دەربارەی مەحبووبەکەی خۆی کە بێگومان مەحبووبی ئەم دونیایە و لە دەرەوەی بازنەی بوونی تایبەتی سۆفیگەرییە بێجگە لە ســێ دێڕ: چوارەم و نۆیەم و دەیەم بەشـــێوەی نائامادە(غایب)، یا کەســی ســێیەم قســە دەکات ، بە گوێگردانانی مەحبووب و گفتوگۆی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەو لە شوێنەکانی دیکەدا هەوڵێکە بۆ هێنانەدەرەوە و دورخســـتنەوەی گوتار لە شـــێوازی دووبارە و جارِســـکەری نیشـــاندانێکی تەواو گێڕانەوەیی. ئەم چەشـــنە ســـەرنج و ئاوڕدانەوانە دەکرێت لە کورتکردنەوەیەکی غەزەلیدا وەکو تام و بۆیەک بێت بۆ نەهێشتنی وەڕزی و بێزاری.

پانتایی گشتی گوتارەکە گازاندەیەکی تێکەڵ بە چەند وەسفکردنێکی جوانی مەحبووب پێکدەهێنێت ئەو وەسفکردنانەی کە لە مەحبووبەوە دەست پێدەکەن و پاشان دەگەن بە ئەندام و پارچەکانی جەستەی ئەو و دووبارە بەرەو خودی مەحبووب دەگەڕێنەوە.

لێکچواندنی مەحبوب بە(سەروو)و باسکردنی هاودەمی و هاوسۆزی ڕابردووی ئەو لەگەڵ گوڵ و یاسەمین هەوڵێکە بۆ هێنانەکایەوەی بەراوردکردنێکی ناڕاستەوخۆ لەنێوان جوانی مەحبووب لەگەڵ سەروو و گوڵ و سەمەن(دێڕی یەکەم). گلەیی لە زوڵفی مەحبووب و کاردانەوەی گاڵتەجاڕانە و پڕناز و مەکری گێسووی ئەو و پاشان هاوتاکردن و هاوشێوەکردنی ڕەنگی ڕەش و لولی زوڵفی مەحبووب بە(سیە کج= بەدڕەفتار، بە پۆشین(التوریە) بۆ ڕەش لە واتای کۆیلەی ڕەشپێست) گوزارشتی شاعیر بەرچاوییەکی بەهێزتر وەردەگرێت. (دێڕی دووەم).

کاتێک کە لە دێڕی دواتردا گێسوو(کەزی)ی مەحبووب لە زراقی ودرێژیدا بە چین(= ڕێگەی چین و بەرفراوانییەکەی بە هەموو سەیروسەمەرەکانی و پۆشین(ایهام= التوریە) بە زوڵفی لول لول) هاوتا و هاوشێوە دەبن وەک بڵێی ئەو وەسفکردنە کاملّتر و تەواوتر دەبێت(دێڕی سێیەم). لەتەک هەموو ئەمانەدا وشەکانی (سفر دراز= گەشتی درێژ) و (چین= چین) و (عزم وطن= خواست و

خۆشەویستی نیشتیمان)زەمینەیەکی سۆزداری غەمناکانەی غەمی غەریبی و هیجران کە نیشاندەری(گەشت و مەترسییەکانی) دونیای کۆنە، دەهێنێتەوە یاد.

پارانەوە و لالانەوەی عاشق لە بەرامبەر ئەبرۆی مەحبووب، کە بە کەوان چوێندراوە و بێباکی ئەبرۆی مەحبووب (= گوش کشیدن یا گوشە کشیدن= واتە گوێ کشاندنەوە بۆ دواوە کە خوازەیە لە گوێ پێنەدان و ئاوڕ لێنەدانەوە، بە پۆشین(ئیهام) بەواتای بردنە سەرەوەی ئەبرۆ وەک نیشانە و ئاماژەیەک بۆ بێ مەیلی و بێ نیازی دێت) یش کۆششێکی دیکەیە بۆ داهێنانە گوزارشتییەکانی شاعیر لەم غەزەلەدا لەهەمان کاتدا (بە کەس کردن)ێکی دیکەیە، چونکە قسەکردن لەگەڵ ئەندامەکانی جەستەی یار کۆششێکە لەپێناو هێنانەکایەوەی ناسنامە یا کەسێتییەکی مرۆیی(= بە کەس کردن)ە.(دێڕی چوارەم)

شاعیر دوای ئەوە لە سەراپای جەستەی مەحبووب و بۆنخۆشی جەستەی ئەو ڕادەمینێت بەڵام بە دەربڕینێکی جیاواز لەو شکڵ و شێوە دوبارانەی کە ئاوەزی خوێنەر لە ترادسیۆنە باوەکانی هۆنراوەکاریدا خوی پێوەگرتوون و ئاڵوودە بووە پێیانەوە.

شاعیر لەوباوەڕەیە کە کاتێک لچکی بۆنداری کراسەکەی مەحبووب کە بۆنی جەستەی بۆندارانەی ئەوی لێدێت لە خاک دەخشێت، خاکیش بۆنخۆش دەکات و سەیرە گەر بادی سەبا خاکێکی بۆنداری وەها لە هەموو شوێنێک نەپرژێنێت و پاداشی زەوی(=

خـاک) بۆنـدار نەکـات! پێویسـتە ئەوە لەبەرچـاو بگیرێـت کە وشـەکانی(خاک) و (خەتەن) بەهۆی هـاوشـێوەبوونی نەبزوێنی سەرەتایان یەکتری دەردەخەن.

باسـکردنی سـەبا و بۆنخۆشـی جەسـتەی مەحبووب، مێشـکی شـاعیر لە دێڕی دواتردا بەرەو ناوەرۆکێکی دیکە پەلکێش دەکات کە لە وشەکانی (نسیم=نەسیم) و (بنفشە=بنەوشە)دا خۆیان دەردەخەن. شـاعیر لێرەدا جارێکی دیکە بە یارمەتی ئاماژەیەکی ناڕاسـتەوخۆ و خوازەیی ئـامـاژە بە وەرزی بەهـار دەکـات کە کـاتی ئەم چیرۆکە دڵدارییەیە. هەوەڵین ئـامـاژەی کـاتی لە دێڕی یەکەمـدا بە یـارمەتی وشـەکانی(گل= گوڵ) و (سـمن= یاسـەمین)نیشـاندراوە. بە گەیشـتنی بەهار و دەرکەوتنی شـەپۆڵی گەڵاکانی وەنەوشـە یادی یار تازە دەبێتەوە، چونکە لولبوونی زوڵفی وەنەوشە کە بیرهێنەرەوەی زوڵفی مەحبووبە، تامەزرۆیی و خۆشەویستی بۆ مەحبووبی پەیمان شکێن لە دڵی شـاعیردا زیندوو دەکاتەوە. دوپاتکردنەوەی وشـەی(شـکن= شـکێن یا لوول)و هەبوونی سـێ بارەی نەبزوێنی (ش) چەشـنێک لە هەمەجۆری سـۆزداری هێناوەتەکایەوە، چونکە پاتکردنەوەی ئەم نەبزوێنە گەیێنەری سۆز و هەڵچوونی شادمانییە و ئەم سۆزە شیاوە لەگەڵ زەمینەی کاتیی شیعرەکە و بیرهێنەرەوەی بەهارە.

خوازیاری پڕ لە پاڕانەوەی شـاعیر و خسـتنەڕووی بێگوناهی عاشـقانەی ئەو هاوتەریب و هاوتایە لەگەڵ چەند زێدەڕۆییەکارییەکی

هونەری، زێدەڕۆییەک کە لە سایەی داهێنانە سەیرە گوزارشتی و ناوەرۆکییەکان دەبێتە مایەی کاریگەرییەکی یەجگار زۆر. ئەو کە گوێگری پەند و ئامۆژگاری کەسێک نییە لەبارەی خۆپارێزی لە مامەڵەی دڵداری ، مەعشوق ئاگادار دەکاتەوە لەوەی کە: ئەشکی بێگوناهانەی من کە وەکو دەریا فریادڕەسی هەورە، دەست لە یاری جەفاکارانەی خۆت بەرمەدە، چونکە مرواریيەکانی دەریای عەدەن (= دەریایەک کە لە ئۆقیانووسی هیندی جیابۆتەوە لە باشوری خۆرئاوای سعودیە) گەوهەری پاکی و سەفای خۆیان لە ئەشکێکی پاکی لەم چەشنە وەردەگرن. سوود و بەرهەمی تیلنیشانکردن بە مرواریيەکانی دەریای عەدەن هەوڵێکی هونەرمەندانەیە بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەوی سۆزداری ئەم شیعرە، بەهەمان شێوەش پێوەندی نێوان ئەشکی عاشق لەگەڵ ئەبرۆ و دەریا هەوڵێکە بۆ هێنانەکایەوەی جۆرە پەیوەندی و پێکەوەگرێدانێکی جیهانی و سەراپایی. پێوەندی و گرێدانی شاعیر و سۆزەکەی بە تەواوی بوون(وجود).

بوونی پاش سەروای(نمی کند= ناکات) کە یازدە جار لە غەزەلەکە دوبارە بۆتەوە، هاوتا لەگەڵ دوجار دوبارەبوونەوەی فرمانی (نمی شود= نابێت)لە دەقی غەزەلەک، ئەگەرچی نیشاندەری بارودۆخەکانی نائومێدی و پەرێشانییە، بەڵام تەنز و سکاڵایەکی هێمن کە جۆرە پرسیارکردن و نیشاندانی سەرسوڕمانییەکی لەتەکدایە دەرخەری

ئەوەیە کە هێشتا دەزولە باریکەکانی ئومێدەواری ماون و شاعیر بە پەنابردن بۆ ئەم دەزوولە باریکانەی ئومێد و لالانەوەی تەنزئامێزانەی خۆی هەوڵدەدات دڵی مەحبووب نەرم بکات و بەرەو لای خۆی ڕایکێشێت، ئەگەرچی لە هیچ باریکدا ترسی پەسەندکردنی ئازار لە ڕێگەی دڵداریەوە لەدەست نادات و بە هۆکارەکانی دڵدانەوەی دڵی خۆی دەزانێت و هەوڵدەدات بۆن و بەرامەی بیرو هەستێکی لەم چەشنە سەراپای غەزەلەکە بۆندار بکات.

پەراوێزەکانی فەسڵی یازدەیەم

1- Concepts of Criticism, by Renne Welled, Yale University 1963, p. 65.

٢- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٨٩.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٨٩.

٤- فۆرمالیستەکان خۆیان لە شیکردنەوەی مێژوویی بەدوور دەگرن،چونکە تێگەیشتنمان بۆ راستییە مێژووییەکان بە تەواوی ڕێژەییە، هەر سەردەم و ڕۆژگارێک تێگەیشتنی تایبەتی خۆی هەیە، لە تیشکی درک پێکردنی مرۆڤدا هەیە.لەمەشیاندا کلریگەریي تێڕوانینەکانی (هێگل)یان بەسەرەوەیە.

٥-بۆ نموونە، شکلۆڤسکی ،کە خۆی بنیاتنەری فۆرمالیستی روسییە ، دواجار لەژێر فشاری مارکسیست و تروتسکیستەکان گۆڕانکاری گورەی بەسەر تیۆرییەکانی رابردوویدا هێنا.بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٤٦.

6-Practical Language.

٧- بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٤٥.

٨-ئەرستۆ وای دەبینێ ئفسانە لە چەند بەشێک پێکهاتووەو بە هەموویانەوە یەک (گشت) پێکدەهێنن، جیکردنەوەو جێگۆڕکێ پێکردنیان نەشیاوە،بەم تێڕوانەش لە (فۆرمی ئۆرگانیک) نزیک بۆتەوە. بڕوانە: فن شعر، پیشووتر،ص١٢٧.

٩- بۆ زانیاری زیاتر،بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی،گراهان هوف، ص٢٨٠-٣٤.

١٠- بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، مر ٢٢٠ سەرنجی ئەوە دراوە،کە لە زۆر رووەوە، هەست و درک کردنی نووسەر لە بەرهەمەکەیدا لەگەڵ

ژیانی ئاسایي خریدا جیاوازه. یاکوبسنJacobson ئەو مەسەلەیەی لەسەر بەرهەم و ژیانی هەندێ لە نووسەران خستۆتەروو. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە بڕوانە: هەمان سەرچاوە،ج ١، ل٤٦.

11- A Handbook to Literature, by, Hugh Holman and William Harmon،

Sixth Edition, New Yord 1992, p 203.

12-Structuralism

13-Concepts of Criticism, p. 65.

١٤- بڕوانە: فرهنک اصطلاحات ادبی، سیماداد، انتشارات مروارید، تهران، ص١٣٧٣،ص٢٣٢.

١٥- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

١٦-گفتار دربارهء نقد ادبی، ص ١٦٥.

١٧-هەروەک دیارە، ئەم تیۆرییە پێچەوانەی بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانی کلاسیک و کلاسییکی نوێیە، چونکە شێوەی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی دەبێ بە پێی یاسا پێشبینیکراو و دەرەکییەکان بێتە بەرهەم،بڕوانە فرهنک اصطلاحات ادبی، ص٢٣٢.

١٨- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٩٢.

١٩- بڕوانە: شیوه های نقد ادبی، ص ١٨٢-١٨٣.

20-Concepts of Criticism, p 55.

هەروەها بڕوانە:

A Handbook to Literature, p. 202.

21- Five Approaches of Literary Criticism, p. 180.

22-Concepts of Criticism,, p. 55.

23-The Formalist Critics», by Cleanth Brooks. The Kenyon Review، winter 1951, vol. XIII, No. 1, p.2.

24-The Formalist Critics ,,, p.3.

٢٥- راهنمای نظریه ادبی معاصر رامان سلدن، ترجمه عباس مخبر طرح نو، تهران ١٣٧٢،ص٢٠.

٢٦-بۆ نموونه لەم بەیتەی خوارەوەی حافظ دا:

سرکش مشو که چون شمع از غیرتت بسوزد
دلـــــبر که در کف او، مومست ســنگ خـارا

لەم بەیتەدا جێناوی لکاوی (ت)خاوەنی ڕۆڵێکی کارایە و لە ڕەوتی ئاسایی قسەدا دەردەکەوێ، جێناوی لکاوی «ازغیرت بسوزدت»٠ یا در بیتی از بوستان سعدی:

که چون بدگهر پرورم لاجرم خیانت روا داردم در حرم

لێرەش جێناوی لکاوی (م) پێوەندی بە وشەی حەرەمەوە هەیە.، واتە:

خیانت روا دارد در حرمم

٢٧- بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٥٣.

٢٨- راهنمای نظریه ادبی معاصر ،ص٢٠.

٢٩- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٩٧.

٣٠- هەمان سەرچاوە، ل٩٩.

٣١- همان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ڕەخنەی فۆرمالیستی، سەرەڕای پەراوێزەکانی ئەم فەسڵە بڕوانە:

-Victor Erlich, Russian Fromalism: Histore Doctorine, 3d ed (1969).

-Fredric Jameson, The prison - House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism (1972).

-peter Striner, Russian Formalism: A Metaphoric (1984).

فەسڵی دوازدەیەم

ڕەخنەی بنیاتگەری

چەمکی گشتی بنیاتگەری

پێکهاته یا بنیات له واتا و چەمکدا چوارچێوەی ڕێکخراو و ئاشکرا یا نائاشکرای بەرهەمی ئەدەبییە. بنیاد له ڕاستیدا بریتییە له سیستمێک که تێیدا هەموو پارچەکانی بەرهەمەکە به کارلێک لەگەڵ یەکدا و له سایەی پێکەوەلکانیان لەگەڵ یەکتریدا گشتگیرییەکی هاوئاهەنگ و گونجاو دەخولقێنن هاوشێوەی ئۆتۆمبێلێک، که جوولّه و ئیشکردنەکەی بەرهەمی هەروەزی و هاوئاهەنگی پارچەکانیەتی.

له شیکردنەوەیەک که ڕەخنەی بنیاتگەری بۆ بەرهەمێکی ئەدەبی بۆ نموونه بۆ پارچه شیعرێک دەیدات بەدەستەوە، ڕەهەندە دەرەکییەکان و زمانی بەرهەمەکە(= ئاستی سەرەوە= سەرخان) له پەیوەندی و یەکانگیرییان لەگەڵ وێنه و لایەنه ڕەوانبێژییەکان و

هەروەها کرۆکی گشتی و ناوەرۆکی بەرهەمەکە(= ئاستی ژێرەوە= ژێرخان) بنیات پێکدێنن، بەدەربڕینێکی دیکە پێویستە ئەم بنیاتە بە واتای سیستمی گونجانی واتایی و ناوەرۆکی پارچەکانی بەرهەمەکە سەیری بکرێت، کە لە ئیشکردنێکی تێکچڕاو و خاوەن کارلێکدا قەوارەیەکی ئەدەبییان خولقاندووە[1]. ئەم هاوئاهەنگی و کارلێکەی پاژ و پارچە دەرەکی و ناوەکییەکانی بەرهەمەکە (پەیوەندییە بنیاتییەکان) دەخولقێنێت. بەشی دەرەکی واتە ڕستەکان، دەربڕینەکان، وشەکان ، دەستەواژەکان و هاوشێوەکانیان سەرخانی بەرهەمەکە پێکدەهێنن و بەشی ناوەکی و کرۆکی ژێرخان دروست دەکات و ئەم دوو ڕەگەزە واتە سەرخان و ژێرخان لە پەیدابوون و پێکهاتنی خۆیاندا قەرزاربارى کارلێک و ئامادەیی و هەبوونی یەکترن[2].

تێڕوانینی بنیاتگەری و یەکێتییەک کە بەهۆی کارلێک و بەیەکداچوونی بەشەکان و ئەندامەکان دێتەکایەوە لە بیرکاری و فیزیاوە هاتە ناو زیندەوەرناسی و لەوێشەوە هاتە ناو زمانناسی و دەروونناسی و کۆمەڵناسی و ئابووری و لە دەیەی شەستی سەدەی بیستەمی زایینیدا کەوتە سەر زمان[3] و ناوی کەوتە ناو ناوان و لەم کاتەوەیە، کە پێناسەگەلێکی جیاواز بۆ بنیات کراوە و تائەوەی کە (ڕینێ ویلک)ی ڕەخنەگری ئەمریکی بە ڕەچەڵەک ئەوروپی لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا بەناونیشانی(چەمکە ڕەخنەییەکان) ئەوە دەنووسێت: کە بەئاسانی دەتوانرێت سەدان پێناسە

دەربارەی(بنیات) بخرێتەڕوو. جیاوازی و هەندێجاردژیەکی نێوان پێناسەکان وەهایە کە مرۆڤ وا بەباش دەزانێت ڕاستەوڕاست پێناسە و زاراوەکان وەلاوە بنێت[٤] و وەکو دەستپێک و دەروازەیەک بۆ چوونە ناو ڕەخنەی بونیادی لە بنچینە و بنەما بنیاتگەرییەکان بکۆڵێتەوە.

فردیناد دی سۆسێر و بنیاتگەری

لە مێژووی بنیاتگەریدا هەمیشە بۆچوونەکانی زمانەوانی ناسراوی سویسری (فردیناند دی سۆسێر FERDINAND DE SAUSSORRE) بە بنچینە و بنەمای تیۆری بنیاتگەری لە زمانەوانی و بە پەیڕەویکردن لێی لە ڕەخنەی ئەدەبی هەژمار دەکرێت. تێڕوانینە شۆڕشگێڕانەییەکانی سوسێر لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی دەسپێکی سەدەی بیستەمدا ڕەوتی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و بەراوردکاری زمانی گۆڕی و چەند ڕوانگەیەکی نوێی لە لێکۆڵینەوە و باسکردنی زماندا ئاوەڵا کرد.

سۆسێر، کە دەرەنجامی دەسکەوتە زمانناسییەکانی خۆی لە گوتارەکانی ناو وانەکانی دەخستەڕوو تا کۆتایی تەمەنیشی هەڵی چاپکردنیانی لەسەر شێوە کتێب بۆ نەڕەخسا، بەڵام خوێندکارەکانی سێ ساڵ دوای مردنی ئەو ، بەرهەم و بەروبوومی لێکۆڵینەوەکانی ئەویان لە ساڵی ١٩١٦ بە ناونیشانی (**چەند وانەیەک لەبارەی زمانناسی گشتییەوە**)[٥] بڵاو کردەوە.

ئەوەی بۆچوونەکانی سوسێر بە ڕەخنەی بنیاتی دەبەستێتەوە و وەکو دەسپێکێک بۆ لێکۆڵینەوە بنیادناسییەکان لە ئەدەبدا دەیناسێنێت خستنەڕووی بابەتی جیاوازییەکانە لە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی زماندا، کە بەر لە هەموویان پێویستە باسی جیاوازی نێوان زمان و گوتن، جیاوازی نێوان نیشانە و نیشانە بۆکراو(دال و مەدلول)، لێکۆڵینەوەی دایکرۆنی و سینکرۆنی و تەوەر یا ئاستی ئاسۆیی و ستونی بکرێت.

زمان و ئاخاوتن(گوتن)

سۆسێر بۆ یەکەمین جار ئەم لایەنەی خستەڕوو، کە زمان(langue) و گوتن(parole) جیاوازن لە یەکتر. سوسێر زمان بە کۆمەڵێک لە نیشانە و ئاماژە بڕیارلەسەردراوە[٦] تایبەتەکان دادەنێت، کە قسەکەرانی کۆمەڵێکی زمانی بۆ هێنانەکایەوەی پێوەندی لەگەڵ یەکتریدا بەکاری دەبەن و هەر کۆمەڵێکی زمانی سوود لە جۆرێکی تایبەتی ئەم کۆمەڵە ڕەمزە و نیشانانە وەردەگرێت. لە ڕوانگەی سوسێر ئاخاوتن بەواتای کرداری تاکەکەسی و توانای بەکاربردنی یاساکانی زمانە، بەهەمان شێوە ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە سوود وەرگرتن لە زمان شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی هەیە، بەڵام بەکاربردنی یاسا و شێوازەکانی ئاخاوتن خاوەن شێوەیەکی خۆویستانەیە. بە

[٦](واتە ئەو ڕەمز و نیشانانەی کە بەپێی ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی دانراون.و)

دەربڕینێکی سادەتر زمان خاوەنی ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتییە، لەکاتێکدا گوتن خاوەن ماهییەتێکی خودی و تاکەکەسییە.

سۆسێر بۆ نیشاندانی ڕووبەرەکانی کارکردنی زمان و گوتن، دەزگای زمانی بەو سیستمە دەچوێنێت کە لە شەترەنجدا هەیە. ئەو سیستمەی زاڵە بەسەر یاری شەترەنج و یاساکانی، شیاوی بەراوردکردنە لەگەڵ زمان . گوتن وەکو جووڵەکانی کارکردنی شەترەنجبازە. لەم بەراوردەدا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە هەر بارودۆخێک لە یاری شەترەنج لەگەڵ بارودۆخێک لە زمان هاوتا و گونجاوە و بەهای بەردەکان(بەردەکانی یاری شەترەنج) لە پەیوەندی و جیاوازییان لەگەڵ یەکتریدا دەردەکەون، بەهەمان ئەو شیوەیەی کە لە زمانیشدا بەهای هەر وشەیەک لە جیاوازی لەگەڵ وشەیەکی دیکەدا ڕوون دەبێتەوە و واتای وشەکان لەڕووی ئەو جیاوازییەی کە لەگەڵ یەک هەیانە شیاوی درککردنە. درەخت درەختە لەبەرئەوەی بەرد نییە. کار لە جیاوازی لەگەڵ ناو، یا ئاوەڵکار بە جیاوازی لەگەڵ ئاوەڵناو درک دەکرێت. لە یاری شەترەنجدا بەردەکان جووڵە دەکەن تا یارییەکە بێتەکایەوە، لە زمانیشدا وشەکان شوێنگۆڕکێ دەکەن تا بارودۆخە زمانییەکان دروست ببن. لە یاری شەترەنجدا جووڵەی بەردەکان بە هەمان شێوە لە زمانیشدا شوێنگۆڕکێی وشەیەک کاریگەری دەخاتە سەر وتای وشەیەکی دیکە یا دەقی بەرهەمەکە[٦].

دریژە و بەردەوامی ئاشنایەتی بە بۆچوونەکانی سوسێر و بنچینەی بنیاتگەری پێویستی بە ئاشنایەتی و ئاگاداربوونە لە ئاماژەناسی و ئاماژەکردنێکی کورت و سەرپێیانە لەم بوارەدا شتێگی گرنگ و پێویستە.

تێڕوانینی سوسێر و ئاماژەناسی

سوسێر لەو باوەڕە بوو، کە سیستمە دەلالەتییەکان – کە زمان یەکێکە لەوان- زۆر و جۆراوجۆرن. هەر دالێک(نیشانە) دەلالەت لە مەدلولێک(نیشانەبۆکراو) دەکات. ئەم دالە یا ئەم نیشانەیە دەکرێت تەواوی نیشانە سەربازییەکان و نیشانە ئاراستەییەکان(نیشانەکانی ڕێگەنیشاندان) و نیشانە دەنگییەکان و شێوەکانی نووسین و شێواز و داب و نەریت و جوڵە ڕەمزییەکان بگرێتەوە، ئەو زانستەی، کە لە چۆنیەتی دەلالەتکردنی ئاماژەکان دەکۆڵێتەوە پێیدەوترێت ئاماژەناسی(Semiology)[٧]. لە ڕوانگەی سوسێر زماننناسی لقێکە لە ئاماژەناسی، چونکە زمان هاوشێوەی ئاماژە کار دەکات و بە دەربڕینێکی دیکە ئەو یاسایانەی، کە لە ئاماژەناسی دەخرێنەڕوو، لە زماننناسیشدا ڕۆڵ و کارایان هەیە[٨]، هەمان ئەم تێڕوانینەشە، کە ئاماژەناسی بە شیکردنەوەی بونیاد لە بەرهەمە ئەدەبییەکان دەبەستێتەوە. زەمینەسازی و ڕازاندنەوەکارییەکان، هونەرکارییەکان، تەکنیکەکانی ڕەوانبێژی و هاوشێوەکانی سیستمێکن لە ئاماژەکان، کە واتا و چەمکێکی تایبەت لە بەرهەمەکەدا دەهێننەکایەوە و لەسەر

بنەمای ئەم دیدگا و تێڕوانینەیە کە پێکهاتە و ئیش و ڕۆڵی ڕەگەزە ئەدەبییەکان دەخرێتە ژێر لێکۆڵینەوە و ئەوە ڕوون دەبێتەوە، کە زەمینەکاری و ئامادەسازییە ئەدەبییەکان چۆن دەبنە هۆی ئەوەی، کە واتا یا هەستێکی تایبەت بگوازرێتەوە[٩].

(ڕۆلان بارت)ی ڕەخنەگر و زمانناسی بنیاتگەرایی فرەنسی بەشێوەیەکی تایبەت جەختی لە ئاماژەناسی بۆ سەر بنیاتی بەرهەمەکە کردۆتەوە. ئەو داهێنانی ئەدەبی بە جۆرە نیشانەسازییەک دادەنێت و بەشێوەیەکی گشتی لە بۆچوونی ئەودا مرۆڤ بوونەوەرێکی ئاماژەسازە، هەندێک کەس بۆ شت و کەلوپەلەکان دەلالەت دەخولقێنن و لەم ڕووەوە شیکردنەوەی بنیاتی لە ڕوانگەی ئەودا ڕوونکەرەوەی ئەو خاڵەیە، کە:(مرۆڤ چۆن واتا بە شت و کرداوە جۆراوجۆرەکان دەبەخشێت)[١٠] بەم شێوەیە هەموو کورتکردنەوەکان، پۆشینەکان(ایهام)، ڕەمز و نیشانە و لێکچواندنەکان ئاماژەگەلێکن کە واتایەک باس دەکەن و پێویستە لە شیکردنەوەی بونیاتی بەرهەمەکەدا سەرنج لەهەموو ئەوانە بدرێت[١١].

لێرەدا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە لەهەمان کاتدا ناکرێت ئاماژەناسی بە تاکە ئامرازی ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەدەبی هەژمارە بکەین و سەبارەت بەوە زێدەڕۆیی بکەین، چونکە کرۆکی ئیستاتیکی بەرهەمەکە جیا لە پەیوەندییە دەلالەتی و ئاماژەییەکان لە چوارچێوەی چەند بابەت و مەسەلەیەکی دیکەدایە لەوانە دەتوانرێت ئاماژە بە

پرۆسەی ئەفراندنی ئەدەبی، تێڕوانین و دیدگا فەلسەفییەکان، زەمینە سۆزداریییەکان و بگرە ماهییەتی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتیش بکرێت.

ئاستی سینکرۆنی و ئاستی دایکرۆنی

بە پەسەندکردنی ئەم خاڵەی، کە داهێنان و ئەفراندنی ئەدەبی دیاردەیەکە لە زماندا دێتەکایەوە، بۆیە لێکۆڵینەوە لە ماهییەتی بەرهەمەکە و ڕەخنە و شێکردنەوەی بەرهەمە لەسەر بنەمای ئاگاداربوون بەرامبەر زمان و لێکۆڵینەوە لە ئیشکردنی زمان دامەزراوە. بۆ ئەم مەبەستە ئاگاداربوون و شارەزاییەکی کورت لەسەر تەوەرەکانی سینکرۆنی و دایکرۆنی(وەسفی و مێژوویی) و ئاسۆیی و ستونی(هاونشینی و تەکنشینی). شتێکی گرنگ و پێویستە.

هەردوو تەوەری سینکرۆنی و دایکرۆنی بریتین لە ڕێگە(مەودا) و لێڕوانین لە لێکۆڵینەوەی زماندا، واتە جۆری تێڕوانینی وردی ئێمە سەبارەت بە زمان دیاریدەکەن. سوسێر بە تۆندی سوور بوو لەسەر جیاکردنەوەی ئەم دوو ئاستە یا تەوەرەیە و جەختی لەسەر دەکردەوە.

سوسێر، کە زمانی بە سیستمێکی ئاماژەکان دەزانی و زمانی بە خاوەن قەوارەیەکی ئێستایی و هەبوونی ڕەگ و ڕیشەیەکی ڕابردوو دادەنا. زمانێک کە ئەمڕۆ بەکاری دەهێنین ڕەگ و ڕیشەیەی لە ڕابردوو هەیە و دەتوانێت لە ڕەوتی خۆیدا لە ڕابردوو تا ئێستا و لە ئێستا تا داهاتوو دوچاری چەند گۆڕانکارییەک ببێتەوە. زمانناس بە

لێکۆڵینەوەکانی خۆی بۆ زمان لە ڕەوتی زمان لە ڕابردوو دەکۆڵێتەوە یا بەتەواوەتی سەرنج لە زمانی ئێستا دەدات. لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی پێش سوسێردا، کە لەسەر زمانناسی مێژوویی و بەراوردکاری بنیاتنرا بوون و بوونی ڕابردوو و ئێستای زمان لەیەکتر جیانەدەکرانەوە. سوسێر هێل و مەودای لێکۆڵینەوەی دەستنیشانکرد و زمانی لە دوو ڕوانگەوە خستە ژێر لێکۆڵینەوە:

١.لێکۆڵینەوەی ئەو زمانەی ئێستا- لە هەر کاتێکی تایبەت، کە هەبێت- کە ناوی زمانناسی وەسفی لێنا.

٢.لێکۆڵینەوەی مێژوویی زمان و گۆڕانکارییە زمانییەکان بە درێژایی کات، کە ناوی زمانناسی کاتی(= مێژوویی) لێنا[١٢].

ئەم ئاراستەیە و شێوازی تێڕوانینی سوسێر ڕەوت و ڕێچکەی لێکۆڵینەوە نەریتییەکانی زمانناسی گۆڕی و ڕێگەیەکی تازەی لە لێکۆڵینەوەی زماندا ئاوەڵا کرد و لە ڕاستیدا زمانەوانی بنیاتگەری، کە ڕەخنەی بنیادگەری قەرزاربارییەتی بەرهەم و بەروبوومی هەمان سەرنج و تێڕوانین بوو.

ئاستی ئاسۆیی و ئاستی ستوونی(تەوەری تەکنشینی و تەوەری هاونشینی)١٣:

پێشتر ئاماژە بەوەکرا، کە لە زمان و بە شێوێنپێهەڵگرتن و پەیڕەویکردنی زمانیش لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا، وشەوەکو دال یا ئاماژە کار دەکات. بوونی وشەکان لە زمان یا بەرهەمی ئەدەبی

بەشـــێوەیەکی تاک و تەنیا و ســـەربەخۆ نییە، بەڵکو کۆمەڵەیەکی بەدواییەکداهاتوو و بەیەکەوەبەستراوی وشەکانە کە زمان پێکدەهێنن. هاتنی وشەکان بەدوای یەکتر زنجیرەی قسە دەخولقێنێت کە پێیدەڵێن بەدواییەکداهاتنی شـــریتی(هێلەکی= خطی) یا ســـروشـــتی هێلەکی زمان[١٤]. هەر گوتە و ڕســـتەیەکی وتادار لە چەند یا چەندین وشـــە پێکهاتووە کە لە شـــوێنێک دەســـت پێدەکات و لە جێگەیەکی دیکە کۆتـایی پێـدێـت. ئەم بەدواییەکـداهـاتنە یـا زنجیرەیە پێیـدەوترێـت (تەوەری ئاسۆیی یا تەکنشینی).

لە بنیاتی زماندا دەشێ لە ڕستەیەکدا وشـەیەک ببێتە جێگرەوە و جێنشـــینی وشـــەیەکی دیکە تا مانای جیاواز لە ڕســـتەکە بەدەســـت بخرێت. ئەم توانســـتە پێیدەوترێت(تەوەری هاونشـــینی یا ئاســـتی ستوونی) بۆ نموونە لەم دوو نیوە دێڕەی خوارەوە:

در نعل سمند او شکل مه نو پیدا

وز قد بلند او بالای صنوبر پست (حافظ)

وشـەکانی: در/ نعل/سـمند/شکل/مه نو/پیدا/ لە نیوەدێڕی دووەمدا شوێنی خۆیان بە وشەکانی وز/ قد/ بلند/ صنوبر/ پست داوە و ئەم جێگرتنەوەیە گوتە و ئـاخـاوتنێکی دیکەی بە واتـایەکی جیـاوازەوە هێنـاوەتەکـایەوە بەهەمـان شـــێوە پێش ئەوە بەدواییەکداهـاتنی ئەو

وشـانەی کە لەسـەرەوە ناومان بردن لە تەکنشـینی لەگەڵ یەکتریدا واتایەکی جیاوازیان هێنابوویە کایەوە.

بە یارمەتی هەردوو تەوەری ئاسـۆیی و سـتونی دەتوانرێت هەزاران ڕسـتە بە هەزاران بارودۆخی سـۆزداری و ئیسـتاتیکی جۆراوجۆر بخولقێنرێت و ئەم بنەمـایەیە کە ئەدەب دەخولقێنێت و زمانی شیعر و پەخشان لەیەکتر جیا دەکاتەوە. هەر ئەم بابەتە دەبێتە هـۆی ئەوەی کە جەخـتـکـردنەوە لەسـەر ئەم دوو تەوەرە لە شـیکردنەوەی بونیـاتیی شـیعردا گرنگییەکی زۆر پەیدا بکات و لێکۆڵینەوە لە چەند دیاردە و دەرکەوتەیەکی ئەم دوو تەوەرە لەناو شیعردا بەشێک لە ئەرکی ڕەخنەی بنیاتیی پێک بهێنێت.

ئەوەی شایەنی باسە لێرەدا ئەوەیە، کە تەوەری ئاسۆیی لەسەر ڕیزبوون(ڕێزمان) و تەوەری سـتونی لەسـەر هەڵبژاردن دامەزراوە، بەڵام ئەم ڕیزبوون و هەڵبژاردنە سنور و بەرنامەگەلێکی هەیە و هەر وشـەیەک نـاتوانێت لە تەک وشـەیەکی دیکە دابنرێت یـا ببێتە شوێنگرەوەی وشەیەکی دیکە.

شیکردنەوەی ئەدەبی لە فۆرمالیزم یا بنیاتگەریدا

دەتوانرێت بگوترێت لەو کاتەوەی، کە زمانناسـان لێکۆڵینەوەی زانسـتی خۆیان لەبارەی بنیاتی زمانی شـیعر و ئەدەب بەرەو پێش برد، چەند دەروازەیەک بەڕووی ڕەخنەی بنیاتگەری ئاوەڵا کرا.

بنیاتگەرەکان لێکۆڵینەوەکانی خۆیان لەو بنچینەوە دەستپێکرد کە فۆرمالیستەکان دایان نابوو. فۆڕمالیستەکان لەسەر ئەم باوەڕە بوون، کە ناتوانرێت زمان و فۆرم لە واتا و ناوەرۆکی بەرهەم جیابکرێتەوە و لە بنەڕەتدا زمانی هەر بەرهەمێک ڕوێکی دیکە یا شێوەیەکی دیکەی ناوەرۆکە، بەهەمان شێوە قەوارە و کیانی ناوەرۆکیش لە زمانی بەرهەمەکە وەرگیراوە. بەڵام ڕەخنەگری بونیادگەر هێندەی بیر لە فۆرم دەکاتەوە ئەوەندە ئیشی بە ناوەرۆک نییە، ئەو وەکو زمانناسێ کاردەکات کە کەمتر لە واتای ڕستە دەکۆڵێتەوە و سەرنجی لەسەر پێکهاتەیەکە، کە ناوەرۆک یا واتای هێناوەتە کایەوە[١٥]. بنیاتی ڕووکەشی کە ڕەگ و ڕیشەکەی لەناو بەرهەمەکە دایە، نیشاندەری پێوەندی پێکداچوون و کارلێکی ڕەگەزەکان و بەشە پێکهێنەرەکانی بەرهەمی ئەدەبی و هونەرییە. ئەم بەشانە لە هەر بەرهەمێکی خوازراو و شیاودا گشتگیرییەکی سیستماتیکی دەهێننەکایەوە و ڕەخنەگری بنیادگەر هەوڵدەدات چۆنایەتی ئەو کارلێکەی کە باسی لێوەکرا ڕوونبکاتەوە.

شیکردنەوەی بنیاتی شیعر و بەرهەمی ئەدەبی

شیکردنەوەی بنیاتی شیعر یەجگار نزیکە لە میتۆدی ڕەخنە و شیکردنەوەی فۆرمالیستەکان. بە باوەڕی یاکۆبسنی زمانناس و ڕەخنەگری ناسراوی ئەدەبی بۆ درککردنی واتای شیعر پێویستە سەرەتا لەوە تێبگەین، کە شیعرەکە چۆن بنیاتنراوە. میتۆدی

یاکۆبسن لەم بوارەدا بە دەسپێکێک بۆ چوونەناو (ئاسۆی واتایی شیعر) دادەنرێت[١٦]. لە ڕاستیدا گرنگترین بەها و بایەخی چوونەناو واتای شیعر لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونە لەم خاڵەی کە چۆن و پاڵپشت بە چ تایبەتمەندیگەلێک زمانی میکانیکی(زمانی خۆکار و ناهونەری) گۆڕاوە بۆ زمانێکی شیعری و هونەری، پاشان ئەم زمانە هونەرییە چۆن دەتوانێت واتایەکی تایبەت کە هاوکوفی شێوە هونەرییەکەیەتی بگەیەنێت. بەم شێوەیە واتای تایبەتی بەرهەمەکە پێویستە لەڕێگەی زمانێکی تایبەت، کە بەکارهێنراوە درک بکرێت، واتە هەمان ئەو زمانەی کە واتای بونیاتناوە و لەهەمان کاتیشدا ناشێت لەواتا جیابکرێتەوە و دابڕێندرێت.

ئاشکرایە، کە زمانی شیعر تێکڕای قەوارە و بوونی دەرەکی شیعر پێکناهێنێت، چونکە سەرەڕای شێوەی دەرەکی، بنیات و پێکهاتەی عەقڵی و خەیاڵی و بەها هونەری و مۆسیقییەکانی شیعریش خاوەن گرنگییەکی جەوهەرین و لەهەمانکاتدا هەموشیان پەیوەندییان بە زمان و واتای شیعر هەیە.

لە پرۆسەی شیکردنەوەی بنیاتی بەرهەم ، کە گونجاو بێت لەگەڵ جۆری بەرهەمەکەدا، ئەم ڕەهەندە جیاوازانەی خوارەوە لە پێوەندی و بەیەکەوەلکانیان لەگەڵ یەکتریدا سەرنجیان لێدەدرێت:

١.بنیاتی زمانی بەرهەمەکە.

٢.بنیاتی عەقڵی و ناوەرۆکی شیعر.

٣.بنیاتی ئیستاتیکی و مۆسیقایی.

٤.بنیاتی پەیکەر یا قاڵبی بەرهەمەکە.

هەروەکو ئەوەی ئاماژەی پێکرا ئەم ڕەهەندانە حەتمی نین و بەپێی ژانری ئەدەبی شیاوی دەسکاری تێداکردنن. لە بەرهەمێکی چیرۆکیدا ڕەنگە بونیاتی مۆسیقی بەشێوەیەکی تەواو پەراوێزخراو بێت، بەڵام لەبەرهەمێکی هۆنراوەییدا یەکێک لە کرۆکە سەرەکییەکانی بەرهەمەکە پێکدهێنێت.

بنیاتی زمانیی شیعر

فۆرمالیستەکانی قوتابخانەی پراگ و پاشتریش بنیاتگەرەکان لەتەک ئەو باسکردنە وردەی، کە بۆ زمان و سیستمی دەنگی زمان بەدەستیان داوە. دەربارەی زمانی زمانی شیعر شیکردنەوە و لێکدانەوەیەکیان هەیە کە ئاگاداربوون لەم لێکدانەوەیە لە ڕەخنەی فۆرمالیستی و بنیاتگەری گرنگیی خۆی هەیە. گرنگترین تەوەرەکانی ئەم لێکدانەوەیە بریتین لە:

١.زمانی شیعر خاوەن تایبەتمەندیگەلێکی وردە، کە پێویستە وشیار و بەئاگا بین لە بەرامبەر ئەم تایبەتمەندییانە. هەوەڵین هەنگاو ئەوەیە، کە درک بە جیاوازی نێوان زمانی شیعر و زمانی میکانیکی واتە زمانێک، کە بۆ هێنانەکایەوەی پەیوەندی و لێکتێگەیشتنی ڕۆژانە بەکاری دەهێنین بکەین. زمانی شیعر سەرەڕای ڕەهەندە تاکەکەسییەکان و ئافراندن و داهێنانی شاعیر

کاریگەرە بە نەریت و تراديسیۆنە شیعرییەکان و زمانی ڕۆژگاری شاعیر.

٢.زمانی شیعری زۆربەی کات گرفتاری کێشمەکێشمێکی ئاراوەی نێوان داهێنانە زمانییەکانی شیعر و زمانی باوی سەردەمەکەیەتی لەگەڵ نەریتە شیعرییەکان، هەندێجار لە زمانی ئاخاوتن نزیک دەبێتەوە و هەندێجار وەها هاوتا دەبێت لەگەل نەریت و قاڵبە شیعرییەکان، کە لە مۆدێلی زمانی گوتاری و باو دور دەکەوێتەوە.

٣.زمانی شیعر زمانی شیعر خاوەن چەند ئاستێکی جیاوازی وەک دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی و ڕەوانبێژی و هونەرییە. ئەم ئاستانە تێکچڕژاون و دابڕاو و جیا نین لەیەکتر.

٤.بەهای دەنگی خاڵی دەسپێکە لە باسکردنی بونیاتی زمانیی شیعر، چونکە ڕوونکەرەوەی گونجان و نزیکایەتییەکان و چوونەپاڵ یەک و بوونی وشەکان و پیتەکان و چۆنایەتییەکانی وابەستە بە ڕیتم و ئاوازەکان یا گونجانە دەنگی و مۆسیقییەکانە.

٥.شێوەی خوازراو بۆ لێکۆڵینەوەی ئاستە جیاوازەکانی شیعر بریتییە لە بەرجەستەکردن و نیشاندانی شیعرەکە بەشێوەی تۆڕێکی تێکچڕژاو. بەشەکان لەم تۆڕەدا چالاکییەکی کارلێککەرییانەیان هەیە، بەم شێوەیە بۆنموونە سەروا لە سیستمی مۆسیقاییدا بە وەستاوی نامێنێتەوە، بەڵکو لەپەیوەندییەکی تۆندوتۆڵ دایە لەگەڵ پێکهاتەی

مۆرۆفۆلۆژی و ڕێزمانی و شێوازگەری و وشەیی شیعرەکە و هەر لەسەر ئەم ڕەوتەش هەریەک لەم ڕەگەزانە وابەستەن بە ڕەگەزگەلی دیکەوە.

٦.لە زمانی شیعردا ، هەبوون وئامادەیی وشەکان زۆربەی کات لەسەر باری دەلالەتکردنی ڕاستەوخۆ و واتای فەرهەنگییەکانیان دانەمەزراون و واتا شاراوە یا ڕەمزییەکانیان خاوەن هێزێکی زیاترن و بەم هۆیەوە کاتێک لێکدانەوەی شیعری لایەنێکی مێژوویی یا کۆمەڵناسی یا تەنانەت دەروونناسی لەخۆ دەگرێت بەهای هونەری شیعرەکە دەکەوێتە ژێر ڕۆشنایی ئەم لایەنانە و لەم ڕووەوە لیکۆڵینەوە لەم ڕەهەندانە لە شیکردنەوەی بونیاتیی شیعردا دەکەوێتە پەراوێزەوە[١٧].

جۆرەکانی زمانی شیعر و باری دەلالەتی وشەکان

(یان مۆکارۆفسکی)، کە یەکیکە لە زمانناسانی بازنەی پراگ سێ جۆر زمانی شیعری خستۆتەڕوو:

١.زمانێک کە ڕاستەوڕاست هاوتا و دەقاودەقە لەگەڵ زمانی پێوەر(باو) و بەند و وابەستەیە بە پارێزگاریکردنی زمانی پێوەر و سەرپێچی نەکردن لێی.

٢.زمانیک، کە تەنیا بەهۆی چەند پێویستییەکەوە لە زمانی پێوەر دوور دەکەوێتەوە، بۆنموونە گوێزانەوەی قسە وتە ڕاستەوخۆ لەسەر زمانی ئەو کەسایەتییانەی، کە لەناو دەقی چیرۆکەکەدا

هەن بۆ نیشـــــاندانی کەســـــایەتی و بـارودۆخە کلتوری و دەروونییەکەی لەڕێگەی ئەو گفتوگۆ و دیـالۆکەی کە لە نـاو دەقەکەدا هەیە.

٣.زمانی لادەر لە باو،واتە زمانیک کە خاوەن چەند دەســتێوەردان و ســـەرپێچییەکی ئـاگـایـانەیە لە زمـانی بـاو و پێوەرەکـانی بە مەبەستی گوێزانەوەی بنەماکانی شیعرییەت بۆ ناو بەرهەمەکە[١٨].

لە لێکۆڵینەوەی بونیاتی شـــیعردا تێکڕای ســـەرنج و تێڕامانەکان لەســەر ئەم ســێ جۆرەی ســەرەوە چڕدەبنەوە. وشـەکان لە زمانێکی لەم چەشنەدا خاوەن بارودۆخگەلێکی جیاوازن:

-باری دەلالەتی ڕاســـتەوخۆ(کە لە وشـــە ئامرازی و ناســـەرەکی شیعرەکە لەئارایە).

-باری ڕەمزی، خواستنی و خوازەیی.

-باری سۆزداری.

-باری پۆشینکاری(ایهامی).

-پێویستە جەخت لەسەر ئەوە بکرێتەوە کە هەموو وشەکان بە بارە جیاوازەکانی خۆیانەوە بوون و ناســـنامە لەیەکتر وەردەگرن، واتە وشە بەشێوەی سەربەخۆ و لەدەرەوەی کاریگەری وشە هاوسێکانی خۆی ناسنامەیەکی هونەری نییە و بەهاو بایەخی نییە، لێرەدا دەشێت تایبەتمەندی شـــێوازیی لایەنگیرییەکی زیاتر بۆ یەکێک لەم بارودۆخە

جیاوازانە نیشان بدات، کە لە خودی خۆیدا لەڕووی ناسینی شێوازی شاعیر شتێکی گرنگ و ستراتیجییە.

هەڵبژاردنی وشەی شیعریی

جۆرە وشەییەکانی شیعر یەکێک لە بنەڕەتیترین بەشە پێکهێنەرەکانی یەکێتی شیعرە و لەسەردەمی کۆنەوە مایەی سەرنج بووە. ئەرستۆ لە هونەری شیعردا لە دوتوێی قسەکردن لەبارەی بەشەکانی ئاخاوتن گفتوگۆ و باسێکی ورد لە بوارەدا دەخاتەڕوو[١٩].

گرنگترین خاڵ لە ڕەگەزی زمانی شیعردا هەڵبژاردنی وشەییە. ئەم هەڵبژاردنە بەستراوەتەوە بە بەهرەی پێگەیشتوو(پەروەردەکراو) و ئەزموونگەراییەکان و داهێنانی شاعیر.هۆشی شاعیر لە پرۆسەی ئەم هەڵبژاردنەدا دوو قۆناغ تێدەپەڕێنێت:

١.دیاریکردن:

شاعیر لە قۆناغی دیاریکردندا لەنێو تێکڕای توانست و توانا زمانییەکانی خۆیدا دەست بۆ دیاریکردن دەبات. ئەم توانستە زمانیانە لە ڕاستیدا شوێن و کانگەیەکی عەمبارکردنە کە لە سەرچاوەگەلێکی جۆراوجۆری وەک: زمانی پەتی ئەدەبی، زمانی ئاخاوتن و ڕۆژانە، قاڵب و نەریتە شیعرییەکان، وەرگرتنە زمانی و دەربڕینە خواستنیی و خوازەیی و درکەییەکان هاتۆتەکایەوە.

شاعیر لە قۆناغی هەڵبژاردندا هەندێک لە وشەکان دەسڕێتەوە و هەندێکی دیکە لە شوێنیان دادەنێت. هەڵبژاردنێکی لەم چەشنە

حەتمەن پێویستە لەڕووی گونجان و کارلێککردندا لەگەل تەواوی ڕەگەزەکانی بونیاتی شیعر بێت.

٢.گشتاندن(فراوانکردن):

شاعیر لە قۆناغی قۆناغی گشتاندندا دوای وەلاوەنانی هەندێک لە وشەکان هەڵدەستێت بە فراوانکردنی زمانی شیعری خۆی. ئەم کارە لەڕێگەی تەکنیکگەلێکی تایبەت دێتەکایەوە کە گرنگترینیان بریتین لە:

-بەکارهێنانی وشە کۆن و بەسەرچووەکان(= کۆنگەرایی وشەیی).

-دروستکردنی پێکهاتەگەلێکی تایبەت یا زیادکردنی یاسا ڕیزمانییەکان.

-فراوانکردن و پانوپۆڕکردنی مەدلولەکانی وشە و دروستکردنی واتاگەلی تازە بۆیان(ئاماژەسازی و مەدلول خولقێنی).

شتێکی ئاساییە، کە ئەم گشتاندنە پێویستە لە بازنەی ڕێگەپێدانی زمان و بەدەربڕینێکی دیکە بە ڕێگەپێدانە زمانییەکان بهێتەکایەوە. بازنەی ڕێگەپێدان نابێتە ڕێگر لەبەردەم داهێنانە هونەرییەکانی شاعیر، چونکە زۆرێک لە ئاڵۆزکاری و لادان لە باوەکان بە مەبەستی دەسکەوتە ڕەوانبێژی و گەیاندنییەکان هەر لەم بازنەی مۆڵەتپێدانی زمانییەدا شتێکی شیاو و پەسەندە[٢٠].

هەڵبژردن و فراوانکردن ئەگەرچی لە بەکارهێنانە وشەییەکانی شاعیرانی گەورەی ڕابردوودا بە تایبەت حافز خۆنواندنێکی تایبەتیان هەیە، بەڵام سوودوەرگرتن لێیان لە بەرهەمە شیعرییە

هاوچەرخەکاندا زیاتر بەرچاودەکەوێت. ئەم خاڵە بەها و بایەخی ئەوەی هەیە کە باس بکرێت ئەویش ئەوەیە، کە هەڵبژاردنی وشەیی بەبێ لەبەرچاوگرتنی یەکێتی و زەمینەی ناوەرۆکی و هونەری بەرهەمەکە بێسوود دەبێت. بە قسەی (ڕامان سیلدرن)ی ڕەخنەگر و تیۆریستی هاوچەرخی ئینگلیزی هەموو ئامادەسازییە شیعرییەکان لەوانە: نائاشناکردن(de familiarization)، بەپێی ئەو بارودۆخ و زەمینەیەی کە هەیە ڕۆڵێکی بەرچاو و کاریگەری دەبێت.

کۆنگەرایی لە دەقێکی داستانی ڕۆژگاری ئێمەدا دەکرێت ڕۆڵێکی بەرز و کاریگەری هەبێت، لەکاتێکدا هەمان کۆنگەرایی لە شیعرێکی داشۆریندا دەبێتە مایەی بەهێزکردنی لایەن و بنەما تەنزییەکان[٢١]. بۆنموونە ئەم هەڵبژاردنە دەکرێت لە تێکەڵەیەکی ڕاستەقینە(جیددی) و تەنزیدا بۆ بەخشینی وردەکاری و بەرچاوڕوونی بە پێداویستی و داواکارییەکانی ژیاننامە(یادداشتنامە) و وەسفکردنی زەمینە ڕۆحی و سۆزداریەکان ڕۆڵ و کاریگەری هەبێت:

بـــــاز می بینم که پشـــــــت میله
مادرم اســـــتاده با چشـــــمان تر
ناله‌اش گم گشـــــته در فـــــریادها،
گـــــــویدم گویی که: (من لالم تو کر)
اخر انگشتی کند چـــــون خـــامه‌ای
دست دیـــــگر را بســـان نامـــــه‌ای

گویدم:(بنویس و راحت شو) به رمـــز،
(- تو عجب دیـــوانه و خـــــودکامه‌ای)،
من ســـــری بـــالا زنم چـــــون ماکیان
از پس نوشـــــــیدن هر جـــــــرعه‌ای
مـــــــادرم جنباند از افســـــوس ســـر،
هرچه از ان گـــــوید ، این بیند جـــــوان.
(اخوان ثالث/ نادر یا اسکند)[۲۲].

نموونە ئاوەزییەکانی شاعیر و هەڵبژاردنی وشەیی

هەڵبژاردنی وشـــەیی بە یارمەتی شـــکڵە چەســـپاوەکان لە ئاوەزی شـــاعیر دێتەکایەوە. ئەم شـــکڵانە ئەزموونگەرایی و بەهرە و توانســـتی شـــیعری و بارودۆخەکانی دیکە دروســـت دەکەن. لەم شـــکڵانەدا، هەندێک لە وشـــەکان جمک و هاوزای شـــیعر و ناوەرۆکی شـــیعرن، بەشـــێوەیەک کە ســـڕینەوەیان دەبێتە مایەی لەناوچوونی شـــیعرەکە، بەڵام پێویســـتە ســـەرنج لەوە بدرێت، کە وشـــەکان هەمیشـــە لە بەها ڕەوانبێژی و مۆســـیقی و گەیاندنەکانی خۆیاندا قەرزاربارى بونیاتی ڕێزمانی و ئاستی ئاسۆیین. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە سەرنج لە دوو بارودۆخی بەکارهێنانی وشەی (آتش= ئاگر) بدە:

یەکەمین بارودۆخ لەم بەیتەی خوارەوەی حافزە:

- بیان شوق چه حاجت که حال اتش دل

- توان شناخت ز سوزی که در سخن باشد

پانتایی گوتارەکە ڕەنگ و بارودۆخێکی ناکارا و پاسیڤی هەیە و هاوئاهەنگە لەگەڵ کێشە نەرم و هێمنەکەی شیعرەکە، کە گونجاوە لەگەڵ ئەو جۆرە شیعرە ئۆتۆبیۆگرافییە خواست و مراز ئامێزە، وشەی (آتش= ئاگر) بەهۆی بوونی نەبزوێنی(ش) لە وشەکانی(شوق) و (شناخت)هەروەها بە یارمەتی دووبارەبوونەوە و پاتکردنەوەی پاش قافیەی (باشد) لە هەیکەلی گشتی شیعرەکە، واتە لە غەزەلەکەدا بەرجەستە کراوە. ئەم بەرجەستەیی و دیارخستنە هەم لەڕووی واتاییشەوە لەڕێگەی گونجانی(آتش) لەگەڵ(سوز) و جیاوازی نەبزوێنەکانی(ش) و (س) لە هەردوو وشەی ناوبراو بەهێز دەبێت. وشەی(آتش) لەڕوێکی دیکەوە لەتەک (دڵ) لە دەستەواژەی(اتش دل)لە واتا فەرهەنگییەکەی خۆی دەچێتەدەرەوە و واتایەکی خوازەیی وەردەگرێت و ئەم واتا خوازەییە و بارودۆخە پاسیڤ و ناکاراکەی لە سەرانسەری دێڕەکە بڵاو دەبێتەوە.

هەمان وشەی(آتش) لە دێڕێکی دیکەی(عونسوری بەلخی)دا بارودۆخێکی جیاوازی هەیە:

آب جوش بردمد زرین شود گیتی

آتش خشمش بخیزد سنگ خاکستر سود

بەیتەکە لە چوارچێوەیەکی ستایشیدا هۆنراوەتەوە. ترپەی ئاوازی شیعرەکە لێرەدا تووندترە لە هۆنراوەکەی پێشووی حافز و لەگەڵ

فەزای نیمچە داستانی شیعرەکە کە باسکردن و وەسفکردنی دلێری و جوامێری و هەیبەتی پاشایە گونجاوە. قسەکردن لەبری نیشاندانی لایەنی ژینامەیی و ناکارایی(کارتێکراوی)، شێوەیەکی کاریگەر و وروژێنەری هەیە، وشەی (اتش) لەڕێگەی بەرامبەرکردن و دژییەککردن بەهۆی وشەی(آب= ئاو) دیارخراوە، نەبزوێنی(ش) لە لە هەردوو بەشی گرێی (آتش خشم) سەرباری بەرجەستەیی وشەیی توانای فەرهەنگی و واقیعی وشەی (اتش= ئاگر)ی زیاتر کردووە . لە پانتایی ناوەرۆکی شیعرەکەدا (آتش خشم= ئاگری قین و توڕەیی) بەرد دەکات بە خۆڵەمێش و لە ئەنجامدا وشەی (آتش) لە فرێزی(آتش خشم) بەپێچەوانەی دێڕەکەی حافز باڕێکی کارا وەردەگرێت کە خۆی لەخۆیدا لەگەڵ فەزای نیمچە داستانی شیعرەکە گونجاوە.

بنیاتی ڕێزمانی و شیکردنەوەی شیعر

لە بنیاتی ڕێزمانی شیعردا تەوەری ئاسۆیی(تەکنشینی) ڕۆڵێکی سەرەکی هەیە و لایەنێکی گرنگ لە شیکردنەوەی بنیاتی شیعر پێکدەهێنێت و ڕۆڵ و بەهایەکی کاریگەری هەیە لە شیعرییەتی شیعرەکەدا. لە بنیاتی ڕێزمانیدا ڕازاندنەوە و ئاراییشی وشەکان لە چوارچێوەی گشتێتی شیعرەکە دایە، چونکە هەموو دەلالەتە بەشەکییەکان لە خزمەتی دەلالەتی گشتی بەرهەمەکە کاردەکەن. وشەکان واتای خۆیان لە ڕستە و دەستەواژەکان وەردەگرن واتای قوولّی ڕستە و دەربڕینەکان بە واتای گشتی شیعرەکە بەستراوەتەوە.

لێکۆڵینەوەی بنیادی ڕێزمانی شیعر لە شێوەناسی ڕستەکان لەڕووی هەواڵگەیاندن و دانانی بوونیان و شوێنی بەشەکانی ڕستە وەکو ناوەکان، کارەکان، ئاوڵکارەکان و تەنانەت ئامرازەکانی دانەپاڵ و پێوەندی و هاوشێوەکانیان دەست پێدەکات و دەگات بە پێکهاتە و بنیاتی شیعرەکە[٢٣]. ئەم شێوازی لێکۆڵینەوەیە، ئەگەرچی زانایانی ڕەوانبێژی کۆنیش هەندێجار ئاوڕیان لێداوەتەوە و بەکاریان هێناوە، بەڵام تێڕوانین و سەرەنجەکانیان کەمتر وابەستە بووە بە گشتێتی بەرهەمەکە.

بنیاتی مۆسیقایی شیعر و ڕۆڵی دەنگەکان (فۆنیمەکان)

بەشێکی بەرچاو لە بنیاتی مۆسیقایی شیعردا لەسەر دووبارەکردنەوە دەنگییەکان و هاوسەنگییە دەنگییەکان(بااڵنسی دەنگەکان) وەستاوە[٢٤]، ئەم دووبارەکردنەوانە جۆراوجۆرن و خاوەن ئاستگەلێکی هەمەجۆرن، لە دوبارەکردنەوەی فۆنیمێک[٢٥]، چەند فۆنیمیک، بڕگەیەک، چەند بڕگەیەک و دوبارەکردنەوەی وشەوە دەست پێدەکات و تا دووبارەکردنەوەی دەستەواژە و ڕستە و نیوەدێڕ و دێڕ و تەنانەت کۆپلەش درێژ دەبێتەوە. هەریەک لەم دووبارەکردنەوانە بەجۆرێک لە جۆرەکان باری مۆسیقی دروست دەکەن، بەڵام بەهەمان شێوەی کە ئاماژەی پێکرا هیچ بەهایەک ناکرێت بە جیا و دابڕاو لە بەهاکانی دیکە بخرێتەڕوو، لەبەرئەوە دەشێت دوبارەکردنەوەکان وێڕای بەهای مۆسیقی ببنە هۆی بەها و

بایەخگەلی جەختکردنەوەیی، وروژێنەری، وێنەیی یا ستۆزداری. لەم نێوەندەدا هەندێجار یەکێک لە بەهاکان بەسەر لایەنەکانی دیکە زاڵ دەبێت وەکو دووبارەکردنەوەی سەروا و پاش سەروا لە قەسیدەی(بوی جوی مولیان) ی ڕوودەکی کە بەم سەرەدێرە دەست پێدەکات:

بوی جوی مولیان آید هی یاد یار مهربان اید همی

لەم هۆنراوە ناسک و سۆزدارییەدا باری مۆسیقی پاش سەروا بۆتە هۆی وروژاندن و کاریگەرییەکی سۆزداری بەرز و باڵا.

بەروبومێک کە لەڕێگەی دووبارەکردنەوەی فۆنیمەکان دروست دەبێت و لە زاراوەناسی باودا (پەخش کردن) یا دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی(Alliteration)[٧] پێدەوترێت، وێڕای دروستکردن و هێنانەکایەوەی باری مۆسیقی دەبێتە هۆی گوێزانەوەیەکی سۆزداری و ئیدراکی تایبەتی، ئەوەی پێدەوترێت کاریگەری وروژاندنی و دووپاتکردنەوەیی زیاتر لەڕێگەی بەرجەستەکاری وشەیی کاردەکات، کە یەکێک لە هۆکار و ئامرازەکانی بریتییە لە (دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی):

شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی

---

٧. هەردوو زاراوەی Alliteration & Assonance بۆ مەبەستی دووبارەکردنەوەی دەنگی لەوشەکاندا بەکاردێت، کە ئێمە هاوەنگی یا دووبارەکردنەوەمان بۆ بەکارهێناوە، بەڵام یەکەمیان بۆ دووبارەکردنەوەی بزوێنی و دووەمیان بۆ دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی بەکاردێت. و. کوردی.

غنیمت اســـت چنین شـــب که دوســـتان بینی

وشـــەگەلێک، کە بە نەبزوێنی(ش) دەســـتیان پێکردووە وێڕای هێنـــانەکـــایەوەی مۆســـیقـــایەکی بەهێز لە نیوەدێڕی یەکەم و دروســـتکردنی هەســـت و ســـۆزێکی شـــادمـــانی، خـــاوەن بەرجەستەکارییەکی وشەیین: شب، شاهد، شمع، شراب، شیرینی.

یا لەم دێڕە بەناوبانگەی مەنوچەهری دامغانیدا:

خیزید و خز آرید که هنگام خزان است

باد خنک از جانب خوارزم وزان است

دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی (خ) و (ز) لە وشـــەکانی(خیزید) و (خزارید) و (خوارزم) و لەتەکیاندا نەبزوێنی(خ) لە وشـــەی (خنک) خـــاوەن چەنـــد کـــاریگەرییەکی دەنگی و وروژێنەری جۆراوجۆرە. وشـــکی و ســـوانی(خ) و (ز) ســـەرباری دروســـتکردنی بنیاتگەلێکی هاوشێوەی مۆسیقایی لە دێڕەکەدا ، وەسفکەری وەڕزی و ناخۆشی بایە پایزییەکان و دەســـپێکی وشـــکی ســـروشـــتە لە وەرزی خەزاندا. شـــایەنی باســـە بەرجەســـتەیی وشـــەکانی(خز) و (خزان) و (خوارزم) ســـەرمایە و دەســـکەوتێکە بۆ پێشـــەکی شـــاعیر لە کۆپلەکانی دواتری موســـەممەتێک[٨] کە ئەم دێڕە ســـەرەدێڕی موســـەممەتەکەیە و بەم شـــیوەیە هەوەڵین ئەلقە لە زنجیرەی موســـەممەتێکی درێژ پێکەوە دەبەستریّت و شەتەک دەدرێت.

[٨]. موسەممەت، شیعرێکی کلاسیکە لای کورد و عەرەب و فارس هەیە و پێکهاتووە لەچەند دێڕێکی هاوسەروا

دوبارەکردنەوەی بزوێنەکان یا بەپێی زارەوە باوەکە (هاوەڕەنگی بزوێنی Assonance)[٢٦] توانایەکی دیکە لە بەهای مۆسیقی لە شیعردا دێنێتەکایەوە. ئەم دوبارەکردنەوەیە وەکو دوبارەکردنەوەی نەبزوێنی سەرەڕای بەهێزکردنی مۆسیقای شیعر دەبێتە مایەی بەرجەستەبوونی وشەکان و بەهێزبوونی وێنەکارییەکانی شاعیر بۆنموونە لەم دێڕەی خوارەوەی حافزدا:

تو و طوبی و ما و قامت یار فکر هر کس به قدر همت اوست

دوبارەکردنەوەی سێ جاری بزوێنی درێژی(ا) لە نیوەدێڕی یەکەم و لەهەمانکاتدا هەبوونی ئەم بزوێنە لە نیوەدێڕی دووەمدا بۆتە هۆی چەند دەسکەوت و بەروبومێک لە دێڕەکەدا:

١.بەهێزکردنی مۆسیقای ناوەوەی نیوەدێڕی یەکەم.

٢. بەرجەستەبوونی وشە سەرەکییەکانی (طوبی= جۆرە درەختێکە)، (ما= ئێمە) ، (قامت یار= بەژن و بالای یار).

٣.بەهێزتر بوونی پەیوەندی وێنەیی نێوان طوبی(= درەختی تووبی) و بالای یار.

شایەنی باسە، دووبارەکردنەوە و گونجانی بزوێنەکان لە سەراپای دێڕێک کە ئەم غەزەلە وابەستەیە پێیەوە بەهەمان شێوە یەکێک لە بنەما سەرەکییەکانی یەکێتی شیعرەکەی بەدیهێناوە. ئەم جۆرە دووبارەکردنەوە و گونجانانە لە هەندێک لە جۆرەکانی شیعردا دەبێتە مایەی چڕکردنەوەی باری سۆزداری. شاعیرانی کۆن،

سـووودێکی زۆریـان لەم خـاڵە وردە وەرگرتووە بۆ ڕازانـدنەوەی سـۆزداری لاوانـدنەوەکـان بـۆ نـمـوونە لەم دێـڕەی یەکەمـی لاواندنەوەیەکی سەنائی غەزنەوی:

کرد ناگه گنبد بسیار عمر خوار

فخر ال گنبدی را بی جمال عمر خوار

دەبینین کە بزوێنی دریژی(آ) و بیرهێنەرەوەی وشـەی(آە) بۆتە هۆی گوێزانەوەی هەستی غەم و پاشـان سـەروا سـوودمەندەکان لە بزوێنی بنەڕەتی هاوشێوەیی(آ) سەرانسەری لاواندنەوەکەی کردۆتە خاوەنی باریکی مۆسیقایی و سۆزداریی غەمبارانە[۲۷].

فەخرەددینی عێراقیش لە لاوانـدنەوەیەک بۆ مردنی بەهـائەددین زەکەریـا دووبـارەکردنەوەی بزوێنەکـان بە کۆمەک و یـارمەتی سەرواکان بەهێز دەکات تا باری سۆزداری شیعرەکە زیاتر بکات:

چون ننالم چرا نگریم زار

چون نمویم که می نتاب بار

کارم از دست رفت و دست از کار

دیده بی نور ماند و دل بی یار

دل فگارم چرا نگریم خون

دردمندم چرا ننالم زار

(دیوان عراقی/ ۱۱٤)

پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە لە دووبارەکردنەوەی بزوێنەکانیشدا بەهای مۆسیقی لە چوارچێوە و بازنەی بونیات دایە و لە ڕاستیدا تۆڕی کارلێکە وشەیی و دەنگییەکان لە بونیاتی مۆسیقی شیعردا بەهۆی ئەوان کار دەکات بۆ نموونە لەم دێڕەی خوارەوەی حافزدا:

خرقه زهد مرا اب خرابات ببرد

خانه عقل مرا اتش میخانه بسوخت

بنیاتی وشەیی خاوەن بەیەکەوەلکان و توندوتۆڵییەکی بەرزە و دەستەیەک لە دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی(Alliteration) و دووبارەکردنەوەی بزوێنی(Assonance) و وشەسەرەکییەکانی دێڕەکەی پێکەوە بەستۆتەوە و شاعیر بە یارمەتی لێک نزیککردنەوە دەنگییەکان بونیاتی مۆسیقی شیعرەکەی ڕێکخستووە و لە ڕوێکی دیکەوە بەهۆی پەیوەندییە مۆسیقییەکان زۆربەی وشە سەرەکییەکانی دێڕەکە بەرجەستەیی و ڕەونەقیان وەرگرتووە[٢٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی دوازدەیەم

1-A Hamdbook to Literature, C.Hough Holman and Willim Harmon،NewYork 1992, p. 459—460.

٢- بۆ ئاشنایی لەگەڵ بنیاد و بنیادی قوول، بڕوانە:

(حافظ شناسی: خودشناسی)، محمدعلی حقشناس درکتاب دربارهء حافظ ، زیر نظر نصرالله پورجوادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی ١٣٦٥، ص٢١٩-٢٢٠.

٣- بڕوانە: نقد تکوینی، لوسین گلدمن، ترجمه محمدتقی ضیائی، تهران، انتنتشارات بزرگمهر، ١٣٦٩، ص٩.

4-Concepts of Criticism, by Rene Wellek, yale University 1971, p. 54.

5- Course De Linguistique Generale.

٦- بۆ بەراورکردنی کارایی زمان و یاری شەترەنج ، بگەڕێوە: درسهای زبانشناسی همگانی، فردیناند دو سوسور، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران، نشر فرزان ١٣٧٨، ص ١٢٨-١٢٩.

٧-بڕوانە:درسهای زبانشناسی همگانی، ص ١٠٣-١٠٨ . پیشنهاد شده استث، که نشانه شناسی در علوم طبیعی را Semiotics و نشانه شناسی در علوم انسانی را Semiology بخوانند٠ ر٠ک: ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، تهران، نشر مرکز١٣٧٠،ج ١، ص١٣.

شایانی باسە، کە مصداق و مفهوم، جیاوازییان هەیە و لێرەدا بۆ ڕکثیکرنێکی ڕێژەیي بابەتەکە، بە لێبووردەییەوە وەکو هاوواتا بەکارهاتوون. دەربارەی میژووی نیشانەناسی بڕوانە:

Writing on General theory of Sight (1971).

٨- بڕوانە: درسهای زبانشناسی همگانی، سوسور، ص ٤٥-٤٦. پس از سوسور، لویی یلمسلف زبانشناس دانمارکی، نشانه شناسی علمی و نشانه شناسی غیرعلمی را از هم جداکرد وتفاوت بین Semiotics و Semiology مطرح ساخت٠ بنگرید به ساختار و تاویل متن،ج ٢،ص١٣.

9- A Handbook to Literature, p. 459-460.

١٠- ساختار و تأویل متن، ج١، ص٢١٧.

١١- در تحلیل ساختاری غزلی از حاقظ، قرآیند جنین تحلیلی، بهتر نمایانده خواهد شد. بڕوانە: ساختارایی و نقد ساختاری، نصرالله امامی، نشر رسش اهواز ١٣٨٢، ص٤٥-٥٠.

١٢-ئەم بابەتە پێشتر بە درێژی باسی لێکراوە، بۆ وردەکاری زیاتر بڕوانە: درسهای زبانشناسی همگانی، فصل سوم، ص١١٨-١٤٠.هەرەوها سیر زبانشناسی، مهدی مشکوةالدینی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی ١٣٧٦،ص٧٢.

١٣- بڕوانە: سیر زبانشناسی، ص٧٩.

١٤- بڕوانە: مبانی زبانشناسی وکاربرد ویژه آن در زبان فارسی، ابوالحسن نجفی، تهران، انتشارات نیلوفر، ١٣٨٥،ص٤٤.

١٥- بڕوانە: ساختار و تأویل متن، ج١، ص٢١٦.

١٦- هەمان سەرچاوە،ج ١، ل٥٧.

١٧- بڕوانە: نظرية البنائية فی النقد الادبي، دکتور صلاح فضل، القاهرة، دارالشرق ١٩٩٨، ص ٨٠-٨٢.

١٨- بڕوانە ساختار و تأویل متن،ج١،ص١٢٦.
١٩- بڕوانە: ارسطو و فن شعر، عبدالحسین زرین کوب، تهران، امیرکبیر ،١٣٥٧ ص١٤٩-١٥١.
٢٠- بڕوانە: زبان شعر و واژگان شعری»، نصرالله امامی، مجله دانشگده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال بیست و سوم (١٣٦٩)، شماره سوم و چهارم، ص٦٦٤-٦٦٦.
٢١- بڕوانە: راهنمای نظریه ادبی معاصر پێشووتر، ص٢٩.
٢٢- آخر شاهنامه، مهدی اخوان ثالث، تهران، مروارید ١٣٧٨، ص ٢١-٢٢.
٢٣- بڕوانە: مقالهء «زبانشناسی و شعر» اثر رومن یاکوبسن، درکتاب زبانشناسی و نقد ادبی، از راجر فالر و دیگران، ترجمه مریم خوزان ل حسین پاینده، تهران، نشر نی١٣٦٩، ص ٧٥-٨٥ و ساختار و تاویل متن،ج ١، ص١٢٨.
٢٤- بۆ دووپاتکردنەوەی وتە بڕوانە : از زبانشناسی به ادبیات، ج ١، ص ١٥٥-.
٢٥- واج (Phoneme) بچووکترین دانەی دەنگیی زمانە، کە دەبێتە هۆی گۆڕینی واتا. هەموو دەنگەکانی زمان دەنگ نین، بەڵگە کاتێک بە دەنگ دەژمێردرێن کە جیاوازی لە واتادا دروست بکەن. ئەم دەنگانە بە تەنیا ئەرکی ڕێزمانییان نیە و واتاشیان هەیە٠ (رک: فرهنگ اصطلاحات زبانشناسی، جلیل ساغروانیان، مشهد، نشر نما ١٣٦٩، ص ٤٦٥) دەبێ ئەوەش لەبەرچاو بگیریت، کە فۆنیم وێنەی گۆکراوە و شێوەی نووسینەکەی پێی دەوترێت پیت. بۆ نموونە لە وشەی (آواز) لە چوار

دەنگ پێکهاتووە، کە بە شێوەی(آ ، و ، ا، ز) دەنووسرێن، بۆ زانیاری زیاتر بروانە: (مبانی زبانشناسی وکاربرد آن در زبان فارسی، پێشووتر، ص٢١-٢٨.

٢٦- باوەڕ وایە، کە بەکارهێنانی هاوەنگی دەبێتە جۆرێک لە خراپ بەکارهێنان و وا دەزانرێ، کە فۆنیمەکان تەنها دەنگیان هەیەو ناتوانن دەنگیان بۆ هاوەنگەکانیان هەبێ، هەر بۆیە پێشنازکراوە، کە لە جیاتی هاوەنگی لە دوپاتکرگنەوەی فۆنیمەکان بۆ Assonance سوود وەرگرن، بڕوانە: زبانشناسی بە ادبیات،ج ١، ص١٧٩.

٢٧- بۆ ئاشنایی زیاتر لەبارەی ئەم لاواندنەوەیە، بڕوانە: مرثیە سرایی در ادبیات فارسی، نصرالله امامی، تهران انتشارات دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی، تهران ١٣٦٩، ص٩-١٥٨.

٢٨- بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی بنیادی ئەو بەیتە، بڕوانە: ساختگرایی و نقد ساختاری، نصرالله امامی، پێشووتر، ص٤٥-٥٠.

فەسڵی سێزدەیەم

هەڵوەشاندنەوەگەرایی

چەمکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی

هەڵوەشاندنەوەگەرایی کە لە زمانی فارسیدا بەچەند ناوێکی دیکەی وەک بونیات شکێنی و ژێرخان ڕووخێنی ناوبانگی پەیدا کردووە ، بەپێی بیروباوەڕی تیۆریستەکانی بە شێواز یا میتۆد دانانرێت و بەبڕوای ئەوان تەنانەت ناتوانرێت پێناسەیەکی وردی هەڵوەشاندنەوەگەراییش بەدەست بخرێت، چونکە بەدەستەوەدانی هەر پێناسەیەک وەکو ئەوە وایە کە بمانەوێ سنور و تخوبێک بۆ هەڵوەشاندنەوەگەرایی دیاری بکەین، لە کاتێکدا هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە پێناسەیەکدا شوێنی نابێتەوە[1].

هەڵوەشاندنەوەگەرایی هاوشێوەی تاودانی واتا و هێنانەکایەوەی شوێنێکە بۆ فرە واتایی لە قەڵەمڕەوی دەقدا. بە دەربڕینێکی دیکە

هەوڵێکە بۆ هێنانەدەرەوەی دەق لە سنوری ئەو واتایەی، کە لە تێڕوانینی یەکەمدا لامان بەرجەستە دەبێت. هەڵوەشاندنەوەگەرایی بەم پێودانگە هەوڵێکە بۆئەوەی دەق لە قەفەسی واتایی تایبەت و داخراو و حەتمی بهێنێتە دەرەوە و گومان و وەهمی یەک واتای نەگۆڕ یا ڕەهایەتی واتایی تایبەت لە دەق وەلا بنێت.

لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا کە جۆرە (کردارێکی ڕاڤەاری یا شیکردنەوەییە) ڕێگە بەسەر خوێندنەوە و ڕاڤەکردنەکانی دیکە دانەخراوە. لەم پڕۆسە ڕاڤەکارییەدا کە هەندێجار بەتەواوەتی لەگەڵ واتای ڕوون و ئاشکرای دەقەکە دژ دەوەستێت چەند سەرنج و تێگەیشتنێکی تایبەت لە دەقەکە دێتەکایەوە کە بنچینەکەی لە جیاوازی و دژایەتییەکانی ناو هەمان دەق وەرگیراوە.

لەگەڵ ئەو ڕوونکردنەوەی کە کرا (ژاک دریدا)ی فەیلەسووف و دوربینترین تیۆریستی هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە ڕاشکاوییەکی تەواوەوە دەڵێت: (هەڵوەشاندنەوەگەرایی میتۆدێک نییە)[٢] تا لە شکڵ و چوارچێوەیەکی تایبەت جێگەی بێتەوە و لەم ڕووەوە دەشێ لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا کاری هەر ڕەخنەگرێک جیاواز بێت لە کاری ڕەخنەگرێکی دیکە و لەڕێگەی لێکچوون و هاوشێوەییەکان بتوانرێت شێواز و میتۆدێک بۆ هەڵوەشاندنەوەگەرایی وێنا بکرێت و هەر جۆرە وێنایەک بۆ میتۆد لە هەڵوەشاندنەوەگەرایدا کاریگەرە بە مۆدێل یا شێواز و ڤێرشنی ئەمریکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی و چێژ و

سەلیقەیەکی تایبەت کە ڕەخنەگرانی ئەمریکی لە دەیەی هەشتاکانی سەدەی بیستەم خستیانەڕوو. ئەم مۆدێل و تێڕوانینە زۆری نەخایاند بەهۆی تیۆریستە دیارەکانی هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەک ڕۆدۆلف گاشێ[٤](١٩٨٦) و جیۆفری بنینگتۆن[٥](١٩٨٨) بە توندی ڕەتکرایەوە.

پێشینەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی

هەڵوەشاندنەوەگەرایی هاوشانی هەوڵدان بۆ گۆڕینی بۆچوونی تاک واتایی ڕەهای بەرهەم و کۆشش بۆ فرەواتایی، تەقەڵایەکە لە ڕێگەی توانستی ڕاڤەکاری و توانای شیکردنەوەی جیاواز بۆ ئەدەب. ئەم تایبەتمەندییە خودییە لە ئەدەبدا هەڵبەتە لە ڕابردووە زۆر دوورەکانەوە سەرنجی لێدراوە و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە فەلسەفەی هەبوونی هەندێک لە سیفاتە ئەدەبییەکانی وەک پۆشینەکان، لێڵی و نادیاریەکان، خوازە و خواستنەکان بۆ ئەوەیە کە خوێنەر بتوانێت تێگەیشتن و درککردنێکی جۆراوجۆری بۆ بەرهەمەکە هەبێت و لە ڕاستیدا ڕاکێشانی زمان لە بارە دەلالەتییە جێگیرەکەی بەرەو دەلالەتە شاراوە و خوازەییەکان دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەق بەرگە و توانای فرەواتایی هەبێت.

ئەوەی لە سەدەی بیستەمی زایینی بووە هۆی ڕووکردنە هەڵوەشاندنەوەگەرایی، هەژان و شلۆقی ڕەهاییە زانستییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و تەواوی سەدەی بیستەم بوو. ئەم هەژان و ناجێگیریانە کە دەبوونە هۆی گومانی فەلسەفی بەرامبەر بە واقیعیەت

بە گرنگترین بونیاتی فیکری تیۆری هەڵوەشاندنەوەگەرایی هەژمار دەکرێن[٦]، بەڵام پێویستە سەرنج لەوە بدرێت کە ڕەگ و ڕیشەگەلی ئەم گومانە دەتوانرێت لە بیری هەندێک لە فەیلەسووفانی کۆنیش ببینرێت. ئەوان لەو باوەڕە بوون کە مەعریفەی مرۆیی جۆرە ڕاڤەکردن یا شیکردنەوەیەکە بەرامبەر بە جیهان و ناتوانرێت وەکو واقیعیەتێکی تەواو و بێگەرد وێنا بکرێت[٧].

لە بواری ئەدەبدا ئەم بیروباوەڕەی، کە دەڵێت دەق دەکرێت بەراواژکردنەوە و هەڵگەڕاندنەوەی ئەو واتایە بێت کە نووسەر مەبەستی بووە لە ڕابردووە دوورەکان و بگرە لە سەردەمی سوکراتیشدا ڕەتکراوەتەوە[٨]، هەروەها هەبوونی چەند ئاماژە و نیشانەیەک لە دەقە ئەدەبییە کۆنەکانی خۆرهەڵات بە تایبەت لە ئەدەبی فارسی و عەرەبیدا توانستی فرەواتایی و ڕاڤەکاری پشتڕاست دەکەنەوە کە چەند لایەن و بواریک لەوانە دەتوانرێت لە مەسنەوی مەعنەوی مەولەوی و (کەلیلە و دیمنە)دا ببینرێت[٩].

گومانە گەورەکانی نیچە و هایدگەر و تیۆرە شۆڕشگێرانییەکانی داروین و فرۆید وەکو بەشێکی نکۆڵی لێنەکراو لە ژێرخانە زانستی و فەلسەفییەکانی سەدەی بیستەم لە پەیدابوونی هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەکو تیۆرێکی ڕێک و پێک کاریگەرییەکی نکۆڵی لێنەکراویان هەیە. نیچە دەیگوت لە دونیادا هیچ ڕەهایەتییەک بوونی نییە و بەم هۆیەوە دەربڕین و شیکردنەوەکانی ئێمە بۆ حەقیقەت دەکرێت جیاواز بێت.

ئەو بە بوێرییەکی سەرسوڕهێنەرانە ئەم بیروباوەڕەی هەبوو کە دەیگوت (حەقیقەتەکان هەمان ئەو گومانانەن کە گومان لێکردنیان فەرامۆشکراوە)[١٠].

هەندێک لە لێکچوون و نزیکایەتییەکانی بیری (نیچە) لەگەڵ (داروین) نیشاندەری ئەم خاڵەیە، کە لە هەمان ئەو سەردەمەی کە گومانەکان بەرامبەر بنیاتە جەستەیی و ڕۆحییەکانی مرۆڤ خرانەڕوو، چەند پەنجەرەیەکی فیکریی مرۆڤ بە تەواوەتی بەرەو ڕووی ڕێژەیی بوونی ڕاڤەکارییەکان و هەڵاتن لە ڕەهاییەتی ئاوەڵا کران و هەڵەبەتە ئەدەب و هونەریش لەم بوارەدا بێبەش نەبوون و بەم هۆیەوەیە، کە نابێت هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە ئەدەب ببەستینەوە، چونکە ئەم تیۆرە دەتوانێت یەخەی گشت باوەڕ و بیرێک یا بەرهەمێک بگرێت و تەنانەت خودی هەڵوەشاندنەوەگەراییش بێبەش نەکات.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و دەرچوون لە بنیادگەرایی

دەتوانرێت ڕیشەگەلێکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە چەندین شێوەی پەڕاکەندە و پەرش و بڵاو، بەڵام ڕوون و دیار لە بیروباوەڕی بنیادگەرەکاندا بدۆزرێتەوە.

(جاک دریدا) بنیاتگەری بە قۆناغێکی گرنگ و پێویست بۆ چوونەناو هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەزانێت[١١]. بنیاتگەرەکان بە کاریگەربوونی ڕاستەوخۆیان بە تیۆرانینە زمانناسییەکان هەر واتایەکی زیندوویان بە هەڵقوڵاو لە بنیاتیکی زمانناسانەی دیاریکراو دەزانی و پێوەندی

دەلالەتکردنی ڕاستەوخۆی دەقیان بەسەر پەیوەندی دەلالەتکردنی خوازەیی زاڵ دەکرد و بەم هۆیەوە لە جوولّەکردن بەرەو ڕووی هەلّوەشاندنەوەگەراییدا نەیاندەزانی لەگەڵ قالّبە چەسپاوەکانی زمانناسی چی بکەن و ئەم خالّەش بووە هۆی ئەوەی زۆرێک لەوان بە تایبەت بنیاتگەرە ئەمریکییەکان هەوڵبدەن بۆ هەلّوەشاندنەوەگەراییش وێنای جۆرە چوارچێوە و قالّبێکی چەسپاو بکەن و ئەمەش بێگومان کارێک بوو، کە هەلّوەشاندنەوەگەرایی بە توندی خۆی لێدەپاراست[١٢]، چونکە هەلّوەشاندنەوەگەراکان بوونی هەر جۆرە شکلّێکی جێگیریان بۆ کارەکەی خۆیان ڕەتدەکردەوە.

پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە تێکڕای ئەوەی وەکو (پاش بنیاتگەری) لە کۆتایی دەیەی شەست بەدواوەی سەدەی بیستەم خراوەتەڕوو لە هەناوی بنیاتگەری هاتۆتە دەرەوە و لە ڕاستیدا بیرەکانی پاش بنیاتگەری جۆرە ڕەوتێکی پێگەیشتووی بونیادگەری بوو لە لق و بیروباوەڕە بنیاتگەرییەکاندا. شایەنی باسە هەر ئەم جۆراوجۆری بیرانە بووە هۆی ئەوەی، کە تیۆریستانی بنیاتگەری لە ئەنجامدا مەیل و ئارەزوو بۆ جۆرە سازشێک لەنێوان بنیاتگەری و ئەو تێگەیشتنانەی، کە لەئارادابوون نیشان بدەن و نکۆلّی لە ئەگەرەکانیان نەکەن[١٣]. ئەم خواست و ئارەزووە ئەوە نیشان دەدات، کە بنیاتگەرەکان بە دەسکاریکردنی بۆچوونی پێشووی خۆیان بەم ئەنجامە گەیشتبوون، کە بنیاتگەراییش دەتوانێت لە ڕەوت و ئاراستەی

تێگەیشتنەکانی خوێنەر جوولّە بکات و خوێنەری زیرەک دەتوانێت بۆ تێگەیشتنەکانی خۆی سوودە لە قالّب و شێوە عەقلّییەکانی خۆی وەربگرێت.ئەم جوولّە و بزاوتەی بنیاتگەرەکان لەڕاستیدا شتێکی گرنگ و پێویست بوو، چونکە بنیاتگەرەکان یا پێویست بوو بە شێوەیەکی پلەڕەوتی(تدریجی) ڕادەستی قەبولّکردنی تێگەیشتن و خوێندنەوە جیاوازەکان بۆ دەق ببوان یا لە قەلّەمڕەوی تێگەیشتنە سنوردارەکانی خۆیاندا بەوەستاوی بمابانەوە.

هەلّوەشاندنەوەگەرایی و بەرامبەریە دوانەییەکان

(**جیاوازییە دوانەییەکان**):

کرۆکی هەلّوەشاندنەوەگەرایی دەرچوون لە تێڕوانینی جیاوازی(بەرامبەری) بوو و بەم هۆیەوە تێڕامانێکی کورت لە تێڕوانینی بەرامبەری یا دوالیزمی لە کلتوری خۆرئاوا و خۆرهەلّاتدا بۆ ناسینی ماهییەتی هەلّوەشاندنەوەگەرایی شتێکی پێویستە.

لە تێڕوانینی بنیاتگەریی فردیناند سۆسێری زمانناسی سویسریدا زمانناسی سیستمێکی لە بەها بەرامبەربەیەکەکان(دژیەکەکان)دا هاتۆتەکایەوە. ئەم بەهایانە بەهۆی بەرامبەر یەک وەستان یا جیاوازییەک، کە لەگەلّ یەکتریدا هەیانە لە یەکتری جیادەکرێنەوە. ئەم بیروباوەڕە بیرهێنەرەوەی بنەمای(تعرف الاشیاء باضدادها/ شتەکان بەهۆی دژەکانیانەوە دەناسرێنەوە)ە.

دریدا باوەڕی وایە کە کلتوری خۆرئاوا بە توندی لەژێر کاریگەری ئەم تێگەیشتنە بەرامبەرییە دایە ، هەڵبەتە پێشینەی ئەم بۆچوونە بۆ ڕۆژگاری ئەفلاتوون و ئەرستۆ و بگرە بۆ پێش ئەوانیش دەگەڕێتەوە، تێڕوانینی کرۆک و کاکڵ(جوهر و عرض)، شێوە و ماددە، وشە و واتا و بابەتگەلێکی دژەیەکی دیکە لە بیر و بۆچوونی ئەرستۆدا بۆ چەندین سەدە بنەڕەت و بنەمای مەعریفەتی دژیەکی(بەرامبەربەیەکی) بووە لە بواری بیری ئادەمیزادا.

دریدا بە دەرچوون لەم تێڕوانینە بەرامبەرییە(دژیەکییە) هەوڵیدا ئەوە نیشان بدات، کە ئەم بەرامبەرییانە لە هەمان کاتدا خاوەن بونیاتێکی زنجیرەی پلە و پایەیین(Hierarchical)، هەندێک جار بەبێ هیچ بەڵگەیەکی پتەو هەمیشە ڕەگەزێک بەرزی و بااڵیی بەسەر ڕەگەزێکی دیکە بەدەست دەهێنێت و ئەم شتەش دەبێتە بنەما و بنەڕەتی بەها بۆنموونە دەستبااڵیی و زاڵی واتا بەسەر وشە، سپی بەسەر ڕەش، ڕووناکی بەسەر تاریکی، ڕۆژ بەسەر شەو. دریدا بە پەسەندنەکردنی بۆچوونێکی لەم چەشنە ئەم زنجیرەی پلەوپایەیە بەشێوەیەکی کاتی دەگۆڕێت و لە هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەقدا بەشێوەیەک دەیخاتەڕوو کە دەرخەر و نیشاندەری خاڵی جیاواز و دژیەکی ئەو واتایە دەبێت،کە لەسەرەتادا خۆی نیشانداوە[١٤].

دریدا بەپشتن بەستن بە تێڕوانینی نابەرامبەرکاریانەی خۆی مەسەلەی بااڵدەستی و زاڵی گوتار بەسەر نووسین، کە سوسێر

خستبوویەڕوو ڕەتدەکاتەوە. بنیاتگەران لەسەر بنەمای بۆچوونی سۆسێر باوەریان وابوو، کە گوتنی زارەکی بەهۆی تایبەتمەندی ئامادەبوون (Presence) خاوەن جۆرە گەرماوگەرمی و ڕاستەوخۆییەکە، کە نووسین نییەتی و بەکورتی گوتنی زارەکی دەتوانێت ڕۆحی قسەکەر بەرجەستە بکات، لەکاتێکدا نووسین ئەم تایبەتمەندییەی تێدا نییە. دریدا بە ڕەتکردنەوەی ئەم بۆچوونە دەڵێت: کە نائامادەیی(غیاب) یا ناوەندێک(مەودایەک)، کە سوسێر لە نووسیندا باسی لێوە دەکات لە گوتنیشدا شیاوی درککردنە، چونکە ئەگەر نووسین بەهۆی نیشانە و ئامرازەکانی نووسین درک دەکەین، ئەوا گوتنیش لەڕێگەی نیشانە فۆنەتیکییەکان و دەنگەکان درک دەکەین، کەواتە هەمان ئەو ناوەند(مەودا) یا چەقەی، کە بۆ نووسین بە مێشکدا دێت لە گوتنیشدا بوونی هەیە، چونکە دال (= ئامرازی دەلالەت) دەشێت نووسین(خط) یا گوتن(لفظ) بێت.

جیاوازییەکانەوە دروست بووەو شێوەی گرتووە، ئەو لە خستنەڕووی چەمکی جیاوازیدا کاریگەرە بە بیرۆکەکانی سۆسێر و نیچە و فرۆید و هۆسرێل و هایدگەر. جیاوازی لە بیری ئەم بیرمەندانەدا ڕۆڵی ژیانی هەیە، چونکە ئەوان لە هزری خۆیاندا بۆ سیستمە دەلالەتییەکان گەیشتوون بە جیاوازی و جیاوازیناسی(differentiation) و جەختکردنەوە لەسەری[١٥].

چەمکی جیاوازی ئەوەیە، کە هەر وشەیەک لەڕێگەی ئەو جیاوازییەی کە لەگەڵ وشەیەکی دیکە هەیەتی درک دەکرێت، درەخت درەختە لەبەرئەوەی بەرد نییە. لە ڕووێکی دیکەوە واتای وشەیەک لەڕێگەی هاوواتاکەی درک دک دەکەین. (باش) لەگەڵ وشەی (چاک) ڕاقە دەکەین، واتای (چاک) لەگەڵ وشەی (خوازراو) درک دەکەین و بەم شێوەیە واتای وشەیەک بە وشەیەکی دیکە دەسپێردرێت، واتە واتاکەی بەهۆی وشەیەکی دیکە دوادەخرێت.

دریدا بۆ نیشاندانی ئەم جیاوازیی و دواخستنە وشەی Differanceی داهێناوە تا واتایەکی فراوانتر لە(جیاوازی=Difference) بە وشەکە ببەخشێت. لەم وشە داهێنراوەدا بەشیAnce لەبری Ence بەکارهێنراوە تا هاوئامێزی و پێکداچوونی (Fusion) دوو واتای فرمانی Defferer لە زمانی فرەنسیدا بگەیەنێت: یەکێکیان جیاوازی بوون یا جیاوازی (Defference)و ئەوەیتر دواخستن یا درەنگ خستن(Deferment). سەیر لەوەدایە، کە هەردوو وشەی (Difference) و (Difference) وەکو یەک گۆدەکرێن، لەکاتێکدا فۆرم و شێوەی نووسینیان لەیەکتر جیاوازە.

خاڵێکی ورد لێرەدا بیرخەرەوەی ئەوەیە، کە لە زمانی نووسیندا هەندێجار دەتوانرێت بە جیاوازی یا جودابییەک بگەیت کە زمانی ئاخاوتن توانای نیشاندانی ئەم جیاوازییەی نییە[١٦].

ئێستا پێویستە وەڵامی ئەم پرسیارە بدرێتەوە،کە ئەم جیاوازی و دواخستنە چۆن پێوەندی لەگەڵ هەڵوەشاندنەوەگەرایی پەیدا دەکەن؟

(دریدا) بە پشتن بەستن بە دواخستن لەو باوەڕەیە، کە واتای وشەکانی هەرگیز بەشێوەیەکی تەواو و کامڵ درک ناکرێن، بەڵک هەمیشە واتایەک بە واتایەکی دیکە دەسپێردرێت. بۆ نموونە هەر وشەیەک لە فەرهەنگی وشەکاندا لە ڕێگەی وشەیەکی دیکەوە دەناسرێت، لەکاتێکدا درککردنی وشەی دووەمیش پێویستی بە وشەیەکی دیکەیە و ئەم زنجیرە و خولە بەردەوام دەبێت و خاڵی

دواخستن لە قەڵەمڕەوی ناسینی وشەکاندا دەبێتە هۆی باسکردن و خستنەڕووی بابەتێکی دیکە لەلایەن (دریدا)وە. ئەو ئەم خاڵە دەخاتەڕوو، کە بە جۆرێک واتا هەرگیز بەشێوەی سەربەخۆ یا چەسپاو بوونی نییە، بەڵکو هەمیشە لە سنوور و قەڵەمڕەوی گوتن یا نووسیندا لە بارودۆخێکی زێدەبوون و گۆڕان و داخزیندایە، دریدا ئەم پەرتکردن و جووڵ واتاییە، کە بەشێوەیەکی ناوەکیانە و شاراوە کاریگەرە بە دەق بە (پەخشکردن= بڵاوکردنەوە) (Dissemination)[18] ناودەبات. مەبەست لە پەخشکردن پەرش و بڵاوکردن و بڵاوکردنەوەی واتایە لە ڕێگەی جێگرتنەوە یا هاووتاکانی یەک وشە لە مێشکدا و ڕەتکردنەوەی هەر جۆرە واتایەکی حەتمی و ڕەهایە[19]. بۆ نموونە هەر وشەیەک خاوەن واتا و مەرامێکە لە بونیاتی قسە یا ڕستەدا بەپێی تەکنشینی لەگەڵ وشەکانی دیکە یا زەمینە هزرییەکانی

تاکەکەس یا ڕوانین و تێگەیشتنە تایبەتەکانی ئەو دەبێتە هۆی تێگەیشتنگەلێکی زۆر و بەم شێوەیە ئێمە ڕووبەڕووی تۆڕێکی فراوانی واتایی دەبینەوە. ئەم فراوانییە هۆکاری جۆراوجۆری وتایی یا هەمان پەرتبوون و بڵاوبوونەوەی واتاییە لە دەقدا. ئەم بنەمایە لە بیری دریدادا دەسکەوت و سەرمایەیەکە بۆ گەیشتن بۆ هەمان ئەو زێدەبوونە واتاییەی کە پێشتر ئاماژەی پێکرا.

ئەوەمان گوت، کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی تۆڕێکی فراوانی هەیە. (دریدا) لە مەیدانی مرۆڤناسیشدا مەسەلەی جیاوازی سروشت و شارستانیەت، کە ڕۆسۆ و شتراوس خستبوویانەڕوو دەخاتە ژێر گومانەوە و لە ڕەتکردنەوەی ئەم خاڵەی، کە سروشت بااڵترە لە شارستانیەت سوود لە هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەردەگرێت. ئەو سەرەتا بە ڕەتکردنەوەی باڵادەستی سروشت بەسەر شارستانییەت ئەم تێگەیشتنەی، کە دەڵێت سروشت لە بارودۆخی تازە و دەستلێنەراوی خۆیدا بەسەر شارستانیەت زاڵە دەخاتە ژێر گومانەوە و پاشان ئەم پرسە دەخاتەڕوو کە ئایا لە بنەڕەتدا جێگایەک بۆ پەسەندکردنی ژیانی سەرەتایی و داب و نەریتەکانی وابەستە بە قوربانیکردن و جەنگ و ململانێیەک، کە بنەمای زۆرێک لە توندوتیژییە بەربەرییەکانە بوونی هەیە تا لەسەر ئەو بنەمایە بەشێوەیەکی ڕەها سروشت بەسەر شارستانیەتدا زاڵ بکرێت؟

هەرچۆنێک بێت هاوشێوەی ئەم چەشنە شیکردنەوانە دەتوانرێت لە مەیدانە جیاوازەکانی شارستانیەت و هونەر و لایەنەکانی دیکەدا بخرێتەڕوو، هەربۆیە، کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی ڕۆڵێکی گەورەی لە پڕۆسەی فیکری سەدەی بیستەمدا هەیە، بۆ نموونە، دەربارەی ڕەهایەتی میژوویی هەندێک کەس ئەم بۆچوونەیان خستۆتەڕوو، کە واقیعیەتی میژوویی لە بنەڕەتدا بوونی نییە، بەڵکو چیرۆک و گێڕانەوەیەکە، کە ئێمە لەبارەی میژوو نیشانی دەدەین[٢٠].

بە وردبوونەوە لەوەی وترا چاکترە هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەکو ڕەتکردنەوەی بنیادگەری و پوچەڵکردنەوەی بنیادگەری دانەنێین، بەڵکو بە قۆناغی پێگەیشتووی دەرچوون لە بنیادگەری دایبنێین. هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە دەربڕینێک جۆرە پێچەوانە و دژایەتییەکە بۆ تێڕوانینی حەتمی بنیات و جووڵەیەکە بەرەو سازگارکردن و ڕەوانکردنی تا پێوەندی نێوان دال و مەدلول لە بارە تاک ڕەهەندی و نەگۆڕاوەکەی دەرباز بکات و ئەم خاڵە پەسەند بکرێت، کە هەر دالێک دەتوانێت مەدلولگەلێکی جۆراوجۆر و زۆری هەبێت و چەمک و واتاگەلێکی هەمەجۆر لە دەق یا بەرهەم، کە لە حەقیقەتدا لە گروپێک لە دالەکان پێکهاتوون، بەدەست بهێنرێت.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە پرۆسەی شیکردنەوەدا

لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هاوشێوەی بنیاتگەری تەواوی چالاکییەکان لە تەوەری دەقدا دەخولێنەوە. بە گوتەی (ج. میلەر)، کە یەکێکە لە گەورەترین تیۆریستەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی بیستەمدا هەڵوەشاندنەوەگەرایی شتێکی زیاتر یا کەمتر نییە لە خوێندنەوەو زیرەکانەی دەق[٢١].

جیاوازی هەڵوەشاندنەوەگەرایی لەگەڵ بنیاتگەری لە پرۆسەی شیکردنەوەدا ئەوەیە، کە هزر و هۆشی ڕاڤەکەر وێڕای فۆکۆس جەختکردنە سەر دەقی ئەدەبی کاریگەرە بە ئەزموونە دەرەکی و دەسکەوتە فەلسەفی و ژێرخانە فیکرییەکانی خۆیشی و لەهەندێک بواردا ئەزموونگەراییە دەرەکییەکانی ڕەخنەگر ڕۆڵێکی کاریگەر و بەرچاوی دەبێت. لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا بوونی بنیات وەکو حەقیقەتێکی جێگیر و نەگۆڕ شتێکی پەسەند نەکراوە. لە ڕوانگەی (دریدا)ەوە دەق نابێت بەشێوەیەکی حەتمی خاوەنی سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی بێت، کە لەگەڵ یەک لەپێوەندی دابن و پێکەوە بەسترابنەوە. لە تێڕوانینی ئەودا دەق لە هەر کوێیەکەوە دەستی پێبکەی دەقە. دەتوانرێت بگوترێت، کە ئەم ڕوانینە شیاوی بەراوردکردنە لەگەڵ خوێندنەوەی کتێبی پیرۆز یا وەکو نموونە دیوانی حافز لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی ئێمەدا، چونکە خوێندنەوەی ئەوانە لە

هەر شوێنێکەوە دەشێت وەکو دەسپێکێک وێنا بکرێت و پانتاییەک بۆ درککردن و ڕاڤەکاری بەدەستەوە بدات.

لە شیکردنەوەی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هەر بنیاتێک ئەم توانست و شایستەییەی هەیە- یا دەشێت بە شاراوەیی هەیبێت- کە تێگەیشتنە باو و ناسراوەکەی تێک بشکێندرێت و تێگەیشتن و واتایەکی نوێ و جیاوازی لێ بەدەست بخرێت.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە مەرامی کردنەوەی(بونیاتی بەرهەم) ئەو سنورەی کە بنیاتگەری دروستی کردووە و هەڵبەز و دابەز و تاودانی واتای لەم بونیاتەدا زیندانی کردووە، دەبەزێنێت تا چەقبەستوویی لە چەمک و واتای بەرهەم دور بخاتەوە[٢٢].

وشەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی نابێت لە تێڕوانینێکی سادەدا بەواتای وێرانکردنی بەرهەمەکە هەژمار بکرێت[٢٣]، چونکە شکاندن لێرەدا بەواتای بێ ڕۆڵکردن یا پەکخستنی تێگەیشتنی تاکلایەنانەیە بەرامبەر دەق[٢٤]. لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا واتای بەرهەمی ئەدەبی هەرگیز بە یەکەیەکی ئەبەدی و ڕەها و حەتمی دانانرێت. هەر دەقێک دەتوانێت بەپێی شایستەییەکەی خۆی کۆمەڵێک شیکردنەوەی زۆر و زەوەند لە خۆیدا بەدەستەوە بدات. ئەمە تاوانێکی ئەدەبی دزێوە، کە وا نیشان بدەین لە هەر داهێنانێکی زمانیدا تەنیا یەک حەقیقەت یا واقیعیەتێکی سیستماتیک و یەکتا دێتە بەرهەم[٢٥] و هەوڵی دریدا لە

قەڵەمڕەوی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا ئەوەیە، کە لەگەڵ تێگەیشتنە تەقلیدی و باوەکانی دەق بجەنگێت.

بە وتەی گادامێری فەیلەسووفی ڕاڤەگەرای ئەڵمانی- بەڕەچەڵەک پۆڵەندی و یەکێک لە شوێنکەوتووەکانی هایدگەر هەموو شیکردنەوەکانی ئێمە بۆ ئەدەب لەژێر کاریگەری ئەزموونە هەنووکەییەکاندایە. تێگەیشتنی ئێمە دەکرێت لە بارودۆخە زەمەنییە جیاوازەکاندا جیاواز بێت بە دەربڕینێکی وردتر و پتەوتر پێویستە بگوترێت کە کۆششەکانمان بۆ درککردنی بەرهەم بە پرسیارگەلێک بەستراوەتەوە کە فەزای کلتوری خودی خۆمان توانای خستنەڕووی ئەو پرسیارانەی فەراهەم کردووە)[٢٦].

وەکو خۆبەستانەوەیەکی بەئاگایانە و بۆ دورکەوتنەوە لە هەڵە تێگەیشتنەکان پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە هەر دەقێکی سادە و ساکار ناتوانێت تواناو شایستەیی چەند شیکردنەوەیەکی جۆراوجۆری لە چوارچێوەی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هەبێت، چونکە دەقە زانیاری گەیەنەکان و ئەو نووسینانەی کە بەتەواوەتی بۆ زانیاریگەلێکی تایبەت(بەشەکی) و دەسنیشانکراو وگشتی بڵاو دەکرێنەوە زۆربەی کات باریکی شیکردنەوەیی یا ڕاڤەکاریی گرنگ و بەرچاویان تێدانییە، بەهەمان شیوەش چاوەڕوانی چێژلێوەرگرتن و بەهای هونەری و ئەدەبیشیان لێناکرێت.

(ئیمبرتۆ ئیکۆ)ی فەیلەسووف و نووسەری ئیتاڵی لە کتێبی(ڕۆڵی خوێنەر)[٢٧]دا بەشێک لە دەقەکان بەهۆی هەبوونی توانای ڕاڤەکاری تیایاندا بە (دەقی کراوە) وەسف دەکات. ئەم دەقانە بواری خستنەڕووی شیکردنەوە یا ڕاڤەکردن بە خوێنەر دەدەن، لە بەرامبەردا دەقگەلێکی دیکەش هەن، بۆنموونە دەقە پۆلیسییەکان یا دەقە هەزلییەکان کە پێیاندەڵێن(دەقە داخراوەکان). ئەم دەقانە کە بەدوای مەرامێکی چەسپاو دەکەون خاوەن توانایەکی کەمی وەرگرتن و پەسەندکردنی شیکردنەوەن[٢٨].

ئەوەی لە لە شیکردنەوەی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا دەکرێت وەکو دەسکەوت و سەرمایەی شیکردنەوە سەیری بکرێت داننانە بە ناڕەهاییەتی واتایی لە دەقدا، تا ئەو شوێنەی کە تەنانەت خودی هەڵوەشاندنەوەگەراییش ڕەهایەتی و نەمری لەدەست دەدات. بە شێوەیەک کە دەروازەی هەر جۆرە داوەریکردن و ڕەخنەکارییەک بەڕووی هەموو شیکردنەوە هەڵوەشاندنەوەگەراییەکان کراوەتەوە.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بیروبۆچوونی نەیارانی

کاتێک لە کۆتاییەکانی دەیەی حەفتا و سەرەتاکانی دەیەی هەشتای سەدەی بیستەمی زایینیدا هەڵوەشاندنەوەگەرایی بۆ هەوەڵین جار لە زانکۆکانی ئەمریکای باکور و ئەوروپای خۆرئاوادا خرایەڕوو وەکو ڤایرۆس یا میکڕۆبێک سەیری کرا و هێندەی نەخایاند کە بزاوتێک بە ئاراستەی بە فۆرماڵیستیکردنی هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەستی پێکرد.

ئەم لەقاڵبدانەی هەڵوەشاندنەوەگەراییی کە لەگەڵ ڕۆحی هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بۆچوونەکانی دریدادا دژایەتی هەبوو ڕەنگە بتوانرێت ناوی(هەڵوەشاندنەوەگەرایی فۆرماڵیستی)لێبنرێت، لەڕوێکی دیکەوە پێویستە دان بەوەدا بنرێت کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە بنەڕەتدا وشەیەکە کە لەڕووی وشەییەوە چەند تێگەیشتنێکی نادروست دەخاتە ناو مێشکەوە و ئەم هەڵە تێگەیشتنە وشەییەش بووە هۆی ئەوەی دریدا ئەوە ڕابگەیەنێت کە(هەڵوەشاندنەوەگەرایی) وشەیەکە کە هەرگیز خۆشی نەویستووە و حەزی پێنەکردووە، چونکە تێگەیشتنگەلێکی نادروست لە مەرام و سروشتی شیکردنەوەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەخاتە مێشکەوە[٢٩].

ئەو ڕەخنانەی کە لەسەر هەڵوەشاندنەوەگەرایی- لانیکەم لە مۆدێلە ئەمریکییەکەی- نووسراون نیشاندەری سەپاندن(لێ بارکردن)ی ڕەخنەگران و دانان و چاندنی چەمکێکی سەپاندنە بەسەر هەڵوەشاندنەوەگەرایی، هەڵبەتە ئەم سەپاندنانە لەگەڵ ئەوەی کە دریدا لە زەینیدایە جیاوازە، چونکە بیرکردنەوەی ئازادی هەڵوەشاندنەوەگەراکان لە ئەنجامدا بۆتە هۆی جۆرە کۆت و بەندی و سنوردارییەکی فۆرماڵیستی.

هەر چۆنێک بێت هەڵوەشاندنەوەگەرایی وێڕای هەموو ڕەخنەلێگرتنە نادادپەروەرانە و ڕووخێنەرەکان هێشتا لە واتا ڕەسەن و بنەڕەتییەکەی خۆیدا بەردەوامی بە ڕێگەی خۆی دەدا[٣٠].

پەراوێزکانی فەسڵی سێزدەیەم

١-بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: گذر از مدرنیته، شاهرخ حقیقی، تهران، آگاه ١٣٧٩، ص٢٧.

What is Deconstruction? by Nicholas Royle, in: Deconstruction, a User Guide, Nicholas Royle, 2000, p. 40.

3-Version

4-Rodelf Gasher

5-Geoffer Bennington

٦- راهنمای نظریه ادبي معاصر، رامان سلدن، ترجمه عباس مخبر تهران، طرح نو،١٣٧٢، ص ٢١٧.

٧- شالوده‌شکنی،کریستوفر نوریس، ترجمه پیام یزدانجو، تهران، نشر شیرازه، ١٣٨٠، ص٩.

٨-رک: ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، تهران، نشر مرکز ، ١٣٧٠،ج٢، ص٣٩٩-٤٠١.

٩-راڤە جیاوازەکانی داستانی تووتی و بازرگان لە دەفتەری یەکەم وتەفسیری تووتی بە ڕۆحی بنیادەمێکی کامڵ و قەفەس لەبەر و و جەستەی ماددی و تەفسیری خۆمراندن بە بێدەنگی، لەوەوە هاتووە. چیرۆکی راکردنی ئەو پیاوە لە پێش وشترێکی مەستەوە دەچێتە خانەی ئاوێتەبوون بە سروشت و جێگەکانەوە و بینینی شارە هەنگەکان و خۆ خەریک کردن بە خواردنی هەنگوین جیاوازە لەگەڵ ئەو راڤەکارییەی، کە لە (کەلیلە و دیمنە

)دا هاتووەو بابەتێکی تره.بڕوانه: کلیله و دمنه، تصحیح مجتبی مینوی، تهران، دانشگاه تهران، ١٣٤٣، ص٥٦-٥٧.

١٠- ر.ک: شالوده‌شکنی، پیشین، ص٨٥.

١١- هەمان سەرچاوە، ل٧.

١٢- زمانەنەوانان لەو باوەڕەدان، کە درک کردنی ئێمە بۆ دەقەکان لەسەر بنچینەی نموونە ڕێزمانییەکانی پێشووترن، کەواتە تێگەیشتنمان لە دەرەوەی ئەو چوارچێوەیە نابێت و درک کرنمان زۆر سنووردارە، هەر بۆیە بەشێوەیەکی ناراسنەوخۆ ڕێگەی شرۆڤە و تێگەیشتنێکی بینراو دەگرینە بەر.

١٣- هەمان سەرچاوە، ل٦.

14-Deconstruction, Guide to Literary Theory and Criticism, J. Douglas
Kneale, John Hopkins University Press, 1997, p. 200.

15-On Deconstruction, Theory and Criticism after Structuralism Jonathan Culeer, GB, 1987, p. 23،.

١٦- دریدا چەند باسێکی بە ناونیشانی Grammatoltgy خستۆتەروو، ئەو بەرهەمێکیشی بە ناونیشانی هەر بەم ناوەوە (De La Grammatology هەیە.) ئەم زاراوەیە بە واتای نوشتارشناسی است.

داریوش أشوری لە بەرامبەر ئەم زاراوەیەدا «دبیره شناسی» پێشنیاز کردووە. بڕوانه: فرهنک علوم انسانی، داریوش آشوری، تهران، نشر مرکز ١٣٧٤، دەروازە Grammatoltgy

17-Literary Theory: An Introduction, p. 103.
18-Ibid, p. 102.

١٩- بۆ زانیاری زیاتر دربارە هەڵوەشاندنەوەگەرایی بڕوانه:
-A Glossary of Literary Terms, M.H.Abrams, USA 1993, p. 227.
-Deconstruction: Derrida, Julian WoLfreys, USA 1998, p. 108, 115, 202.

٢٠- بڕوانە: راهنمای نظریه ادبی، ص ٩.

21-Deconstruction, Derrida, p.9

٢٢-شالوده شکنی، نوریس، ص ٦.

٢٣- رک: ساختار و تأویل متن،ج ٢، ص ٣٨٨.

٢٤-هەمان سەرچاوە.

٢٥- بڕوانە: راهنمای نظریه ادبی معاصر، ص١٤٦.

٢٦- همان سەرچاوە، ل ٢٣٣.

27-the Role of the reader.

٢٨- راهنمای نظریه ادبي معاصر، پێشتر، ص ٢٢٣.

29-What is Deconstruction? , p. 5-6.

- بڕوانە: «بایان کار دیکانستراکشن و آغاز دوبله خوانی در نقد هنری و ادبی امروز»، علی اصغر قره باغی، مجله گلستانه، سال ٤، ش (١٣٨١)،ص٥١.

- برای نمونه ای از تحلیل ساخت شکنی، بڕوانە: ساختشکنی در فرایند تحلیل ادبی، نصرالله امامی، نشر رسش، اهواز ١٣٨٢،ص ٢٨-٦٧.

فەسڵی چواردەیەم

هێرمۆنەتیك(ڕاڤەگەری)

چەمکی ڕاڤەگەری(هێرمۆنەتیک)

هێرمۆنەتیک بە واتای ڕاڤەگەری(التاویل) لە وشەی یۆنانی(Hermeneus) وەرگیراوە کە واتای (شیکردنەوە(شرۆڤەکردن) و هەڵگێڕانەوە و ڕاڤەکردن)دەگەیەنێت. ئەم وشەیەیان بە (هێرمس) بەستاوەتەوە . هێرمس پەیامبەرێکی باڵداری کێوی ئۆڵمپ[1](Moun Olymus) بوو، کە شیکردنەوە و قسەی دەخستنەڕوو و بەم هۆیەوە پێوەندی نێوان هێرمۆنەتیک و هێرمس لەخۆوە و بێ هۆ نییە، چونکە هەر ڕاڤەکارییەک پێویستی بە ئامراز و نێوەندێکە تا بیگەیەنێت.

هێرمۆنەتیک وەکو تیۆرێکی ڕاڤەکاری دەق- چ گوتن چ نووسین- کرداریکی هونەری یا تەکنیکییە. ئەم پێناسە و وەسفکردنە وێڕای ئەو

هەموو و کەم و کوڕییەکانی کە لێیان گرتووە، بێگومان پەسەندکراوترین و بەسوودترین پێناسەیە[٢].

هەندێجار هێرمۆنەتیکیان بە ئاوێتەیەک لە تیۆر و کردار هەژمار کردووە[٣] و هەندێجاریش بە شێواز یا تەکنیکێکیان داناوە[٤].

بەکارهێنانی زاراوەی هێرمۆنەتیک بۆ سەدەی حەڤدەیەم دەگەڕێتەوە، بەڵام کار و کردەکەی پێشینەیەکی بەقەد کۆنی شارستانییەتە کۆنەکان و بنەما فیکرییەکانی مرۆڤ هەیە و ئەمڕۆش لەپاش تێپەڕینی چەندین سەدە هێرمۆنەتیک توانیویەتی خۆی وەکو سیستمێکی گشتی و سەراپایی بناسێنێت و هەوڵبدات بە یارمەتی بنەڕەت و بنەماگەلێکی تایبەت جۆرە جیاوازەکانی شیکردنەوە و ڕاڤەگەری بکاتە شتێکی خاوەن سیستەم[٥].

هێرمۆنەتیک بەهۆی پێوەندییەکەی لەگەڵ تێگەیشتن و ئیدراکی مرۆڤ تەنانەت لە شێوە نافەلسەفییەکەی خۆشیدا خاوەن ڕەگ و شێوەیەکی فەلسەفییە.

هێرمۆنەتیک سەروکاری لەگەڵ دەق دایە، دەق لە تێڕوانینە نوێکاندا خاوەن چەمک و واتایەکی فراوان و بەربڵاوە و تەواوی جۆرەکانی گوتاری نووسراو، زارەکی، نواندنی(شانۆیی)، نیگارکێشی، پەیکەرسازی، مۆسیقی و تەنانەت ڕووداوەکان دەگرێتەوە. هێرمۆنەتیک لە ڕاستیدا لەگەڵ بابەت و بنەماگەلێک سەروکاری هەیە، کە بۆ درککردن پێویستیان بە شیکردنەوە هەیە. ئەم ڕۆڵ و ئیشەی

هێرمۆنەتیک لە سەردەمانی کۆنەوە تا سەردەمی ئێمە پەسەند کراوە[٦] و بەم هۆیەوە هێرمۆنەتیکیان بە گوتارێکی هاوبەش لەنێو بەشەکانی مەعریفەدا زانیوە[٧]. هەموو شیکردنەوە و وەرگێڕانەکان و لێکدانەوەی شتە سەخت و ئاڵۆزەکانی دەقەکان و تەنانەت چاککردنەوەی کەم و کوڕییەکانی لێکدانەوەکانیان و درککردنی ڕەمزە شیعرییەکان و بوارگەلێک لەم بابەتانە، بە هەوڵ و تەقەلایگەلێک لە قەڵەمڕەوی فراوانی هێرمۆنەتیک هەژمار دەکرێن[٨].

بە وردبوونەوە لەوەی وترا ئامادەیی و هەبوونی هێرمۆنەتیک لە پانتایی کلتوردا زۆر لەسەرەوەی سنوورەکانی دەقەئەدەبییەکان و ئەدەبدایە.

پێشینەی هێرمۆنەتیک

ئەگەرچی دیمەنەکانی هێرمۆنەتیک و تێڕوانینە هێرمۆنەتیکییەکان لە میراتی ئەدەب و کلتوری خۆرهەڵاتدا کەم نییە، بەڵام گفتوگۆ و بەدواداچوون دەربارەی هێرمۆنەتیک لە خۆرئاواوە دەستی پێکردووە.

هێرمۆنەتیک لە خۆرئاوادا ڕەگ و ڕیشەکەی لە دوو سەرچاوەوە هاتووە:

١.لێکۆلینەوە ڕەوانبێژییەکان لە ئەدەبی کۆنی یۆنانی، لە ئەسکەندەریەدا هاتەکایەوە[٩].

٢.کلتور و نەریتی شیکردنەوەی ئینجیل[١٠].

نەریتی ڕاڤەکردنی ئینجیل لە مەسیحییەتدا وابەستەبوو بە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنان و دۆزینەوەی حەقیقەتێکی بێهاوتا و یەکتا لەڕێگەی وشە و دەستەواژەکانی ئینجیل. ئەم هەوڵدانە کە هەوەڵین هەنگاوە دیار و ناسراوەکانی هێرمۆنەتیک و ڕاڤەکاری کتێبی پیرۆزە نیشاندەری پێویستی چین و تۆێژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵی مەسیحییە بۆ ڕاڤەکردنی کتێبی پیرۆز و یاسا ئایینی و فیکری و ڕەفتارییەکان، بەڵام پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە تێڕوانینی هێرمۆنەتیکی پیاوانی ئایینی مەسیحی بۆ دەقە پیرۆزەکان بە واتای وردی وشەکە نابێت بە هێڕمۆنەتیکی لێی بڕواندرێت، چونکە ئەوان بۆ تێگەیشتنی خوێنەرانی ئینجیل بە سنورێک ڕازی دەبوون، کە لەگەڵ ماهییەتی هێرمۆنەتیکدا نەگونجاوە. تێڕوانین و سەرنجدانی هەڵبژاردنی ئەوان بۆ ڕاڤەکاران و ئەم لایەنەی، کە چ کەسانێک شیاون بۆ ڕاڤەکاریی ، ئەگەر لە کاتی خۆیدا ڕوونکردنەوە و پاساوێکی هەبوبێت، ئەوا لانیکەم لە ڕۆژگاری ئێستادا لەگەڵ ماهییەتی هێرمۆنەتیکدا هێندە سازگار و گونجاو نییە.

کلتور و نەریتی ڕاڤەکاری لە مەسیحییەتدا هەوڵدان بوو بۆ بەدەستهێنانی حەقیقەتێکی بێهاوتا لە ڕێگەی دەربڕین و دەستەواژەکانی ناو ئینجیل. لێکۆڵەر و تۆێژەرانی ئینجیل بەدوای ئەوەوە بوون کە باری واتای چەمکەکانی ئەم کتێبە لەڕێگەی سیستمە جۆراوجۆرەکانی ڕاڤەکاری بخەنە ژێر پشکنین و بەدواداچوون و

تاڕادەیەک فراوانی بکەن. ئەم کەسانە پاشتر بە زیادکردن و خستنەسەری چەند ڕەهەند و لایەنێکی شیکردنەوەی ناوەکی و عیرفانی چالاکی هێرمۆنەتیکییان بەهێز کرد و هەوڵیاندا سیستمێکی پشت بەخۆ بەستوو(لەسەرخۆوەستاو) و سەربەخۆ لە شیکردنەوەی کتێبی پیرۆز بدەن بەدەستەوە[11]، کە خۆی لە خۆیدا بووە پێشەکی و دەروازەیەک بۆ تێڕوانینە شۆڕشگێڕانەییەکانی شلایەرماخەر و هێرمۆنەتیکی گشتی(General Hermenutics) لە سەدەی نۆزدەیەم و گۆڕانکارییەکانی دیکە[12].

ڕاڤەکردن و شیکردنەوە(تاویل و تفسیر)

ڕاڤەکردن وشەیەکی عەرەبییە بەواتای گەڕاندنەوە(ارجاع) یا هەڵگێڕانەوەی شتێک بە شتێکی دیکەیە. ڕاڤەکردنی گوتار بە واتای خستنەڕووی شتێکە کە گوتار بۆ ئەو دەگەڕێتەوە. ڕاڤەکردن لە واتا زاراوەییەکەی خۆیدا بەواتای گەڕاندنەوەی گوتارە لە ڕوالەتەکەیدا بۆ واتایەک کە بۆی مەزەندە دەکرێت. بەکورتی بریتییە لە دۆزینەوەی واتایەکی جیاواز لەو واتایەی کە لە ڕوالەتی گوتارەکە دایە[13].

هەندێک لە ڕاڤەکارە بەراییەکانی قورئان شیکردنەوە و ڕاڤەکردنیان بە یەک شت داناوە[14]، بەڵام ئەم دووە لەڕووی زاراوەییەوە چەند جیاوازییەکیان لەگەڵ یەکدا هەیە. ئەوەی وەکو ڕاڤەکردن دەخرێتەڕوو لێکدانەوەیەکی ناوەکی یا خوێندنەوەیەکی جۆراوجۆری سۆفیانە و عیرفانی و زمانی و هاوشێوەکانیانە بۆ

ئایەتەکانی قورئان. شـــیکردنەوە لە پێوانەکردن لەگەڵ ڕاڤەکردندا کارێکی تاڕادەیەک سادەتر و یاسادارترە و زۆربەی کات لە سنوری واتـای ڕووکەشـــی یـا کردنەوەی واتـایەکی ئـاڵۆز لە هەمـان ئەو پانتاییەی کە ڕواڵەت و ڕووکەشـی گوتە و دەربڕینەکان سـنورەکانی دیاری دەکەن دەرناچێت. بە دەربڕینێکی دیکە پڕۆسـەی شـیکردنەوە لە چوارچێوەی مەعریفە زمانییەکانی وەک ڕێزمان، وشـە، ڕەوانبێژی و هاوشێوەی ئەوانە ناچێتەدەرەوە و بەتوندی وابەستەیە بە سیستمی ئاماژە و ڕەمزەکان یا ئەو وشـــانەی کە لەناو زماندان، لەکاتێکدا ڕاڤەگەری بەشـێوەیەکی گشـتی لەسـەر هۆش و چالاکییە عەقڵییەکانی مرۆڤ وەستاوە[١٥].

لە نەریت و کلتوری زانایانی شـــەریعەتدا ڕاڤەگەری ڕەهاییەتی تێدانییە، ڕاڤەگەری لە تێڕوانینی ئەواندا گومان و مەزەندەیە لەبارەی واتای تایبەتەکاندا، بەڵام شـیکردنەوە شـێوەیەکی ڕەهای هەیە و بەم هۆیەوەیە کە هەمیشـــە بۆ ڕاڤەگەری بـابەت و بواری مەزەنـدە (ئەگەر)یان خســـتۆتەڕوو، بەڵام لە هەمان کاتدا کە ڕاڤەگەرییان بە بونیاتنراو لەســەر(ئەگەر) زانیوە ، کۆکن لەســەر (دڵنیایی= یەقین) بۆ شیکردنەوە.

بە وردبوونەوە لەوەی کە گوترا ئاسـانکردنی دەقە شـیعرییەکان یا شـیکردنەوە و سـەرنجدان لە شـتە بەشـەکییە وشـەیی و واتاییەکان ناتوانرێت بە ڕاڤەکاری دابنرێت و لە ناولێنانی ڕاڤەکاری بە بوار و

بابەتگەلێکی لەم چەشتنە پێویستە بەئاگا و هۆشیار بین، چونکە ناتوانین دابەزاندنی زمان بۆ تێگەیشتنگەلێکی سادە یا چارەسەرکردنی گرفتە وشەیی و سەرەتاییەکانی دەقەکان بە ڕاڤەکاری دابنێین، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا شیعر لە ماهییەتی خودی خۆیدا دەکرێت فراوانترین مەیدان بێت بۆ ڕاڤەکاری و لە بنەڕەتدا لە بیروباوەڕی کەسێکی وەکو ئەفلاتووندا شاعیران وەکو (ڕاڤەکاران) یا (hermenes) سەیریان کراوە[١٦].

ڕاڤەکردن لە بواری شیعردا دەکرێت هەڵگێڕانەوەی واتایەک بێت لە ڕەنگ و بۆیەکی سۆفیگەری بۆ ناسۆفیگەری یا بەپێچەوانەوە. لە قەڵەمڕەوی ڕاڤەکاریدا وەکو نموونە دەتوانرێت غەزەلێکی حافز لە پنتێکی سۆفیگەرییەوە دەستی پێبکرێت و بگەیت واتاگەلێکی ناسۆفیگەریانە، یا لە دڵداری ماددییەوە(عیشقی سەرزەمینی) دەست پێبکرێت و بگەیت بە خۆشەویستی خودایی.

چەند نموونەیەک لەم جۆرە ڕاڤەکردنە (محێدینی ئیبن عەرەبی) لە ڕاڤەکاری خۆی بۆ هۆنراوەکەی کە ناوی(ترجمان العشاق)ە ئەنجامی داوە، هەروەها لە ئەدەبی فارسیدا مەولانا موحەممەد شیرین مەغریبی بۆ هۆنراوە لیرکییەکانی خۆی وێڕای ذکۆڵیکردنی بەرهەڵستیکاران و کەسانی ڕووکەشگەرا چەند ڕاڤەکارییەکی سۆفیگەریانە بەدەستەوە دەدات.

ڕاڤەکاری لە سەدەکانی ناوەڕاست

ڕاڤەکاری لە سەدەکانی ناوەند یا ناوەڕاستدا تێکەڵاوبوو لەگەڵ شیکردنەوە و لە دووتوێی جەختکردنەوە لەسەر ڕەهەندە وشەییەکان لەسەر چوار شێواز وەستابوو:

١.ئاوڕدانەوە لە واتا وشەییەکانی[١٧] کتێبی پیرۆز و دەلالەتی ڕاستەوخۆ و تاکلایەنەی دەق.

٢.جەختکردنەوە لەسەر واتای خوازەیی[١٨] کە تێیدا هەوڵیاندەدا دەق بە ئاوردانەوە لە واتا و ناوەرۆکی نەریتخوازانە و بیروباوەڕە حەتمییەکانی کڵێسا بخەنە ژێر لێکۆڵینەوە و بۆ هەر بەکارهێنانێکی وشەیی دەرکەوتن و بەرجەستەبوونێکی واتا ڕەمزی و جەفەنگییەکانی تێدا بدۆزنەوە.

٣.بەکارهێنانی ڕەوشتیانەی دەق[١٩].

٤.سەرنجدان لە ئاماژە ناوەکییەکانی دەق[٢٠] ،کە باری عیرفانی و باوەڕناسی لەخۆ دەگرێت.

بە چاوپۆشی لەو زاراوەسازییانەی هێرمۆنەتیکی نەریتی ئەگەر بە ڕوانینێکی گشتی سەرنج لە دەق بدەین، ئەوا لەوە تێدەگەین کە پێکهاتە و بونیاتی بنەڕەتی کتێبی پیرۆز زیاتر لە دوو ڕەهەند لەخۆ ناگرێت: یەکێک ڕەهەندی وشەیی[٢١] و ئەوەیتر ڕەهەندی ناوەکی(شاراوە)[٢٢].

شـیکەرەوانی سـەدەکانی ناوەڕاسـت لە شـیکردنەوەکانی خۆیان دەسـت بە دامێنی مەزەندەگەلێکی پێشـوەختە دەبوون تا بە یارمەتی ئەوانە چیرۆکەکانی کتێبی پیرۆز وەکو پەند و وانەگەلێکی لە سنوری دامەزراوەی کڵێسـا و فێرکارییە باوەکانی شـیبکەنەوە و یا وەکو چیرۆککەلێکی ڕۆحی پیرۆز بۆ ژیـان هەژمـاری بکەن. واتـای ئەم چیرۆکانە کە لە چوارچێوەی پێدانی چەند مەبەسـت و ئامانجێکی تـایبەت بە ئینجیـل دەخولایەوە و لەسـەر ڕەهەنـدە فێرکـاری و ڕەوشتییەکان بونیاتنرابوون و بەر لەوەی کە لەسەر لێکۆڵینەوەیەکی وردی دەق دامەزرابێت بەرهەمی چەنـد ئەرک و فەرزێـک بوو لە تراديسيۆن و نەریتی مەسیحیدا، بەم هۆیەوە کاتێک چاکسازیخوازان لە سـەدەی نۆزدەیەمدا ئەم خاڵەیان خسـتەڕوو کە مەسـیحییەکان دەتوانن ئینجیل بۆ خۆیان ڕاڤە بکەن کڵێسـای کاسـۆلیک کاردانەوەی نیشـاندا و ڕەچاوکردنی نەریتی مەسـیحی وەکو کارێکی ناچاریانە و زۆرەملێیانە خستەڕوو.

هێرمۆنەتیک لە سەدەی نۆزدەیەم و تێڕوانینی شلایەرماخەر

داهێنانی تیۆرێکی سەربەخۆ و سەراپایی بۆ هێرمۆنەتیک بەرهەمی چەند هەوڵ و کۆششێکە کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا هاتنەکایەوە. ئەم هەوڵانە بۆ ئەوە بوون تا بنەماگەلێک بۆ درککردن و ڕاڤەکاری هەموو بەرهەمە نووسراوەکان لەوانە دەقە ئەدەبیی و میژوویی و یاسایی و هیتر بەدەستەوە بدەن. هەوەڵین هەنگاو لەم پێناوەدا هەوڵی

شلایەرماخەر(Shleier Macher)ی فەیلەسووف و بیرمەندی ئەڵمانی بوو کە لە زنجیرە وتارێک کە لەساڵی ١٨١٩ی زایینیدا خستیەڕوو، دەرکەوت. ئەو یەکەمین چوارچێوەی تیۆرێکی خستە بەر دەست کە بە تیۆری(هێرمۆنەتیکی گشتی) ناسرا[٢٣]. دیدگای شلایەرماخەر دواتر بە هۆی (دیلتای)[٢٤] فراوانکرا. دیلتای هەروەکو ئەوەی دواتر قسەی لەبارەوە دەکەین بنەماگەلێکی بۆ هێرمۆنەتیک خستەڕوو کە بتوانێت لە بارەی تێکڕای زانستە مرۆییەکان شیاوی کار لەسەر کردن بێت.

شـــلایەرماخەر، کە هەندێجار بە باوکی هێرمۆنەتیکی نوێ ناوی براوە لەو باوەڕە بوو، کە پێویســـتە کەلێنی مێژوویی نێوان ڕاڤەکەر ونووســـەر هەڵبگیرێت و نەمێنێت تا ڕاڤەکردن فەراهەم بێت. ئەو باوەڕی وابوو، کە هەندێجار ڕاڤەکەر بە بارودۆخە کۆمەڵایەتی و سیاسی و کلتوری و ئابووریيەکانی نووسەر ئەم کەلێن و مەودایە پڕ دەکاتەوە[٢٥]. پێیوابوو کە بۆ درککردنی بەرهەم دەبێت بچیتە ئەودیوی واتای وشـــەکان و بەدوای مەبەســـت و مەرامی نووســـەر بیت[٢٦].

لە ڕوانگەی شلایەرماخەر بۆ تێگەیشتنی تەواوەتی هەر بەرهەمێک پێویســـتە لە ژیان و بەرهەمانی دیکەی نووســـەرەکە بگەیت، بەڵام لە ڕوێکی دیکەوە نـاتوانین نووســـــەر بەبێ درککردنی بەرهەمەکـانی بناســـین، هەروەها درککردنی تەواوەتی ئێمە لە دەق وابەســـتەیە بە درککردنی دەستەواژە و وشەکان، بەڵام درککردنی وشەکانیش خۆی

لە خۆیدا لە چوارچێوەی تێگەیشتنی گشتیی دەقەکەیە. ئاشکرایە کە لێرەدا ڕووبەڕووی بازنەگەلێک دەبینەوە: ناسینی نووسەر لە ژێر ڕۆشنایی ناسینی ژیانی ئەو فەراهەم دەبێت و ناسینی ژیانی نووسەر وابەستەیە بە ناسینی بەرهەمەکانی ئەو. تێگەیشتنی گشتی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لە چوارچێوەی درککردنی وشە و دەستەواژەکاندایە، بەڵام وشەکانیش بەبێ درککردنی گشتی بەرهەمەکە ناناسرێن و درک ناکرێن، ئەم پڕۆسەیە کە بۆتە مایەی گفتوگۆ و ڕەخنەیەکی زۆر بە (بازنەی هێرمۆنەتیکی)[٢٧] بەناوبانگە[٢٨].

شلایەرماخەر(بازنەی هێرمۆنەتیکی) یا خولی هێرمۆنەتیکی، کە ژێرخانی تیۆرەکەی ئەوە وەها پێناسە دەکات:(بەش لەچوارچێوەی گشت دەناسرێت و درککردنی گشتیش بە یارمەتی بەشەکان دێتەکایەوە)[٢٩].

دیلتای و فراوانکردنی تیۆری شلایەرماخەر

ئاوڕدانەوەیەکی قوڵ لە بەرهەمەکانی شلایەرماخەر و شیکردنەوەی تێڕوانینەکانی ئەو قەرزاربارى هەوڵەکانی ویلیام دیلتایە. دیلتای خوێندکار بەهۆی شلایەرماخەر تێڕوانینە هێرمۆنەتیکییەکانی ئەوی کردە شتێکی سیستماتیکی. ئەو لەکتێبێکدا بەناونیشانی(دەربارەی ژیان و ڕوونکردنەوەی بەرهەمەکانی شلایەرماخەر)دا گۆشەکانی تیۆری شلایەرماخەری خستە ژێر پشنین و چەند لایەنێکی نوێی خستەسەری. دیلتای سەرەتا جەختی

لەسەر جیاکردنەوەی زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ زانستییە پەتییەکان کردەوە، چونکە لە تێڕوانینی ماقوڵ و پەسەندکراوی ئەودا ڕاڤەکاری لە بنەڕەتدا کارێکە کە لە قەڵەمڕەوی داهێنانەکانی عەقڵی مرۆڤدا ڕاستی پەیدا دەکات و بەزۆری زانستە مرۆییەکان دەگرێتەوە.

دیلتای مەسەلەی(تێگەیشتن) کە لە تێڕوانینی شلایەرماخەردا زمان و دەق و تێڕوانینی داهێنەری بەرهەمەکە دەگرێتەوە لە قەڵەمڕەوی فراوانی ژیانی مرۆییدا دەگشتێنێت. ئەو(تێگەیشتن) وەکو(بوار و زەمینەی ژیان) دادەنێت، واتە مرۆڤ هەمیشە خۆی لە بارودۆخگەلێکی جۆراوجۆر هەست پێدەکات و هەوڵدەدات لە بارودۆخ و ڕووداوەکانی دەوروبەری خۆی تێبگات و هاوتەریب و هاوتا لەگەڵ ئەم تێگەیشتنە پلان دابنێت و دەست بە کار بکات و بەم شێوەیە ئەوە ئاشکرایە کە تێگەیشتن پێویستە بە بەشێک لە مرۆڤ هەژمار بکرێت و وەکو کرداریکی مرۆیی دابنرێت.

دیلتای لە ڕێگەی تێگەیشتنی بەرهەم و گوتاری نووسەر و بەدوای ڕۆحی نووسەر و مەبەستەکانیەتی و بەم هۆیەوەیە، کە ئەویان زیاد لە ئەندازەی پێویست بە ڕۆمانتیک داناوە و بە(باوەڕووبوون بە دەروون) تۆمەتباریان کردووە. ئەم تۆمەتە بووە هۆی ئەوەی پەیڕەوکارانی دیلتای بۆ هەڵاتن و دەرچوون لەم چەشنە بیانووە سەرنجی خۆیان لە مەبەستی نووسەرەوە بەرەو خودی دەق

و (ئەزموونی خوێندنەوە) بگۆڕن کە خۆی لەخۆیدا دەسپێکێک بوو بەرەو بیرۆکەی(دەق تەوەری)[٣٠].

لە تێڕوانینی دیلتایدا بۆ دۆزینەوەی(مەرامی نووسەر) پێویستە خۆت لە جێگەی نووسەر دابنێیت و لەسەر مەودا کاتی و شوێنییەکانی ئەودا هەڵوەستە بکەیت و بە دەربڕینێکی دیکە لە ئاسۆی بارودۆخە میژوویی و زەمەنییەکانی نووسەرەوە سەرنج لە بەرهەمەکە بدەیت. لەم تێڕوانینەدا ڕاڤەکەر بینین و تێڕوانینی خۆی ناخاتەناوەوە بەڵکو هەوڵدەدات کەلێن و مەوداکانی خۆی بە نووسەر پڕ بکاتەوە و دەستی بە واتای کۆتایی ئەو بگات.

دیلتای بە خستنەڕووی هێرمۆنەتیکی خاوەن میتۆد و میژووبینانە کە بەردەوامی پێدەری ڕێگەی شلایەرماخەر و (بازنەی هێرمۆنەتیکی) شلایەرماخەر بووە توانی لە سەردەمی خۆیدا شێوازێکی زانستیانەتر و میتۆدیانەتر بۆ ڕاڤەکاری بخاتەڕوو.

هێرمۆنەتیک لە سەدەی بیستەم و تێڕوانینە نوێترەکان

هێرمۆنەتیکی نوێ بە لق و پۆپ و تێڕوانینە فەلسەفی و ئاراستە جیاوازەکانییەوە، کە لەسەدەی بیستەمدا وەریگرتووە قەرزاربارێ بیرمەندانی ڕابردووە بە تایبەت شلایەرماخەر و دیلتای.

زۆرێک لە لێکۆڵەران هەوڵەکانی نیچە بە دەسپێکی هێرمۆنەتیکی نوێ دادەنێن کە بە خستنەڕووی واتایەکی نوێ بۆ حەقیقەت ڕێگەیەکی تازەی لە ڕاڤەگەریدا کردەوە. نیچە حەقیقەت وەکو کارێکی

دروستکراو و دانراوی مرۆڤ دەزانێت. مرۆڤ حەقیقەت دروست دەکات و خۆی هەڵدەستێت بە ستایشی کردنی ، نیچە(حەقیقەت بە سوپا و لەشکرێکی خوازە و خواستنەکان) دەزانێت، کە بە خواست و ئارەزووی مرۆڤ دروستکراوە. ئەم لەشکرە جوڵاوە دوای بەکارهێنانێکی فراوان لەلایەن خەڵکێکی پابەند وەکو شتێکی خورتەکی و فەرمی خۆی دەنوێنێت[٣١].

(نیچە) لەو باوەڕەدا بوو کە هۆکاری چاکە و خراپە و دروستی و نادروستی لە قۆناغ و سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا دەگۆڕێت. لە تێڕوانینی ئەودا نادروستی بۆچوونێک نابێتە هۆی ڕەتکردنەوەی ئەو بۆچوونە . مەسەلەکە ئەوەیە کە ئەو تێڕوانینە یا ئەوبۆچوونە ژیانی مرۆڤ تا کوێ بەرەو پێشەوە دەبات و تا کوێ پارێزیکەری بوونی مرۆڤە، بەم شێوەیە تەنانەت نادروستترین بۆچوونەکان و بگرە درۆیەکان دەشێ لە بارودۆخ و مەودایەکی زەمەنی تایبەتدا بە مەرجی ژیان دابنرێت[٣٢].

بە پشت بەستن بەم پێشینانەی، کە باسکران لە ڕوانگەی نیچەوە خواست و ئارەزووەکان پاڵنەرێکە کە ڕاڤەکاری دەخولقێنێت. هەر ئارەزووێک دەخوازێت چەند ئارەزووێکی دیکە ڕاڤە بکات. هەر ڕاڤەکردنێک دەیەوێت ڕاڤەکردنەکانی دیکە ڕازی بکات و بەم شێوەیە ڕاڤەگەری بریتییە لە واتا پێدان نەوەک ڕووبکردنەوە و هەمدیسان

بەم شێوەیەیە کە هەر شتێک لە قەڵەمڕەوی ڕاڤەکردندا بەها و نرخ پەیدا دەکات و بەهای جیهان لە ڕاڤەکردنی مرۆڤدا شاردراوەتەوە[٣٣].

لەسەر بنەمای بیری (نیچە) واتای ڕەسەن و کۆتایی لەناو دەچێت و لە هێرمۆنەتیکی ئەودا بەپێچەوانەی هێرمۆنەتیکی نەریتی واتای ڕەسەن و کۆتایی لە ئارادا نییە و چیتر ڕاڤەکاری هەوڵدانادات بە واتای کۆتایی بگات.

لە هایدگەرەوە تا گادامێر

لە سەدەی بیستەمدا هێرمۆنەتیکی فەلسەفی هایدگەر(١٨٨٩-١٩٧٦ز) سەرنج و تێڕوانینی خۆی لە شیکردنەوەی دەقەکانەوە بەرەو تێگەیشتنێکی بونگەراییانە دەگوازێتەوە. هایدگەر بە ڕەتکردنەوەی تێڕوانینی شلایەرماخەر و دیلتای ڕاڤەکردن بە جۆرە نێوەندگیریی و میانگیرییەک سەیر دەکات و لەو باوەڕەیە، کە ڕاڤەکاری پڕۆسەیەکی بێسنوورە کە تێیدا ئاسۆ و ڕوانگەکانی نووسەر و ڕاڤەکار دەچنە ناو یەک و تەنانەت ڕاڤەکردنی دەق پێش لە مەرامی نووسەر دەگرێت[٣٤].

هێرمۆنەتیکی بوونگەرایی هایدگەر جەخت لەسەر زمان دەکاتەوە، درککردن و شیکردنەوە وەکو پێکداچوونی ئاسۆکان- ئاسۆی ڕاڤەکار و ئاسۆی نووسەر- پڕۆسەیەکی زماناسیانەی هەیە و لە ڕێگەی زمانەوەیە کە ڕابردوو و ئێستا بەشێوەیەکی لێکدژانە(بەرامبەر

بەیەک) پێکدادەچن و لە ڕوانگەی هایدگەر (تێگەیشتن) و (زمان) بە ڕەهەندگەلێکی لێکدانەبڕاوی بوونی مرۆڤ هەژمار دەکرێن[٣٥].

هانز.گ. گادامێری خوێندکار لەڕێگەی هایدگەر بنەڕەت و بنەمای تێڕوانینی خۆی لەسەر ڕێڕەیی بوون و ناڕەهاییەتی لە ڕوانینی حەقیقەت دانا. لە بۆچوونی ئەودا هیچ ڕێگایەک بۆ گەیشتن بە حەقیقەتی ڕەها بوونی نییە. ڕوانینی گادامێر ڕوانینێکی (میژووگەرایی)یانەیە. لە تێڕوانینی گادامێردا بوونی مرۆڤ ماهییەت و پێگەیەکی میژوویی هەیە و تێگەیشتنی مرۆڤیش لەژێر کاریگەری میژوو دایە و مرۆڤ ناتوانێت لە تێگەیشتنەکانی خۆیدا ڕەنگ و بۆی میژوویی لە خۆی دوور بخاتەوە.

لە تێڕوانینی گادامێردا کاتێک کە خوێنەر یا ڕاڤەکەر بە خوێندنەوە دەق هەڵدەستێت دەرگایەکی پەیوەندیکردن لەگەڵ دەق دەکاتەوە کە لە حەقیقەتدا جۆرە گفتوگۆیەکە. خوێنەر لە گفتوگۆیەکی وەهادا لەژێر کاریگەری داوەریکردنە پێشوەختەکان و زەمینە مەعریفییە تایبەتەکان دایە کە لە پێگەی میژوویی و تێگەیشتنی میژوویی ئەوەوە سەرچاوە دەگرێت.

لە گفتوگۆ یا پەیڤینی هێرمۆنەتیکی نێوان ڕاڤەکەر و دەقدا پەیوەندییەکی وەکو پەیوەندی نێوان دوو مرۆڤ دروست دەبێت. ئەم خوێندنەوەیە ئامرازێک نییە بۆ گەیشتن بە تێگەیشتنی بەرامبەر،

بەڵکو خودی خۆی بریتییە لە پڕۆسەی تێگەیشتن و هەڵبەتە لە کارێکی لەم جۆرەدا ڕاڤەکەر و دەق هەردووکیان هاوبەشن[٣٦].

لە بۆچوونی گادامێردا کاتێک ئاسۆ و ڕوانگەی نووسەر و ڕاڤەکەر پێکدادەچن داوەریکردنە پێشوەختەکان و گریمانە پێشوەختەکان وەکو پێشەکی و دەسپێکێکی ئەم پێوەندییە دێنە ناو کارەکەوە، کە مەرجی گشت جۆرە درککردنێکن[٣٧]. زەمینەی مێژوویی یا بە دەربڕینێکی دیکە(زانیاری مێژووییانەی مرۆڤ) ئیزن و مۆڵەتنامەی گشت ڕاڤەکردنێکە و هیچ ڕاڤەکەرێک ناتوانێت کاریگەری ئەم ئامادەیی(هەبوون) و تێگەیشتنە مێژووییەی لەسەر نەبێت.

لە پێوەندی ئاسۆکانی دەقدا، ئاسۆی ڕابردوو ئەو ئاسۆیەیە، کە بە قەڵەمی نووسەر دەرکەوتووە و نوسراوە، ئاسۆی هەنوکەیی دەق یا نووسینەوەکەی، ڕاڤەکردنێکە بەهۆی ڕاڤەکەر یار خوێنەر دێتەکایەوە[٣٨]، لە ڕاڤەکردنێکی لەم چەشنەدا هەموو هەوڵەکان بۆ ئەوەیە، کە مەودای نێوان دەق و خوێنەر پڕ بکرێتەوە و ئەرکی خوێنەر یا ڕاڤەکەرە، کە ئەم کەلێن و مەودا زەمەنییە پڕ بکاتەوە و بەئەندازەی پێویست دەست بۆ نوێکردنەوەی ئەدەب ببات و هەر لەم شوێن و کەشەشدایە کە پێویستە بە ڕاشکاوییەکی تەواوە بگوترێت : ئەدەب بەبێ ڕاڤەکردن دەمرێت.

(هیرش) و گەڕانەوە بۆ واتای کۆتایی

هیرش(E.D.hirsh) تیۆریستی ئەمریکی لەگەڵ چەمکی کلیلیی(سەرەکی) گادامێر واتە(پێکداچوونی ئاسۆکان)[٣٩] پێچەوانە و دژە. ئەو بەجۆرە تەبایی و کۆکبوونێک لەگەڵ ڕێچکەی هێرمۆنەتیکی شلایەرماخەر و دیلتای و بەدوای (واتای کۆتایی دەق) و (مەرامی نووسەر)ە. لە تێڕوانینی هیرشدا دەق واتە (مەرامی نووسەر).

لە تێڕوانینی ئەودا مەرامی نووسەر تەنانەت لە باری لێڵی و فرەواتاییدا جێگیرە و بە تێپەڕینی ڕۆژگار ناگۆڕێت. هیرش بە جەختکردنەوە لەسەر جیاکردنەوە و جیاوازی نێوان واتا(= واتای وشەیی) و دەلالەت[٤٠] لەگەڵ هێرمۆنەتیکی تەقلیدیدا هاوکۆک دەبێت.

لە تێڕوانینی هیرشدا (واتای وشەیی) یا واتایەک کە نووسەر نیشانی داوە ڕەها و چەسپاوە و ناتوانێت وەکو دیاردەیەک لەسەر شێوەی مێژوویی کارا بێت، بەڵام لە بەرامبەر ئەوەدا (دەلالەت) کە بریتییە لە پەیوەندی واتای وشەیی لەگەڵ شتەکانی دیکە لەوانە چێژ، قۆناغ، بیروباوەڕ، کاردانەوە تاکەکەسییەکانی خوێنەر، زەمینە کلتوورییە باوەکان و بەهاکان شتێکە ناڕەها و کارایە و ئەم دەلالەتەیە کە دەتوانێت دەق بە زیندوویی و بزێوی بهێڵێتەوە و هەروەکو بوتی عەیار(= لە ئەدەبی ڕۆژهەڵاتیدا خوازەیە لە یاری فێڵباز کە هەر چرکەیەک بە شێوەیەک خۆی دەردەخات و لەسەر قەول و قەراریکە.و.کوردی) هەر چرکەیەک بە شێوەیەک واتا دەربخات و

بۆنمووونە هەر لەم پێناوەدایە کە دێڕێکی حافز بە واتا وشـــەیی و چەسپاوەکەی خۆی لە قۆناغ و سەردەمە جیاوازەکاندا چەند دەلالەت و ڕاڤەکردنێکی جۆراوجۆر پەیدا دەکات.

پۆڵ ڕیکۆر و میتۆدۆلۆژی هێرمۆنەتیک

پۆل ڕیکۆری فەیلەســـووفی فەڕەنســـی (لە ١٩١٣ لەدایکبووە) کە ڕۆڵێکی نکۆڵی لێنەکراوی لە گەشـــەکردن و پێگەیاندنی هێرمۆنەتیکی مۆدێرن هەیە بە سوود وەرگرتن لە تێڕوانینەکانی هایدگەر و گادامێر سەرکەوتوو بوو لە خستنەڕووی شێوەیەکی تەواو و پێگەیشتووتری هێرمۆنەتیکی مۆدێرن. لە باوەڕی ئەودا هەر ڕاڤەکردنێک لەسەر دوو بنەما بنیاتنراوە: یەکەم توانســـتنەکانی دەق و دووەم تێگەیشـــتنە پێشـوەختەکانی ڕاڤەکارەکەی. ئەو لەوباوەڕەدایە، کە ڕاڤەکەر دەشێ لە قۆناغە جیاوازەکانی ژیانی خۆیدا چەند ڕاڤەکردنێکی جۆراوجۆر و بگرە دژ و پێچەوانە بخـاتەڕوو بۆ نموونە شـــیعرێک یـا فیلمێکی ســـینەمـایی یـا پـارچە مۆســـیقـایەک دەکرێت لە مەودا زەمەنییە جیـاوازەکـان واتـاگەلێکی جۆراوجۆری بۆ ئێمە هەبێت. ڕیکۆر لە (بوون و هێرمۆنەتیـک)دا ئەم لایەنە بە هۆکـاری تەوژمی فیکری و ژێرخـانی تێگەیشـــتنەکـانی خوێنەر دادەنێت، کە کـاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر ڕاڤەکردنەکانی ئەو هەیە[٤١]. ڕیکۆر لەسەر بنەمای

ئەم ســـەرنج و تێڕوانینانە واتای دەق لە مەرامی نووســـەر جیا دەکاتەوە.

واتای دەق ئەوەیە کە ئێمە بە پشــت بەســتن بە زەمینە عەقڵی و تێگەیشتنە میژوویییەکانی خۆمان هەڵیدەهێنجین.

ڕیکۆر بە گشـــتـانـدنی توانـای ڕاڤەکـاری لە هەموو لقەکـانی مەعریفەی مرۆیی لەگەڵ ئەو بـابەتەی کە ئێمە لە زانســـتەکـانـدا ڕووبەڕووی کۆمەڵێک لە دراوە حەقیقییەکان و یاســاکان دەبینەوە و بەم هۆیەوە لەم زانســتانەدا ڕاڤەکاری بوونی نییە دژ دەوەســتێت و ئەم لایەنە ڕەتـدەکـاتەوە کە ئێمە تەنیـا لە زانســـتە مرۆییەکـانـدا ڕووبەڕووی نیشـانە و ڕاڤەکردنەکان دەبینەوە. ڕیکۆر ئەم قسـانە بە ئەفســـانە دادەنێت و بە زادەی عەقڵی ڕۆشـــنبیرانێکیان دادەنێت کە درککردنێکی ناتەواویان بۆ زانسـت هەیە و سـتایشـکردنێکی نابەجێ بەرامبەر بە زانســـت نیشـــان دەدەن. ڕیکۆر لەو باوەڕەیە کە لە زانســـتیشـــدا ئەوەی بوونی هەیە بێگومان پڕۆســـەی ڕاڤەکردنە کە بەرەو پێش دەچێت[٤٢].

هێرمۆنەتیکی نوێ بە پـاڵپشـــتی تیۆریی بیرمەنـدانێکی وەک ڤیتگنشـــتـاین[٤٣] ،کە تێڕوانینەکەی ئـاوێتەیەکە لەنێوان هێرمۆنەتیکی تەقلیدی و هێرمۆنەتیکی مۆدێرن و ژاک دریـدا، کە بونیـاتی واتـایی بەرایی دەق بە پشـــت بە ســـتن بە ئاماژە و نیشـــانەکانی درککردن

تێکدەشکێنێت و واتایەکی تازە بەدەستەوە دەدات، پێگەیەکی پتەو و بەهێزی بەدەست هێناوە.

شایەنی باسە، دریدا بە مەزەندەی خوێندنەوە جۆراوجۆرەکان بۆ دەق بەشێوەیەکی کردارەکی نیشانەی ڕاست لە بەردەم جۆرێک لە فرەگەرایی و ڕەتکردنەوەی ڕەهایی بوونی حەقیقەتی واتایی لە دەق دادەنێت، چونکە کاتێک لە مەیدانی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هەر خوێندنەوەیەکی نوێ دەتوانێت واتایەکی تازە دروست بکات جێگەیەک بۆ واتای کۆتایی و حەقیقەتی واتایی لە دەق نامێنێتەوە.

هێرمۆنەتیک لە تەرازووی ڕەخنەکاریدا

هێرمۆنەتیک وەکو هەر تیۆر و میتۆد یا ڕوانینێکی فیکری بەدور نییە لە چەند کەم و کوڕییەک. ئەو ڕەخنانەی، کە لە هێرمۆنەتیک دەگیردرێن بابەتگەلێک نین، کە تیۆرستانی هێرمۆنەتیک بەدوای ڕوونکردنەوە یا پەراوێزخستنیانەوە بن، هەندێک لەم ڕەخنەنانە لە ڕاستیدا پرسیارگەلێکی بێ وەڵامن، کە لەناو خودی فەلسەفە و ماهیەتی هێرمۆنەتیکدا بوونیان هەیە[٤٤]. یەکێک لەم ڕەخنانە بەبێ ئەوەی، کە تخووبی هێرمۆنەتیکی تەقلیدی لە هێرمۆنەتیکی مۆدێرن جیابکاتەوە سەرنج لەم لایەنە دەدات کە باری ڕەخنەکاری و هەڵسەنگاندن لە هێرمۆنەتیکدا داخراوە، چونکە لە چەند ڕاڤەکردنێکی زۆردا جێگەیەک بۆ داوەریکردن یا باڵادەستکردنی لایەنێک بەسەر

لایەنێکی دیکە نامێنێتەوە. ئەو وەڵامەی کە بۆ ئەم نەبوونی ڕوانین و ســـەرنجی ڕەخنەکاریانە لە ڕووی زۆری و فرەیی ڕاڤەکردنەکان دەدرێتەوە ئەمەیە، کە ڕاڤەکردنە جۆراوجۆرەکـان لە دەرکەوتنی کۆمەڵایەتی خۆیاندا ، لەگەڵ یەکتریدا لە پەیوەندی و کارلێک دان و لە چوارچێوەی ڕازیکردنی یەکتریـدا دەتوانن بە چەنـد لایەنێکی هاوبەش بگەن[٤٥] بەبێ ئەوەی کە بەدوای ڕەهاییەتی و حەتمییەتەوە بن.

بەهەمان شـــێوە دەوترێت گۆڕانی گریمانە پێشـــوەختەکان و ئەو مەرج و بارودۆخانەی کە زەمینە بۆ ڕاڤەکردن ساز دەکەن لێناگەڕێن تێگەیشتن و ڕاڤەکردنەکان بە چەسپاوی و بەبێ گۆڕانکاری بمێننەوە و ئەم شـــتە بۆتە هۆی ئەوەی کە تیۆریســـتان و بیرمەندانێکی وەک(هـابرمـاس) ڕەخنە لە هێرمۆنەتیکی نوێ بگرن بەوەی کە تێڕوانینی هێرمۆنەتیکی تەنیـا دیمەن و دەرکەوتنێکی زووتێپەڕی حەقیقەتە لە چرکەساتێکی زەمەندا[٤٦].

هێرمۆنەتیکی بوونگەراییش بە هەمان شـــێوە لەم ڕەخنەلێگرتنە پارێزراو نەبووە. وەکو ئەوەی پێشـــتر ئاماژەی پێکرا هێرمۆنەتیکی بوونناســـی ماهییەتێکی (زمان تەوەر)ی هەیە و لەو باوەڕەیە کە درککرن و شیکردنەوە هاوشێوەی پێکداچوونی ئاسۆکان پڕۆسەیەکی بوونناسـییە لەڕێگەی زمانەوەیە کە ڕابردوو و ئێسـتا بەشـێوەیەکی دژیەکانە بەناویەکدا دەچن و بەم هۆیەوەیە کە هایدگەر (تێگەیشـتن)

و (زمان) بە لایەنگەلێکی جیانەکراوە لە بوونی مرۆڤ دادەنێت. ئەم ڕوانینەش مایەی ڕەخنەلێگرتنە، بەو واتایەی کە ڕەخنەگران ناوەندێتی(سێنترالیتی= چەقێتی) زمان لە شیکردنەوەی دەقدا پەسەند دەکەن، بەڵام مەرامی سەرەکی نووسەریشیان لەبەر چاوە . ئەوان مەرامی نووسەر نەک وەکو کار و چالاکییەکی تەواو عەقڵی ، بەڵکو وەکو کارێکی کۆمەڵایەتی دادەنێن کە لە زماندا بوون و ناسنامەی وەرگرتووە و ئەگەر ناوەندێتییەیەک بە زمان دەدرێت، ئەوا بەو هۆیەوەیە کە تەنیا لە زماندا و لەڕێگەی زمانەوەیە، کە دەتوانرێت بیروباوەڕەکانی خۆت دەربخەیت.

ڕاڤەکردنی هێرمۆنەتیکی و ڕەخنەی خوێنەر تەوەر

زۆربەی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان لە کۆنەوە تا دەسپێکی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم و تەنانەت کەمێک پاش ئەوە هەمیشە گرنگیان بە نووسەر داوە و مێژووە ئەدەبییەکان زۆربەی کات مێژووی نووسەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکان بووینە، نەوەک بەرهەمە ئەدەبییەکان و ئەدەب. لە ماوەی دەیەی چل و پەنجای ئەم سەدەیەدا گروپێک لە ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم تێڕوانینەیان خستبوویەڕوو کە گرنگیپێدانی سەرەکی و بنەڕەتی پێویستە لە بری نووسەر لە دەق چڕبکرێتەوە. ڕەخنەگر پێویستە لەبری لێکۆڵینەوە لە نووسەر و ژیانی نووسەر سەرنج لە زمان و

شـێوە و بونیاتی دەق بدات.دریژەی ئەم تێڕوانینە ئەوە بوو ، کە واتا نەک لە ڕێگەی نووســـەر بەڵکو لەڕێگەی ئەو زمانەی کە لەناو دەقدا هەیە دروســـت دەبێت. تێڕوانینی ناوبراو لە کۆتاییدا گەیشـــتە ئەو شـــوێنەی کە خوێنەر لە پڕۆســـەی خوێندنەوە و ڕەخنەی بەرهەمدا ڕۆڵێکی سەرەکیی هەیە. جەختکردنەوە لەسەر سەرەکی بوونی ڕۆڵی خوێنەر بووە هۆی دەرکەوتنی(تیۆری خوێنەر)[٤٧]، کە خۆی لەخۆیدا بووە هۆی جەختکردنەوە لەســـەر پڕۆســـەی خوێنـدنەوە و دەرکەوتنی(تیۆری وەرگرتن)[٤٨].

گرنگیـدان بە خوێنەر و پێگەکەی پێشـــینەیەکی کۆنی هەیە، هەروەکو ئەوەی هۆڕاس لە هونەری شیعردا ئاماژە بە ڕۆڵی خوێنەر و گوێگر دەکات. لە ئەدەبی سـەدەی هەژدەیەمیشدا خوێنەر و گرنگی ڕۆڵەکەی سەرنجی لێدراوە، بەهەمان شێوەش ئای ئەی ڕیچاردز، کە بە جۆرێک لە جۆرەکان ســـەرئامەدی ڕەخنەی نوێیە لە (ڕەخنەی پراکتیکی)خۆیدا جەخت لەسەر ڕۆڵ و پێگەی خوێنەر دەکاتەوە.

باس و گفتوگۆی تیۆریی سەربەخۆ لە سەردەمی ئێمەدا لەبارەی ڕۆڵی خوێنەر هەمیشە بیرهێنەرەوەی ناوی(ڕۆڵان بارت)[٤٩]ی نووسەر و ڕەخـنەگـری فەرەنسـیـیە کە لە بەرامـبەر تـێـڕوانـیـنە تەقلیدییەکانی(نووســـەر تەوەر) و (دەق تەوەر) وەســتاو و لە بەهای ڕۆڵی خوێنەر لە شـــیکردنەوە و پێگەی خوێنەر لە دووبـارە

بەرهەمهێنانەوەی بەرهەمی کۆڵییەوە و لە گوزارشتی (مەرگی نووسەر)دا بەرگری لە بیروباوەڕە بەناوبانگەکەی خۆی کرد.

ئەوەی بارت وەکو تێڕوانینی خوێنەر تەوەر خستیەروو ڕەگ و ڕیشەی لە بیری بیرمەندانی هێرمۆنەتیکی دایە، چونکە بە وردبوونەوە لە قسەکانی بارت لەوە تێدەگەیت کە ئەویش لە شیکردنەوەی دەقدا جەخت لەسەر فرە دەلالەتییەکانی دەق و زۆر و زەوەندی تێگەیشتنەکانی خوێنەران دەکاتەوە. بارت وەکو بیرمەندانی هێرمۆنەتیک شیکردنەوەی دەق لە چوارچێوەی ئەزموونی خوێنەر وبە دەرئەنجامی زەمینە عەقلییەکانی خوێنەر دادەنێت و بەم شێوەیە لەم باوەڕە دایە کە خوێنەر لە تێگەیشتنی خۆیدا دەتوانێت شتێکی جیاواز لە مەرامی نووسەر و لایەنەکانی ئەو دەلالەتەی کە لە بەرچاویەتی لە دەق بەدەست بهێنێت[٥٠].

ڕۆڵان بارت و مەرگی نووسەر

بەرگریکردنی سەرەکیانەی بارت لە ڕۆڵی خوێنەر لە تێگەیشتنی دەقدا لە وتارێک بە ناوی (مەرگی نووسەر)[٥١]خرایەڕوو. ئەو لەم وتارە کاریگەرەدا کەوتە سەر ئەوەی کە تۆماری نالۆژیکی ژیننامەکاران لە ڕەخنە و شیکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا بپێچێتەوە.

بارت دەڵێت وێنەی ئەدەب لە کلتورە باوەکاندا بە شـــێوەیەکی ســتەمکارانە لەســەر بنەمای نووســەر و کەســایەتییەکەی و ژیان و پەیوەندی و ئارەزووەکانی کێشراوە.

لە ڕوانگەی بارتدا ئەگەرچی ســەردەمی جەختکردنەوە لەســەر دەق و پەیوەندی دەق و نووســەر بە تەوەری ســەرەکی هەر جۆرە ڕەخنە و شـیکردنەوەیەکی ئەدەبی هەژمار دەکرێت، بەڵام ئێستا ئەم دەزووە پچڕاوە و دەق وەکو بوونێکی ســەربەخۆ لەبەردەم خوێنەر دایە. بارت، کە بەدوای کەمکردنەوەی ڕۆڵی نووسەریشە لە پڕۆسەی نووسینی بەرهەمدا لەو باوەڕەدایە، کە فرە واتایی دەق نەوەستاوەتە ســەر دەروونی نووســەر، بەڵکو بەرهەمی هەوڵی عەقڵی خوێنەرە. بارت لەو باوەڕە دایە، کە بەشــێوەیەکی جیددی پێویســتمان بەوە هەیە، کە ئەفسانەی نووسەر تووڕ بدەین و ئەوە پەسەند بکەین ، کە (لەدایکبوونی خوێنەر) بە (قوربانیدانی نووسەر) دێتەکایەوە[٥٢].

تازەیی و سەرنجڕاکێشی تێڕوانینی بارت لەو بۆچوونە بەرفراوان و بێسنوورانەیە، کە بەخوێنەری دەبەخشێت، چونکە وەکو ئەوەی کە پێشــتر ئاماژەمان پێکرد خوێنەران دەتوانن دەرگای دەلالەتگەلێکی تایبەت لە دەقدا ئاوەڵا بکەن و بەپێی زەمینە و ئارەزووە عەقڵییەکانی خۆیان چێژ لەم دەلالەتە تایبەتییانەی ناو دەق وەربگرن.

تیۆری بارت وێڕای هەموو کاریگەرییە بەرچاوەکانی، بەڵام خاڵی نییە لە گرفت و کێشــە. تێری ئیگڵتۆن لە ڕەخنەگرتن لە تیۆری بارتدا دەڵێت:

بێگومــان خوێنەر لە بۆشـــــاییــدا ڕووبەڕووی دەق نــابێتەوە، خوێنەران خاوەنی زەمینەکی پێوەختەی مێژوویی و کۆمەڵایەتین، کە بە قوواڵی کاریگەری دەخاتە ســەر چۆنییەتی شیکردنەوەیان بۆ دەقی بەرهەمەکە[٥٣]. ئــاســـــاییە کە ئەگەر هــاوبەشـــــی زەمینەیی لەنێوان کەســـەکاندا هەبێت- کە هەیە - ناتوانرێت شــیکردنەوەی خوێنەر بە دیاردەیەکی تەواو تاکەکەسی دابنرێت.

لە کۆتــایی ئەم ڕوانینە ســـــەرپێیە و بە چــاوپۆشـــــی لە ڕخنە و تێبینییەکان پێویســـــتە بگوترێت کە:(تێڕوانینی خوێنەر تەوەر)تەنیا ڕێچکە و لایەنگیرییەکە، نەوەک میتۆد. ئەم ڕێچکە و بیروبــاوەڕە لەگەڵ هەموو زێدەڕۆییەکانی کە لە دەقە فارســـــییەکاندا لە دەوری کۆبۆتەوە ئێســـــتا لە ترۆپک و تین و هێزی بەرایی خۆی کەوتووە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا لەڕووی زانســتییەوە هێشــتا لەئارادایە بە تایبەت لە بەکاربردنە زانکۆییەکــانیــدا، کە بیرهێنەرەوەی ڕەخنەی پڕاکتیکی ئــای ئەی ڕیچــاردزە تــاوەکو ئێســـــتــا کــاریگەری بنەڕەتی خۆی پاراستووە[٥٤].

پەراوێزەکانی فەسڵی چواردەیەم

١- ئۆلۆمپ(Olamp)ناوی زنجیرە چیایەکە لە یۆنان، بە شوێنی نیشتەجێبوونی خوداکانیان زانیوە.
٢- لە بارەی کێماسییەکانی ئەم پێناسەیە بڕوانە: ساختار و هرمنوتیک، بابک احمدی، گام نو، تهران١٣٨١، ص٦١.
3-A Dictionary of Modern Critical Terms, p. 109
٤- هرمنوتیک مدرن، ترجمه بابک احمدی، مهران مهاجر و محمد نبوی، نشر مرکز، تهران١٣٧٧،ص١١١.
5-Twentieth Century continantal philosophy, p. 290.
٦- بڕوانە: پست مدرنیتە و پست مدرنیسم، ص٦٥٣.
٧- بڕوانە: ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، نشر مرکز، تهران، ١٣٧٠ ،ج١، ص٦٤.
٨- هەمان سەرچاوە.
9- Hellenic Alexanderia
10-Wikpedia, the Free Encyc. (2005), Hermenuties.
١١- لەم قۆناغەدا نابێ ڕۆڵی پڕۆتستانەکان و بزاڤی ئایینی پیرایی(Reformation)مەسیحی نادیدە بگیرێت.
12-A Dictionary of Modern Critical terms, edited by Roger Fowler, NewYork 1997, p. 109.
١٣- بڕوانە: لغت نامه دهخدا، ذیل «تأویل»؛ و اقرب الموارد و لسان العرب، ذیل «أول»٠

١٤- بڕوانە: «نکاهی نو به تأویل» سید محمد راستگو، مجلد دانشگده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم، ص١٢،ش٤٥-٤٦،ص١٩-٤٦.
١٥ - ساختار و هرمنوتیک، ص٦٦.
١٦- بڕوانە ساختار و تاویل متن، ج ١ ، ص٦٩.
17- Sensus Literalis
18-Sensus allegoricus
19- Sensus moralis
20-Implicit allusions
21-Sensus Literalis
22-Sensus Spritualis
23-A Glassory of Literary Terms, M.H. Abrams, U.S.A 1993, p. 91.
24-Wilhelm Dilthey (1833 – 1911)
25-Routledge Ency C.vol.4, p. 386.
26- ibid.
27-hemenutical circle
٢٨- بۆ ئەلقەی هێرمینۆتیکی یان خولی هێرمینۆتیکی لە دەقی فارسیدا بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص ٥٢٧ و هرمنوتیک مدرن، ص٣٣٨-٣٤١.
٢٩- بڕوانە: «هرمنوتیک»، کم ام. نیوتون، ترجمه یوسف اباذری، ارغنون، سال اول(زمستان ١٣٧٣» ش٤ » ص١٨٥.
٣٠-بڕوانە: هرمنوتیک مدرن، ص١١.
٣١- بڕوانە «قطعه هایی درباره تأویل»، فریدریش نیچه، هرمنوتیک مدرن، ص٣٠-٥٤.
٣٢- بڕوانە ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٨٨.
٣٣- بڕوانە «خواست قدرت» نیچه، هرمنوتیک مدرن، ص٥٢.
٣٤- رک: پست مدرنیته و پست مدرنیسم، پێشوو، ص٦٥٤.
٣٥- هەمان سەرچاوە. ئەم تێڕوانینە لە لای ڕەخنەگرانەوە بڵاوبۆوە.

٣٦- بڕوانە«زبان به مثابه میانجی هرمنوتیکی»، هانس گئورگ گادامر، هرمنوتیک مدرن، ص٢٠٩.
٣٧- بڕوانه مدرنیته و پست مدرنیسم، ص ٤٥٤-٤٥٥.
٣٨- بڕوانه ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٥٧٤ و هەروا: مدرنیته و پست مدرنیسم، ص٦٩٣.

39-Fusion of horizons
40-meaning and significance

٤١- بڕوانه: وجود و هرمنرتیک، پل ریکور، هرمنوتیک مدرن، ص١١١.
٤٢- بڕوانه زندگی در دنیای متن، پل ریکور، ترجمه بابک احمدی، نشر مرکز تهران،١٣٧٤.

43-Ludwig Wittgenstien

٤٤- بۆ هەندێک لەو بابەتانە بڕوانە: ساختار و هرمنوتیک، ص٦٢.
٤٥- هەمان سەرچاوە،ل ١٢٥.
٤٦- هەمان سەرچاوە،ل١٢٤-١٢٥.

47-reader theory
48-receptoin theory
49-Roland Barthes

٥٠- بڕوانە:

Reader» in Modern Critical terms, p. 197.
51-the death of the reader», in: Image - Music — TeXI', Roland Barthes London, 1977, p. 143.

بۆ وەرگێڕانی ئەم وتارە بڕوانە: «مرگ نویسنده»، رولان بارت، ترجمه داریوش کریمی، فصلنامه هنر، ش ٢٥ تابستان ١٣٧٣، ص٢٧٧-٣٨١.

52-Studying Literary theory: An Introduction, p. 18 – 19.

فەسڵی یازدەیەم

ڕەخنەی فیمینیستی

چەمکی فیمینیزم

پێناسە و تەنانەت وەسفکردن و باسکردنی فیمینیزم کارێکی سەختە، چونکە جۆراوجۆری چەمک و ڕێچکە فیمینیستییەکان دەرفەتی پێناسەیەکی گشتگیر و بێخەوش ناهێڵێتەوە بەم هۆیەوە هەر پێناسەیەک بۆ فیمینیزم پێویستە بەناچاری لەسەر ئامانجەکانی فیمینیزم بنیاتنرابێت، لەکاتێکدا فیمینیزم بە نزیکبوونەوە لە پانتاییە جۆراوجۆرەکانی مێژوونووسی و کۆمەڵناسی و کلتورناسی و ناسینەوەی نەریتەکان و شیکردنەوە ئەفسانەییەکان و زمانناسی خاوەن جۆراوجۆرییەکی وەهایە، کە دەبێتە هۆی هەمەجۆری ئامانج و تێڕوانینە فیمینیستییەکان لە ڕێچکە هاوتاکاندا.

فیمینیستەکان لەو باوەڕەدان، کە هەموو پێوەرەکانی دنیای ئەمڕۆ و ڕابردوو لە سەر تا خوار لەسەر سیستمێکی(باوکسالاری)ن. ئەوان

لەســـەر ئەم بنەمایە هەوڵدەدەن ئەو کۆڵەگە و بنیاتە تێکبشـکێنن، کە بەچاوێکی پیاوانە لە هەموو شـــتێک دەڕوانێت. ئەوان پێوەرەکانی دونیای ئێســتا لە دید و ڕوانین بەرامبەر بە ژن ڕەتدەکەنەوە، چونکە لە تێڕوانینی ئەواندا هەموو ئەو تیۆرانەی کە لە دامەزراوە ئەکادیمی و زانکۆییەکان هەڵقوڵاون زۆربەی کات ماهییەتێکی پیاوانەیان هەیە[1]. فیمینیســـتەکان بە ڕێچکە و لقە جۆراوجۆرەکانی خۆیانەوە لەســـەر چەند بنەمایەک کۆکن. سیما هاوبەشەکانی بیروباوەڕی فیمینیستەکان بریتین لە:

١.شـارسـتانیەتی خۆرئاوا بەشـێوەیەکی گشـتگیر(باوکسـالاری)[2]یە، بە دەربڕینێکی دیکە(پیـــاو تەوەر)ە و لەژێر دەســـــەڵات و کۆنترۆڵی پیاوانداید و هەمیشـــــە هەوڵیداوە ژنان لە کاروبارە خێزانیی، ئایینی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، مافە یاساییەکان و تەنانەت هونەریش بخاتە ژێر کۆنترۆڵ و گوێڕایەڵیکردنی خۆیەوە. ژنان لە ســـەردەمی کۆنەوە بینەری ئەوە بوون کە لە بەرامبەر پیاوان و لەئاســـت ئەواندا کە بە پێوەری(مرۆڤ) هەژمـــار کراون وەکو (ڕەگەزی دووەم) و جیاواز لە پیاو ســـــەیریان کراوە. ڕەگەزێکی دووەم کە خاڵییە لە هێز و تایبەتمەندی پیاوانە.

٢.لەگەڵ ئەوەی کە ڕەگەزی مرۆڤ لەســـــەر بنەمـای کۆمەڵێک لە تایبەتمەندییە جەستەناسییەکان[3].(Anatomic) دەست نیشان دەکرێت، بەڵام چەمکی ڕەگەز زۆربەی کات دروستکراوی بونیاتە کلتوورییەکانە

و لەسەر ئەم بنەمایە بیروباوەڕە باوکسالارییە هەمیشەئامادەکان وێنەیەکی نەرێنییان لەبارەی ژن دروستکردووە، لەکاتێکدا بە وتەی (سیمۆن دی بۆڤوار)ی بیرمەند و ژنە نووسەری فرەنسی مرۆڤ بە ژنی لەدایک نابێت، بەڵکو دەبێتە ژن و ئەوە بیروباوەڕە ڕێکخراوەکانی ناو شارستانیەتی ئێمەیە کە بوون و ناسنامەی ئەم بوونەوەرەی دیاریکردووە.

٣.بیروباوەڕی باوکسالاری لەسەر ئەوەیە کە بەرهەم و میراتە ئەدەبییەکانی مرۆڤ دروستکراوی پیاوانن و بەهۆی پیاوانەوە نووسراون و بەشی سەرەکی ئەم ئەدەبە بە جۆرێک لە جۆرەکان لەسەر پاڵەوانانی پیاو بونیاتنراوە و جەخت لە پیاوان دەکاتەوە. چیرۆکی ئۆدیپ، ئۆلیسیس، هاملێت، تۆم جۆنز، هاکلبری فین،هەموویان بەرجەستەکەری ئارەزووەکانی پیاوان و هەست و پەیوەندییەکانی پیاوانن. لەم ئەدەبە پیاوانەیەدا، ئەگەر ژنان ڕۆڵێکیشیان هەیە، ئەوا ڕۆڵێکی لاوەکی و پەراوێزییە[٤].

فیمینیستەکان خۆیان بە بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی و فیکری دادەنێن کە بەرگریکاری مافەکانی ژن و داواکاری مافەکانی ژنە. لە باوەڕی ئەواندا وێنەی بەرجەستەبووی ژن لە هزرەکان و درککردنی مێژوویی بەرامبەر ژن و سیمای وەسفکراوی ژن لە بەرهەمی نووسەرانی جۆراوجۆردا نیشاندەری سیمای ڕاستەقینەی ژن نییە و لە بنەڕەتدا پیاوان هەرگیز ڕوخساری واقیعی ژنانیان لە بەرهەمەکانی

خۆیاندا نیشـــان نەداوە و کاتێک هەوڵیانداوە وەســـفکردنێک بۆ ژن بەدەســـتەوە بـدەن، تەنیـا دیمەن و دەرکەوتەیەکی کرچ و کـاڵی ناسـنامەی حەقیقی ژن دەربخەن و ئاشـنایەتییان لەگەڵ حەفت لۆی[9] ناخی ژن و چینە ڕۆحی و ڕەفتارییەکانی ئەو نەبووە و بەم هۆیەوە پێویســـتە ئەو ســـیمایەی کە لە یادگەی کۆمەڵ و ئەدەبدا بۆ ژن بەرجەستەکراوە بخرێتە بەر پێداچوونەوە.

ئامانجی فیمینیستەکان

یەکسانی ژن و پیاو گونجاوترین و ماقوڵترین داواکاری فیمینیزمی میانڕەو و ناڕادیکاڵییە و ئەمە ئەو شتەیە، کە زۆرێک لە ئایدۆلۆژیاکان لایەنگرین و ئـایینەکـان و مێژووی بیری مرۆڤیش قســـەیەکی پێچەوانەی ئەوەیان نەخســـتۆتەڕوو، بەڵام فیمینیســـتە ڕادیکاڵەکان لەســـەر ئەو باوەڕەن کە ئەم یەکســـانییە هەرگیز لە مێژووی مرۆڤدا نەهاتۆتە دی.

ئەوەی لە پشـــت بیرۆکە ڕادیکاڵی و زێدەڕۆییەکانی پەیڕەوانی بـزووتنەوەی(ڕەســـەنـایەتی ژن)دایە زیـاتر لەوەی، کە بەدوای بەدەستهێنانی مافەکانی ژنان و یەکسانی ژن و پیاوەوە بێت، بەدوای هەوڵدانە بۆ نیشـــاندانی تێڕوانینێکی زێدەڕۆیی ئامێز، کە ئامانجی بە بەرزتردانانی ژنە بەســـەر پیاو و ئاشـکرایە کە ئەم تێڕوانینە ســـەیرە

[9]. بەواتای شوێنکی ئاڵۆز و پێچا و پێچ دێت، لە کوردیدا حەوت لۆی بۆ بەکاردێت.و.کوردی

شـــتێک نییە، جگە لە پەرچدانەوەیەک بەرامبەر ســـەرجەم ئەو گرێ میژوویـیانەی کە لەژێر دەســـــەڵات و کۆنترۆڵی پیـاوان هـاتوونەتە کایەوە[٥].

فیمینیسـتە ئەورووپییەکان بەتایبەت فرەنسـییەکان و پێشـەواکانیان لەوانە ژولیا کریســـتیڤا[٦] و ســـیمۆن دی بۆڤوار[٧] بەدوای ئەوەوەن زۆرێک لەو چەمک و بیروباوەڕانەی کە بەســـەر کۆمەڵگای ئەورووپی زاڵن و بنیاتی بیروباوەڕی ئەم کۆمەڵگایانە بخەنە ژێر پشـــکنین و لێکۆڵینەوە. ئەوان هەوڵیانداوە لە هەڵســـەنگاندنە نوێکانی خۆیان بۆ ژن تێگەیشـتنەکانی ڕابردوو لە ڕەهەندە فیسـیۆلۆژییەکانەوە بگرە تا لایەنە میتافیزیکییەکان بخەنە ژێر میتۆدی هەڵوەشاندنەوەگەرایی.

فیمینیزمی فرەنســـی کە زیـاتر لێکۆڵینەوە لەســـەر پـانتـاییە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگا فرەنســـی زمانەکانی وەک تەواوی وڵاتی فرەنســـا و بەڵژیکـا و هەرێمی کیوبیکی کەنەدا دەکـات ، خـاوەن ماهییەتێکی ڕادیکاڵانەترە لە ئاســـت فیمینیزمی ئینگلیزی- ئەمریکی. ڕەخنەگری فیمینیســـتیی فرەنســـی، کە ڕۆشـــنبیرانی کۆمەڵی نوێی ئەورپان گروپێکی یەجگار هەمەجۆری فەیلەسووفان و دەروونناسان و شـاعیران و ڕۆمانووسـان و زمانناسـان و ڕۆژنامەنووسـان لەخۆ دەگرێـت. ئەوان، کە زۆربەی کـات ســـیـاســـەتیـان بە ژێرخـانی تێڕوانینەکانی خۆیان داناوە و ســـروشـــت و باری ســـیاســـی بە باڵادەست دادەنێن بەسەر گشت بیرێکدا[٨].

فیمینیستە ئینگلیزی – ئەمریکییەکان ئەگەرچی لە کاریگەری فیمینیزمی فرەنسی بەدەر نین ، بەڵام زیاتر هەوڵدەدەن لەدووتوێی خۆپارێزی کردن لە بیروباوەڕە ئەبستراکی و نامێژوویییەکانی ناو فیمینیستی فرەنسی هەوڵ و تەقەڵا زیاتری خۆیان بە لێکۆڵینەوەی بوارە ئەدەبیی و کلتوری و شێواز و چۆنیەتی نیشاندانەوەی ژنان لە دەقەکان وابەستە بکەن[٩].

ڕەخنەی فیمینیستی لە ئەدەبدا

ڕەخنەی فیمینیستی با پاڵپشتی و پاشخانێکی زیاد لە دوو سەدە قەرزاربارى نووسەرانی پێش سەدەی بیستەم و نووسەرانی سالانی نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانییە[١٠]. یەکێک لە بابەتە گرنگەکانی ئەم ڕەخنەیە ئەوەیە، کە نەریت و تراديسيۆنی باوی ئەدەبی بە ئەندازەیەکی زۆر ئامادەیی و بەرهەمەکانی نووسەرانی ژنی شاردۆتەوە.

باسەکانی وابەستە بە ڕەخنەی فیمینیستی، کە دەروازەکەی لە ئەدەبی کۆتایی دەیەی شەشەمی سەدەی بیستەمی زایینی(١٩٦٠) ئاوەڵا کرا بە شێوەیەکی بەرتەسک بە (فیمینیزمی سیاسی) و بە ڕووکردنە بوارەکانی کۆمەڵناسی و ئابووری و ئازادی کلتوری و یەکسانی بەستراوەتەوە. پێشەوای ڕەخنەی فیمینیستی (ڤێرجینیا وۆلف)[١١]ە، کە سەربارى بەرهەمەکانی هەوڵیدا لە بەرهەمێک بە ناوی(ژووریک لەپێناو خۆت)[١٢] و کۆمەڵە وتارێکدا[١٣]، بە پشت بەستن

بە بیروباوەڕەکانی خۆی بێتوانایی و سستی کلتوری، ئابووری و پەروەردەی کۆمەڵگای باوکسالار، کە ڕێگر و بەرهەڵستیکەری دووبارە نیشاندانی توانا داهێنەرەکانی ژنانە، ئاشکرا بکات. شایەنی باسە کتێبی(ژووریک لەپێناو خۆت) یان بە خاڵی دەستپێک بۆ لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەدەبی ژنان و سەرەتایەک بۆ ڕەخنەی فیمینیستی داناوە[١٤].

وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا شێوەی ڕادیکاڵی ڕەخنەی فیمینیستی لە فرەنسا بەهۆی سیمۆن دی بۆڤوار[١٥] بە کتێبی(ڕەگەزی دووەم)[١٦] دەستی پێکرد. ئەم کتێبە ڕەخنە و ناڕەزاییەتییەکی فراوانە سەبارەت بە ڕەتکردنەوەی پێگەی ژن لە پێوانەکردنی لەگەڵ پیاودا.

لە ئەمریکا ڕەخنەی نوێی فیمینیستی بە لێکۆڵینەوە وردەکانی (ماری ئیلمان) لە کتێبێکدا بەناونیشانی(بیرکردنەوە سەبارەت بە ژنان)[١٨] دەستی پێکرد. ئەم کتێبە دەربارەی نکۆڵیکردن و کپکردنی کەسایەتی ژنە لە بەرهەمی نووسەرانی پیاودا. ئیلمان کۆمەڵ و دامەزراوەکانی ڕۆژئاوا بە لەبەرچاونەگرتن و پەنهانکردنی پێگەی واقیعی ژن و بەهێزکردنی دەسەڵاتی پیاو تۆمەتبار دەکات و لە هەمان کاتدا تێڕوانینە دەروونناسییەکانی فرۆیدیش لەبەر ئەم هۆیە سەرزەنشت دەکات و بە شیکردنەوەی چەند هەڵبژاردەیەک لە بەرهەمەکانی د.هـ.لۆرانس[١٩] و هێنری میلەر[٢٠] و ژان ژینێ[٢١] بە

هەڵسوکەوتێکی هێرشبەرانە و پیاوسالارانە بەرامبەر بەژن تاوانباریان دەکات[٢٢].

لە سەر بنەمای لێکۆڵینەوەیەکی پوخت و گشتگیر، دوو ڕێچکە لە ڕەخنەی فیمینیستیدا بەرچاو دەکەون:

ڕێچکەی یەکەم ڕەخنەگرانی ئینگلیزی و ئەمریکین، کە جەخت لەسەر زیندووکردنەوە و دووبارە چاپکردنەوە و هەڵسەنگاندنەوەی بەرهەمەکانی ژن وەکو کلتوری چینی کەمینە دەکەنەوە و ستراتیژیەتیان[٢٣] بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەسەر بەرگریکردن لە ژنان و باشکردنی بارودۆخی هەنوکەیی وەستاوە.

ڕێچکەی دووەم، کە سروشتێکی بەرهەڵستیکارانەی هەیە وابەستەیە بە ڕەخنەگرانی فرەنسی. ئەوان زیاتر جەخت لەسەر زمان وەکو شوێن و پەناگەیەکی بەرایی سەرکوتکاری و بیرکردنەوە[٢٤] لە کەسانی دیکە لە هەمبەر ژنان دەکەنەوە و بەدوای ئەوەوەن تا ئەوە نیشان بدەن، کە ئەوەی لە ئەدەبی کۆن بۆ ژنان خراوەتەڕوو شتێک نییە جگە لە وێناکردن و سەپاندنێکی پیاوانە[٢٥].

ڕەخنەی فیمینیستی و زمانی ژنانە

ڤێرجینیا وۆڵف وەکو سەرئامەدی ڕەخنەی فیمینیستی بەبێ ئەوەی، کە تێڕوانینێکی تیۆری بەرامبەر بە زمان هەبێت باوەڕی بە ڕۆڵی زمان لە تێگەیشتن و فێربوونی تایبەتی ڕەگەزیدا هەیە، ئەوەی وۆڵف خستیەڕوو پاشتر لە بەرهەمی ڕەخنەگرانی دیکەی فیمینیستی وەک (دالێ سپێندەر)[٢٦] بەناوی (زمانی دروستکراوی پیاو)[٢٧] بەرفراوانی و توندوتۆڵی بەخۆیەوە بینی[٢٨].

خستنەڕووی زمانی ژنانە لەلایەن ژولیا کریستیڤا کە ژێرخانی تێڕوانینە فیمینیستییەکەی ئەو لەژێر کاریگەری مەعریفە زمانناسی و دەروونییەکانی دایە تا ئەو شوێنە بەرەو پێش ڕۆیشت کە لە بیر و بۆچوونی ئەودا هاتنەکایەوەی گۆڕانکاری لە مێژووە بالادەستەکانی پیاوان بە پێویستی هەبوونی شێوەگەلێکی نوێی زمانی ژنانە زانرا[٢٩].

ئەوەی فیمینیستەکان لەبارەی زمانەوە خستویانەڕوو، بە بیروبۆچوونی ئەوان بەر لەوەی کە بەرهەمی دەسەلاتی کۆمەڵگای پیاوسالار بێت، هەڵقوڵاوی واقیعیەتە سروشتی و ڕەفتارییەکانە.
لێکۆڵینەوەکان ئەوەیان نیشانداوە، کە سەرەڕای زێدەڕۆیی فیمینیستەکان چەند پەیوەندی و وابەستەییەک لەنێوان ڕەگەز و هەڵسوکەوتی زمانیدا لەئارادایە و بەم هۆیەوەیە، کە زمانی ژنان و پیاوان چەند جیاوازییەک لەگەڵ یەکتریدا پەیدا دەکەن کە لەسەر بنەمای تەرازووی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ژنان و پیاوان کەم و

زیاد دەکات. بەشـــێوەیەک کە هەندێجار جیاوازییەکان لە ســـنوری زاراوە و تایبەتمەندییەکانی ئاوازی زمان دەمێنێتەوە و هەندێجاریش تا ئاســتی وشــەیی و ڕێزمانی و دەنگی دردێ دەبێتەوە[٣٠]. لە ڕوویکی دیکەوە ئەوە ئاشـــکرایە کە جیاوازی لە چالاکی کۆمەڵایەتی دەبێتە هۆی چەنـد جیـاوازییەکی زمـانیش بۆ نموونە ژنـان لە بوارەکـانی بەرگدوری و چنین و چێشـــتلێنان و ڕازاندنەوەکاری چالاکییەکی زیاتریان هەیە و بەم هۆیەوە زۆرێک لە زاراوەکانی وابەســـتە بەم بوارانە وەکو زاراوەگەلی ژنانە دێنەبەرچاو، یا بۆنموونە پیاوان لە بواره ســـەربازی و کانزاکاری و میکانیکدا چالاکترن و ئاســـاییە، کە وشـــە و زاراوەکانی وابەســـتە بەم بابەتانە وەکو زاراوەگەلی پیاوانە سەیر بکرێن.

جیـاوازی نێوان زمـانی ژنـان و پیـاوان دەتوانرێت بە جیـاوازی نێوان جووڵە ڕەفتارییەکان(جووڵە و ئاماژەکانی دەســـت و ســـەر و ڕوخســار) و پۆشـینی جل و بەرگ بەراورد بکرێت، لەکاتێکدا کە هیچ کەس نـاتوانێـت جیـاوازی نێوان ئەم بـابەتـانە بخـاتە ئەســـتۆی کاریگەرێتی دەسەڵاتی پیاوانە بەسەریان[٣١].

ئەوەی فیمینیســـتەکان بەدوای ئەوەوەن ڕوونی بکەنەوە هەمان ئەو شـــتەیە، کە لە تێڕوانینی زمانەوانان بە هەڵاتن و لادان لە باو ســـەیر دەکرێت. زمـانی ژنـانە جۆرە گۆڕانکـارییەکە لە بـاو، بەبێ

ئەوەی، کە ئەم گۆڕانە لە خودی خۆیدا خاوەن ماهییەتێکی بەهایی بێت و یا لەژێر کاریگەری و دەسەڵاتی پیاوان هاتبێتەکایەوە.

هەوڵی ئایدیاڵیانەی هەندێک لە گروپە فیمینیستییەکان بۆ داهێنانی زمانێکی تایبەت بە ژنان بەشێوەیەکی کردارەکی شتێکی سەختە و بگرە نەشیاویشە و هەرگیزیش نەهاتۆتەدی، لە ڕوێکی دیکەوە بە پێشنیارکردنی زمانێکی سەربەخۆ بۆ ژنان ئەوە ڕوون نییە کە(نیمچە زمان)ێکی لەم چەشنە بتوانێت لە مەیدانی واقیعدا دەسکەوتێکی بۆ ژنان بەدواوە بێت.

فیمینیستەکان لەو باوەڕەدان، کە باسکردنی ژن لە بەرهەمەکانی پیاوان بەهۆی پیاوان و بە ئامرازە زمانییە پیاوسالارییەکان دێتەکایەوە و بەم هۆیەوە ژنان خۆیان لە ڕێگەی زمانی پیاوانەوە دەناسن و لەم ڕووەوە تێگەیشتنی ژنان لە خۆیان ناکرێت تێگەیشتنێکی ڕەسەن بێت، لە کاتێکدا کە ڕۆڵی سەرەکی لەو چەشنە وەسفکردنانە وابەستەنییە بە زمان بەڵکو بەرهەمی تێڕوانین و تێگەیشتنە.

زۆرێک لە خوێنەرانی ژن وەسفکردنی مەحموود دەوڵەت ئابادی بۆ بارودۆخە دەروونییەکانی(مارۆل) لە (کەلیدەر)دا بە هەڵقوڵاو لە ترۆپکی ناسینی واقیعیەتە دەروونییەکانی ژن دەزانن، لە کاتێکدا، کە زمانی دەوڵەت ئابادی لە وەسفکردنی ئەم بارودۆخانەدا هەمان ئەو زمانەیە، کە لووتکەی لایەنە پاڵەوانییەتییەکانی پێ وەسفکراوە[۳۲]، لە

بەرامبەردا چۆن دەتوانرێت ئەوە پەسەند بکرێت کە هەمیشە وەسفکردنی ژنان بۆ خۆیان تەنیا بە هۆی زمان و گوزارشتە ژنانەکەیان تێگەیشتنێکی ڕەسەن و واقیعییە. ئێستا بەچاوپۆشی لە بیروباوەڕی زمانی فیمینیستەکان پێویستە سەرنج لەو بابەتە بدرێت کە ئەوەی لە خستنەڕووی زمان و سەرەنجام لە نووسینی ژناندا دەخرێتەڕوو خۆی لەبەرامبەر دوو پرسیاری سەرەکی دەبینێتەوە:

١.ئایا لە بنچینەدا نووسینی ژنانە لەگەڵ نووسینی پیاوانەدا جیاوازییەکی دیاریکراوی هەیە؟

٢.ئەگەر بەم چەشنەیە ، چۆن دەتوانرێت نووسینی ژنانە پێناسە بکرێت؟[٣٣]

لە ڕووێکی دیکەوە هیچ جۆرە جیاوازییەک لەڕووی ڕەگەزییەوە لە بنەما بنچینەییەکانی زمان بوونی نییە، چونکە منداڵ زمانی بنچینەیی(زمانی یەکەم) لە دایکی فێردەبێت و دایک- تەنانەت ئەگەر بشیەوێت- ناتوانێت لە سنوری بنەماکانی زماندا چەشنێکی تایبەت بۆ منداڵەکەی خۆی بگوازێتەوە و بە مەزەندەکردنی هەبوونی خواستێک بۆ گوێزانەوە وەکو نموونە بۆ گوێزانەوەی زمانێکی ژنانە- هەتا بۆ منداڵی مێینە- هەوڵ و تەقەڵاکەی لە سنووری ژمارەیەک وشە و ڕەنگە لە ئاوازی زمان تێپەڕ نەکات و لەڕاستیدا گەیاندنی زمانێکی لەم چەشنە شتێکی کارەکی و شیاو نابێت.

شیعری فارسی و تێڕوانینی فیمینیستی

شیعری فارسی لە مێژووی هەزار ساڵەی خۆی لە گۆشەنیگای تێگەیشتنی فیمینیستیدا شایەنی ڕەخنە و تێڕامان و هەڵوەستە لەسەرکردنە و تەنانەت شاعیرانی عەقڵانیی وەک فیردەوسی و مەولەوی و سەعدیش لە بۆچوونی فیمینیستەکاندا پارێزراون نەبوون لە بیرکردنەوەیەکی پیاوسالاریانە، ئەگەرچی هەندێک لە هۆنراوەکانی فیردەوسی کە جۆرە ناوەرۆکێکیان لەبارەی سووککردنی ژنان تێدایە لەڕووی دروستی دانەپاڵییەوە وەکو شتێکی مایەی گومان دێتەبەرچاو، بەڵام لانیکەم لەبارەی ڕاستی زۆرێک لە هۆنراوەکانی سەعدی بە تایبەت ئەوەی لە بوستان هاتووە جێگەی گومان نییە و هەڵبەتە ناتوانرێت نکۆڵی لە کاریگەری کەشی فیکری و ڕوانینی کۆمەڵایەتی سەردەمەکەشی بکرێت.

لە ڕوانگەی فیمینیستەکانەوە ژنان لە مێژووی ئەدەبیاتی فارسیدا پەراوێزنشین بوون و نەهاتوونەتە ناو کرۆکی دەقەکانەوە، ئامادەیی(هەبوون)ی پەنهان و دەگمەنی هەندێک لە شاعیرانی ژن، کە لە کۆتاییدا ژمارەیان کەمە و لە بارەی چەند ڕووداو یا پێشهاتێکە کە لە مەودای چەند دەیەیەک یا چەند سەدەیەک ڕوویداوە و کاری ئەم شاعیرانە لە ڕۆژگاری خۆیاندا پێدەچێت هاوشێوەی جۆرە داهێنانێک یا پێچەوانەی نەریت بێت تا ئەوەی کە نیشاندەری سروشتی ڕاستەقینەی بارودۆخەکە بێت.

دیارترین ئامادەیی و دەرکەوتنی ژن لە ئەدەبی فارسیدا دەرکەوتنە دایکانەیەتی کە ئەوەش لە سەرەتای شیعری فارسیدا ڕۆڵ و بەرچاوییەکی نەبووە و بە شێوەیەکی پلەڕەوتی بەتایبەت لە هۆنراوە نوێکان دەرکەوتووە.

ژن لە سەر شێوەی مەحبووب و مەعشووقیشدا بوون و ناسنامەیەکی وەها نادیار و گوماناوی هەیە کە هەندێجار هیچ جۆرە جیاکردنەوەیەک بۆ دیاری کردن و درککردنی ڕەگەزێتییەکەی بەدەست ناهێنرێت.

لە دیوانی ڕوودەکی، مەنوچەهری، فەرخی، عونسوری، هیچ جۆرە بوون و ناسنامەیەکی دیاری ژنانەیی هەستی پێناکرێت و لە هۆنراوەکانی شاعیرانی دوای ئەوان وەکو خاقانی تێڕوانینێکی ئەرێنی بۆ ژن بەرچاو ناکەوێت، تائەوەی، کە هەندێجار هۆنراوەکانی شاعیر ڕەنگ و بۆیەکی(دژە ژن) لەخۆ دەگرێت، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە، کە ئەم تێڕوانینە دژەژنە خۆی لە خۆیدا ڕەنگدانەوەیەکی غەم و خەفەتی ناخەکی شاعیر بووە بەرامبەر باری ناهەمواری ژنانی سەردەمی خۆی[٣٤]. واتە خەسڵەت و چۆنایەتییەک کە ڕەنگە لە تێڕوانینی ڕەشبینانەی فیمینیستەکاندا شیاوی درککردن نەبێت.

هەرچی تێڕوانینی خاقانییە لە پلەیەکی سازگار و گونجاوتردایە لەبەرامبەر قسەی نیزامی لە لەیلاو و مەجنوونـدا. نیزامی لەم مەسنەویە دڵداریـیەدا لەپاش بیستنی دەنگۆی هاوسەرگیری لەیلا لە

سەر زمانی مەجنوون چەند قسەیەک دەکات، کە ئەوەش لە ڕاستیدا ڕەنگدانەوەی تێڕوانینی پیاوسالاریانەی سەردەمی ئەوە و ڕەنگە لە شیعری فارسیدا هاوتای کەم بێت[٣٥] .

پێویستە سەرنج لەوە بدرێ کە بوون و دەرکەوتنی دەرەکی و چالاکی کۆمەڵایەتی ژنان لەڕێگەی کاریگەربوون بە نەریتی سەردەم بە تونديی مایەی ڕەتکردنەوە بووە و ئەم لایەنە بۆتەهۆی ئەوەی، کە ڕەنگدانەوەی ڕۆڵی ژنان لە ئەدەبی کۆندا شتێکی بەرجەستە و هەستپێکراو نەبێت[٣٦]. شایەنی باسە کە لەم ئامادەنەبوونە دێرینە تەنیا وابەستە نییە بە کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان، بەڵکو لە جیهانی خۆرئاواشدا لە سەدە جۆراوجۆرەکان تا سەردەمە نوێکانیش ئاماژەیەک لە دەرکەوتن و ئامادەیی حەقیقی ژن بەرچاو ناکەوێت، هەروەک ئەوەی، کە ئەدەبی پیاوسالاری ئەو کۆمەڵگایانەش هەمیشە بەم هۆیەوە بۆتە مایەی هێرش و پەلاماری ڕەخنەگرە فیمینیستەکان.

لە مێژووی کۆنی شیعری فارسیدا هۆنراوەکانی مەهەستی گەنجەوی[٣٧] و لە سەردەمی هاوچەرخدا شیعرەکانی فوروغی فروخزاد یەکێکن لەو نموونە دەگمەنانەی کە تیایاندا ڕووبەڕووی چەند دیمەنێکی هەست و هەڵچوونی ژنانە دەبینەوە، دیمەنگەلێک کە هەندێجار لە تێڕوانینی باوی سەردەمدا ڕەنگ و بۆیەکی بێباکیشی لەخۆ گرتووە.

هۆنراوەکانی پەروینی ئیعتیسامی ئەگەرچی خاڵی نییە لە بەرجەستەبوونە کاڵ و کەمڕەنگە فیمینیستییەکان، بەڵام لە پلەو پێگەی نیشاندان و دەرکەوتنی هەست و هەڵچوونە ژنانەییەکاندا زیاتر ڕەنگ و بۆیەکی دایکانەی هەیە، کە ئەمە خۆی لەخۆیدا دەکرێت ڕەگ و ڕیشەی لە زەمینە ڕۆحییەکان و پێشینەی ژیانی شاعیر هەبێت.

شایەنی گوتنە (ناسنامە و کرۆکی ژنانە) لە شیعری پەرویندا بەتەواوەتی ڕوونە و بەپێچەوانەی ئەوانەی، کە پەروین بە شاعیرێکی وا دادەنێن، کە ڕوانینێکی پیاوانەی هەیە ، ڕەنگدانەوە ژنانەییەکان لە شیعری ئەودا بەرچاو و هەستپێکراوە.

وێڕای چەند لێکۆڵینەوەیەکی گرانبەها کە لە زمانی فارسیدا دەربارەی ڕۆڵی میژوویی و کۆمەڵایەتی و هەندێجاریش ئەدەبی ژن ئەنجام دراوە[۳۸]، ڕەخنەی ئەدەبی ژنان و هەڵسەنگاندنە شیکاری و هونەرییەکەی لە گۆشەنیگای (ڕەسەنایەتی ژن)ەوە پێویستی بە چەند لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە.

زۆرێک لە ڕۆمانە هاوچەرخە فارسییەکان، کە ئەم مەودا تەسکە تەنانەت بواری ئاماژەپێکردنێکیشان ناهێڵێتەوە، دەکرێت ببنە هەوێنی چەند شیکردنەوەیەکی ئەدەبی و کۆمەڵایەتی گرنگ،کە بێگومان زۆر گۆشەی کەم زانراوی میژووی کۆمەڵایەتی ئەم وڵاتە ڕوون دەکەنەوە.

پەراوێزەکانی فەسڵی پازدەیەم

١-بڕوانە:راهنمای نظریه ادبی معاصر،رامان سلدن،ترجمه عباس مخبر،طرح نو،تهران،١٣٧٢،ص٢٥٦.

2-Patriarcal

3-anatomic

4-A Glossary of Literary terms,M.H.Abrams,U.S.A. 1963,P.234-236.

٥- بڕوانە:فرهنگ نظریه های فمینیستی،مگی هام،ترجمه فیروزه مهاجر،نوشینا احمدیخراسانی و فرخ قرەداغی،نشر توسعه، تهران، ص٥٢١.

6-Julia Kristeva

7-Simon de Beavoir

٨-ر.ک:دانش نامه نظریه های ادبی معاصر،ایرنا مکاریک،ترجمه مهران مهاجر و محمود نبوی،اگه،تهران،١٣٨٣،ص٣٨٨.

٩- هەمان سەرچاوە،ص٣٩٦.

١٠- نموونەی ئەو هەوڵانە دەتوانن لەم بەرهەمانەدا بدۆزنەوە:

-Vindication of Right of the Women,by Mary Wollston Craft(1972).

-The Subjection of Women,by John Stuart Mill(1869).

-Woman in Ninteenth Century,by Margaret Fuller(1845).

11-Virginia Woolf

12-A Room of One,s Own(1929).

١٣-ئەم وتارانە لە کۆمەڵەیەکدا بەناوی Women on Writing لە ساڵی ٢٠٠٠ بە کۆششی M.Barrett بڵاکراوەتەوە.

14-Studying Literary theory: An Introduction,Roger Webster,G.B.1995,P.75.

15-Simom de Beavoir

16-Second Sex(1949)

17-Mary Ellman

18-Thinking about Women(1988).

19-D.H.Lewrence

20-Henry Miller

21-Jean Genet

22-A Glossar of Literary terms,p.233-234.

23-Strategy

24-Otherness

25-A Dictionary of Modern Critical Terms,Edited by Roger Fowler,Routledge,1977,p.92.

Dale Spender

Man Made Language(1980)

Studying Literary theory: An Introduction,p.76.

٢٦- فرهنگ نظریه های فمینیستی،سەرچاوەی پێشوو،ص ٢٣٦.

٢٧- برِوانه:درامدی بر جامعه شناسی زبان،یحیی مدرسی،مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی،تهران، ١٣٦٨،ص ١٦٢.

٢٨- ر.ک: هەمان سەرچاوە،ص١٦١.

٢٩- بۆ نموونه برِوانه: کلیدر،محمود دول ابادی،چاپ هفدهم،نشر فرهنگ معاصر، تهران،١٣٨٤، ص ٣٠-٣٥.

۳۰- ر.ک: دانشنامه نظریه های‌ادبی معاصر، سەرچاوەی پێشوو، ص ۳۹۷.

۳۱- خاقانی بۆ له دایکبوونی ڕۆڵەی کچەکەی هۆنیویەتیەوە:

مرا چه نقصان گر جفت من بزاد کنون
به چشم زخم هزاران پسر یکی دختر
اگر بمیرد شاید بهشت را خاتون
وگر بماند زیبد مسیح را خواهر.....

۳۵- زن گر نه یکی هزار باشد
در عهد کم استوار باشد
چون نقش وفا و عهد بستند
بر نام زنان قلم شکستند....(لیلی و مجنون،خمسه نظامی،چاپ علمی/٦۰۳)

۳٦- اوحدی مراغه ای ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە:

زن چو بیرون رود بزن سخنش
خودنمایی کند بکن رختش
ورکند سرکشی هلاکش کن
اب رخ می برد به خاکش کن
زن چو خامی کند، بجوشانش
رخ نپوشد کفن بپوشانش (دیوان اوحدی مراغه ای،نعیم امیر احمد اشرفی،تهران،۱۳٦۲،ص ٥۲٦).هەروەها سعدی گوتویوتی:

چون زن راه بازار گیرد بزن
و گر نه تو در خانه بنشین چو زن(بوستان/۱٦۳).

٣٧- ئەگەرچی باس لەوە دەکرێ کە ڕەنگە هەندێک لەو هۆنراوانەی درابنە پاڵ مهســـتی گنجه ای هی ئەو نەبن و ڕەنگە پیاوان ئەو هۆنراوانەیان نووســی بێت.بەڵام بەشــێک لەو چوارینانە بەهۆی ئەوەی جیلوەو ســۆزی ژنانەیان تێدایە بێگومان هی ئەو یان شاعیرێکی تری ژن بووە.

٣٨- بۆنموونە بڕوانە:

- زن در تاریخ معاصـــر ایران،(٢ جلد)، مرادعلی توانا، انتشـــارات برگ زیتون،تهران، ١٣٨٠.
- شـــناخت هویت زن ایرانی،شـــهلا لاهیجی و مهرانگیز کار،انتشـــارات روشنگران، تهران،١٣٧٧.
- بررســـی موقعیت و منزلت زن در تاریخ ایران(مجموعه مقالات)، به کوشش جمعی از نویسندگان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ١٣٨١.

لیستی سەرچاوەکان

- آدمیت، فریدون:**اندیشه های میرزا فتحعلی آخوند زاده**، تهران، خوارزمی ۱۳۴۹.
- آذر بیگدلی،لطف علی: **تذکره آتشگده**، تصحیح سیدحسن سادات ناصری، امیرکبیر، تهران،۱۳۳۶.
- آریان پور، امیرحسین: **فرویدیسم به اشاراتی به ادبیات و عرفان**، شرکت سهامی، کتابهای جیبی، تهران،۱۳۵۷.
- آریان پور، امیرحسین: **جامعه شناسی هنر**، دانشگده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، تهران،۱۳۵۴.
- آرین پور، یحیی**: از صبا تا نیما**، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران،۱۳۵۱.
- احمدی، بابک: **ساختا ر و تاویل متن**،نشر مرکز، تهران،۱۳۷۰.
- احمدی، بابک: مهران مهاجر و محمود نبوی: **هرمنوتیک مدرن**، نشر مرکزه تهران،۱۳۷۷.
- اخوان ثالث، مهدی:**آخر شاهنامه**، مروارید، تهران،۱۳۷۸.
- استاریکف، ا: **فردوسی و شاهنامه**، ترجمه رضا رعد آذرخشی، انتشارات جیبی، تهران،۱۳۴۶.
- اسماعیل، عزالدین**: التفسیر النفسي للادب**، بیروت،۱۹۶۲.
- اعتصامی، پروین: **دیوان**، انتشارات زوار، تهران،۱۳۳۳.

- ال گورین ویلفرد و دیگران: **راهنمای رویکردهای نقد ادبی**، ترجمه انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۷۰.
- الیامیر چاده:**چشم اندازهای اسطوره**، ترجمه جلال ستاری، انتشارات طوس، تهران، ۱۳۷۲.
- امامی، نصرالله: **ساخت شکنی در فرآیند تحلیلی ادبی**، نشر رسش، اهواز، ۱۲۸۲.
- امامی، نصرالله: **ساختگرایی و نقد ساختاری**، نشر رسش، اهواز، ۱۳۸۲.
- امامی، نصرالله: **منوچهری دامغانی، ادوار زندگی وآفرینش های هنری**، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ۱۳۷۱.
- امین، احمد: **النقد الادبي**، دارالکتاب العربی،بیروت، ۱۹۶۷.
- ایکلتون، تری: **پیش در آمدی برنظریه نقد ادبی**، ترجمه عباس مخبر، نشر مرکز، تهران، ۱۳۶۸.
- ایکلتون، تری: **مارکسیسم ونقد ادبی**، ترجمه م٠لاهیجی، انتشارات کار، تهران، ۱۳۵۸.
- ایونز:**گفت وشنودی با یونگ**، ترجمه برادران رفیعی، انتشارات صحافیان. مشهد، ۱۳۵۱.
- بهار، مهرداد: **اساطیر ایرانی**، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۲.
- بیرجندی، پروین: **روانشناسی رفتار غیرعادی (مرضی،)**، ترجمه و تألیف،کتاب فروشیدهخدا، تهران، ۱۳۶۲.
- جامی، مولانا عبدالرحمن: **بهارستان**، چاپ وین، افست کتابفروشی مرکزی، تهران، ۱۳۴۸.

- حافظ شمسالدین محمد: **دیوان**، تصحیح پرویز ناتل خانلری، خوارزمی، تهران،۱۳۶۲.
- حافظ، شمس الدین محمد: **دیوان** تصحیح محمد قزوینی،کتاب فروشی زوار، تهران،(بی تا).
- حقیقی، شاهرخ :**گذر از مدرنیته**، آگاه، تهران، ۱۳۷۹.
- خانلری، پرویز: **هفتاد سخن (مجموعه مقالات)**، انتشارات توس، تهران،۱۳۶۷.
- داد، سیما: **فرهنگ اصطلاحات ادبی**، انتشارات مروارید، تهران،۱۳۷۳.
- دهقانی، محمد: **پیشگامانی نقد ادبی در ایران**، انتشارات سخن، ۱۳۸۰.
- دیجز، دیوید: **شیوه های نقد ادبی**، ترجمه غلامحسین یوسفی و محمدتقی صدقیانی، انتشارات علمی، تهران،۱۳۶۶.
- دینوری، ابن قتیبه، **مقدمة الشعر و الشعراء**، ترجمه آذرنوش آذرتاش، تهران، ۱۳۶۳.
- رادویانی، عمر: **ترجمان البلاغه**، به تصحیح و اهتمام احمد آتش، انتشارات اساطیر،تهران،۱۳۶۲.
- رازی، شمس قیس: **المعجم في معاییر اشعار العجم**،تصحیح محمد قزوینی،چاپ کتابفروشی تهران، تهران (بی تا).
- رجائی، نجمه: **آشنایی با نقد ادبی معاصر عرب**، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد،۱۳۷۸.
- رستگار فسائی، منصور: **انواع شعر فارسی**، انتشارات نوید، شیراز،۱۳۷۲.
- رشیدیان، بهزاد: **بینش اساطیری درشعرفارسی معاصر**، نشرگستره، تهران،۱۳۷۰.

- ریکور،پل: **زندگی در دنیای متن**، ترجمه بابک احمدی، نشر مرکزه تهران، ۱۳۷۴.
- زرین کوب،عبدالحسین: **ارسطو و فن الشعر**، امیرکبیر، تهران،۱۳۵۷.
- زرین کوب،عبدالحسین: **از کوجه رندان**، امیرکبیر، تیران،۱۳۵۴.
- زرین کوب،عبدالحسین: **با کاروان حله**، انتشارات علمی، تهران،۱۳۴۷.
- زرین کوب،عبدالحسین: **شعر بی دروغ شعر بی نقاب**، انتشارات علمی، تهران،۱۳۴۶.
- زرین کوب،عبدالحسین: **نقد ادبی**، امیرکبیر، تهران،۱۳۵۴.
- زرین کوب،عبدالحسین: **یادداشتها واندیشه ها**، تهران،۱۳۵۶.
- ساغروانیان، جلیل، **فرهنگ اصطلاحات زبانشناسی**، نشر نیما، مشهد،۱۳۶۹.
- ستاری، جلال، **رمز و مثل در روانکاوی**، انتشارات توس، تهران،۱۳۶۶.
- سرامی، قدمعلی: **از رنگ گل تا رنج خار**، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران،۱۳۶۸.
- سلدن، رامان: **راهنمای نظریه ادبی معاصر**، ترجمه عباس مخبر، طرح نو، تهران،۱۳۷۲.
- سمرقندی، دولتشاه: **تذکره الشعراء**، به همت محمد رمضانی،کلاله خاور، تهران،۱۳۳۸.
- سوسور، فردیناند: **درسهای زبان شناسی همگانی**، ترجمه نازیلا خلخالی، نشر فرزان،تهران ۱۳۷۸.
- سوفوکل، **ادیب شهریار**، ترجمه شاهرخ مسکوب، نشر اندیشه تهران، ۱۳۴۷.

- سیدحسینی، رضا، **مکتبهای ادبی**، انتشارات کتاب زمان، تهران، ۱۳۶۵.
- شاریه، ژان پل: **فروید، ناخودآگاه و روانکاوی**،ترجمه سیدعلی محد، نشر نکته،تهران، ۱۳۷۰.
- شایگان، داریوش: **بت های ذهنی وخاطره ازلی**، امیرکبیر، تهران،۱۳۵۳.
- شمیسا، سیروس: **سبک شناسی شعر**، انتشارات فردوس، تهران،۱۳۷۴.
- صفائی، ابراهیم: **نهضت ادبی ایران درعصر قاجار**، (بی تا)،تهران،۱۳۳۳.
- عاصی، میشل: **في النقد الادبي**، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۹۹۰.
- عباس. احسان: **تاریخ النقد الادبی عند العرب**، عمان،۱۹۸۶.
- عبدالقدوس احسان: **فن السیرة**، دارالثقاقة، بیروت،۱۹۵۶.
- عدنان سعید: **الاتجاهات الفلسفية في النقد الادبي**، دار الرائد، بیروت،۱۹۸۷.
- عنصرالمعالی،کیکاووس: **قابوسنامه**، به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی، شرکت
انتشارات علمی و فرهنگی، تهران،۱۳۶۴.
- عوفی، سدیدالدین محمد: **لباب الالباب**، تصحیح ادوارد براون، لیدن،۱۹۰۳.
- غنی، قاسم: **تاریخ عصرحافظ**، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۵۶.
- فاخوری حنا: **تاریخ ادبیات عرب**، ترجمه عبدالمحمد آیتی، انتشارات توس، تهران، (بی تا).
- فالر، راجر و دیگران: **زبانشناسی ونقد ادبی**، ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده، نشر نی،تهران، ۱۳۶۹.
- فرزاد، مسعود: **جامع نسخ حافظ**، دانشگاه شیراز، شیراز،۱۳۴۷.

- فروخ، عمر: **عقايد فلسفى ابو العلاء معري**، ترجمه حسين خديو جم، شركت سهامى كتابهاى جيبى، تهران۱۳۴۸.
- فروزانفر: بديع الزمان، **سخن وسخنوران**، انتشارات خوارزمى، تهران، ۱۳۵۰.
- فروم، اريک: **زبان از ياد رفته**، ترجمه إبراهيم امانت، انتشارات مروارید، تهران،۱۳۴۶.
- فروید، زیکموند: **تعبیرخواب وبیماری های روانی**، ترجمه ایرج پورباقر، انتشارات آسیا،تهران،۱۳۴۱.
- فروید، زیکموند: **روانشناسی**، ترجمه مهدی افشار، انتشارات کاویان، تهران (بی تا).
- فضل،صلاح: **نظرية البنائية في النقد الادبى**، القاهرة، دارالشرق،۱۹۹۸.
- کاسیرر، ارنست: **زبان و اسطوره**، ترجمه محسن ثلاثی، نشر نقره تهران،۱۳۶۶.
- کتبی، محمود: **تاریخ آل مظفر**،به اهتمام و تحشیه عبدالحسین نوایی، اسیرکبیر، تهران،۱۳۴۶.
- کیانوش، محمود: **قدما و نقد ادبی**، انتشارات رز، تهران،۱۳۵۴.
- گادنر،گلن:**هنر در گذر زمان**،ترجمه محمدتقی فرامرزی، انتشارات، آگاه،تهران،۱۳۶۵.
- گریس، ویلیام: **ادبیات و بازت آن**،ترجمه بهروز عزب دفتری، انتشارات آگاه، تهران،۱۳۶۵.
- گلبن، محمد: **بهار و ادبی فارسی**، (مجموعه مقالات ملک الشعراء بهار)، خوارزمی، تهران،۱۳۵۱.

- گلبن، محمد:**نقد و سیاحت (مجموعه مقالات)** به کوشش معمدگلبن، تهران، ۱۳۸۰.
- لنگرودی، شمس:**مکتب بازگشت ادبی**، نشر مرکز تهران،۱۳۷۲.
- مان، نرمال: **اصول روانشناسی**، ترجمه و اقتباس محمود ساعتچی، انتتنشارات امیرکبیر، تهران،۱۳۶۶.
- مایل هروی، نجیب: **نقد و تصحیع متون**، آستان قدس رضوی، مشهد،۱۳۶۹.
- مجیدی، عنایت الله: **تجدید عهدی با خاطره استاد**، انتشارات دهخدا، تهران،۱۳۵۱.
- مجیدی، عنایت الله: **مجموعه مقالات و اشعار استاد بدیع الزمان فروزانفر**،تهران،۱۳۵۱.
- محمدی، محمد: **فرهنگ ایرانی پیش از اسلام**، انتشارات توس، تهران،۱۳۵۴.
- مختاری،محمد: **اسطوره زال**، نشر آگاه، تهران،۱۳۶۹.
- مدرسی، یحیی: **در آمدی بر جامعه شناسی زبان**، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی،تهران،۱۳۶۸.
- مشکوه الدینی، مهدی: **سیر زبانشناسی**، انتشارات دانشگاه مشهد،۱۳۷۶.
- مکاریک، ایرنا ریما: **دانشنامه نظریه های ادبی معاصر**، ترجمه مهران مهاجرو محمد نبوی،آگه،نهران،۱۳۸۳.
- مندور. محمد: **در نقد وادب**، ترجمه دکتر علی شریعتی، مشهد،۱۳۴۹.
- منشی، نصرالله:**کلیله ودمنه**، تصحیح و تحشد مجتبی مینوی، دانشگاه تهران،۱۳۴۲.

- نجفی، ابوالحسن: **مبانی زبانشناسی وکاربرده های ویژه آن در زبان فارسی**، انتشارات نیلوفر،تهران،۱۳۵۸.
- نظامی عروضی: **چهارمقاله**، به سعی محمد قزوینی، لیدن،۱۹۰۹.
- نوریس،کریستوقر: **شالوده شکنی**، ترجمه هیام یزدانجو، نشر شیراز، تهران، ۱۳۸۰.
- وطواط شیرازی: رشیدالدین عمر،**حدائق السحر**، تصحیح عباس اقبال، کتابخانه سنائی و کتابخانه طهوری، تهران،۱۳۶۲.
- ولک، رنه و أوستن وارن: **نظریه ادبیات**، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر، انتشارات علمیو فرهنگی، تهران،۱۳۷۲.
- هام، مگلی: **فرهنگ نظریه های فیمنیستی**، ترجمه فیروز مهاجر و نوشین احمدی خراسانی وفرخ قره‌داغی، نشر توسعه، تهران، ۱۳۸۲.
- هوف،گراهام: **گفتاری درباره نقد**، ترجمه نسرین مهروینی، امیرکبیر،تهران،۱۳۶۵.
- Abrams, M.H.:**A Glossary of Literary Terms**, U.S.A.1993.
- Barnet, Sylvan: **A Short Guide to Writing about Literature**, Boston 1968.
- Barthes, Roland: **Image - Music - Text**, London 1977.
- Coyle, Martin and others: **Encyclopedia of Literature and Criticism**، London 1991.
- Cuddon, Terms: **A Dictionary of Literary Terms**, G.B.1984.

- Culler, Jonathan: **On Deconstruction, Theory and Criticism after Structuralism**, G.B.1987.
- Dotton, Richard: **An Introduction to Literary Criticism**, New York 1986.
- Eden Leon: **Literary Biography**, London 1973.
- Fowler, Roger: (**edited by), A Dictionary of Modern Critical Terms**, New York 1997.
- Fry, northrop: **Anatomy of Criticism**, Princeton 1957.
- Hall Vernon: **A Short History of Literary Criticism**, London 1964.
- Harman, William: **A Handbook to Literature**, sixth edition, New York
- Hoffman, Frederick J .: **Freudianism and Literary Mind**, USA, 1967.
- Holman, c. Hough & William Harman: **A Handbook to Literature**, new York, 1992.
- Kneale, j. Douglas: **Decostruction, Guide to Literary Theory and Criticism**، John Hopkins University Press, 1997.
- Lipking, Lawrence & A. Waton litz: **Modern Literary Criticism**, New York,1972.
- Royle, Nicholas: "**What is Deconstruction?" in Decostruction A User Guide**, USA, 2000.
- Scott, Wilber 5.: **Five Approaches of Literary Criticism**, London, 1970.

- Strelka, Joseph: **Literary Criticism and Psycology**. London, 1966.
- Tennenhouse, Leonard: **The Practice of Psychoanalitic Criticism**, Detoit,1976.
- Thrope, James: **Principles of Textual Criticism**, California, 1973.
- Webster, Roger: **Studying Literary Theory: An Introduction**, G.B.1990.
- Wellek, Rene: **Concept of Criticism**, Yale University, 1963.
- Wolfreys, Julian**: Deconstruction:** Derrida, U.S.A. 1998.

ژیاننامەی د.نصرالله امامی

ISNA / PHOTO: Bona Ghasemi

- د.نصرالله امامی لە سالی ١٩٤٩ لە شاری ئابادان لە ئێران لە دایکبووە.
- بەکالیۆریۆسی لە زمان و ئەدەبیاتی فارسی لە زانستگای تاران وەرگرتووە.لەو سەردەمەدا لە کۆڕی ئوستادانی زمان و ئەدەبیاتی فارسی وەکو د.عبدالحسین زرینکوب و جعفر شهیدی سوودی وەرگرتووە.
- نصرالله امامی شاگردی تایبەتی د.ژبیح الله صفا بووەو لە زۆر لە نووسینەکانیدا هاوکاریی کردووە. نامەی ماستەری لە زانستگای تەبریز تەواو کردووە.

- وەکو مامۆستا لە زانستگای چمران لە ئە هواز دەست بەکاربووە.دواتر بۆ تەواوکردنی خوێندنی دکتۆرا جارێکی دی بۆ تاران گەڕایەوە.دوای تەواوکردنی دکتۆرا ژیانی خۆی یۆ تۆژینەوەو کاری ئەکادیمی تەرخانکردووە.بە تایبەتی لە بواری تۆژینەوەی شیعرەکانی خاقانی و حافز دا چەندین بەرگ کتێب و وتاری نووسیوەو لە میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی ڕۆژئاواییشدا چەندین بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە.ئەم کتێبەی بەردەستتان نموونەیەکی ئەو بەرهەمانەیە.
- سااڵنێکە دەرسەکانی ڕێبازە ئەدەبییەکانی عەرەبی و دەقی حەماسی و لیریک و خاقانی لە خوێندنی دکتۆرا لە زانکۆی چمران دەڵێتەوە.
- سەرچاوەی ڕۆشنبیریی ئەم نووسەرە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی و فرەنسییە.
- دکتۆر ئیمامی لە ساڵی ١٩٩٩ دا وەکو مامۆستای نموونەیی وڵاتی ئێران هەڵبژێردرا.
- لە ساڵی(١٩٩٦)ەوە وەکو ئوستادی زمان و ئەدەبیاتی فارسی ناسراوەو سەرپەرشتیی ژمارەیەکی زۆر نامەی ماستەر و دکتۆرای ئەدەبی عەرەبی و فارسی کردووە.

هەندێ لە کتێبە چاپکراوەکانی:

- تصحیح دیوان رودکی
- مرثیه سرایی در ادب فارسی
- بر آستان جانان (شرح دیوان حافظ)
- ارمغان صبح (شرح قصاید خاقانی)
- پرنیان هفت رنگ
- رودکی استاد شاعران
- منوچهری دامغانی
- از رودکی تا حافظ
- برخی از مقالات علمی و پژوهشی دکتر امامی عبارتند از:
- از واژه تا اسطوره
- اسرائیلیات و اساطیر ایرانی
- تصویرهای دریایی در شعر حافظ
- توصیفهای هنری ناصرخسرو در سفرنامه
- رخسار صبح در آیینه
- زبان شعر و واژگان شعری
- زندگی‌نامه نویسی، شیوه و تاریخچه
- ساختار زبانی و بیانی شاهنامه
- غزلهای نظامی
- گزیده سازی و گزیده پردازی

وەرگێڕەکان

- **هیمداد حوسێن** لە سالی ١٩٦٤ دا لە دایک بووە.
- لە سالی ٢٠٠١ دکتۆرای لە ئەدەبیات و ڕۆژنامەوانیی کوردی لە زانکۆی سلێمانی وەرگرتووە.
- لە ساڵی (١٩٩٥)ەوە لە زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر پرۆفیسۆری ئەدەبیاتی نوێی و ڕۆژنامەوانیی کوردییە و سەرپەرشتی ژمارەیەک خویندکاری دکتۆرا و ماستەری لە بەشەکانی کوردی و فارسی و ڕاگەیاندندا کردووەو زیاتر لە ٣٥ کتێبی چاپکراوی هەیە.
- سکرتیری ڕۆشنبیریی یەکێتیی نووسەرانی کوردە.

.....

- **سەنگەر نازم حسین** لە هەولێر لە سالی ١٩٨٩ دا لەدایک بووە.
- ساڵی ٢٠١١ بەکالۆریۆسی لە زمان و ئەدەبی کوردی لە زانکۆی کۆیە وەرگرتووە.
- ساڵی ٢٠١٥ ماستەری لە ئەدەبی نویی کوردیدا وەرگرتووە.ناونیشانی نامەکەی بریتییە لە: وێنەی پیاو لە شیعرەکانی کەژاڵ ئەحمەد و فروغی فەروخزاد.
- ئێستا مامۆستایە لە زانکۆی کۆیە.

کتێبە چاپکراوە هاوبەشەکانمان:

١- ڕێبازە ئەدەبییەکان، سیروس شمیسا، وەرگێڕان، هەولێر،٢٠١٨.
٢- کۆمەڵناسیی ئەدەب،ڕۆبێر ئیسکارپیت، وەرگێڕەکان، هەولێر،٢٠١٨.
٣- قەحپە بەڕێزەکە،ژان پۆل سارتەر، وەرگێڕەکان، هەولێر،٢٠١٨.
٤- ئازارەکانی ڤارتەری لاو،گۆتە، وەرگێڕەکان، هەولێر،٢٠١٨.
٥- بنەماو میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی، د.نصرالله امامی، وەرگێڕان،هەولێر، ٢٠١٨.